

Angela Marcantonio

AZ URÁLI NYELVCSALÁD

Tények, mítoszok és statisztika

2006

A mű eredeti címe és kiadója: *The Uralic Language family Facts,
Myths and Statistics*

The Philological Society 2002
Blackwell Publishers
108 Cowley Road, Oxford, OX4 1JF, UK

Fordította: *Imre Kálmán*
Lektor dr. *Véghvári József*

Copyright @ The Philological Society
Magyar fordítás @ Imre Kálmán, 2005

Kiadja a Magyar Ház Kft
Felelős kiadó: *Bencsik András*
Szerkesztő: *Bognár József*
Tipográfia és borító: *Valkóczy József*

ISBN 963 9335 290
Nyomta: V-print Nyomda, Budapest
Felelős kiadó: *Faur Zsófia*

TARTALOMJEGYZÉK

TARTALOMJEGYZÉK	3
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS.....	10
TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	11
KÉPEK JEGYZÉKE	13
RÖVIDÍTÉSEK.....	14
URÁLI NYELVEK ÉS NYELVCSOPORTOK.....	14
NYELVTANI RÖVIDÍTÉSEK.....	18
NAGYOBB FOLYÓIRATOK ÉS SZÓTÁRAK RÖVIDÍTÉSEI...	20
HANGTANI ÁTÍRÁS ÉS HIVATKOZÁSOK	22
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS.....	24
ELŐSZÓ	25
1. BEVEZETÉS	29
1.1. E KÖNYV CÉLKITŰZÉSEI	29
1.2. A HAGYOMÁNYOS URÁLI ELMÉLET	30
1.3. A MÓDSZER	33
1.3.1. Adatok és vélekedések.....	33
1.3.2. Az uráli elmélet története.....	37
1.3.3. Az összehasonlító módszer.....	38
1.3.4. A könyvben követett alapelvek.....	41
1.4. AZ ELFOGADOTT ELMÉLETTEL ELLENTÉTES	44
ADATOK MÓDSZERES ÚJRAÉRTÉKELESE	44
1.5. KULCSFONTOSSÁGÚ MINTÁK AZ ADATOKBAN	47
1.6. BEVEZETÉS AZ URÁLI ELMÉLETET ALÁTÁMASZTÓ, ILLETVE AZT ELLENZŐ IRODALOMBA	49
2. AZ URÁLI ELMÉLET TÖRTÉNELMI MEGALAPOZÁSA..	55
2.1. AZ ELSŐ TÖRTÉNELMI FORRÁSOK	58

2.1.1. <i>A finnségi nyelvű népek</i>	59
2.1.2. <i>A magyarok</i>	60
2.1.2.1. <i>A történeti források összegzése</i>	60
2.1.2.2. <i>Az 5. századi források és értelmezésük</i>	62
2.1.2.3. <i>A 9-10. századi források és értelmezésük</i>	64
2.1.2.4. <i>Középkori források és értelmezésük</i>	68
2.1.2.5. <i>A 15. század és a 19. század eleje közötti értelmezések</i> ..	71
2.1.2.6. <i>A magyarok őstörténetének tankönyvekben közreadott magyarázata</i>	72
2.2. A FINNUGOR CSOMÓPONT EREDETE: AZ „UGOR- TÖRÖK HÁBORÚ”	76
2.2.1. <i>Történelem</i>	76
2.2.2. <i>Budenz eredeti adatainak nyelvészeti elemzése</i>	79
2.2.2.1. <i>Bevezetés</i>	79
2.2.2.2. <i>Az eredeti adatok</i>	81
2.3. AZ URÁLI CSOMÓPONT EREDETE	86
2.3.1. <i>Történelem</i>	86
2.3.2. <i>Donner eredeti adatainak nyelvészeti elemzése</i>	88
2.4. A 20. SZÁZAD ELEJÉNEK NYELVÉSZETI MODELLJEI	91
2.4.1. <i>Modellek</i>	91
2.4.2. <i>Nyelvészeti elemzés</i>	94
2.5. AZ URÁL-ALTAJI ELMÉLET	95
2.6. KÖVETKEZTETÉSEK	97
2.6.1. <i>A bizonyítékok összegzése</i>	97
2.6.2. <i>Az elméletre gyakorolt politikai hatás</i>	99
3. AZ URÁLI ELMÉLET MAI ÉRTELMEZÉSEI	105
3.1. A TANKÖNYVI ÉRTELMEZÉS – AZ „ELFOGADOTT URÁLI ELMÉLET”	106
3.2. A TANKÖNYVI ÉRTELMEZÉS BÍRÁLATA ÉS VAGYLAGOS JAVASLATOK	109
3.2.1. <i>Változatok a hagyományos családfamodellre</i>	109
3.2.2. <i>A genetikai rokonság elutasítása</i>	117
3.2.3. <i>Tágabb nyelvcsaládok</i>	120
3.3. KÖVETKEZTETÉSEK	122
4. AZ URÁLI CSALÁDFA HANGSZERKEZETÉNEK ÉS SZÓKÉSZLETÉNEK HELYREÁLLÍTÁSA	125
4.1. JANHUNEN FORRÁSANYAGA: ŐS-PERMI-FINN- SZAMOJÉD	128
4.1.1. <i>A hangtani szabályok és szófejtések száma</i>	128

4.1.2. Az összehasonlító módszer „halmozódó hatása” az ős-uráli forrásanyagban	131
4.2. AZ UGOR CSOMÓPONT REKONSTRUKCIÓJA	134
4.2.1. A magyart elszigetelt nyelvként ismerik el	134
4.2.2. A rejtély megoldódik	136
4.2.3. Valóban megoldódott a rejtély?	137
4.3. AZ URÁLI NYELVEK FONOLÓGIAI SZERKEZETÉNEK ÁTTEKINTÉSE	138
4.3.1. Fonémajegyzék	139
4.3.2. Mennyiségi szembenállás	140
4.3.3. Morfo-fonológiai váltakozások	141
4.3.3.1. Hangrend	143
4.3.3.2. Fokváltakozás	144
4.4. KÍSÉRLET AZ ŐS-URÁLI MAGÁNHANGZÓKÉSZLET REKONSTRUKCIÓJÁRA	147
4.4.1. Magánhangzó-váltakozás a mennyiségi megfelelés ellenében	147
4.4.2. Az uráli családfe egyszerűsítése	152
4.4.3. Az ős-uráli és ős-finnugor magánhangzórendszer Sammallahiti-féle helyreállítása	156
4.4.4. Az ős-obi-ugor magánhangzórendszer „rekonstrukciója”	157
4.4.5. Az ős-szamojéd összeillesztése az ős-finnel: Janhuneni forrásanyaga	159
4.4.5.1. Az ős-uráli mennyiségi megfelelés kérdése	160
4.4.5.2. A veláris illabiális magánhangzók kérdése	165
4.4.5.3. Az ős-uráli hangszerkezet állapota	167
4.4.6. Következtetések a magánhangzórendszeréről	172
4.5. KÍSÉRLET AZ ŐS-URÁLI MÁSSALHANGZÓRENDSZER HELYREÁLLÍTÁSÁRA	174
4.5.1. A „helyreállított” ős-uráli mássalhangzórendszer	176
4.5.2. Hangváltások a mássalhangzórendszerben	179
4.5.2.1. Az ős-uráltól a mai nyelvekig	180
4.5.2.2. Átmenet az ős-urálból az ős-finnugorba, Sammallahiti szerint	196
4.5.3. Az „ugor” újítások	198
4.5.3.1. Ugor mássalhangzó-változások	199
4.5.3.2. A feltételezett kölcsönzés az „ugor korban”	203
4.5.4. A lapp nyelv helyzete	205
4.5.5. Folyamatban lévő hangváltások	207
4.5.6. Következtetések a mássalhangzórendszertől	208
4.5.7. Közös fonológiai jellegzetességek	

<i>Eurázsiaiiban:jellegzetességek</i>	209
4.6. KÖVETKEZTETÉSEK	211
4.6.1. <i>A rekonstrukciók helyzete</i>	211
4.6.2. <i>Az adatok egyik lehetséges értelmezése</i>	213
4.6.3. <i>Az adatok egyik lehetséges értelmezése az elméleten belül?</i>	215
4.6.4. <i>Az elméletnek ellentmondó adatok lebecsülése</i>	216
5. HIBÁS MEGFELELTETÉSEK VAGY VALÓDI NYELVI ÖSSZEFÜGGÉSEK?	221
5.1. BEVEZETÉS: AZ '1'-'10' ŐS-URÁLI SZÁMNEVEK JELENTŐSÉGE.....	222
5.2. A MÓDSZER.....	226
5.3. EREDMÉNYEK.....	232
5.3.1. <i>A testrészek UEW-ben közölt megnevezései</i>	232
5.3.2. <i>Janhunene forrásanyaga</i>	235
5.4. A STATISZTIKAILAG JELENTŐSNEK TŰNŐ HASONLÓSÁGOK	236
5.5. KÖVETKEZTETÉSEK	242
6. KÖLCSÖNZÉS VAGY ÖRÖKLÉS?	245
6.1. MÓDSZERTAN.....	246
6.2. A NEM URÁLI NYELVEKKEL FENNALLÓ PÁRHUZAMOK.....	249
6.2.1. <i>Testrészek, valamint a növény- és állatvilág</i>	249
6.2.2. <i>Jellemző példák</i>	252
6.3. AZ URÁLI ÉS ALTAJ KÖZÖTTI MEGFELELÉSEK.....	257
6.4. A MAGYAR ÉS A NEM URÁLI NYELVEK MEGFELELÉSEI.....	260
6.4.1. <i>Mikor és mely nyelvekből kölcsönzött a magyar?</i>	264
6.4.1.1. <i>A türk nyelvek osztályozása</i>	264
6.4.1.2. <i>A magyarban található jövevényszavak osztályozása és időrendje</i>	269
6.4.1.3. <i>A „türk jövevényszavak” „mongol párhuzamai”</i>	271
6.5. AZ URÁLI ÉS A JUKAGÍR KÖZÖTTI MEGFELELÉSEK	271
6.5.1. <i>A jukagír helyzete</i>	271
6.5.2. <i>A szótani összefüggések</i>	273
6.6. AZ URÁLI ÉS AZ INDOEURÓPAI KÖZÖTTI MEGFELELÉSEK	274
6.6.1 <i>Valódi megfelelések vagy véletlenszerű hasonlóságok?</i>	275

6.6.2. Az indoeurópai eredetű szavak természete	276
6.6.3. Az alaktani hasonlóságok természetéről.....	278
6.7. KÖVETKEZTETÉSEK	279
7. AZ URÁLI ŐSNYELV KORA	281
7.1. REKONSTRUÁLT FANEVEK ÉS AZ URÁLI ŐSNYELV IDŐRENDJE	282
7.2. INDOEURÓPAI JÖVEVÉNYSZAVAK ÉS AZ ŐS-URÁLI NYELV IDŐRENDJE.....	287
7.2.1. Az ős-indoeurópai korszak.....	290
7.2.2. Az ős-indoiráni korszak	290
7.2.3 Rédei következtetései	293
7.3. BALTI ÉS GERMÁN JÖVEVÉNYSZAVAK A FINNSÉGI NYELVEKBEN	293
7.3.1. A balti jövevényszavak.....	294
7.3.2. A germán jövevényszavak.....	296
7.4. AZ INDOEURÓPAI JÖVEVÉNYSZAVAK KOIVULEHTO ÉRTELMEZÉSÉBEN	298
7.4.1. Az ős-uráli x szegmens és az ős-indoeurópai gégehangok.....	299
7.4.2. Korai uráli/indoeurópai kapcsolatok és az uráli őshaza	301
7.4.3. Indoeurópai jövevényszavak, ázsiai jövevényszavak, vándorszavak vagy valami más?.....	303
7.5. A VÉLELMEZETT URÁLI ALAPRÉTEGZŐDÉS.....	305
7.5.1. Szótani ráhatás	306
7.5.2 Alaktan; és alak-mondattani ráhatás.....	306
7.5.3. Fonológiai ráhatás	308
7.6. ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK.....	310
8. ALAKTAN.....	313
8.1. ESETRAGOK ÉS AZ URÁLI NYELVEK ALAPVETŐ TIPOLOGIAI SZERKEZETE.....	314
8.2. AZ „ELSŐDLEGES” ESETRAGOK HELYREÁLLÍTÁSA	316
8.3 A MÁSODLAGOS ESETRAGOK KIALAKULÁSA	322
8.3.1. Elágazással létrehozott másodlagos ragok.....	322
8.3.2. Nyelvtani eszközzé válás útján létrejött másodlagos esetragok.....	326
8.3.2.1 A nyelvtani eszközzé válás példái az osztjákban és néhány más uráli nyelvben.....	327
8.3.2.2. Nyelvtani eszközzé válás a magyarban.....	330

8.3.3. Az esetragok és birtokos személyragok fordított sorrendje.....	335
8.4. ALAKTANI MEGFELELÉSEK A SZAMOJÉD ÉS A JUKAGÍR KÖZÖTT	339
8.4.1. Az esetrendszer.....	340
8.4.2. Az uráli/jukagír megfelelések hagyományos magyarázata	341
8.5. NYELVTANI VÉGZÖDÉSEK.....	342
8.5.1 Birtokos és személyes névmási ragok	343
8.5.2. Személyes névmások	346
8.5.3 Többes szám és kettős szám az uráli nyelvekben	348
8.5.3.1. A többes és kettős szám végződései	348
8.5.3.2 „A többes szám viszonylag új nyelvtani kategória”	352
8.5.3.3. A magyar többes szám.....	357
8.5.3.4 A többes szám és kettős szám összegzése és következtetések	358
8.5.4. Igeidő, igeszemlélet, igemód és más származékos morféma.....	359
8.6. IZOMORF SZERKEZETEK	361
8.6.1. Tagadó ige.....	363
8.6.2. Az igeszemlélet jelölő és igei szerkezetek	363
8.6.3 Főnévi igenévi, gerundiális és igei szerkezetek	365
8.6.4 Névtűs szerkezetek	367
8.6.5. A tipológia szerepe	367
8.7. A MÁSSALHANGZÓS FORMÁNSOK ELOSZLÁSA EURÁZSIÁBAN.....	370
8.7.1. A formánsok.....	371
8.7.2 Matematikai elemzés	372
8.8. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK	376
8.8.1. Az alaktan helyzete az uráli nyelvekben	376
8.8.2. Töprengés az esetragokról és az uráli nyelvek régiségéről.....	378
9. A KÉP KIEGÉSZÍTÉSE: TULAJDONNEVEK, RÉGÉSZET ÉS GENETIKA.....	381
9.1. TULAJDONNEVEK	382
9.1.1. Népnevek az uráli nyelvekben.....	383
9.1.2. A Suomi „szófejtései”.....	384
9.1.3. A magyarok önelnevezése.....	386
9.1.3.1. A magyar név időrendi és nyelvi kialakulása	387
9.1.3.2. A magyar név „szófejtései”	389
9.1.4. A „baskir-magyar-kérdéskör”.....	392

9.1.4.1. Szakirodalmi értelmezések	395
9.1.5. <i>Helynevek az uráli nyelvekben</i>	397
9.1.5.1. Az uráli nyelvcsalád határain átívelő helynevek	398
9.2. GENETIKA	400
9.3. RÉGÉSZET	401
9.4. KÖVETKEZTETÉSEK	402
10. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK	405
10.1. ÖSSZEFOGLALÁS	405
10.2. KÖVETKEZTETÉSEK	411
10.3. A NYELVÉSZETI MÓDSZER.....	413
10.3.1. <i>Az összehasonlító módszer nem elegendő</i>	414
10.3.2. <i>Hol siklott félre az eljárás?</i>	416
I. FÜGGELÉK: TESTRÉSZEK NEVEINEK ELOSZLÁSA AZ UEW-BEN	419
II. FÜGGELÉK: JANHUNEN (1981A) KORPUSZÁBÓL VETT SZAVAK ELOSZLÁSA.....	421
III. FÜGGELÉK: ELSŐDLEGES ESETRAGOK ÉS ELOSZLÁSUK AZ URÁLI TÉRSÉGEN BELÜL ÉS AZON KÍVÜL	423
IV. FÜGGELÉK: ÖNELNEVEZÉSEK AZ URÁLI NYELVEKBEN	427
V. FÜGGELÉK: KÖZÖS MAGYAR/BASKÍR HELYNEVEK ...	429
FELHASZNÁLT IRODALOM	431
TÁRGYMUTATÓ.....	465

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Őszinte és hálás köszönetem mindazon kollégáknak és barátoknak, akik olvasták e könyv előző változatait. és értékes észrevételeket, megjegyzéseket tettek: Juha Janhunen, Peter Michalove, Pirjo Nummenaho, Robert Orr, Sárközy Péter, Urmas Sutrop és a névtelen bírálók – komoly segítségük nélkül ez a könyv ma nem lenne itt.

Hálás vagyok azoknak a kollégáknak és barátoknak is, akik külön!..le módon segítettek e vállalkozásban, akár tanácsadással, eszmecserével vagy szakirodalmi tájékoztatással, és azoknak, akik támogattak és bátorítottak, hogy ragaszkodjam a hagyományostól eltérő nézeteimhez, és egészen a kiadásig folytassam kutatásaimat: Walter Belardi, Keith Brown, Amedeo Di' Francesco, Roger Lass, Eeva-Kaarina és Heikki A. Salmi, Jonathan Shepard, Anna Leena Talvio, Beatrice Töttsy és Nigel Vincent

Köszönetemet szeretném kifejezni a római nyelvészeti intézetbeli kollégáim és nagyra becsült barátaim támogatásáért: Rosangela Ciani, Paolo Di Giovine, Mara Lepre, Marco Mancini és Paolo Martino.

A római La Sapienza egyetem Facoltà di Lettere e Filosofia minden tanárának is köszönetet mondok, amiért egy teljes kutatói év biztosításával lehetővé tették, hogy e munkára összpontosítsak.

Hogy e könyv megjelent, az férjem nagylelkű segítségének is köszönhető, aki nagyban segített a statisztikai elemzés elvégzésével és a természettudomány módszereinek és eljárásainak ismeretében. Végül hálás vagyok gyermekeimnek, Fiorenzának és Grazianónak, akik mindig nagyon türelmesek voltak, és elnézték nekem az e munkával eltöltött estéket és hétvégeket.

Hálás vagyok az alább említetteknek, hogy engedélyt adtak a szerzői jog védelme alá tartozó anyag közlésére: E. j Brillnek, akitől a 32. ábrát (Hajdú iloglossza-diagramját) és a 3.3 ábrát (Hajdú kördiagramját) vettem át; a Gallen-Kallela Museum & Authors & Artistsuak Helsinkiből, ahonnan az uráli nyelvek és népek térképét vettem át.

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

2.1. TÁBLÁZAT. AZ URÁLI PARADIGMA KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE	58
2.2. TÁBLÁZAT. A MAGYAROK EREDETÉRE VONATKOZÓ FŐBB TÖRTÉNETI FORRÁSOK,,	61
3.1. TÁBLÁZAT. A FINNSÉGI NYELVEK BELSŐ OSZTÁLYOZÁSA (RUHLENTÖL 1987. 69)	107
4.1A TÁBLÁZAT. AZ ŐS-URÁLI MAGÁNHANGZÓSZABÁLYOKAT ALÁTÁMASZTÓ SZÓFEJTÉSEK.....	132
4.1B TÁBLÁZAT. AZ ŐS-URÁLIBAN A MAGÁNHANGZÓSZABÁLYOKAT TÁMOGATÓ „JÓ”SZÓFEJTÉSEK	133
4.2. TÁBLÁZAT. RÉSZLEGES NÉVSZÓRAGOZÁS A FINN ÉS ÉSZT NYELVBEN	147
4.3. TÁBLÁZAT. MORFO-FONÉIMAI VÁLTOZÁSOK AZ ŐS-FINNEN,	154
4.4. TÁBLÁZAT. SAMMALLAHTI ŐS-URÁLI (SZÓKEZDŐ ÉS NEM-KEZDŐ) MAGÁNHANGZÓRENDSZERE (1988, 481).....	156
4.5. TÁBLÁZAT SAMMALLAHTI ŐS-FINNUGOR (ELSŐ SZÓTAGBELI) MAGÁNHANGZÓ RENDSZERE (1988, 486)	157
4.6. TÁBLÁZAT, SAMMALLAHTI ŐS-URÁLI KONSONANTIZMUSA (1988, 482).....	179
4.7. TÁBLÁZAT. SAMMALLAHTI ŐS-FINNUGOR ÉS ŐS-PERMI-FINN MÁSSALHANGZÓKÉSZLETE (1988, 491 ÉS 524)	198
5.1. TÁBLÁZAT. A SZÁMOK 1-10-IG AZ ŐS-URÁLIBAN ÉS A MAGYARBAN	224
5.2. TÁBLÁZAT. A STATISZTIKAI VIZSGÁLATNÁL HASZNÁLT NYELVCSOPORTOK	228
5.3. TÁBLÁZAT. A TÉVES MEGFELELÉSEK SZÁMÍTÁSA	231
5.4. TÁBLÁZAT. A TÉVES MEGFELELÉSEK VÁRT ELOSZLÁSA.....	232
5.5. TÁBLÁZAT. A STATISZTIKAILAG FONTOS LEXIKÁLIS TÉTELEK	238
6.1. TÁBLÁZAT. AZ URÁLI TESTRÉSZNEVEK ÉS KÜLSŐ TÁRSÍTÁS	250
6.2. TÁBLÁZAT. AZ URÁLI FLÓRA ÉS FAUNA, VALAMINT KÜLSŐ TÁRSÍTÁSAIK	253
8.1. TÁBLÁZAT. A REKONSTRUÁLT ŐS-URÁLI „ELSŐDLEGES” ESETRAGOK	317
8.2. TÁBLÁZAT. A NIZYAM OSZTJÁK ÉS AZ ÉSZAKI VOGUL ESETRENDSZERE	318
8.3. TÁBLÁZAT AZ ÚJ „LEVÁLASZTOTT” ESETRAGOK KÉPZÉSE A FINNEN	323
8.4. TÁBLÁZAT: AZ ÚJ „LEÁGAZÓ” ESETRAGOK KÉPZÉSE A PERMI FNNEN (KORHONEN 1981/96, 202).....	325
8.5. TÁBLÁZAT ESETRAGOK KÉPZÉSE NÉVUTÓKBÓL AZ Ó-MAGYARBAN	

.....	332
8.6. TÁBLÁZAT. PÁRHUZAMOS ESETRAGOK A SZAMOJÉDBAN ÉS A JUKAGÍRBAN.....	340
8.7. TÁBLÁZAT. A REKONSTRUÁLT BIRTOKOS/SZEMÉLYES NÉVMÁSI RAGOK (SINOR 1988, 725).....	343
8.8. TÁBLÁZAT TAGADÓ RAGOZÁS A FINNBEN	363
8.9. TÁBLÁZAT. A LEGFONTOSABB MÁSSALHANGZÓS FORMÁNSOK EURÁZSIÁBAN	373
8.10. TÁBLÁZAT MÁSSALHANGZÓS FORMÁNSOK ELOSZLÁSA EURÁZSIÁBAN	374
F1.1 TÁBLÁZAT ETIMOLÓGIÁK ELŐFORDULÁSA AZ EGYES URÁLI NYELVEKBEN.....	419
F1.1. TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA	420
F2.1 TÁBLÁZAT JAHNHUNNEN KORPUSZÁBÓL VETT SZAVAK ELOSZLÁSA	421
F2.1 TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA	422

KÉPEK JEGYZÉKE

1.1. ÁBRA. AZ URÁLI NYELVCSALÁD, AHOGYAN A TANKÖNYVEK ÁLTALÁBAN BEMUTATJÁK.....	30
2.1. ÁBRA BUDENZ GYÖKSZÓKÉSZLETÉNEK ELEMZÉSE.....	84
3.1. ÁBRA. HÄKKINEN „BOKORMODELL”-DIAGRAMJA (1983, 384).....	111
3.2. ÁBRA. HAJDÚ DIAGRAMJA AZ IZOGLOSSZÁKRÓL (1975A, 42; SINOR 1988, XVI UTÁN).....	114
3.3. ÁBRA. HAJDÚ KÖR-DIAGRAMJA (1975A, 37; SINOR 1988, XV UTÁN)	115
3.4. ÁBRA. SALMINEN „LABDADIAGRAMJA” (1999, 20).....	115
3.5. ÁBRA, KULONEN „IZOGLOSSZAMODELL” DIAGRAMJA (1995, 50). ..	116
3.6. ÁBRA. VIITSO CSALÁDFADIAGRAMJA (1997B, 223)	117
3.7. ÁBRA. PUSZTAY NYELVLÁNCOLAT-DIAGRAMJA (1997, 13)	119
4.1A ÁBRA AZ ŐS-URÁLIBAN MINDEGYIK MAGÁNHANGZÓSZABÁLYT ALÁTÁMASZTÓ SZÓFEJTÉS.....	132
4.1B ÁBRA. A „JÓ”SZÓFEJTÉSEK, MELYEK AZ ŐS-URÁLIBAN MINDEGYIK MAGÁNHANGZÓSZABÁLYT TÁMOGATJÁK	133
4.2. ÁBRA. GHENO & HAJDÚ DIAGRAMJA A SZISZEGŐSÖKRŐL (1992, 169)	182
5.1. ÁBRA, AZ UEW’ TESTRÉSZNEVEI MATEMATIKAI VIZSGÁLATÁNAK GRAFI.....	233
KONJAI	234
5.2 ÁBRA JANHUNEN FORRÁSANYAGÁNAK MATEMATIKAI VIZSGÁLATA	235
6.1. ÁBRA. AZ URÁLI TESTRÉSZNEVEK ÉS KÜLSŐ TÁRSÍTÁSAIK	251
6.2 ÁBRA AZ URÁLI FLÓRA ÉS FAUNA ÉS KÜLSŐ TÁRSÍTÁSAIK	251
8.1. ÁBRA. MÁSSALHANGZÓS FORMÁNSOK ELOSZLÁSA.....	375
9.1A ÁBRA A MAGYAR NÉV IDŐRENDI FEJLŐDÉSE	388
9.1B ÁBRA A MAGYAR NÉV NYELVI FEJLŐDÉSÉNEK LIGETÍ-FÉLE MODELLJE.....	389
F1.1 ÁBRA AZ URÁLI NYELVEK ELOSZLÁSA	418

RÖVIDÍTÉSEK

Uráli nyelvek és nyelvcsoporthok

A legtöbb uráli és sok nem uráli nyelvre két névvel lehet hivatkozni, melyek egyike az önelnevezés (melyet '=¹' jel után közlünk, lásd továbbá a 9. fejezetet). Sok uráli és nem uráli nyelv nevének több változata van, melyek közül a leggyakoribbat zárójel közé tettem (~...). A könyvben az alábbi jegyzékben közölt két név vagy változat közül az elsőt használom, melyre a rövidített alak utal. Ugyanez áll a könyvben közölt diagramokra is, beleértve a más munkákból idézetteket is (hacsak nem idézetben szerepelnek). Ezzel a választással a szaknyelv következetessége érdekében általában követem Rédeinek (*Uralisches Etymologisches Wörterbuch*) az uráli nyelvekkel kapcsolatos hivatkozási módját. Csak az uráli családfadiagramban (1.1 ábra) közöltem az uráli nyelveknek az alábbi lista szerinti külső és önelnevezéseit egyaránt. Természetesen ha a tárgyalt nyelvet idézetben említjük, a szerző által használt eredeti nevet és/vagy annak változatát megtartom.

b-f	balti-finn ¹
cse	cseremisz = mari
észt	észt = viru ~ viro ²
finn	finn = suomi
fin.	finn V. finnségi nyelvek (azaz „nem ugor”, lásd az 1.1. ábra családfáját)
f-u.	finnugor
magy.	magyar
lapp	lapp = számi

¹ Egyes szerzők, mint pl. U. Sutrop (személyes közlés) úgy vélik, hogy a balti-finn elnevezés több okból nem jó, beleértve azt is, hogy összetéveszthető a balti nyelvekkel. Noha egyetértek e megjegyzéssel, megtartom ezt a kifejezést, mert a hivatkozott irodalom nagy részében ezt használják, és megváltoztatása még több zavart keltene.

² *Viru* (*Viro* a finnben) vagy *Viru-maa* (-*rnaa* 'föld') megye Észtország északi részében. Az ott lakókat *virulasednek* nevezik (e.sz. *virulane*); U. Sutrop személyes közlése.

mor.	mordvin = mordva
e.mor.	erza mordvin
m.mor.	moksamordvin
ob. Ug.	obi ugor
ó-magy.	ómagyar
oszt.	osztják ~ hanti
ő.	ős-, elő-
ug.	ugor
ő.-b.-f.	ős-balti-finn
per.	permi (~permi) ³
p-f	permi-finn
ő.-p.-f.	ős-permi-finn
ő.-f.-u.	ős-finnugor
ő.-u.	ős-uráli
ő-sz	ős-szamojéd
ő-ug	ős-ugor
ka.sz.	kamasz szamojéd
ma. sz.	matorszamojéd
sző.sz.	szőlakup = osztják szamojéd
ta.sz.	tavgi szamojéd = nganaszán
je.sz.	jenyiszej szamojéd = enyec
ju.sz.	jurák szamojéd ~ nyenyec
u.	uráli
ug.	ugor
vog.	vogul = manysi
v.-f.	volgai-finn
vot.	votják = udmurt
zür.	zürjén = komi

Nem-uráli nyelvek és nyelvcsoporthok

³ A permi szó igen ellentmondásos (Riese 1988. 249); itt hagyományosan a komi-/zürjént és a votják/udmurtot tartalmazó alcsoportot jelöli. mindkettőt az európai Oroszország észak-keleti felében beszélik. Nem közöltem sem a nyelvjegyzékben, sem a családfán a komi-/permjak nyelvet/nyelvjárást, melyet gyakran közölnek uráli családfákon, mert itt az UEW alapján a zürjén nyelv egy dialektusának tekintjük. Jegyezzük meg, hogy a "komi" nevet gyakran csak a zürjénekre alkalmazzák, mely tény további zavarokat kelthet (Hausenberg 1998, 305).

a.	altaji
ő.-a.	ős-altaji
ave.	avesztai
bas.	baskír
bur.	burját
csag.	csagatáj
csuv.	csuvas
dra.	dravida
ger.	germán nyelvek
gold.	gold ~ nanai
got.	gót
gör.	görög
i-e.	indoeurópai
i-i.	indoiráni
ira.	iráni nyelvek
kir.	kirgiz
kor.	korják
lat.	latin
lett.	lett
lit.	litván
man.	mandzsu
mon.	mongol és a mongol nyelvek
ófn.	ó-felnémet
óind.	ó-indiai
or.	orok = ulta (~ oroki)
p-szib.	paleo-szibériai nyelvek
szan.	szanszkrit
tat.	tatár
tun.	tunguz = evenki
tn.	tunguz nyelvek = mandzsu-tunguz ⁴
tör.	török = oszmán (a Törökországban beszélt török nyelv)
tür.	türk nyelvek (ill. nyelvcsalád)
ud.	udege

⁴ A "türk" és "tunguz" teljes nevek használatát választottam, hogy elkerüljem a lehetséges zavart a "türk nyelvek" és a "török", valamint a „tunguz nyelvek” és a "tunguz" között.

jak.	jakut
juk.	jukagír

NYELVTANI RÖVIDÍTÉSEK

Abl.	Ablativus (távolító eset, táv. ej
Acc.	Accusativus (tárgyeset, te.)
Asp.	Aspektus (igeszemlélet, isz.)
Bef.	Befejezett
Birt. szr.	Birtokos személyrag, birtokrag
C	Mássalhangzó, mshgó.
Cg	Fokváltakozás, fv.
Com.	Comitativ-us (társhatározói eset, th. ej
Dat.	Dativus (részhathatározói eset, rh. ej
E.sz.	Egyes szám
Ela.	Elativus
Ep. Vow.	Epentheticum (beékelt magánhangzó v. kötőhang)
Ess.	Essivus
Gen.	Genitivus (birtokos eset, birt. e.)
Ger.	Gerundium
Ill.	Illativus
Imp.	Befejezetlen
Ine.	Inessivus
Inf.	Főnévi igenév, fn. i.
Ins.	Instrumentalis (eszközhatározói eset, eh.e.)
Jel.	Jelen idő
La.	Lativus
Loc.	Locativus (helyhatározói eset, hh. e.)
L-W.	Kölcsönző
Múl. I.	Múlt idő
Nom.	Nominativus (alanyeset, ae.)
Obj.	Tárgy
Part.	Participium (melléknévi igenév, mn. i)
Partit.	Partitivus
Peo.	Prolativus/Prosecutivus
Sz.	Szám
Szem.	Személy
Tb.sz.	Többes szám
Trans.	Translativus
V.	Magánhangzó, mghó.

VH. Hangrend

(Az angol eredetihez képest a nyelvtani rövidítéseket gyakran feloldottuk, illetve megmagyaráztuk a fordításban – A ford. megj)

NAGYOBB FOLYÓIRATOK ÉS SZÓTÁRAK RÖVIDÍTÉSEI

AEM Ae	Archivum Eurasiae Medii Aevi (Lisse/Wiesbaden)
ALH	Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AOH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
BOH	Bibliotheca Orientalis Hungarica (Budapest)
C2IFU	Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum (szerk.: P. Ravila et al.; Helsinki 1965)
C4IFU	Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum (szerk.: Ortutay Gy.; Budapest 1975)
C5IFU	Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum (szerk.: O Ikopla; Turku 1980)
C71FU	Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum (szerk. Keresztes L. et al.; Debrecen 1990)
C8IFU	Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum (szerk.: H. Leskinen et al.; Jyväskylä 1995)
C9IFU	Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum (szerk.: A Nurk et al; Tartu 2000)
ÉFOu	Études Finno-Ougriennes (Paris)
EWUng	Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, 1-III. (szerk.: Benkő I.; Budapest; Akadémia Kiadó 1993-95)
F-U	Fenno-Ugristica (Tartu)
FUF	Finnisch Ugrische Forschungen (Helsinki)
JSFOu	Journal de la Société Finno-Ougrienne (~ Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja; [Helsinki])
LU	Linguistica Uralica (Sovietskoe Finno-Ugrovedenie [Tallinn])
KSz	Keleti Szemle (Revue Orientale pour les Études Ouralo-altaïques; [Budapest])
IEW	Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, 1-II (szerk.: J. Pokorny; Bern-Stuttgart: Francke Verlag)

	1959-69)
MNy	Magyar Nyelv (Budapest)
MSFOu	Mémoires de la Société Finno-Ougrienne (Suomalais LTgrilaisen Seuran Toimituksia; [Helsinki])
MUSZ	Magyar-ugor összehasonlító szótár (Budenz J.; Budapest; Akadémiai Kiadó 1873-81 Újra kiadva: <i>A Comparative Dictionary of the Finno-Ugric Elements in the Hungarian Vocabulary</i> . Bloomington: Indiana University 1966)
NyÉrt	Nyelvtudományi Értekezések (Budapest)
NyK	Nyelvtudományi Közlemények (Budapest)
NyR	Magyar Nyelvőr (Budapest)
SKEs	Suomen Kielen Etymologinen Sanakirja. 1-VII (szerk.: Y H Toivonen, E. Itkonen, A J. Joki&R Peltola; Lexica Societatis FennoUgricae Helsinki: SKS 1955-81)
SKS	Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia ⁵
SO	Studia Orientalis (Helsinki)
SSA	Suomen SanojenAlkuperii: EtymologinenSanakirja, I-II. (szerk.: U. M. Kulonen és E Itkonen; Helsinki SKS 1992-95) Specimina Sibirica (Pécs)
SpS	
SUA T	Studia Uralo-Altaica (Szeged)
TESz	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 1-III (szerk.: Benkő L; Budapest Akadémiai Kiadó 1967-84)
UAJb	Ural-altaische Jahrbücher. Internationale Zeitschrift für uralische und altaische Forschung (Wiesbaden)
UEW	Uralisches Etymologisches Wörterbuch. I-VIII (szerk.: Rédei K.; Budapest Akadémiai Kiadó 1986-91 Német kiadás O. Harrassowitztól)
UngJb	Ungarische Jahrbücher (Berlin)
Vír	Virittäjä (Helsinki)
WSOY	Werner Söderström Osakeyhtiö

⁵ Belefoglaltam e listába az SKS-t és WSOY-t is, melyek finn kiadók rövidítései, és gyakran előfordulnak a bibliográfiában.

HANGTANI ÁTÍRÁS ÉS HIVATKOZÁSOK

Általánosan elismert, hogy az uráli nyelvek tanulmányozásának legátfogóbb forrása Rédei *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* című munkája (OEW). Ezért, hacsak másképp nem jelezzük, e könyv példáiban az OEW átírását vesszük át.^{*} A következetesség kedvéért a más forrásokból vett példákat is ehhez igazítjuk, ha azok szerepelnek az OEW-ben, egyébként az eredeti forrás átírását használjuk ahogyan a hivatkozásban jelezzük. Közvetlenül átvett idézeteken nem változtatunk. Ugyanez érvényes a nem uráli nyelvekből idézett példákra is.

Nézetem szerint jelenleg ez az egyetlen módja annak hogy a különböző uráli nyelvek átírásával (beleértve az átírások változatait is) kapcsolatos kérdésekkel szembenézzünk és megoldjuk azokat, noha az irodalomban egy-egy nyelvre és nyelvjárára az UEW-nél jobb átírások is léteznek (lásd Salminent (1997a) és Janhunent (1986) a jurákszamojédra, és Nielsent (1932-62) némely lapp nyelvre).

Mivel az UEW-et a kikövetkeztetett alakok szerint látták el tárgymutatóval, általában minden vizsgált vagy említett etimológiai sorhoz az UEW kikövetkeztetett alakjait és az ottani oldalhivatkozásokat közlöm. Ennek az a célja, hogy az olvasó visszakereshesse a hivatkozást, és összehasonlíthassa az eredeti nyelveket, de nem jelenti szükségszerűen azt, hogy e könyv szerzője magyar szakirodalom általában elfogadja a kikövetkeztetett alakot. Az OEW rekonstrukcióinak általános elfogadottságára nézve lásd Kulonen beszámolóját (1996).

E ponton, még az őś-uráli nyelv helyreállított hangszerkeztének tényleges tárgyalása előtt érdemes az olvasóval megismertetni azt, hogyan kell értelmezni az VEW helyreállított alakjait. Az UEW (I:X-XXI) alapvetően a 4 fejezetben körvonalazott, helyreállított mássalhangzórendszert veszi át, de néhány, a könyvünk-

* Az itt olvasható változatban az eredeti hangtani átírásokat követjük, hacsak tehetjük. Több, főleg duplán ékezetes jel azonban nincs meg a betűkészletünkben ezért a második ékezetet – vagy pl. fordított *e* esetében már az el-sőt is – nem jelöljük és ezért elnézést kérünk. A nyelvészet iránti mélyebben érdeklődőknek ajánljuk az eredeti munka tanulmányozását. *Szerkesztő*.

ben bemutatandó, fontos eltéréssel.

A magánhangzórendszerről az UEW elismeri, hogy a kikövetkeztetett alakokat illetően – a fellelhető nagyfokú ingadozás miatt nincs egyetértés az irodalomban. Ezért az UEW két lehetséges alternatív magánhangzórendszert vesz figyelembe az egyik csak rövid magánhangzókat tartalmaz, a másik hosszúakat is, mint pl. a 'nyelv' jelentésű szóban **kele* (**kēle*) (UEW 144), ahol az első rekonstruált alakot tekintik a legvalószínűbbnek. Ha ehelyett (~) jel áll a két adott vagylagos alak között (függetlenül attól, hogy az ingadozás magánhangzókra, vagy mássalhangzókra vonatkozik), ez azt jelenti, hogy ezek az alakok változatok, mint a 'húgy' jelentésű szó esetében: **kun ce* - **kuce* (UEW 210).

Az UFW általában nem hangsúlyozza az ingadozás egyéb fajtáit olyan világosan, mint ahogy azt a fenti két példában láttuk. Ha egy etimológiai sor indokolhatónak tartott szabálytalanságo(ka)t vagy nehézségeket mutat a hangtani és/vagy jelentéstani megfeleltetésben, az ilyeneket tartalmazó szófejtést elfogadja, és az egyes szabálytalanságokat/nehézségeket kiemeli. Ha a szabálytalanságo(ka)t nem tartja igazolhatónak, a kérdéses etimológiát egy vagy két '?'-lel jelzi aszerint, hogy milyen súlyosnak tartja a nehézségeket. Amikor egy szófejtési soron belül túl sok megfelelést tekint szabálytalannak, az egész rekonstrukciót bizonytalannak minősíti, és nem félkövér szedéssel közli, ahogy rendesen történne, hanem dőlt betűkkel. A 'V' jel az első szótag nem azonosítható hátulképzett magánhangzóját jelöli; a '3' jel pedig az első és nem első szótag azonosíthatatlan magánhangzóját. Az OEW (I:XXI) nyitva hagyja a kérdést, vajon az általa közölt nem uráli etimológiákat rokon vagy kölcsönszóknak kell tekinteni.

Ezen alapvető pontokon kívül a szótár nem sokat beszél a hangszerkezetről és hangtörvényekről, ahogy Kulonen is kimutatja (1996, 44-45, 60); úgy, hogy a kívülálló olvasó számára nem mindig világos, milyen ismérveket használ egy adott szófejtés megállapításában és bizonyossági fokának vagy egyebeknek fölbecsülésében.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Őszinte és hálás köszönetem mindazon kollégáknak és barátoknak, akik olvasták e könyv előző változatait, és értékes észrevételeket, megjegyzéseket tettek: Juha (anhunen, Péter Michalove, Pirjo Nummenaho, Róbert Orr, Sárközy Péter, Urmas Sutrop és a névtelen bírálók – komoly segítségük nélkül ez a könyv ma nem lenne itt.

Hálás vagyok azoknak a kollégáknak és barátoknak is, akik különféle módon segítettek e vállalkozásban, akár tanácsadással, eszmecserével vagy szakirodalmi tájékoztatással, és azoknak, akik támogattak és bátorítottak, hogy ragaszkodjam a hagyományostól eltérő nézeteimhez, és egészen a kiadásig folytassam kutatásaimat: Walter Belardi, Keith Brown, Amedeo Di Francesco, Roger Láss, Eeva-Kaarina és Heikki A. Salmi, Jonathan Shepard, Anna-Leena Talvio, Beatrice Töttsy és Nigel Vincent.

Köszönetemet szeretném kifejezni a római nyelvészeti intézetbeli kollégáim és nagyra becsült barátaim támogatásáért: Rosangela Ciani, Paolo Di Giovine, Mara Lepre, Marco Mancini és Paolo Martino.

A római *La Sapienza egyetem Pácolta di Lettere e Filosofia* minden tagjának is köszönetet mondok, amiért egy teljes kutatói év biztosításával lehetővé tették, hogy e munkára összpontosítsak.

Hogy e könyv megjelent, az férjem nagylelkű segítségének is köszönhető, aki nagyban segített a statisztikai elemzés elvégzésével és a természettudomány módszereinek és eljárásainak ismeretében. Végül hálás vagyok gyermekeimnek, Fiorenzának és Grazianónak, akik mindig nagyon türelmesek voltak, és elnézték nekem az e munkával eltöltött estéket és hétvégeket.

Hálás vagyok az alább említetteknek, hogy engedélyt adtak a szerzői jog védelme alá tartozó anyag közlésére: E. J. Brillnek, akitől a 3.2. ábrát (Hajdú izoglossza-diagramját) és a 3.3. ábrát (Hajdú kördiagramját) vettem át; a Gallen-Kallela Museum & Authors & Artistsnak Helsinkiből, ahonnan az uráli nyelvek és népek térképét vettem át.

ELŐSZÓ

„Az uráli nyelvcsalád, tények, mítoszok és statisztika” c. könyv, amelyet az olvasó kezében tart, kétségtől az elmúlt száz év legfontosabb könyve a magyar nyelv eredetéről. Újra vizsgálja a magyar nyelv finnugor rokonságának kérdését Szerzője az olasz Angela Marcantonio professzor, aki a római La Sapienza Egyetemen történeti és uráli nyelvészetet tanít. E munkája eredetileg 2002-ben angol nyelven jelent meg az oxfordi székhelyű, nagy hírnévű nyelvészeti társaság, „The Philological Society” sorozatában. Már ez a tény igazolja a magyar kiadást, hiszen e társaság csak a legmagasabb akadémiai mérce alapján megírt szakkönyveket szokott kiadni. Marcantonio professzor világosan ír, érvel, a könyv mégsem könnyű olvasmány. „Az uráli nyelvcsalád” egyértelműen nyelvtudományi szakkönyv. Érvrendszerének megértése némi nyelvészeti alapképzést igényel.

Mit is állít a szerző? Nem kevesebbet, mint azt, hogy az uráli, finnugor, ugor nyelvcsalád elmélete nincs tudományos tényekkel és érvekkel alátámasztva. Szerinte e nyelvcsalád létezését nem sikerült tudományos eszközökkel, vagyis az összehasonlító módszerrel bebizonyítani. Az indogermán nyelvrokonság bizonyítására felállított ún. hangtörvények a finnugor nyelvekre alkalmazva téves, tudománytalan eredményeket szülnék. Több hangtörvényre van szükség, mint amennyi közös uráli, finnugor, ugor ősetimont feltételeznek. jogosan hangsúlyozza, hogy ennek az eredménynek nincs tudományos státusa, hiszen ezen az alapon bármilyen és bármennyi ősetimont tételezhetünk fel, illetve rekonstruálhatunk. Tehát semmit sem bizonyítottunk! Amúgy is sokkal kevesebb valós szópárhuzam létezik az ún. uráli, finnugor, ugor nyelvek között, mint amennyit a hivatalos nyelvtudomány általában elfogad. Marcantonio szerint csak néhány tucat szópárhuzammal, illetve morfológiai, grammatikai párhuzammal indokolt számolni. Egyben a szerző helyesen mutat rá arra is, hogy az ún. uráli, finnugor, ugor nyelvek között igen nagy lexikális, morfológiai, grammatikai különbségek is elő fordulnak. Az uráli, finnugor, ugor ősnyelv feltételezése amúgy is ingoványos terület, hiszen az ősetimonok előfordulását nem lehet alátámasztani írásbeli forrá-

sokkal. Emiatt az egész uráli nyelvtudomány holmi hipotézis e nyelvcsoportha. A magyar nyelv külön helyet foglal el az eurázsiai nyelvek között.

Ezek a kijelentések a magyar olvasó számára meghökkentő erővel bírnak. A magyarok több mint száz éve, a német nyelvész, Budenz József fellépése óta azon nőttek fel, nemzedékről nemzedékre azt tanították Magyarországon az iskolai képzésben, hogy a magyar az uráli, finnugor, ugor nyelvek rokona. Az olasz professzor szerint ez az állítás nem tudományos igazságok, hanem vélemények, félígazságok, félreértelmezések, a tények téves értelmezése alapján alakult ki. A tankönyvek ezt a tévhitet, a magyar nyelv finnugor rokonságát, kritikátlanul adják tovább immár több mint egy évszázada. Marcantonio tanulmányában ennek az okát nyomozza, de nem sikerül pontosan megállapítania, hogy az egész mikor indult el rossz irányba.

A nyelvtudományon kívüli tényezők, mint romantikai, politikai elképzelések is közrejátszanak, továbbá fontos tényező a tizenkilencedik századi darwinista szellem, amely az állatvilág csoportosításához hasonlóan a nyelvek rokonságát is hierarchikusan képzei el, s a mai nyelveket valamilyen feltételezett ősnelvekből származtatja. Így a 19 század második felében, amikor a darwinista hatás erősen érződik a tudományban, – a nyelveket is mindenáron valamilyen kényszerzubbonyba kellett préselni, még akkor is, ha az ellentmondott a tényeknek, vagy ha azt a tények nem támasztották alá. Ez olyan tudományos bizonyítékokat követel, amelyeket egyszerűen nem lehetett felmutatni. Marcantonio professzor azt a meggyőző következtetést vonja le hosszú, taglalt, alapos, részletes, rengeteg tudományos forrásmunkát felsorakoztató érvelése után, hogy az ún. uráli, finnugor, ugor nyelvek között nincs genetikai rokonság. Azok a lexikális, morfológiai, grammatikai párhuzamok, amelyek e nyelvek között mutatkoznak, más magyarázatot igényelnek. Talán nyelvkapcsolati, ún. areális módszerekkel lehetne vizsgálni e párhuzamokat, s egyben újra mérlegelni kellene a türk nyelvek és a magyar nyelv közötti párhuzamokat is, amelyről a szerző szerint a finnugor marad. Mivel a magyar nyelv eltér a többi ún. uráli, finnugor, ugor nyelvtől, ezért Marcantonio szerint a magyar nyelvet már eleve nem lehet besorolni kényszerzubbony miatt túl gyorsan kimondták, hogy

csak egyfajta „*jövevényező-viszony*” áll fenn közöttük.

Marcantonio könyve igazolja azokat a magyar kutatókat, akik az elmúlt száz évben kételkedtek a magyar nyelv finnugor rokonságában. Ezek leginkább a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) berkein kívül működtek, s az akadémiai nyelvészet nem tartotta fontosnak, figyelemre érdemesnek kutatásaikat, sőt a „*tudománytalanság*” bélyegét sütötte rájuk. Igaz, az elmúlt évszázad folyamán fantasztikus elméletek születtek műkedvelők tollából a magyar nyelv eredetéről, rokonságáról, amelyek éppúgy, mint a magyar nyelv finnugor rokonsága, nincsenek kellő tudományos-sággal alátámasztva. De az MTA vezető nyelvészei hajlamosak elfelejteni, hogy ezek az ún. „*délibábos*” elméletek azért láttak napvilágot, mert a hivatalos finnugor nyelvtudomány nem tudta meggyőzően megmagyarázni a magyar nyelv jelenségeit, illetve ahogy könyve végén Marcantonio is rámutat, döntő östörténeti, régészeti, humángenetikai tényeket *sem* tudott bizonyítékul felmutatni. Korunk „*csodafegyvere*”, a humángenetikai kutatás sem igazolja az uráli, finnugor, ugor nyelvcsalád létezését. Marcantonio könyve magyar szempontból azért is igen fontos, mert leszámol az MTA-körökben gyakran hangoztatott előítélettel, hogy az uráli, finnugor, ugor nyelvrokonság elméletet ellenző kutatók műkedvelők, és olyan politikai felfogásúak, hogy a magyar nyelv észak-európai és szibériai nyelvekkel való rokonságát épp darwinista alapon nem tudják elfogadni. Marcantonio tanulmányára ezeket az előítéleteket nem lehet ráfogni. A tudományos alapokon kutató professzor magasan képzett szakember, aki alaposan tanulmányozta az ún. uráli nyelveket, kitűnően ismeri a finn és a magyar nyelvet is. Könyve a tárgyilagos, tudományos igazságok jegyében készült. Emiatt ezt a könyvet nem lehet elhallgatni vagy lekezelni. Marcantonio állításaival vitába kell szállni, hiszen ha ezt nem teszik, akkor éppen azon állításait igazolnák, hogy az uráli, finnugor, ugor nyelvrokonság tévhitekre épül, s e rokonság hangoztatói tévhitek sorozatát megdönthetetlen, tudományos igazsággént, azaz dogmaként kezelik.

Marcantonio könyve messzemenő következtetésekkel jár. Először is megadja azt a lehetőséget, hogy újratanulmányozzuk az MTA első nyelvész nemzedékének a magyar nyelvről alkotott elméletét, azaz, hogy a magyar primigena nyelv, vagyis ősnyelv,

amely saját gyök- és ragozási rendszerrel rendelkezik. Éppen a finnugor nyelvrokonság agresszívan hódító elmélete húzta keresztül a XIX. század második felében ezt a sokat ígérő kutatási irányt. Másodszor, Marcantonio tanulmánya arra kényszerít, hogy újratanulmányozzuk az eurázsiai nyelvek „láncolatának” pontos kapcsolatait. A finnugor nyelvtudomány által is nagyra becsült Sajnovics János jezsuita pap, az 1770-ben megjelent *Demonstratio idioma ét Lapponum idem esse* c. tanulmányában úgy képzelte el a magyar-lapp nyelvrokonságot, hogy az csak egyik láncszeme ennek az eurázsiai nyelvi kapcsolatrendszernek. Ideje, hogy ezt a sok nyelvből és különböző nyelvtípusokból álló láncolatot új módszerekkel kezdjük vizsgálni anélkül, hogy – Marcantonio szerint – a tudománytalanul előre felállított nyelvcsaládok tévtanára építünk. Harmadszor, ha Marcantonio professzornak igaza van, akkor a magyar őstörténetet is újra kell írni, hiszen az akadémiai magyar őstörténet a magyar nyelv feltételezett finnugor rokonságán alapszik. Ez egyértelműen téves kutatási kiindulópont, így nemcsak a magyar őstörténetet kell revidiálni, de ez maga után vonja az eurázsiai őstörténet felülvizsgálatát is. Éppen a magyar és az un. uráli, finnugor, ugor nyelvek közötti kapcsolatok igazolják azt, hogy a magyarok vagy a magyar nyelvűek sokkal fontosabb szerepet játszottak Eurázsia ős- és korai történetében, mint ahogy a mai finnugor dogmák alapján sejteni lehet. „Az uráli nyelvcsalád” így egy korszakot zár le és egyben kutatási programot jelöl ki azoknak a kutatóknak, akik a XXI. században a magyar nyelv és a magyarság eredetével kívánnak foglalkozni.

Angéla Marcantonio professzor könyvével nagy szolgálatot tett a magyarságnak. Szorgalmas és szakszerű munkája nyomán a magyarság is tudományos alapokon ismerkedhet meg saját nyelve és kultúrája valódi eredetével.

Dr. Marác László Amszterdami Egyetem

2005. október

1. Bevezetés

Noha hibásnak bizonyult, az állandósult állapotú világegyetemről (más szóval: táguló világegyetem, ősrobbanás – a ford.) szóló elmélet annyiban mégis „jó elmélet” volt, hogy nagyon pontosan körülírható és ellenőrizhető jóslatokat fogalmazott; [...] A „rossz elmélet” ebben az értelemben olyan rugalmas, hogy bármely adatnak megfelelően lehet igazítani. A kiváló [...] fizikus, Wolfgang Pauli az ilyen homályos elképzelésekről azt mondaná, hogy még a „hibás elmélet” szintjét sem éri el.¹

Martin Rees

1.1. E KÖNYV CÉLKITŰZÉSEI

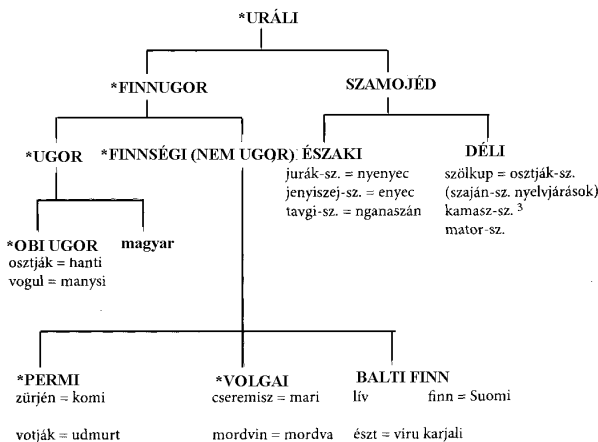
Gyakran állítják (lásd például Dixon 1997, 28), hogy a történeti nyelvtudomány családfamodelljét valójában csak a nyelvcsaládok egy kis részére – nevezetesen az indoeurópai, a sémi, a polinéziai és az uráli nyelvcsaládokra – lehet alkalmazni. E könyv célja, hogy a nyelvészeti és egyéb bizonyítékok egybegyűjtésével közelebbről vizsgálja meg ezen állítás alapját az uráli nyelvcsalád esetében.

Az uráli nyelvek eredetére és természetére vonatkozó következtetésemek számtalan, lényeges pontban térnek el a hagyományos véleményről. A könyvben alkalmazott részletes elemzés feltárta a tudományos bizonyítékok teljes hiányát azzal az elképzeléssel kapcsolatban, hogy az uráli nyelvek egy nyelvcsaládot, azaz rokon nyelvek származásilag összetartozó csoportját képezik. Ezért röviden azt a következtetést vonom le, hogy ez az elképzelés (a továbbiakban: „*uráli csomópont*”) nem megalapozott.

¹ 1999/2000, 76

1.2. A HAGYOMÁNYOS URÁLI ELMÉLET

Az uráli családot képező nyelveket Északkelet-Európában és Szi-béria egyes részein beszélik. Ide tartozik a finn, a magyar, az észt, a szamojéd, a vogul, az osztják, a lapp és sok más nyelv. Az 1.1. ábra tipikus családfát mutat be¹, melyet Austerlitztől vettem át (1987, 178), továbbá térképet is közlök a könyv végén, mely az uráli népek és nyelvek eloszlását mutatja („*The Gallen-Kallela Museum&Authors&Artists*” [szerk.][2000]).

LAPP - SZÁMI NYELVEK

1.1. ábra. Az uráli nyelvcsalád, ahogyan a tankönyvek általában bemutatják²

¹ Vannak urálinak osztályozott más nyelvek/dialektusok, mint a többi szaján szamojéd dialektus (Austerlitz [1987] diagramjában nem közölte): kojbál, karagassz, tajgi (lásd Helimski 1987), vagy a többi balti-finn nyelv: lüd, vepsze, vót, inkeri. Ezeket nem közlöm a nyelvlistán és a családfán, mert a szövegben nincsenek említve. Figyeljük meg, hogy nem tettem ki a "*" jelet a "szamojéd" és a "balti-finn" elnevezés elé, mert ezek valódi nyelvcsoporthoz képviselnek, és nem egyszerűen rekonstruált csomópontokat, mint az egyéb megnevezések esetén, mint pl. "uráli", "permi" stb. Figyeljük meg, hogy a lapp egyetlen rekonstruált csomópontozhoz sem kapcsolódik, jelezvén, hogy ez a családon belül elszigetelt ág, ahogy a szövegben tárgyaljuk. Ebben Austerlitz (1987) besorolását és diagramját követtem

² A kamasz szamojéd az I. világháború idején már kihalóban volt; az egyéb

E hagyományos családfán kívül sok más modellt tettek köz-
zé, melyek az uráli nyelvek és legközelebbi rokonaik fejlődését
magyarázzák. Ezek nagyjából az uráli nyelvek rokonságát meg-
kérdőjelező modellektől – egyesek még azt is elutasítják, hogy
genetikai rokonságban állnának egymással – a másik szélsőségig
terjednek, amikor olyan nyelveket is idesorolnak, mint az altaji
vagy a jukagír. A különböző értelmezéseket majd a 3. fejezetben
ismertetjük.

A fővonulatba illeszkedő modellt támogató tudósoknál – akik
szerint az uráli nyelvek olyan genetikai családot képeznek, mely
egyetlen szomszédjával sincs rokonságban – a fenti modell alap-
jául szolgáló bizonyítékokra vonatkozó értelmezések egész sorát
találjuk meg. Néhány kutató például, mint Janhunen (2000, 64),
elismeri, hogy az uráli szöveganyag igen szabálytalan:

*„...az uráli etimológiai forrásanyagban meglévő sza-
bálytalanságok a korai keltezés természetes következmé-
nyei... Ezért nem csoda, hogy alig van egyetlen elő-uráli
szótő, melynek minden egyes uráli nyelvben szabályos
képviselete lenne. Ez mégsem ok arra, hogy a családot
teljes egészében elvessük.”*

Más kutatók viszont, a tankönyvekkel együtt, arról számol-
nak be, hogy az uráli forrásanyag lényegében szabályos.
Abondolo például (1998, 8) ezt mondja:

*„E családok történelmi fejlődését az összehasonlító
módszer segítségével alapozták meg olyan pontossággal,
hogy nemcsak előrejelzésre alkalmas, hanem termékeny
is. Az »előrejelzés« azt jelenti, hogy Y nyelv adott X
alakjáról meg tudjuk jósolni... hogy mi lesz rokonának,
Z-nek az alakja W rokon nyelvben. A »termékeny« pedig
azt jelenti, hogy az ilyen jóslatok vagy helyesnek bizo-
nyulnak, alátámasztva és kiegészítve a család genetikai
egységének részleteit, vagy kudarcot vallanak, s ezzel ar-
ra kényszerítik a kutatót, hogy eszközeit újra élesítve, a
nyelvcsalád belső kapcsolatait érintő lehetőleg még*

mélyrehatóbb kérdéseket tegyen fel.”

Bármilyen legyen is az értelmezés, az uralkodó modell egyszerű, áttekinthető ábra marad, melyen az uráli nyelvek „*eszményi*” nyelvcsaládot alkotnak. És most következzenek az alapvető (néha kimondatlan vagy rejtett) feltevések vagy „*alaptételek*”, melyeket a fő vonulatot követő tudósok többsége elfogad. Hogy világos legyen, könyvemben az alábbiakat, a „*szabványos uráli elmélet*” összetevőinek vagy „*tankönyvi magyarázatnak*” fogom nevezni.

1. tétel A modern uráli nyelvek egy elő-urálinak nevezett genetikai szülőtől származnak, és a környező nyelvekkel nincsenek genetikai kapcsolatban. Bár a kutatók elismerik, hogy vannak kölcsönhatások uráli csoporton kívüli nyelvekkel, ezeket a kölcsönzés vagy a véletlenszerű hasonlóság eredményének tekintik. Nevezetesen a magyarban előforduló türk eredetű szavakat mind kölcsönzésnek minősítik, és legtöbbszörnél a pontos időrendet és az átadó nyelvet is egyértelműen azonosították.
2. tétel Az ősnyelv és a családfa alsóbb csomópontjainak legtöbbjét megbízhatóan következtették ki. A helyreállítás kiterjed minden várható jellegzetességre, beleértve a fonológiai és alaktani szerkezetet, és általában a rendelkezésre álló adatokkal összhangban lévőknek tekintik.
3. tétel Az elő-uráli nyelvet az Urál hegység térségében beszélték, legalább 6-8000 éve. A helyet és az ősiséget az elő-uráli nyelvben kikövetkeztették, az akkor és ott jelen lévő növények neveivel bizonyítják. A magas kort az uráli forrásanyag nagyon szegényes minősége is alátámasztja, valamint az a tény, hogy az elő-uráli nyelv nagyon régi indoeurópai kölcsönzavakat is tartalmaz.
4. tétel A helyreállított családfa összhangban van a modern nyelvek esetében megfigyelt megfelelésekkel. Például az elő-uráli nyelv első szétválása nagyon régi korban történt, amikor létrejött az elő-finnugor és az elő-szamojéd. E szétválást közös ősi jellegzetességek kikövetkeztetésével lehet igazolni. A finnugor csomópont alatt található modern nyelvek viszonylag közel állnak egymáshoz, és mérhetően nagyobb távolság-

ra vannak a szamojéd csomópont nyelveitől.

5. tétel A leánynyelvek – melyek az anyanyelvből későbbi, rendezett kettéválások eredményeként jöttek létre – megfelelő, közös újításokat és a modellel összhangban álló, ősi jellegzetességeket tartalmaznak.
6. tétel A leánynyelvek jelenlegi hangrendszere alapvetően szabályos és rendszerszerű hangváltozás eredménye.
7. tétel Az ősnyelv alaktanilag gazdag volt.

E könyvben azt kívánom bemutatni, hogy a fenti tételeket nem támasztják alá bizonyítékok. Miközben tagadhatatlan, hogy vannak megfelelések az uráli nyelvek között, ami a genetikus modellt – vagy más modelleket – használva érthető, ugyanakkor ezek a megfelelések legalább ilyen erőteljesen vannak jelen a környező nyelvek némelyikében is. Hiszem azt, hogy a fenti tanok mára mítosszá váltak, melynek a területen végzett kutatásokra komoly visszatartó hatása van. Ezért nagyon esedékes az egész paradigma felülvizsgálata.

1.3. A MÓDSZER

1.3.1. Adatok és vélekedések

Az uralisztika hagyományos felfogásától eltérő kiindulási pontom abban a tényben gyökerezik, hogy az irodalom gyakran nem tesz különbséget a tudományos bizonyíték – ami a dolog természetéből adódóan cáfolható – és a vélemények vagy értelmezések között, mely utóbbiak általában nem cáfolhatók. Emiatt megbocsátható, ha az olvasó összezavarodik a tekintetben, hogy pontosan mi is a vélemény, és mi képvisel e területen tudományos bizonyítékot.

Fontos tisztáznunk, hogy mit értünk „*tudományos bizonyíték*” alatt. Az uráli nyelvcsaládról szóló irodalom jó része következetes feltevések és ki-következtetések hálózatán alapul, és e könyv jelentős részét ezek számszerűsítésének és vizsgálatának szenteljük. Nem állítom, hogy ezek a rekonstrukciók és feltevések tévesek. Sőt, e nyelvek eredetét illetően még érvényes véleményeket vagy magyarázatokat is képviselhetnek. Mégis e könyvben folyton

visszatérő téma lesz, hogy közülük nagyon sokat „*még csak tévesnek sem*” nyilváníthatunk, vagyis nincs tárgyilagos módszer arra, hogy ellenőrizzük az állítás igaz vagy hamis voltát. Ezeket a tételeket véleményeknek vagy tűnődéseknek nyilvánítjuk, mivel nem képviselnek a tudományos kutatás ismérvei szerinti bizonyítékokat.

Például a 4. fejezetben megjegyezzük, hogy az elő-uráli csomópont elfogadott rekonstrukciója több hangtörvényt tartalmaz, mint szabályos szófejtést. Ha valaki a helyreállítást „*tudományos modellnek*” tekintené, annak jelentősége leszámítolódna, mert több „*módosítható paramétert*” tartalmaz (azaz hangtörvényt), mint bizonyítékot. A helyreállítás ezért nagyon rugalmas az adatok illesztésében. Az ilyen modelleken alapuló elméleteket utasítja el Rees (1999/2000, 76):

„Az a »hibás elmélet«..., amely olyan rugalmas, hogy bármely adathoz hozzá lehet igazítani. A kiváló, egyébként eléggé pimasz fizikus, Wolfgang Pauli az ilyen homályos elképzelésekről azt mondaná, hogy még a »hibás elmélet« szintjét sem éri el.”

Ezek a megfigyelések azt jelentik, hogy a rekonstrukciót gyakorlatnak kell tekinteni, mely kimondja az elő-uráli csomópont – ha létezik ilyen – hangtörvényeit. A helyreállítás az elő-uráli csomópont létezésének és érvényességének a következménye, és nem a bizonyítéka. Ez látszólag megegyezik az eredeti szerző módszerével és szándékával. Ahelyett, hogy megkísérelné összerakni az elő-uráli csomópontot alátámasztó bizonyítékokat, mindenütt annak létezését és érvényességét feltételezi. Az a szándéka (Janhunen [1981a, 246] A. M. fordítása), hogy legalábbis általános képet adjon az ős-nyelv hangszerkezetéről, miközben azt hangsúlyozza, hogy a kikövetkeztetés lényeges elemei „*csupán próbálkozások*”, és fennáll az „*eltérő magyarázatok lehetősége*” is (a részleteket lásd a 4. fejezetben).

Az elő-uráli forrásanyag állapotának kérdése megérdemeli, hogy újabb vizsgálattal „*második véleményt*” alakítsunk ki vele kapcsolatban. Az 5. fejezetben ugyanazt az anyagot összevetjük, találomra vett szavakkal egyenértékű „*ellenőrző esettel*”, melyeket statisztikailag egyenértékű ismérveket használva párosítunk

össze. Közöljük, hogy e két minta – az igazi szókészlet és a találmokra vett szavak – statisztikailag csaknem azonosak. Más szóval a vizsgálattal nem sikerült kideríteni, hogy a forrásanyag igazi nyelvi kapcsolat vagy véletlen hasonlóság eredménye-e. Analógiával élve, ha az uráli nyelvi anyag gyógyszer lenne, azon az alapon utasítanak el, hogy hatása nem különbözik észrevehetően az ellenőrző eset látszatgyógyszerének (placebo) hatásától.

Ezek a megfigyelések nem azt bizonygatják, hogy hibás a helyreállítás. Tartható az a vélemény, hogy legalábbis némelyikük tényleges nyelvi megfelelést képvisel. E szóalakok kis százaléka-ra vonatkozóan legalábbis ez a véleményem. Ezek azonban nem jelentenek tudományos bizonyítékot, mert sem a hagyományos, sem a részletesebb statisztikai módszerek szerint nem lehet őket megkülönböztetni a véletlenszerűen hasonló szavaktól.

Másik példát véve, az elő-uráli anyagot (gyakran) úgy értékelik, hogy kicsiny, és sok benne a szabálytalanság, ellentétben azzal, amit egy ilyen nyelvcsaládtól elvárnánk. Lehetséges magyarázat volna, hogy az uráli nyelvek nem oly módon állnak rokonságban, ahogy általában állítják. Mégis elfogadott az, hogy e nyelvek genetikailag rokonságban állnak, de a nyelvcsalád nagyon ősi, s a mennyiségi és minőségi hiány a nagy időbeli mélység következménye. Hogy különbséget tudjunk tenni e magyarázatváltozatok között, független bizonyítéka van szükségünk. Amint a 7. fejezetben látni fogjuk, nincs olyan bizonyíték, hogy a család nagyon ősi. Az egyedüli bizonyíték – körkörös érvelésként – magában az uráli forrásanyagban lelhető fel: ez maga a mennyiségi és minőségi hiány. Valójában az elő-uráli csomópont ősisége a következménye és nem a bizonyítéka annak a feltételezésnek, hogy az uráli nyelvek genetikailag rokonok.

A harmadik példa az, ahogyan az uralisztikában a tulajdonneveket magyarázzák. Ahogy majd a 2. fejezetben látjuk, az uráli elmélet fogalma néhány tulajdonnév látszólagos hasonlóságából ered (hungarus - Jugria és magyar-manysi). Ezt az utóbbi népnévet hosszasan tárgyalják a modern tankönyvek, s az uráli elmélet bizonyítékaként idézik. Ez a felfogás elvben tökéletesen elfogadható, mivel a tulajdonneveket az uráli nyelvtudományon kívül is különösen szilárd nyelvi formáknak szokták tekinteni. Renfrew (1987, 21) például ezt mondja:

„... a helyneveket... jóval az után is használják egy adott területen, hogy eredeti jelentésük már feledésbe merült, úgy, hogy a nyelv írás előtti, korábbi alakjához tartozó szavakat a szóbeli hagyomány meg tudja őrizni, és csak jóval eredeti nyelvi alakjának eltűnése után jelenik meg először írásban.”

Ahogy azonban a 9. fejezetben látni fogjuk, a *hungarus-Jugria* kapcsolatot a legtöbb mai tankönyv már érvénytelennek tekinti és a *magyar-manysi* összefüggést is oly módon állítják helyre, mely különbözik a történelmileg igazolható alaktól, és nyelvészetileg ideiglenes. Ezenkívül számos egyéb tulajdonnevek közötti kapcsolat is létezik ugyanabban a földrajzi térségben. Ezek túlnyúlnak az uráli terület feltételezett határain, és így összeegyeztethetetlenek az uráli elmélettel. E párhuzamok némelyikének jól látható jellegzetességei vannak, melyek arra utalnak, hogy nem lehetnek a véletlen hasonlóság eredményei. Ezt a bizonyítékot jól ismerik az uráli nyelvészetben, és „*kimagyarázásuk*” általános gyakorlattá vált azzal az állítással, hogy a tulajdonnevekből semmit nem lehet levezetni, mert azok igen érzékenyek a változásokra (természetesen a *magyar-manysi* kivételével). A *magyar – manysi* etimológia, annak feltételezett jelentősége és az a gyakorlat, hogy – elkerülendő az uráli elmélettel való ellentmondásukat – az egyéb tulajdonneveket figyelmen kívül hagyják, nos, mindez éppen lehet helyes is, de véletlenszerű: még csak nem is téves, mert nincs rá tárgyszerű mód, hogy eldöntsük, igaz-e, vagy hamis.

Tankönyvírók és az uráli nyelvészetben érintett kollégáim bizonyára tudatában vannak a bizonyíték és a vélemény közötti különbségnek, és nem a hanyagságnak tudható be, hogy ez a különbség oly gyakran elmosódott. Sokkal mélyebbre ható feltételezés meglétére gyanakszom. Azt hiszik, hogy az uráli nyelvek eredetének kérdését 100 éve döntötte el e terület megalapítója, a Magyarországon dolgozó német kutató: Budenz. Ha az olvasó elfogadja, hogy 100 évvel ezelőtt az uráli nyelvcsaládot kétséget kizáróan tudományosan megállapították, akkor a fent hivatkozott feltételezések ad hoc mivolta megszűnik: azokat a kidolgozott paradigma vagy modell indokolja.

Ezért kell tanulmányomat az uráli paradigma történelmi megalapításának leírásával és különösen a Budenz által feltett fő kérdéssel kezdenem: nevezetesen a magyar, a türk és az északkelet-európai nyelvek közötti rokonsággal. Amint nyilvánvaló lesz, valójában nem helyes az az állítás, hogy az uráli nyelvcsaládot (több mint 100 éve) kétséget kizáróan, tudományosan megállapították.

1.3.2. Az uráli elmélet története

Ahogy a 2. fejezetben látni fogjuk, az uráli nyelvcsalád fogalma a 16. és 18. század között keletkezett a magyarok latin népnéve, a *hungarus* és az Urál hegység közelében lévő orosz földrajzi név, a *Jugria* közötti látszólagos hasonlóságból (innen az „uráli” és az „ugor” elnevezés).

Az 1800-as évek második felében Budenz József, Magyarországon dolgozó német nyelvész megpróbálta alkalmazni az „összehasonlító módszert”, hogy bebizonyítsa a magyar és más ugor nyelvek közötti rokonságot (amit kiterjesztett olyan egyéb északkelet-európai nyelvekre is, mint például a finn). Ma látni lehet, hogy Budenz e nyelvi anyagra nem megfelelően alkalmazta az összehasonlító módszert; például nem határozta meg a hangtörvényeket, melyekre „megfeleléseit” alapozta volna, és gyakran önkényesen kiterjesztette a szavak jelentéseit. Budenz „megfeleléseiből” mintát véve azt tapasztaljuk, hogy a mai irodalomban azok 81%-át nem tekintik érvényesnek. Továbbá, ahogy a 4. fejezetben látni fogjuk, ma széleskörűen elfogadott, hogy a magyar nyelv alaktanilag, fonológiaiag, szókészletét és mondattanát tekintve oly gyökeresen különbözik a többi ugor nyelvtől, hogy az elsődleges nyelvi bizonyítékokból lehetetlennek bizonyult az ugor ág helyreállítása. Ne lepődjünk meg, hogy oly nagy ellentétet találunk ugyanazon témában Budenz összehasonlító forrásanyaga és a mai irodalom között, mivel az összehasonlító módszer akkor még gyermekcipőben járt. Tulajdonképpen indoeurópai vonatkozásban is hasonló a helyzet, ahol Fox (1995,11) szerint:

„...a kikövetkeztetett elő-indoeurópai nyelv formái a felismerhetetlenségig megváltoztak, ahogy a tudósok egymást követő nemzedékei finomították és módosították

elődeik munkáját.”

Komolyan szólva, általában nem említik az irodalomban, hogy Budenznek az uráli családról kialakított elképzelése lényegesen eltér a modern elmélettől, amit állítólag tudományosan ő alapított meg. Ebben az uráli nyelvekről azt mondják, hogy egyáltalán nincsenek rokonságban az altaji nyelvekkel. Ennek egyik következménye, hogy a magyar nyelvben előforduló összes türk eredetű szót átvételnek minősítették, és amint a 2. fejezetben látni fogjuk, a magyar őstörténeti tanulmányok nagy részét, a fent leírt értelemben, erre a sarokpillérre alapozták. Budenz ezt nem állította. Ellenkezőleg, a magyar nyelvet a kibővített ugor ághoz sorolta (ide értve Északkelet-Európa nyelveit), és modelljében az ugor, a türk és más ázsiai ágak mind a „*nagy altaji családhoz*” tartoztak. A modellt sajtóságos megfelelések felismerésével támasztotta alá, melyekről azt állította, hogy a türk és a magyar nyelv közötti genetikai rokonságra utalnak.

A paradigma fejlődésének egy bizonyos pontján az uráli nyelvek „*leszakadtak*” az altaji családban hátrahagyott nyelvekről. Meghökkenítő, hogy egyetlen olyan eredeti munkát sem talállok, ami ezt a feltételezett leválást igazolná. Azonban az eredeti hivatkozás hiánya ellenére általánosan elfogadott az a nézet, hogy e nyelvcsoportok egyedülálló jellegét kétségkívül megállapították, de ismét hangsúlyozni kell, hogy az összehasonlító nyelvészet módszerével.

1.3.3. Az összehasonlító módszer

Az összehasonlító nyelvészet módszerében a „*szabályos*” hangtörvény fogalma központi kérdés. Feltételezik, hogy a genetikai viszonyok felismerhetők a hozzájuk társuló hangmegegyezések és hangváltások szabályossága révén, míg a szabályos hangtörvényeknek nem engedelmeskedő szavakat csupán kölcsönzött vagy véletlenszerűen hasonló szavaknak minősítik. Sok ugyanannak a hangtörvénynek szabályosan engedelmeskedő szó halmazódó hatása feltehetőleg nagy valószínűséggel megalapozza a kölcsönhatást.

Ezek az elemek sajnos ellenőrizhetetlenek, vagy teljesen hiányoznak az uráli szöveganyagból. Fentebb már felismertük, hogy

az elő-uráli nyelv elfogadott rekonstrukciója több hangtörvényt tartalmaz, mint szabályos szófejtést úgy, hogy ebben a forrásanyagban nincs „*halmozódó hatás*”. Az uráli nyelvcsaláddal kapcsolatos egyéb kutatás hallgat arról, hogy mik is lennének valójában a hangtörvények, vagy a legjobb esetben is csak nyúlfarknyit ír le belőle. A fő uráli szótár az *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* (UEW) például nem ismerteti azokat a fonológiai ismérveket, melyek alapján a 472 darab elő-uráli szófejtést elvégezte, és nem könnyű levezetni őket a hang- és jelentésbeli összeférhetetlenség miatt jegyzékbe vett etimológiáktól. Ez azt jelenti, hogy semmilyen ellenőrizhető mértékben nem lehet alkalmazni az összehasonlító módszert e bizonyítékot használva.

Ha most áttérünk a nyelvészeti tételek osztályozásának módjára, lényeges elfogultság látható abban, ahogy az összehasonlító módszert az uráli szövegösszefüggésben alkalmazzák. Ez akkor a legnyilvánvalóbb, amikor az ember az uráli és a tőlük keletre eső szomszédos nyelvek közötti rokonságot vizsgálja.

A módszer a következőképpen működik. Először azonosítják a genetikailag feltehetően rokon nyelveket. Ezekből kikövetkeztetik a lényeges ős-formákat, ősfonémákat és hangváltozásokat (ahogy megfigyeltük, ezeket valójában csak részben ismertetik a közlemények). A modell előrejelzésével összeillő szavakat most már az eredeti feltételezés bizonyítékeként idézik, míg a nem illeszkedő szavakat elvetik, mint tévedést, oda nem illőt, véletlenszerűen hasonlót, vándorszót, jövevényszót vagy (különösen jó illeszkedés esetén, mely az uráli határt átlépi) „*konvergens fejlődésnek köszönhető szót*” vagy „*szabályos, közvetlen kölcsönzést*”. A másik lehetőség, hogy – amint Abondolo említi (1998, 8) – az előrejelzéshez nem illeszkedő szavak „*szerszámainak újraélesztésére és más, esetleg sokkal áthatóbb kérdések feltevésére kényszerítik a kutatót, a család belső kapcsolatait illetően*”. Ez mintegy másféle utat kínál arra, hogy az így kapott válaszokat a modellhez nem illeszkedő bizonyítékként nyugtázza.

Még ha ily módon eltorzul is a kép az uráli nyelvcsalád javára, a 6. fejezetben látni fogjuk, hogy sok szó jobban illeszkedik az uráli családon kívüli nyelvekhez, mint az azon belüliekhez. Sinor például (1975,251) ezt mondja:

„Nehézem esett elhinni, hogy véletlen lehet az olyan hibátlan formai és jelentésbeli hasonlóság, mint amely az uráli és a tunguz szavak között fennáll ... Nem akarom kizárni annak lehetőségét, hogy... a szavak közvetlen átvételek a tunguzból.” (Kiemelés tőlem - A szerző.)

Abban a helyzetben, amikor számos kutató felismeri, hogy az uráli forrásanyag igen kicsi, és sok szabálytalanságot tartalmaz, miért nem értelmezik ezeket a „hibátlan” hasonlóságokat a genetikai rokonság bizonyítékaként? Mi különbözteti meg az „*átvételt*” amit azonosítani lehet, mert „*szabálytalan*”, a „*közvetlen kölcsönzéstől*”, mely az előbbinek az ellenkezője? Úgy tűnik, e besorolások egyetlen indoka az, hogy van egy a priori feltételezés – melyet történelmileg állapítottak meg – arról, hogy melyek a genetikailag rokon nyelvek, és melyek nem. E ponton az ember feljogosítva érzi magát a kérdésre, hogy miképpen számolna be erről a bizonyítékról az irodalom, ha történelmi véletlen folytán az uráli paradigma más irányba fejlődött volna. Nehéz elhinni, hogy a fent említett, a tunguz és néhány észak-uráli nyelv közötti hibátlan hasonlóságot nem a genetikai rokonság komoly bizonyítékaként idéznék. Megfordítva, azt is nehéz elhinni, hogy mondjuk a magyar és más ugor nyelvek között a téves vagy jelentéktelen szavak miatti elismerten igen szegényes hasonlóságokat ne utasítanák el.

Ugyanígyen elfogultságot lehet megfigyelni az uráli körön kívül is. Ahogy például Fox (1995, 63) mondja, az alapvető probléma abban rejlik, hogy:

„...feltételezzük, hogy az alakok közös töből származnak, mert ugyanazzal az ősfonémával lehet őket helyreállítani, ahol maga az ősfonéma a rokonság feltételezésének az eredménye.”

Az összehasonlító módszer szokásos problémáin túl, igazolt belső ellentmondások is vannak más nyelvcsoportok bizonyítékai és magának a módszernek az alapelvei között. E módszer alapfeltételezése a szabályosság elve, mely szerint az örökölt szavak szabályos hangtörvényeknek engedelmeskednek, míg az átvett szavak szabálytalanok. Legújabb nyelvészeti vizsgálatok kimu-

tatják, hogy ezeket az alapokat semmi bizonyíték nem támasztja alá.

Amint a 6. fejezetben látható, a jövevényszavak hajlamosak a meglehetősen gyors beépülésre a befogadó nyelv hangszerkezetébe úgy, hogy akár néhány nemzedék múltán – ha nem mindjárt a kölcsönzés pillanatától – már nem lehet őket megkülönböztetni az öröklött szavaktól. Ez azt jelenti, hogy történelmi feljegyzések vagy más adatok hiányában nehéz, ha nem lehetetlen a kettőt nyelvészetiileg megkülönböztetni.

Másodszor arra is van bizonyíték, hogy a hangváltozások többsége a különféle tényezők zavaró hatására nem szabályosan megy végbe. Ilyen tényezők: a társadalmi, földrajzi és nemzedéki különbség, nyelvek és nyelvjárások keveredése az érintkezés miatt és azok a bonyolult, gyakran önkényes folyamatok, melyek következtében a változások szétterjednek, befejeződnek vagy ki sem fejlődnek. Amint Lass mondja (1993,179):

„Az újgrammatikus szabályos megfelelések csak az utóbbi két évtizedben váltak megmagyarázhatókká mint a váltakozást és gyakran egy-egy szóhoz kötődő módosulást magukban foglaló, sokkal zavarosabb átalakulások hosszú távú folyamatainak végeredményei.”

Ez az ellenbizonyíték a nyelvészeti tanulmányok különböző területeiről származik: az „érintkező nyelvek” (Weinreich óta, 1953), a nyelvjáráskutatás (Chambers&Trudgill 1980, 37-38), a szociolingvisztika (pl. Labov 1963, 1972, 1980, 1994; Weinreich, Labov&Herzog 1968) és a „szóterjedés” (pl. Wang 1969, 1979; Chen 1972) területéről. A hangváltozások szabályos vagy nem szabályos voltának kérdésköréhez lásd Schuchardt (1885), Labov (1981) és Campbell (1996) munkáit. Az összehasonlító módszer erős és gyenge oldalainak általános ismertetéséhez lásd Fox (1995) és Lass (1997) dolgozatait.

1.3.4. A könyvben követett alapelvek

Könyvemben megkísérlem leírni – amilyen világosan csak tudom – az uráli nyelvcsalád magyarázatára használt bizonyítékokat, feltételezéseket és modelleket. Bemutatom mind a főirány-

zatú „*tankönyvi*” értelmezést, valamint az irodalomban jelentkező sok egyéb változatot. Ahol lehetséges, utalni fogok az elsődleges bizonyítékokra, hogy e magyarázatokat a megfelelő szövegösszefüggésbe helyezzem. Mindig megkísérlem elkülöníteni a tudományos bizonyítékot a feltételezéstől, az értelmezéstől és az okoskodástól.

Ehhez statisztikai eljárásokat hívok segítségül, valamint az elemzés hagyományos nyelvészeti módszereit. Beszámolok a történelem, a fonológia, a szókészlet, alaktan, morfo-szintaxis, tipológia, onomasztika és más, nem nyelvészeti területek, mint például a régészet és genetika területéről nyert adatokról.

Noha úgy vélem, hogy az összehasonlító nyelvészeti módszer a fent körülírt okokból ebben a szövegkörnyezetben félrevezető lehet, mégis, ahol lehet, saját kifejezésmódjukkál a lehető legtárgyilagosabban és legkedvezőbb színben mutatom be az e módszert használó magyarázatokat, vagyis azt feltételezem, hogy az összehasonlító módszer alkalmazható, ismert előnyeivel és korlátaival együtt hitelesen használható.

E ponton kollégáim és az olvasók elnézését kell kérnem. Amint az előbb megállapítottuk, az uralisztika jelenlegi szemléletmódja a belsőleg-összehangolt feltételezések, magyarázatok és helyreállítások összefonódó hálózatán alapul. Ahogy a 2. fejezetben majd látjuk történelmi bizonyítékok újraértelmezése is előfordul, hogy a főáramlat modelljével még inkább összhangban lévőnek tűnjön. A feltevések, kikövetkeztetések és magyarázatok mindegyike egymást erősíti egyfajta „*gordiuszi csomóban*”. Próbálkozásomban, hogy a „*gordiuszibb*” szempontok némelyikét kibogozzam, elkerülhetetlen, hogy olyan értelmezés alátámasztására használjak adott forrásból származó bizonyítékokat, mellyel eredeti szerzői nem értenének egyet. Ezért legjobb szándékom ellenére mindig ott lebeg a veszély, hogy a témával foglalkozó tudósok nézeteit és magyarázatait elferdítem. Ha ez az eset áll fenn, előre elnézést kérek.

Nevezetesen sok példát fogok használni Rédei UEW-jéből (1986-91), mert ez rendszerszerűen és átfogóan megy vissza az eredeti forrásokhoz, bemutatva mind az uráli területen belüli és bizonyos fokig az azon kívüli tényleges nyelveket és dialektusokat. Széles körben fogok hivatkozni Abondolóra (1998), amely az

uráli nyelvek részletes leírásának legújabb, angol nyelvű kiadványa, és egyben a hagyományos értelmezéseket is tükrözi. Részletesen fogom vizsgálni az elő-uráli nyelv és a családfa többi részének Janhunen (1981a) és Sammallahiti (1979, 1988) általi rekonstrukcióját, mert ezek képviselik az alapos kutatásnak alávetett tudományos modelleket olyan világos ismérvekkel, melyek megnyitják vizsgálhatók. Tekintettel az uráli területen kívüli nyelvekkel való párhuzam kérdésére, fokozott figyelmet fogok fordítani Sinor (1975, 1988, 1990), Ligeti (1986) és Johanson & Csátó (1998) átfogó munkáira.

Bár értelmezésem az e forrásmunkákban közölt bizonyítékokat illetően sok tekintetben eltér az eredeti szerzőkétől, ezek a kútfők megállnak önmagukban, mint az eredeti adatok forrásai, és a kutatási terület alapjainál helyezkednek el, bármilyen magyarázatot választ is az olvasó.

Az ilyen természetű beszámoló nem lenne teljes a benne szereplő nyelvek közötti rokonságokra és a hozzájuk vezető folyamatokra vonatkozó személyes értelmezésem nélkül. Ezt a megfelelő helyeken közlöm. Itt tisztázni akarom, hogy egyetlen nyelvészeti iskola hírnöke sem vagyok. Személyes nézetem az, hogy számtalan módszer létezik, melyek egyaránt jól megvilágíthatják e nyelvek közötti ma felfedezett megfeleléseket. Ezek közé sorolható a genetikai öröklés, a területi konvergencia és Renfrew-nak (1987) az egyedek kis, rendszertelen mozgásának halmozott hatására vonatkozó modellje. Mindezen módszereknek megvan a helyük, és az egyik fő állításom az, hogy rendszerint lehetetlen megkülönböztetni őket. Néha, személyes értelmezésemet megvilágítva, a kézzelfoghatóság kedvéért kiválasztom e módszerek egyikét vagy másikat. Ez nem irányul a más módszerek kizárására, hacsak ezt kifejezetten nem állítom.

Lehetséges, hogy nemcsak az uralisztika vizsgálandó felül.

E könyv célja azonban e nyelvek vizsgálata, és ehhez hű maradok. Bármely az uráli körön kívüli alkalmazhatóságról az utolsó fejezetben fogok elmélkedni.

1.4. AZ ELFOGADOTT ELMÉLETTEL ELLENTÉTES ADATOK MÓDSZERES ÚJRAÉRTÉKELÉSE

Könyvemben reményeim szerint bemutatom – a bizonyítékok és az irodalom gondos vizsgálatával –, hogy a bizonyítékok nem támasztják alá az uráli elmélet tanait, sőt, nagyon sok szól ellenük. Mégis meglepő, hogyan hígul fel következetesen az ellene szóló bizonyíték, ahogy az bejárja útját, kezdve a közölt adattól, a szerzők következtetésein át az általános irodalomig és az angol nyelvű könyvekig. Az eredeti közleményekben az ellenbizonyítékok egyes tételeit rendszerint határozottan elismerik. Amikor azonban következtetéseket vonnak le, a szerzők általában vagy azt közlik, hogy nem veszik őket figyelembe, vagy hogy nem tartják lényegesnek, más szóval lekicsinylik a jelentőségüket. Ez a folyamat a lánc minden szemében megismétlődik úgy, hogy az utolsó lépésnél a tankönyvek általában már eszményített képet mutatnak be. Az adott területre vetítve az lesz az eredmény, hogy az ellenbizonyítékot módszeresen lekicsinylik vagy átértelmezik, míg a széles körben olvasott szakirodalomba bekerülő bizonyító anyag a hagyományos paradigmával összhangban állónak tűnik.

Ahogy Kuhn megfigyelte (1970), a tudományban teljesen elfogadott, hogy egy megalapozott paradigmával szembeni bizonyítékot következetesen tompítanak, vagy átértékelnek. Jellemzően az ellenbizonyíték egyes pontjai nem elég erősek ahhoz, hogy az adott paradigmával szemben kihívást jelentsenek. Tulajdonképpen minden ilyen ellenbizonyíték hajlamos a félremagyarázásra vagy statisztikai tévedésre, de akár egyebekre is. Ennek az lesz az eredménye, hogy a szerzők önként választanak olyan beállítást és értelmezést, ami az elfogadott elmélettel a legjobban megegyezik. Ez a jelenség néha odáig terjed, hogy még a látszatot is felülvizsgálják, így ha egy kiadásra szánt tanulmány olyan bizonyítékokat mutat be, és olyan következtetésekre jut, amelyek nem egyeznek az elfogadott paradigmával, akkor valószínűleg el is utasítják a kiadását (feltehetően helyesen), hacsak az eltéréseket nem csökkentik a szerzők a minimálisra.

Mutatok néhány példát erre a folyamatra uráli szöveggörnyezetben.

Más nyelvcsaládoknál létrehozott nyelvészeti modellt – ha az

alkalmazható az uralisztikára – addig „igazítják”, amíg összhangba nem kerül az uráli adatokkal. A bizonyítékot így az uráli elmélethez illővé alakítják. Például az összehasonlító módszer kellés közepén a legalapvetőbb szavak a rokonsági fokok és a számok megnevezései. Az összehasonlító modell szerint ezek különlegesen szilárd nyelvi alakok (lásd pl. Comrie [1987b, 24-25] munkáját indoeurópai összefüggésben). Azonban e szavak legtöbbje az uráli nyelvben rendhagyó. Ahelyett, hogy ezt elismernék olyan bizonyítékkul, mely nem illeszthető az elfogadott modellhez, magát a modellt igazítják az uráli szöveggörnyezethez. Ezt a szabálytalanságot az uráliban úgy osztályozzák, mintha rendszeres jelenség lenne. A szakterület tolvajnyelvén az „*érzelmi töltésű szavak*” (UEW³) „*tipikus kiegyensúlyozatlanságának*” (Janhunén⁴ 1981a), nevezik. Az uralisztikában láthatólag a modell része az, hogy ezek a szavak, melyeket rendszerint az összehasonlító módszer közepében lévőknak tekintenek, „*érzelmi töltésűek*”, és „*használatuk nagy gyakorisága*” miatt szabálytalanok. Én magam azonban nem találok magyarázatot arra, hogy az érzelmi jelleg és a gyakori használat az uráli nyelvben miért okozna ilyen hatást, míg pl. az indoeurópai nyelvekben épp az ellenkezőjét.

Néha a bizonyítékot „*javítják*” (vagy „*átértelmezik*”), ha nem egyezik az elmélettel. Ahogy például a 2. fejezetben látni fogjuk, a legkorábbi, 9-10. századból származó feljegyzések következtetesen „*türköknek*” nevezik a magyarokat. Ez nyíltan ellenkezik az uráli eredetről szóló elmélettel. Ezért azt feltételezik, hogy a korabeli források „*összezavarodtak*”: a magyarok nem voltak türkök, de a hosszú együttlakás folytán megjelenésükben és viselkedésükben hozzájuk hasonlóvá váltak. Ezt a hosszú együttélést állítólag alátámasztják a bizánci császár, Bóborbanszületett Konstantin írásai. Tőle rendszerint azt az állítást idézik, hogy a magyarok a türkökkel mintegy 300 évig voltak kapcsolatban. Tényleges feljegyzései szerint egy 7 türk nemzetségből álló csoport (magyarokként átértelmezve) kapcsolatban volt a [türk] kazárokkal há-

³ Az UEW szótár elég gyakran használja az „*érzelmi jellegű*” kifejezést, hogy igazolja a rokonsági és más alapvető nevek szabálytalanságát. Példaként lásd a **wii lje* 'vő' rekonstruált tételt az 565. oldalon

⁴ Ezt a kifejezést számtalanszor megtalálhatjuk Janhunennél 1981a; lásd később a 4. fejezetben, ahol az alkalmas példákkal kapcsolatban említjük.

rom (újraértelmezve 300) évig, de a történészek egyszerűen feltételezik, hogy maga a császár is tévedett, így a mai szempontok szerint úgy tartják, hogy eltérő népeiségekre és időtartamokra utalt, mint amit az eredeti szöveg- valójában tartalmaz. A császár „tévedései” és az átértelmezés, hogy hozzáillesszék az uráli paradigmához, esetleg említésre sem kerül a tankönyvekben, sőt a szakirodalomban sem (lásd újabb példának Rédei⁵ 1998, 57).

A lekicsinylés másik módszere, hogy az ellenbizonyítékról beszámolnak, de jelentőségét végül letompítják. Például több különböző uráli és altaji megfelelésekről szóló kiadványban Sinor meglepő közös lexikai és alaktani tulajdonságokról számol be. Már korábban megjegyeztük a „hibátlan” megfelelést, amit a szerző a tunguz és az uráli nyelvek között felismert, és ezeket újra megerősíti egyik későbbi dolgozatában (Sinor 1988, 738-739; tárgyalását lásd a 6. fejezetben).

„Egészen biztos vagyok abban, hogy ha az összes uráli és altaji nyelvből csak az [altaji] északi-tunguzt és az [uráli] obi-ugort ismernénk, senki nem tagadná genetikai rokonságukat.”

Ez tökéletes ellentéte az elfogadott modell előrejelzéseinek, és talán más tudományterületeken az olvasó ilyen értelmű világos, határozott magyarázatot várna. Itt azonban nem ez az eset áll fenn. Helyette a dolgozat elveti azt az elképzelést, hogy az elfogadott modellek egyáltalán cáfolhatók-e:

„Az uráli, altaji és urál-altaji összehasonlító nyelvészetnek le kell rázni magáról a végletekig leegyszerűsített – fekete-fehér, igen-nem – megoldásokat.”

Végül ez a dolgozat, mely súlyos ellenbizonyítékokat tartalmaz az elfogadott modellel szemben, csupán további kutatásra buzdító, tompított felhívással végződik, ami az „urál-altaji összehasonlító nyelvészeti tanulmányok hagyományos megközelítésének lehetséges felülvizsgálatához” vezetne. Befejező szavai:

⁵ A szerző állítja, hogy a magyarok kb. kétszáz évet töltöttek a kazár királyságban (i. sz. 600-800) annak említése nélkül, hogy ez Konstantin császár szövegének értelmezése.

„Csak egy évvel ezelőtt tett javaslatommal tudom befejezni, hogy az uráli és altaji összehasonlító nyelvészet ne utasítsa el egymást, és hogy az igazságot nem kinyilatkoztatni, hanem kutatni kell.”

Végül, ahol az eredeti dolgozatban a hagyományos paradigmát nem teljesen alátámasztó következtetéseket nyíltan kimondják, ezeket más, őket idéző, vagy rájuk hivatkozó munkákban erősen letompítják. Például, ahogy a 4. fejezetben szó lesz róla, Sammallahti (1988) helyreállítja a teljes hagyományos uráli családfát, Janhunen (1981a) elő-uráli csomópontjából kiindulva. A kikövetkeztetett családfa alátámasztására idézett példák kb. 50%-át Janhunen eredeti műve „rendhagyó”, „kérdéses” vagy „bizonytalan” jelzőkkel illette.

Sammallahti ezt nem említi. Ellenkezőleg, például azt bizonygatja (1988,479), hogy Janhunen forrásaiban „140 szabályos esetet” tartalmaz, amikor az eredeti dolgozat csak 94 esetet nyilvánít elfogadható párhuzamnak, melyek némelyike szabálytalanságokat is mutat, de ezek a szerző hite szerint elfogadhatóan megmagyarázhatók. Aki Janhunen eredeti dolgozatát nem olvasta (finnül), arra a téves következtetésre juthat, hogy mindkét forrásanyagban nagy tömegű szabályosság és megegyezés van. Ezt a képet a tankönyvek tovább szépítik. Csepregi (1998) például válogatott eseteket mutat néhány hangtani fejlemény látszólag teljes szabályosságáról, közben elhallgatva az észlelt szabálytalanságot.

További részleteket a 4. fejezetben találunk.

Ezek nem elszigetelt példák. Hiszem, hogy az ellenbizonyítékok gondos vizsgálata széles érvénytartamot és világos mintát fog feltárni: az ellenérvek elérték a kritikus tömeg szintjét, a paradigma felülvizsgálata esedékessé vált. Eljött az ideje, hogy az uráli nyelvekre vonatkozó összes bizonyítékot és ellene szóló bizonyítékot rendszeres és átfogó módon összeszedjük.

1.5. KULCSFONTOSÁGÚ MINTÁK AZ ADATOKBAN

A nyelvek közötti megfelelések osztályozására használt módszereket és különösen az uráli nyelvek közötti kapcsolatok természetét illető személyes értelmezéseimet a könyv végén adom meg.

Most arra szorítkozom, hogy körvonalazzam a megoldási mintákat, amelyekre az olvasó elfogulatlanul felfigyel, miután megvizsgálta a könyvben közzétett bizonyító anyagot.

Az első következtetés, hogy nagy mennyiségű szerkezeti (alaktani-mondattani és tipológiai) és egy maroknyi nem szerkezeti elem létezik, melyek megvannak a legtöbb uráli nyelvben, és nem valószínű, hogy a véletlen hasonlóság eredményei lennének. E közös eleinek majd mindegyike megtalálható egyéb, hagyományosan altajiként és jukagírként osztályozott nyelvekben is. A kisszámú nem szerkezeti elemekhez tartoznak: a fonológiai jellegzetességek (mint pl. a magánhangzók gazdagsága, a mássalhangzók csekély száma, néhány közös hang és hangváltás), egy maroknyi alapszó és néhány, a legtermészetesebb közös fonémákat tartalmazó alapvető formáns.

Másodszor, izoglosszacsoportokat: terület:határa a nyelv különféle, egymással nagyjából összhangban lévő szintjein találhatunk (alaktan, fonológia, szókészlet, onomasztika stb.). E csoportok jó része keresztezi az uráli terület hagyományos határát.

Harmadszor, az alaktant tekintve a mai uráli nyelvek összetettsége változó fokú, a legegyszerűbbtől, mint a vogul és az osztják, a legösszetettebbig, mint a finn, a magyar és a mordvin. Az alaktanilag gazdag nyelvekben az alaktant alakító alapvető folyamatok (elágazás és nyelvtani kifejeződés) világosan megfigyelhetők, és közel állunk ahhoz a következtetéshez, hogy a bizonyultság e területen új fejlemény. Bármilyen legyen is az előd vagy elődök természete, a bizonyítékok azt sejtetik, hogy alaktanilag egyszerűek voltak.

Negyedszer, míg a kutatók a múltban az uráli nyelvek közötti összefüggések magyarázata és értelmezése során főként a családfamodellre hagyatkoztak, ezt a modellt a bizonyítékok egyszerűen nem támasztják alá. Ha az ember elfogadja a szabványos, tudományos elveket, rá kell jöjjön, hogy az uráli nyelvek összetartozó családjára nincs bizonyíték, így az urálit nemcsak a „*jól viselkedő*” nyelvcsaládok listájáról, hanem az összesről törölni kell. Ehelyett a nyelvek közötti kapcsolatokat az egymást keresztező izoglosszák segítségével lehet legjobban leírni.

Végül, az uráli és a tőlük keletre eső szomszédos nyelvek nyelvjárási folytonosságot képeznek, melynek kialakulása szám-

talán folyamat hatására történhet, beleértve a genetikus öröklést és a területi összetartást, de a ma rendelkezésre álló nyelvi adatok alapján ezeket a folyamatokat általában nem lehet egymástól megkülönböztetni.

1.6. BEVEZETÉS AZ URÁLI ELMÉLETET ALÁTÁMASZTÓ, ILLETVE AZT ELLENZŐ IRODALOMBA

Az uráli paradigma/elmélet napjainkig sikeresen hagyományozódott a könyvek és tanulmányok hatalmas mennyiségén át. Az uráli elméletet tankönyvszerűen terjesztő legújabb kiadványok közé sorolhatjuk Abondolo (1998) *The Uralic Languages* c. kötetét; Campbell dolgozatát (1997): *On the linguistic prehistory of Finno-Ugric*; A *finnugor kalauz* c. könyvet Csepregi M. szerkesztésében (1998); Bereczki G.: a *Fondamenti di Linguistica Ugró Finnica* c. könyvét (1998); Rédei K. könyvét (1998): *Östörténetünk kérdései*; és J. Laakso (1999b) *Karhunkieli, azaz „a medve nyelve”*⁶⁷ címmel megjelent könyvét. Vegyük hozzá Esa Itkonen műveit (1998 és 1999), melyek általában és az urálistikán belül is a családfamodell érvényességét támogatják.

A szabványos uráli elmélet távolról sem vitathatatlan, annak ellenére, hogy a nyelvészek között és a közvéleményben népszerű, továbbá, hogy általában kétségen felül bizonyítottnak állítják be. Amint a 3. fejezetben részleteiben is látni fogjuk, az ember számtalan különféle elemzést és szempontot találhat az uráli nyelvcsalád besorolását és eredetét illetően, melyek ritkán jutnak el az olvasók széles köréhez, és így komoly figyelemre nem számíthatnak.

Az egyszerű tankönyvi bemutatás és, a szakirodalom olykor ellentmondásos magyarázatai között feszülő ellentét első látásra meglepő lehet. Azonban, ahogy Lass (1997, 5-6) rámutatott:

„A nyelvek története (mint a nyelvészek rendelkezésére álló vagy az általuk létrehozott tárgyak) ugyanúgy mi-

⁶ A teljes cím: *Karhunkieli. Pyyhkäisyjä suomalais-ugrilaisten kielten tutkimukseen*, szó szerint: *"A medve nyelve. Pillantás az finnugor nyelvek kutatására"*. A szerző ugyan elfogadja a hagyományos modellt, rámutat bizonyos hiányosságaira, mint például az ugor csomópont kérdése.

tosz, mint minden másnak a története. Történelmünk sok fejezetéről rendelkezünk iratokkal, de még ezek is – mint a Szentírás – magyarázatra szorulnak: nem tudjuk, mit jelentenek (annál kevesebbet tudunk, minél régebbiek). Mégis mondunk (és hiszünk is) meséket, nemcsak az iratokról, hanem a nyelvekről is, melyeket azok feltehetőleg visszatükröznek, és ezek (hangzói, nyelvtani, jelentéstani stb.) valóságáról... De a tiszteletre méltó, ésszerű, kézzelfogható érvelésekre és igaznak vélt bizonyítékokra alapozott mitológia óriási gondot okozhat; minél tovább létezik, az egymást követő nemzedékek annál kevesebbet tudnak róla vagy emlékeznek rá (ha egyáltalán valaha ismerték), vagy akár törődnek vele, hogyan keletkezett, vagy mi támasztja alá legfőbb tanait... sok fontos esetben lehet hogy becses és féltve őrzött hiedelmekként adjuk tovább valakinek valahol régen elhangzott kijelentései másolatát, hittételekké átalakítva.”

Az uráli nyelvészetben például azt találjuk, hogy az uráli nyelvekre és népekre vonatkozó írásos anyagok, régészeti és néprajzi feljegyzések nagyon szűkösek. A közlemények gyakran hivatkoznak az e népeket és a velük kapcsolatos régészetet és néptörténetet körülvevő „titokzatosságra”. Nyilvánvaló kíváncsi, hogy jócskán kiegészítsék a rendelkezésre álló adatokat, ami nagyban növelheti a „mitológiai” alkotóelem felbukkanását a kirokójáték darabjainak összeállításakor.

Létezik egy kutatási terület, mely elismeri az uráli nyelvek történetét és természetét magyarázni kívánó hagyományos családfa alkalmatlanságát, de ezt igen gyakran mind a szak-, mind az általános irodalom szándékosan figyelmen kívül hagyja. A szabványos uráli elmélet (legalábbis bizonyos) tanaival szembeni bírálat az utóbbi időben felerősödött, különösen néhány finn, észt és magyar tudós részéről. Ők azt is felismerték, hogy a tudomány e területe meg kell újítsa magát azáltal, hogy a hagyományos fogalmakon túl új elképzeléseket és módszereket is figyelembe vesz, ideértve a nyelvészetén kívüli tudományágak, főleg a humángenetika és régészet eredményeit. Tekintsük például Jalku & Äärelä (1997), Fogelberg (1999) és Künnap (2000) által szer-

kesztett kötetek néhány dolgozatát, továbbá néhány utóbb megjelent könyvet (mint pl. Kiszely⁷ 1992), melyek átrajzolják a magyar nyelv és nép uráli eredetét. Egyes esetekben új modelleket is javasolnak. Például egy indítványban az elő-urálit az északkelet-európai vadászok és gyűjtögetők közvetítő nyelvének tekintik. A balti-finn nyelveket „*kevert*” nyelveknek tartják, melyek az indoeurópaiakkal keveredtek. A magyar vonatkozásában utóbb ismét előtérbe került az egykor oly népszerű türk eredetelmélet.

Amint az 1.3.3. bekezdésben kimutattuk, a mai nyelvelméletek bizonyos fokig elébe kerültek a családfamodellnek. Az uráli elmélet intézményes akadémiai elfogadása visszanyúlik a 19. század végére. Abban az időben a családfa modell volt egyedül divatos és használatos (a Schmidt által 1872-ben javasolt „*hullám modell*” nem tekintették a főirányzathoz tartozónak). Azóta a gyakorló szakemberek egyik nemzedéke mint „*hittételt*” „*adta tovább*” az uráli elméletet a másíknak (ahogy Häkkinen⁸ 1996, 52 is megjegyezte). Ennek meglepő eredménye, hogy a mai sokkal mélyebb nyelvészeti tudás dacára sem módosul a paradigmá.

Más kutatók függetlenül jutottak arra a következtetésre, hogy az uráli elmélethez számos mítosz kapcsolódik, bár az uráli nyelvek természetéről és besorolásáról vallott nézeteik esetleg különböznek az enyémtől. Például egy újabb, átfogó tanulmányban, „*Tények és mítoszok az urálistikában*” címmel Salminen (1997b, 86f) írja „*a tudományterület legszívósabb mítoszairól*”:

„Gyakorlatilag minden tankönyvben az az alapvető állítás szerepel, hogy az uráli család két nagyon távoli rokonságban lévő nyelvcsoporthoz tartozik, a finnugor és a szamojéd egyesülése. Ez az állítás hamis. Bár igaz, hogy a sza-

⁷ Ezt és más hasonló könyveket Rédei (1998) „*dilettánsnak*” tekinti (Lásd még a 2. fejezetet). Most nem akarok e könyvek érdemeibe belemenni; csak azt akarom kiemelni, hogy az utóbbi tíz évben azok a kiadványok, melyek kétségbe vonják a magyarok tankönyvekben ismertetett eredetét, megsokszorozódtak.

⁸ A szerző azt mondja, hogy Donner ideje óta (lásd lejjebb) a finn kutatók nem sokat törődtek a családfa megalapozásával, melyet alapvetően mint „*magától értetődő fogadtak el*” (hyväk sytty lähes itsestään selvänä).

mojéd ág nagyon független, addig alig vagy egyáltalán nincs bizonyíték a fennmaradó uráli ágra mint a saját jogán létező egységre.”

Majd így folytatja:

„A szabványos besorolás tovább osztja a »főágot«: a finnugort finn-permire és ugorra, a finn-permit tovább finn:nyelvészek-volgaira és permire... Ez is megalapozatlan gyakorlat, és eredetileg finn nacionalista szemléleten alapult, amely a finn nyelvet szó szerint a szent családja legmagasabb ágának akarta látni.”

Künnap (1997a, 65-66) a következőket állítja:

„Az uráli nyelvészek többsége azt szeretné, hogy a modern uráli nyelvek számos jellegzetességének eredetét egyedüli és egységes forráshoz – az elő-urálira vezessék – vissza, ami lélektanilag érthető: ezzel egyszerű kiindulópont adódik. Sajnos mára világossá vált, hogy ennek során megengedhetetlen leegyszerűsítés történik. Olyan, amely elveti a nyelvek bőségét és változatosságát, szabálytalanságait és belső kapcsolataikat... Az elő-uráli nyelv helyreállítását legtöbb esetben a történeti nyelvtudomány kutatása nélkülözhetetlen módszertani eszközének nyilvánítják. Vajon tényleg így van, ha arra gondolunk, mennyi félremagyarázást idézett elő a modern uráli nyelvek körül? Meg vagyok győződve, hogy ez a módszertani eszköz többet árt, mint használ. összetett szabályok szerinti nyelvészeti játékot hoztak létre, de össze-egyeztethetlensége a mai uráli nyelvek adataival... ma napról napra világosabb. Miért folytatják az uráli nyelvészek ezt a játékot?”

Végezetül Nunezt (2000, 60) idézzük:

„Számos előítélet befolyásolja a finnek eredetéről alkotott felfogásunkat. .. Ezek között van az erőteljes népvándorlási és nacionalista beállítottság és a régi nyelvészeti elképzelések, mint családfák és az ősi szülőföld öröksége. E század kezdete óta körben forgó érvek sora

*olvadt össze a célból, hogy önálló, zárt elméleti modellt
hozzon létre, mely önmagát táplálja és törvényesíti.”*

A következő fejezetben e könyv kifejtett céljának megfelelően részletesen ismertetem, hogy nézetem szerint melyek az uráli nyelvcsaládra vonatkozó tények és mítoszok.

2. AZ URÁLI ELMÉLET TÖRTÉNELMI MEGALAPOZÁSA

A magyarok és az obi-ugorok szoros kapcsolatába vetett hit nem annyira tudományos érveken alapul, mint inkább a Hungarus és a Hungária latin neveken... az orosz és nyugat-európai forrásokban a vogulok és osztjákok földjére Ugra, Jugra vagy Jugria néven utalnak... majdnem biztosra vették, hogy az Ural térségében fekvő Jugria volt a magyarok őshazája.¹

Kálmán Béla

Általában biztosra veszik, hogy tudományosan a 19. század utolsó év- tizedeiben alapozták meg az uráli csomópont egyediségét és ennél fogva az egyedi uráli család létezését. Ezt állítólag nyilvánvaló és főként a görög császártól, Bíborbanszületett Konstantintól származó történelmi bizonyítékokra, valamint a nyelvészet két kulcsfontosságú alakjának, Budenznek és Donnernek kényszerítő erejű nyelvészeti bizonyítékaira alapozták. E fejezet célja, hogy bemutassuk a történelmi bizonyítékokat, és megnézzük, hogyan alapozták meg az uráli elméletet, s hogyan fejlődött ki mai ismert változata. Amint látni fogjuk, az az állítás, hogy az uráli elméletet tudományosan kétséget kizáróan a 19. század utolsó évtizedeiben hozták létre, valójában nem helyes, mivel az alapítók által az uráli család létezésére felhozott „bizonyítékokat” ma nem fogadnák el „tudományosnak”.

Először a rendelkezésre álló nagyon kevés történelmi feljegyzést vizsgáljuk meg. Látni fogjuk, hogy egyikük sem mutat uráli eredetre. Számos, az elméletnek ellentmondó forrás létezik (mint például Bíborbanszületett Konstantin feljegyzé-

¹ 1998, 395.

sei), de ezeket teljesen „újraértékeltek”, és ma általában úgy mutatják be őket, mintha alátámasztanák azt.

Ezután megvizsgáljuk az uráli elmélet korai szakaszát. Ismert, hogy a krónikák említést tettek a magyarok egy nem pontosított keleti hazájáról. A 15. és 17. század között biztosra vették, hogy ezt a hazát az Urál hegységhez közeli, Jugriának nevezett területtel lehet azonosítani (innen az uráli és ugor nevek). Ezt a hitet a Jugria helynév és a hungarus népnév közötti látszólagos hasonlóságra alapozták. Nem világos, hogy ezt a kapcsolatot a mai szakirodalomban továbbra is elfogadják-e, minthogy a hungarust most általában az on-ogur nevű türk törzsszel hozzák összefüggésbe. Ezt támasztotta alá az a későbbi felfedezés, hogy a térség egyik népsége (a vogulok) magát manysinak nevezte, amely Kálmán szerint (1988, 395) „*a laikus fület némileg emlékezteti a magyar névre*”. Ma a magyar-manysi kapcsolatot az uráli elmélet mellett szóló komoly bizonyítékának tekintik, melyet – ahogy a 9. fejezet mutatja – *ad hoc* és a történelmileg hitelesített alakokkal nem egyező szófejtéssel igazoltak. Máig feltételezik, hogy a magyar kiváltságos kapcsolatokat tart fenn Jugria területén található nyelvekkel (vogul és osztják), és ezekkel együtt alkotja az un. ugor ágat. Azonban – mint a 4. fejezetben látni fogjuk – általánosan elismert, hogy a magyar nyelv fonológiai, alaktani, szóképzési és mondattanát tekintve gyökeresen különbözik a többi ugor nyelvtől, így az ugor csomópontot csupán e történelmi szófejtések támasztják alá, mint fő bizonyítékok.

A 19. század vége előtti 30 éves időszakban a kutatók elkezdték a darwini elméletet alkalmazni a nyelvekre, és az összehasonlító módszert használták, mely akkor élte csecsemőkorát. Ennek eredményeként az ugor elméletet kiterjesztették, és tudományosnak feltételezett alapra helyezték. Az időszak végére az elmélet furcsa keverékké fejlődött, amelyben összekapcsolódott a történeti ugor elmélet a két fő kutató, Budenz és Donner új, egymásnak ellentmondó módszerével.

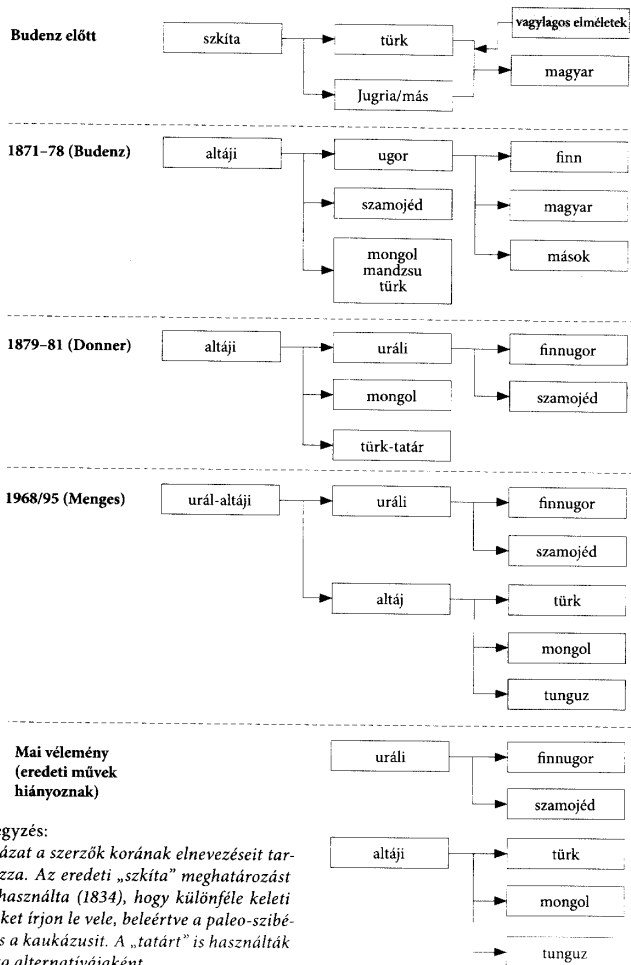
Az 1870-es években induló Budenz kijelentette, hogy a magyar nyelv „*sokkal közelebbi rokonságban van*” az északkelet-európai nyelvekkel (az ugor nyelvek és mások, például a finn), mint a türk nyelvekkel. Ezért minősítették ugornak, és nem türknek. Ezt a következtetést szótani „*ugor megegyezések*” szöveg-

anyagával támasztotta alá. Amint látni fogjuk, ebben a műben nincsenek részletezve a hangtörvények, melyek létrehozták volna a megfeleléseket, tehát az összehasonlító módszert nem alkalmazta, pedig ma ezt állítják. Ráadásul gyakran azért fogadják el a szójelentés önkényes kiterjesztését, hogy létrehozzák a kívánt megegyezést (mint például köldök/nyelv/kötél stb.) Láthatjuk, hogy ez a forrásanyag gyenge minőségű, és valóban, a mai szakirodalom e megfelelésekből vett mintának 81%-át már nem tekintí érvényesnek. Azt is megfigyeltük, hogy Budenz bizonyítékai, melyekkel a magyar és az északkelet-európai nyelvek közötti „szorosabb” kapcsolatot támasztja alá, nem meggyőzőek.

Később a 19. században Donner elutasította Budenz szótani megközelítését, és a hangrenddel és fokváltakozással együtt kismennyiségű alaktani jellegzetesség használatával próbálkozott, hogy megállapítsa a szamojéd nyelvek genetikai rokonságát. Arra a következtetésre jutott, hogy ezek a jellegzetességek széles körben elterjedtek Eurázsia minden nyelvében, de hangot adott annak a véleményének, hogy a szamojéd közelebb áll az északkelet-európai nyelvekhez, mint a türk nyelvekhez vagy a mongolhoz. Donner véleményét a nyelvészközösség átvette, és hozzáillesztette Budenz nyelvcsaládjához, így a 19. század végére- a 20. század elejére már elhitték, hogy ezek a nyelvek (északkelet-európai nyelvek, a magyar és a szamojéd) genetikai családot alkotnak, és ezt tudományosan az összehasonlító módszer megfelelő alkalmazásával alapozták meg.

Végül a 20. században további változás következett be az uráli elméletben. A 19. század végén széleskörűen elfogadták, hogy mindent átívelő genetikai rokonság áll fenn a ma uráli és altajiként meghatározott nyelvek között. Például Budenz számtalan megfelelést idézett a magyar és a türk között a genetikai rokonság bizonyságaként. Valamikor a 20. században kezdték azt hinni, hogy az uráli és az altaji nyelvek nem rokonok. Ennek az elszakadásnak a mikéntjéről azonban nincs semmiféle eredeti közlemény.

A 2.1 táblázat összefoglalja az uráli paradigma kialakulást és fejlődését az 1800- as évek közepétől napjainkig.

későiek, és általában zavarosak, amikor megnevezik a népeket, törzseket, nemzeteket, helyeket, időpontokat, vagy ezekre úgy utalnak, hogy a belőlük kiolvasható részletek nem megbízhatók. Ugyanis az információáradatban fellelhető hézagok betömése és egy viszonylag elfogadható történet felépítése jó adag értelmezést igényel. A térség korai történelmének nagy részét, egészen korunk 1. évezredének végéig, feltételezésekre kell alapozzuk.

2.1.1. A finnségi nyelvű népek

A „*finn*” szót először Kr. u. az első században Tacitus római történetíró (*Germania* 45. fejezet) említi *fenni* alakban. Lehetséges azonban, hogy általában Észak-Európa népeire utalt, s közülük is főleg a lappokra. Ezután a *finni-fenni* nevet az alexandriai Klaudiusz Ptolemaiosz (Kr. u. 170 körül) és Jordanes gót író használja *Geticájában* (Kr. u. 551 körül), ahol a *Skrerefennit* megnevezés található. Ennek első részét, a *skrere-t*, ’sielni, csúszni’ jelentésű svéd szónak vélik. A nyugati forrásokban a név első, biztos, a mai finnekre utaló említése az angolszász *Beowulf* eposzban fordul elő, melyet Kr. u. 800 körül alkottak meg. Itt találjuk a „*finna földön*” kifejezést (Beowulf miután a tengeri szörnyekkel harcolt, sok-sok napon át úszik a finnek földjére), még ha nem akad is más utalás vagy adat a névvel kapcsolatban (Gallén 1984, 250). A viking korral kezdődően (800-1050) a *finnit* és más finn nyelvű törzsekkel kapcsolatos utalások száma megnő. A *finnt* szót csak 1171-től használták a finnekre.

Az *Eesti* kifejezés, az észtek ön- és külső megnevezése, először ugyancsak Tacitusnál fordul elő *aesti* alakban, de általános vélekedés szerint ez balti törzseket jelent. Később az *Északi mon-dákban* (a 9. század óta) és a 13. századi dokumentumokban elkezdték az észtekre használni (SSA I. 99-100). A litvániai Aista folyónév megerősíti, hogy a Tacitus által említett népet valójában a régi poroszokkal vagy más balti törzsszel kell azonosítani. Maga a név azonban ismeretlen eredetű.

Egy 11. és 12. század környékéről származó névtelen norvég szövegben található a „*kiriali*” név első említése, ami a karjalaiakra vonatkozik, valamint a „*cornuti finni*”, amelyen a lappokat értik. Másrészről a lapper kifejezés, amit a mai lappok megjelölésére

használnak, egy 12. századi izlandi szövegben található.

A „*sum*” nevet, azaz Suomi (melynek szófejtését l. a 9. fejezetben) és a többi finn nyelvű törzs nevét, áll. századtól kezdve az orosz krónikákban lehet fellelni. A legrégebb orosz krónika, a *Nestor Krónika* (1000-1100)², bevezetésében felsorolják az egyéb finnégi törzsek neveit is ideértve: a vepszeket, cseremiszeket, mordvinokat és permieket. A szöveg azt is megemlíti, hogy ezek a törzsek saját nyelvüket beszélik, még ha fizetnek is sarcot az oroszoknak (további részleteket lásd Häkkinen 1996,23-31; Gallén 1984; Pekkanen 1984).

A cseremiszekekről is azt halljuk, hogy Jordanes megemlíti őket „*Sremnisc*” néven közeli rokonaikkal, a merenekkel együtt. Ez utóbbi latinositott alaknak tűnik, ami megegyezik a cseremiszek önmegjelölésével: mari (Kangasmaa-Minn 1998, 219).

2.1.2. A magyarok

Az uráli népekhez képest a magyarokra vonatkozóan sokkal több történeti forrással rendelkezünk, bár ezek is igen későiek. Ezeket vizsgálva, az embernek azonnal szemet szúr az ellentmondás, mely a magyarok következetesen hangoztatott türk eredetére utaló történelmi adatok és ugyanezen adatok mai értelmezése között feszül. Ez utóbbi ugyanis egyszerűen tagadja ezt a következtetést, és a finnugor eredetet védi. A tudósok felismerik, hogy ez sok következetlenséghez vezet, melyeket „*paradoxonnak, kérdésnek vagy problémának*” neveznek, de elfelejtik megemlíteni, hogy mindezek megoldódának, ha a legnyilvánvalóbb következtetést vonnák le, vagyis azt, hogy a magyar nyelv és nép nem uráli eredetű. És ezt – amint az elemzésnél majd kiderül – nyelvészeti adatokkal nem lehetne cáfolni.

2.1.2.1. A történeti források összegzése

A 2.2. táblázat bemutatja a magyarok eredetére vonatkozó főbb történeti forrásokat, kiszabadítva abból a sok, időnként ellentmondó magyarázatból, melyet a velük foglalkozó kiterjedt iro-

² Az *Orosz évkönyvek* legrégebb változatának másik neve a *Nestor Krónika*, melyről egykor azt hitték, hogy egy kievi barát, Nestor írta. Bárki is volt az eredeti szerző, először egy kievi szerzetes másolta le 1116-ban.

dalom tartalmaz.³

Idő Kr. u.	Forrás	Adat (lásd a szöveget a részletek és értelmezések végett)
5. sz. 463	Priszkosz rétor görög történetíró	az <i>on-ogur</i> türk törzset és más türk törzseket említi, beleértve az avarokat. (A tankönyvi magyarázat az, hogy nyelvi kapcsolat van a <i>hungarus</i> és az <i>on-ogur</i> terminológia között.)
9. sz.	Fuldai apátság évkönyvei (Németország)	894, 896 és 900-ban említi a magyarok Duna térségbeli jelenlétét. A magyarokat az avarokkal azonosítja: „Avari qui dicuntur Ungari.” (Ez ellentmond annak a tankönyvi nézetnek, hogy e térség alapvetően néptelen volt a magyarok 896-os érkezéséig.)
10. sz.	latin görög és szláv források arab források Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár (görög)	a <i>hun</i> , (<i>h</i>) <i>ung(r)</i> , <i>ungr</i> , <i>turk</i> , <i>avar</i> stb. következetesen mint türk népek említése sok helyen a „türkök egy fajtáját” említik a <i>majgír</i> és <i>baigír</i> névváltozatokkal (a mai elnevezések: a magyar és a baskír ebből származik ⁴). hét türk törzs nevét sorolja fel. A 3. törzs neve a listán <i>Meyepn</i> . Az eredeti szöveg azt állítja, hogy a „türkök nemzete 3 évig lakott a kazárok mellett!” (Figyelem, a legtöbb újraértelmezés azt mondja, hogy „a magyarok kb. 300 évig álltak szoros kapcsolatban a türk kazárokkal”).
12-13. sz.	az első magyar szöveg középkori krónikák (latin)	az alaktani és fonológiai szerkezet azt mutatja, hogy a magyar nyelv a kialakulás folyamatában van. A magyarokat a szkítákhoz ⁵ és a hunokhoz ⁶ kapcsolják. E szövegek egyike utal a <i>Hungarii Mogerii</i> -re (~ <i>Mogerij</i>).
13. sz. 1235	Riccardus domonkos szerzetes írásai (latin)	Riccardus jelentést tesz Julianus barátnak a hagyományosan <i>Magna Hungariának</i> nevezett területtel kapcsolatos felfedezéseiről, ami a mai Baskíria közelében feküdt. Talált egy nomád népséget, akik fegyverrel és lóval éltek, nem művelték a földet, és magyarul tudott beszélni velük. Elmondták neki, hogy szóbeli hagyományaik szerint a Kárpát-medencei magyarok az ő leszármazottaik.

2.2. táblázat. A magyarok eredetére vonatkozó főbb történeti források^{4, 5, 6}

³ Itt közlöm a legfontosabb, hagyományos forrásokat, vagyis a latin, görög és arab forrásokat, melyek jelentőségét újabban egy 1993-ban Budapesten tartott kongresszus erősítette meg. Ezért nem fogok foglalkozni azóta felbukkant forrásokkal, mint a türk és tibeti vagy a kínai források stb. (lásd Di Cave 1995, 343).

⁴ Figyeljük meg, hogy a baskírok megnevezésére az angol kifejezést használom és nem saját megnevezésüket, mert ez nem lényeges a tárgyaláshoz. Ezzel

Az olvasót ez majd segíti abban, hogy saját véleményét alkosson a magyarok eredetének és őstörténetének összetett, lenyűgöző és máig megoldatlan kérdéséről (lásd Di Cave 1995 a történeti források összegzéséről és az ezek magyarázatát érintő élénk vitáról).

Alapvetően egy, a 9-10. századtól kezdődő, különböző nyelveken írott forrásanyag áll rendelkezésünkre. Az arab forrásokban olyan elnevezéseket találunk, mint a *maġġir* és *baġġir* ~ *baġġir* változatok, valamint a türk. A görög forrásokban a hun, ungr, türk, szavard, a latinoknál *[h]ung[r]*, *pannon*, *avar*, *hun*, *türk*, *agaren* elnevezések szerepelnek. A szláv források *ug(o)r*, *peon* (Kristó 1996, 57; Imre 1972, 328-329) neveket használnak. Noha nem világos, hogy ez a sok különböző megnevezés ugyanarra a népességre vonatkozik-e, a főirányzat mégis úgy tartja, hogy legtöbbjük a magyarokra vonatkozik. Az eredeti szövegek e népet türknek vélik (Moravcsik 1958; Kristó 1996; Macartney 1930/68). A mai időkben úgy találták, hogy a türk baskír nyelvnek sok közös szava van a magyarral – ideértve a népségeket és helyneveket – melyek közül a legfigyelemreméltóbb a fent említett magyar (< *maġġir*) és baskír (< *baġġir* ~ *baġġir*) önelnevezés.

2.1.2.2. Az 5. századi források és értelmezésük

A tankönyvek és a főirányzat magyarázatai szerint a magyarok

ellentétben a *magyar* a tényleges önelnevezés.

⁵ A szkíták kaukázusi típusú nomádok voltak (Cavalli-Sforza, Menozzi & Piazza 1994, 377-78 szerint), akik hatalmas területen vándoroltak, amely a Fekete-tengertől az Altáj hegységig húzódott. A "Szkítia" kifejezés Hérodotosztól való és semmilyen pontos jelentése nem volt abban az időben, mivel bármely meghatározatlan keleti népséget jelölt. A 19. században is használták az urál-altaji és más ázsiai nyelvek jelölésére.

⁶ A hunok ázsiai eredetű nép voltak, talán az első mongol nomád törzsek. I. sz. 300 és 500 között uralták a nyugat-ázsiai sztyeppéket. A hunok egy csoportja, Golden meghatározását használva (1998, 17) az "európai hunok", Atilla fősege alatt félelmetes rajtaütésekkel komoly veszélyt jelentettek Európára, beleértve Rómát is. Pannoniában volt a támaszpontjuk, mely terület a mai Magyarország része. Az európai hunokat i. sz. 451-ben legyőzték, és "államuk" Atilla 453-ban bekövetkezett halála után összeomlott. Ettől fogva a hunok "a háttérbe olvadtak, részévé válva különféle türk törzsszövetségeknek, melyek bekerültek a sztyeppére" (Golden 1998, 18). Lásd még Golden (1990b).

első valószínű említése a történelemben az 5. században fordult elő, amikor Priszkosz rétor, a görög történetíró Kr. u. 436-ban hírrül adja az *on-ogur* törzsek vándorlásait. Magyar tudósok (Hajdú 1972, 29-30; Györffy 1959, 78-79) arra gondolnak, hogy a türk törzsek e vándorló szövetsége – az *on-ogur* „*hét törzs*” és a *Hungarian* népnevek közötti lehetséges nyelvi kapcsolat okán – jelentős magyar néprészeket is tartalmazott, s azt feltételezik, hogy a *hungar* név az *on-ogurból* származik.

Az onogurok ~ onogurok bolgár türk (vagy „*ogur/oguz*”) törzsek voltak (Golden 1998, 18 és 1990a, 257-258; Johanson 1998, 81). Rövid életű birodalmat építettek fel az észak-kaukázusi térségben, melyet a türk nyelvű kazárok 650 körül meghódítottak. A bolgár törzsszövetség számtalan elem – például a hun – összeolvadásával jött létre. A birodalom felbomlása után a bolgár türk nép három részre szakadt, és végül nyelvével együtt kihalt. Egy csoportjuk nyugat felé – a mai Bulgária irányába – vándorolt, ahol a szlávok, a mai bolgárok teljesen magukba olvasztották őket. A második csoport az észak-kaukázusi térségben, a Don és az Azovi-tenger között, lényegileg a magyar törzsek feltételezhető tartózkodási helyén maradt. Mind a bolgár türkök második csoportja, mind a magyarok (feltehetőleg) a kazárok fennhatósága alá kerültek. A bolgár türkök harmadik nagy csoportja északra vándorolt a Volga középső folyásvidékére, ahol megalapították a volgai bolgár birodalmat (lásd később), melyet a mongolok győztek le a 13. században (Golden 1998, 23; Zimonyi 1990).

Amint látni fogjuk, az uráli paradigma és a magyar őstörténet egyik sarokköve az, hogy a magyarok (legalább) az 5. századtól kezdve, hosszú ideig éltek életközösségben az *on-ogur* törzsekkel. Ezt az alapfeltételezést a két népnév között megállapított nyelvi kapcsolatra építik, ahogy fent már leírtuk. Hogy ez a kapcsolat mennyire áll fenn, ennek igazolására nincs mód, és valószínűleg az irodalomban számtalan más nevet lehet, és hoztak is kapcsolatba a *hungarral*. Vessük össze például a baskír és orosz *ungar* nevet, a krónikákban említett, Atilla családfájára utaló *Hunor* nevet és a türk nyelvű ujjur nép nevét, hogy csak néhány példát említsünk (az egymással versengő társítások teljes jegyzékét lásd Czeglédynél 2000). Ezenkívül a hungart a múltban a Jugria, azaz „*ugor*” helynévvel is összekapcsolták, ahogy később tárgyaljuk.

Figyeljük meg, hogy Prizkosz rétor más törzsek nevét is említi, akik az on-ogurokkal együtt vándoroltak, és úgy magyarázza, hogy ezeket a szavírok szorították ki, akiket viszont az avarok űztek el (ez az avaroknak is az első említése nyugaton [lásd Czeglédy 1983, 97]). Ez azt jelenti, hogy – még ha az on-ogur/hungar nyelvi kapcsolatot helyesnek ismerjük is el – nincs bizonyíték arra, hogy a magyarok különleges kapcsolatot ápoltak volna az on-ogur törzsekkel, más türk törzsekhez képest.

2.1.2.3. A 9-10. századi források és értelmezésük

Latin források

Ezek egyike az Annales Fuldenses (Gombos 1937-43, 1:132-133), vagyis a Fuldai kolostor évkönyvei, melyek a 894, 896 és 900-as évek eseményeit írják le. Beszélnek a magyarokról, és beszámolnak jelenlétükről a Duna térségében. A magyarokat állandóan a Mongóliából származó hun-tatár típusú nomád avarokkal azonosítják: „*Avari, qui dicuntur Ungari, in his temporibus ultra Danubium peragranter multa miserabilia perpetrare*”⁷ (további részleteket lásd pl. Kristó 1996, 176-177). Jegyezzük meg, hogy egyetemi tankönyvek szerint a magyarok 896-ban hódították meg jelenlegi területüket (lásd később).

Arab források

A magyarok önelnevezése, a „magyar” először az arab földrajztudós Ibn Ruszta: *A drága-kövek* könyvében jelenik meg 930 körül, ahol számtalanszor fordul elő a majyerija alak (Imre átírása 1972, 328). További részletekért és más arab források végett lásd Macartneyt (1930-68, 2-19). A legmegbízhatóbb arab forrásnak elismert Ibn Ruszta egyértelműen kijelenti: „*a magyar a türkök egyik fajtája...*” (Macartney 1930-68, 30). Szövege megőrzött két másik híres magyar szót is, melyek valójában türk (és/vagy altaji) eredetűek: a gyula „*alkirály, valamilyen polgári király*” (ez a mai magyarban keresztnévvé lett) és a kündü (~ *kende*) „*főkirály, egyfajta hadvezér király*”. A TESz (II. 441) szerint a kündü pontos ere-

⁷ Az „*avari, qui dicuntur Ungari*” kifejezés az i. sz. 896 és 900-as *annalesekben* is megtalálható.

de a türk nyelvekhez tartozó kazárból lehet, míg a türk nyelvek feltehetőleg a mongolból kapták. A mongol kündü, de a mandzsu kundule is ugyanazzal a nemesi rang jelentéssel bír (lásd Ligeti 1986, 482; EWUng I.727). Ezeket az adatokat későbbi moszlim forrásokban is megtaláljuk.

Bár fennáll a magánhangzók kérdése, melyeket az arab írás nem jelöl pontosan, és ezért ki kell őket következtetni, a ténylegesen leírt *m.ğ.y.r-īya* ~ ? *m.h.f.r-īya* (TESz II, 816) = *majyerija* átíratot általában elismerik. Másfelől elfogadják, hogy a *majyerija* megfelel a mai magyarnak, amit az ó-magyar **mogyër(i)*-ként (UEW 84; Gheno & Hajdú 1992, 15) vagy **majgër(i)*-ként (Ligeti 1986, 376) következtetnek ki. A belső /d'/ mássalhangzót a mai magyarban gy-nek írják.

Ligeti megfigyelte, hogy a majyerija típusú átírások a második -e- magánhangzót tekintve nem pontosak. Abból a célból, hogy az arab alakot megfeleltessük a helyreállított, 'zárt -ë-'-vel írt ó-magyar formának, inkább a *majgír* (vagy *majgiri*⁸) átírást kellene elfogadni. Ez jobban megegyezik a név más arab forrásokban talált változataival. Ligeti átírása szerint (1986, 376-377, 396,400) ezek a következők:

(a) *majgír(i)*; (a1) *bağgír(d) → başgír(d) başjír(t) ~ başjír stb.*

Más szóval néhány arab forrás az (ál) alakot használja a majgír változataként, ez a baskír név. A szókezdő *m ~ b* változás szabályos a türk nyelvekben (vő. a köztürk m-et a bolgár türk, kazár b-vel), és ugyanilyen a belső mássalhangzócsoport első mássalhangzójának megfelelése is, a /d'/-t v. ö. /š/-sel. Ez másfelől azt jelenti, hogy az arab források a magyarokat közvetlenül a türk nyelvcsaládhoz tartozó baskírokhoz⁹ kötik. A magyarok és a baskí-

⁸ Ligeti (1986, 376-77) megjegyzi, hogy az -iya végződésben (tipikus arab végződés) a hosszú *i* esetleg az eredeti (nem arab) szóban jelenlévő -i végmagánhangzónak köszönhető, ezért a 'majgiri' átírás is lehetséges, ha nem még helyesebb. Visszatérek e végső -i kérdésére a 9. fejezetben.

⁹ A baskírt főleg Baskortosztán orosz köztársaságban beszélik, amely a Volga és az Urál hegység déli lejtői között fekszik. Észak-nyugati csoportbeli, kipsák típusú nyelv. Pontosabban a baskír az "északi kipsákhöz vagy a Volga-uráli csoporthoz" tartozik, amely magában foglalja a (kazáni) tatárt és amisar dialektust is (Johanson 1998,82; Berta 1998,283). Vásáry szerint

rok közötti kapcsolat kiterjed az önelnevezésen túli egyéb területekre, beleértve a tulajdon/népneveket és a hely/vízneveket, melyek megismétlődnek mind a magyar, mind az orosz/baskír területen (lásd a 9. fejezetet).

Görög források

A magyarokkal foglalkozó legterjedelmesebb 10. századi szöveg a híres *De Administrando Imperio*, melyet Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár írt görögül kb. 947 és 952 között. Pontosabban sok helyen olvassuk, hogy Konstantin a *magyar* nevet említi, és ezáltal a mára magyar nemzetté lett népre utal. De nem ez a valódi történet, mivel a császár gyakorlatilag sehol nem említi a *magyar* nevet, ehelyett nála *Μεγρη* szerepel. A szöveg szerkezete azt sugallja, hogy egy törzsi vezető nevéől van szó, de úgy szokták értelmezni, hogy a császár a *magyarok* őseire utalt. Ez azért van így, mert a *Μεγρη* és a modern *magyar* név között nyelvi összefüggést tételeznek fel, pedig e két név szabályosan nem felel meg egymásnak.¹⁰ E nyelvi kapcsolat részleteit, valamint az egymásba kapcsolódó, ezzel összefüggő feltételezések (történeti és nyelvészeti) láncolatát a 9. fejezetben tárgyaljuk.

Amikor Konstantin a „*türkök nemzetének*” (a 38-40. fejezetben) életmódját és eseményeit leírja, megemlíti például, hogy az 7 (később 8) törzsből áll, és hogy nincs egyértelmű, mindenre kiterjedő politikai hatalmuk. E törzsek közötti nyelvi kapcsolatokat is említi: a 39. fejezetben azt mondja, hogy a türkök a kazárok nyelvét a területükre beköltözött kabar törzstől tanulták.

A 40. fejezet elején – „*a kabar törzsekről és a türkökről*” címmel – a császár felsorolja a türk törzseket, és itt a harmadik törzset '*Μεγρη*'-nek nevezi. Ahogy említettük, ezt úgy magyarázzák, mintha a magyarok őseire utalna; szabályos magyar olvasata feltehetőleg *Megyeri* (Németh 1930/91, 245), vagy *Med'eri* (Moravcsik 1958, 186). Íme az idevágó szöveg, Jenkins fordításában

(1985/87, 215) a baskír jelen formájában tipikus kipsák-türk nyelv, és a baskírok, a legtöbb türk néphez hasonlóan nagyon kevert etnikai csoport.

¹⁰ Konstantin is közöl számos, a magyarban jelenlévő híres tulajdonnevet, mint *Álmos*, *Árpád*, *Tas*, az *Etelköz* és *Levedia* helyneveket, és nemesi rangok neveit mint a *kündü*, melyeket már jeleztek az arab források.

(Moravcsik & Jenkins 1949, 175):

„Az első az említett Kabaroi törzs, amelyik levált a kazá-rokról; második a Nekis; harmadik a Megeris, negyedik Kourtou-germatos;¹¹ ötödik a Tarianos, hatodik a Genach, hetedik a Kari, nyolcadik a Kasi.”

Amint nyilvánvaló a *Μεγέρη* (mint a legtöbb törzsnév) birtokos szerkezetben jelenik meg: *ῥπίτη τον Μεγέρη*. A bekezdéshez Moravcsik (Jenkins 1962, 150-ben) ezt a magyarázatot fűzi:

„A szöveg azt a benyomást kelti, hogy ezek a birtokos esetben megjelenő nevek [...] személynévalakok [...]; de nem kétséges, hogy a magyar törzsneveket adja meg. A szerkezet minden valószínűséggel megfelel az ó-magyar kifejezésmódnak.”

Moravcsik nem magyarázza meg, hogy miért „nem kétséges” az a tény, hogy a császár itt a „magyar törzsneveket” jelölné, és legjobb tudomásom szerint arra sincs semmi bizonyíték, hogy az a sajátságos szerkezet „ó-magyar kifejezésmód” volna. Nem sokkal ezután megjegyzi, hogy e törzsnevek közül kettő finnugor *eredetű* *Νέκη/Nekis* a magyar *Nyék* tulajdonnévvel (Németh 1930/91, 24) és a *Μεγέρη/Megyeri* a magyarok önelnevezésével azonos, míg az összes többi törzsnév türk eredetű. A szerző sem itt, sem *Byzantinoturcica* (1958) c. munkájában nem igazolja *Νέκη* és *Μεγέρη* finnugor eredetét, de hivatkozik más szerzők magyarázataira és szófejtéseikre, ideértve Némethét is¹² (1930/91, 233-1).

Moravcsik elemzése és beszámolója az ó-magyar törzsnevek (Konstantin felsorolásában) türk eredetének széles körben elfogadott tényét tükrözi. Kivételt ez alól csak az uráli eredetű *Μεγέρη/Megyeri/Magyar* (és esetleg a *Νέκη/Nyék*) képez. Más-

¹¹ Ez egy összetett név: *Kourtou-germatos*.

¹² Németh állítja, hogy a *Νέκη* és *Μεγέρη/megyer(i)* magyar nevek f-u. eredetűek, míg az összes többi türk. A magyarázat a következő: a *Νέκη*-ben, vagyis a *Nyék*-ben, a f-u. eredet a kezdő *ny*-ből nyilvánvaló, mely palatális orrhang. Figyeljük meg azonban, hogy palatális orrhang létezik az altaji nyelvekben is (lásd a 4. fejezetet). A *Μεγέρη/magyarban* a f-u. eredet nyilvánvaló abból a tényből, hogy a név első tagja, a *magy*- egy obi-ugor szóhoz kapcsolódik, míg a második tag türk eredetű (lásd 9. fejezetet).

felől legalább a *Μεγέρη* /*Megyeri*/*Magyar* uráli (pontosabban ugor) eredetét széles körben idézik, ezzel bizonyítandó a magyarok származását még akkor is, ha ennek ellentmond az összes többi törzsnév türk eredete. Ezt a hagyományos elemzést Berta (1989/91) új keletű dolgozata is megismétli, bár a szerző (1989/91, 26-27) Ligetit követve (1986) megjegyzi, hogy a *Μεγέρη* /*magyar* „szabványos” uráli szófejtése komoly nehézséget jelent.

A *magyar* feltételezett uráli eredetével és a többi magyar törzsnév türk eredetével a 9. fejezetben foglalkozunk részletesen.

2.1.2.4. Középkori források és értelmezésük

Az első magyar szöveg

Egy a 12. században megjelenő, latinból fordított halotti beszéd alakulásában mutatja a nyelv számtalan elemét, beleértve az esetragokat és névutókat is (lásd 8. fejezet).

A latin források

A magyar nép következő említése a középkori krónikákban és más szövegekben található. Ezek következetesen a magyarok „*keleti*” eredetére utalnak, a hatalmas eurázsiai területeket meghódító szkítákhoz, valamint a hunokhoz kapcsolva őket (László 1998; Sherwood 1996). A legfontosabb szövegekről alább számolunk be.

Anonymus Gesta Hungarorum

Ez a kb. 1200-ban íródott krónika, mely általában *Anonymusként*¹³ isme- rétes (Szentpétery 1937-38, 1:33-119), közli a *Mogerii* megnevezést, amit magyarul *magyerinek* értelmeznek (Ligeti 1986, 400). A névtelen szerző állítja, hogy a szkíta eredetű magyarok ma-

¹³ Ezek a *geszták* alkotják a magyarokról szóló első történelmi beszámolót. Beszél az Árpád-ház eredetéről, a magyarok vándorlásáról szkítiai hazájukból a Kárpátok felé, az első keresztény magyar királyság alapításáról stb. A *szerző* nem fedi fel sem saját nevét, sem annak a személynek a nevét, aki megbízta az elbeszélés megírásával. Magát, mint *P. dictus magister* nevezi meg, és kijelenti, hogy Magyarország királyának hivatalnok volt, akit talán II. Béla királlyal (1131-41), vagy III. Bélával (1173-96) azonosíthatunk. Ezért hívják általában a szöveget „*Anonymusnak*”.

gukat saját nyelvükön *Mogerii* (~ *Mogerij*)-nek nevezték: „... *populus de terra Scithica*¹⁴ *egressus per ydiona alienigenarum Hungarii et in sua lingua propria Mogerii vocantur*” (Szentpétery 1937-38, I:33). Ez látszik a *hungar* és a *magyar* elnevezés első, határozott és egyértelmű összekapcsolásának. A szöveg hét népről/törzsről beszél: „*VII principales persone, que Hetumoger*¹⁵ *vocantur*”, és korábbi hazájukról, *Ungaria maiorról*, melyet az irodalomban általában *Magna Hungária* néven említenek (lásd TESz II, 816 és a későbbi tárgyalást).

A Gesta Hungarorum című krónika

Ezt Kézai Simon írta 1282 és 1285 között (Szentpétery et al. [szerk.] 1937-38, 1:129-134); (lásd még Györffy [szerk.] 1986, 183-184). A magyarok és hunok közötti teljes azonosságot állítja: „*Huni sive Hungari*.”¹⁶ A krónika szerzője a hunokkal kezdi történetét, mielőtt a magyarokra térne. A magyar/ hun kapcsolat gondolatát már *Anonymus* (Imre 1972, 332; Fodor 1975c, 30), valamint más nyugati, latin szövegek is megemlítik (Györffy 1948, 130).

Kézai másik meglepő adata így szól: a magyarok/hunok „*szkítiai hazája*” három kisebb királyságra tagozódik, melyek egyikét *Barsatiarnak* nevezik (Szentpétery 1937-38, 1:146). Ezt a kifejezést néhány tudós Baskiriával azonosította. Vásáry például (1985-87, 206) azt állítja, hogy *Barsatiam* „*nyilvánvalóan Baskiriára vonatkozik*”. Azt is kimutatja, hogy Baskíria – mint a magyarok „*elsődleges*” hazája – más 13. századi nyugati forrásokban is felbukkan (néhány magyar krónikán és a 10. századi arab forrásokon túl), mint például a ferences utazók beszámolóiban. Ezen utazók egyike, Rubruck ezt mondja: „*Pascatur, que est maior Hungaria; De illa regione Pascatur exierunt Huni qui postea Hungari, unde est ipsa maior Hungaria*” (Van den Wyngaert

¹⁴ Ezt a mondatot számtalanszor megtalálhatjuk a szövegben; itt a *Prologusból* idéztük. Itt a *Scithica* változatot használják, noha egyébként a *Scythica* használatos.

¹⁵ *Hetu-moger* sokszor tűnik fel a szövegben; például a 39. oldalon a *Hetu-* a mai magyar *hét* '7'-nek felel meg.

¹⁶ A „*Huni sive Hungari*” kifejezés sokszor fordul elő a szövegben; lásd pl. a 147. oldalt: „*inter Hunos sive Hungaros*”.

[szerk.] 1929,181, 219; lásd még Ligeti 1986, 396).

Riccardus barát beszámolója

1235-ben Juliánusz barát több társával együtt keleti utazásra indult azon magyarok keresésére, akik a krónikás hagyomány szerint korábbi hazájukban, Magna Hungáriában maradtak hátra. Az expedíció célja az ottani magyarok kereszténységre térítése volt, s azt Béla herceg (a későbbi IV. Béla király, 1235-70) támogatta anyagilag.

Az utazók magyarul beszélő embereket találtak a volgai bolgár területen, a Volga mentén, a modern Baskíria közelében (akkor mind a baskírok, mind a magyarok a volgai bolgárok fennhatósága alatt álltak). Az expedícióról szóló beszámolót Juliánusz felettese, Riccardo barát írta (Szentpétery et al. [szerk.] 1937-38, 2:536-539; Bendefy [szerk.] 1937, 24f). Következzék az a rész, ahol Fodor kifejezését használva (1975c, 60) a „*keleti*” magyarokat úgy ábrázolják, mint akik értik a „*nyugati*” magyarok nyelvét, és kapcsolataikról beszélnek (Szentpétery et al. [szerk.] 1937-38, 2:539):

„...[a keleti magyarok] diligentissime audiebant, quia omnino habent Ungaricum ydionia, et intelligebant eum, et ipse [Juliánusz barát] eos... Sciunt enim per relationes antiquorum, quod isti Ungari [a nyugatiak] ab ipsis descenderant; sed ubi essent, ignorabant.”

Általános vélekedés szerint ez a beszámoló hiteles; más szóval látszólag semmi bizonyítéka annak, hogy a szöveget akkor torzították volna.

E krónikák és beszámolók nyújtotta adatok újfent a magyarok keleti eredetét sejtetik. Különösen Riccardo barát beszámolója – amely a magyar előtörténet egyik legvitatottabb kérdése lett – nyújtja a magyarok és baskírok rokonságának újabb megerősítését, melyet már önelnevezésük közös eredetén keresztül is megállapítottak. A másik komoly ügy a „*keleti*” és „*nyugati*” magyarok közötti könnyű nyelvi érintkezés. Bár lehetetlen megállapítani a magyarok Magna Hungáriába be- és onnan kiköltözésének idejét, általában azt feltételezik, hogy mielőtt nyugatra vonultak volna, az 5-7. század körül (ha nem korábban), az észak-kaukázusi térségben

laktak. Hogy lettek volna képesek akkor a Magna Hungáriában hátrahagyott kis magyar csoporttal megértetni magukat 1235-ben, több évszázados különválás után és kb. 2000 kilométeres távolságra? Ez a kérdés sok magyarázatot és elméletet gerjesztett, mint Fodorét (1975a, 1975b, 1982), Györffyét(1948) és László Gyuláét (1970, 1978, 1988, 1990). Ezek némelyikét később ismertetjük a magyar őstörténet összefoglalásának részeként.

2.1.2.5. A 15. század és a 19. század eleje közötti értelmezések

A 15. és a 17. század között olyan hiedelem kapott lábra, hogy a magyar közeli rokonságban áll a vogullal és az osztjakkal, vagyis az „*ugor*” népekkel. Kálmán szerint (1988, 395) ez inkább véletlen egybeesésen alapult, mintsem tudományos bizonyítékokon. Az Ugra, Jugra vagy Jugria szavakat (innen az „*ugor*”) először a 15. századi orosz források említik, amelyek e néven az Urál hegységben lévő vogul és osztják területekre utaltak. Mivel a latin *hungarus* szó hasonlít az orosz *Jugriára*, azt feltételezték, hogy a magyarok keleti ősi hazája (ahogy a krónikák jelzik) a Jugria területtel lenne azonosítható (lásd Zsirai 1937, 484). Más szóval feltámadt az a hiedelem, hogy a keleti hazában hátramaradt magyarok voltak az ugorok ~ jugorok, míg az elvándorlók lettek a Hungari ~ Ungarn stb. nevéken ismert nép. Ez a vélekedés szilárdan tartotta magát, és a 19. században megerősítette az a felfedezés, hogy a Jugria térségében lakó népek némelyike magát manysinak nevezte, ami a laikus fület a magyarra emlékeztette (az etimológiai összefüggések végett lásd a 9. fejezetet).

Jegyezzük meg, hogy Hajdú (1972, 29-30) szerint a magyarok elkülönülése a vogul és osztják néptől a Kr. e. 5. századra tehető. Ha ez így van, és feltéve, hogy az *on-ogur* → *Hungarian* származtatás helyes, körülbelül 1000 év kellett elteljen (más becslések szerint akár több is), mielőtt a magyarok először megjelentek a történelemben. Hajdú „*homályosnak*” nevezi ezt a hosszú időszakot, mert a magyaroknak és az „*ugor őshazából*” (bárhol lett légyen is az) feltételezett elvándorlásuknak egyáltalán nincs semmi nyoma. A 17. és a 19. század kezdete között számtalan kísérletet tettek, hogy kimutassák a magyar és más észak-európai nyelvek közötti kapcsot.

latot. Ilyen kísérletezők voltak G.W. Leibnitz német filozófus, P. J. von Strahlenberg – svéd katonatiszt és A. L. von Schlöser német történész (Zsirai 1951, 6-14). A legfontosabb munkák az alábbiak: M. Fögel: *De Fennicae linguae indole observationes* (Hamburg 1669), ahol a szerző a finn, a magyar és a lapp nyelv rokonságát próbálta bemutatni; a magyar jezsuita Sajnovics János 1770-ben megjelent publikációja a magyar és a lapp rokonságát kísérte bizonyítani (*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*; Koppenhága; újra kiadta 1967-ben az Indiana University, *Uralic and Altaic Series* 91); Gyarmathi S. 1799-ben kiadott munkája, aki a mai uráli területnél sokkal szélesebb összefüggéseket ismert fel (*Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*; Göttingen; újra kiadva 1968-ban az Indiana University Uráli és Altaji sorozat 95; lásd még Hanzeli 1983); és Castrén munkái, aki alaposan tanulmányozta a szamojéd nyelveket (Castrén 1854), és először javasolta az uráli nyelvek felosztását a két alosztályra: a szamojédra és a többi fennmaradóra (lásd később).

A 19. század elejére így már létezett egy számottevő kutatási terület, mely az északkelet-európai nyelveket, a magyart és esetenként a szamojédot egy család tagjainak tekintette, még az összehasonlító módszer felbukkanása és annak az indoeurópai nyelvekre 1816-ban történt alkalmazása előtt (Pedersen 1931). Jegyezzük meg azonban, hogy Sajnovics, Gyarmathi, Castrén és a többiek azt is hitték, hogy ezek a nyelvek egy tágabb ázsiai család részei is voltak. Másrészt életben maradt a türk-magyar rokonság, amint J. Deguignes: *Historie generale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux* (Paris 1756-58) c. munkája mutatja. A szerző, elemzését az arab és kínai források tanúságára alapozva, a *hungarus* nevet az *Igur ~ Ujgur* türk törzsnévvel kapcsolja össze és a magyarokat meggyőződéssel nyugati türköknek tekinti.¹⁷

2.1.2.6. A magyarok őstörténetének tankönyvekben közreadott magyarázata

A 19. század vége és a 20. század kezdete között, a megelő-

¹⁷ Nem foglalkozom az eddig bemutatottaknál későbbi forrásokkal, mert nincs jelentőségük a jelenlegi tárgyalás szempontjából.

ző két évszázad kutatásának irányvonalát követve, számtalan befolyásos tudós szerint elég bizonyíték állt rendelkezésre, hogy létrehozzák a finnugor és uráli csomópontokat, vagyis az uráli nyelvcsaládot. Ebben az összefüggésben úgy hitték, hogy a magyar ehhez az újonnan létrehozott csoporthoz tartozik, és így a magyar nép uráli eredetű. Következésképpen a nyelvben jelen lévő összes türk elemet jövevényszóként kellett újraértékelni.

A finnugor/uráli elmélet kialakulásával a következő fejezetekben részletesen foglalkozunk. Most azt ismertetem, hogyan értékelődött át a magyarok „*türk*” eredetéről szóló történeti források adta ismeret az új elmélet fényében. Más szóval körvonalazom a magyar nemzet eredetének és őstörténetének általánosan elfogadott rekonstrukcióját (e témával foglalkozó sok dolgozat közül lásd például: Ligeti szerk. 1943; Sinor 1958; Németh 1966b; Bartha 1988; Rédei 1998, 28-29, 57; Fodor 1977, 81; Dienes 1972, 7; Székely szerk. 1984; Bartha, Czeglédy & Róna-Tas szerk. 1977; Benkő 1984; Hajdú 1976; Golden 1990b, 242-248). Ennek a helyreállításnak számos, néha ellentmondásos, egymással versengő változata van. A következőkben néhány sorban kísérletet teszek egy igen homályos történet (valamint annak magyarázatai) értelmezésének kihüvelyezésére.¹⁸

Valamikor az írott történelem előtti korban a magyarok ősei – miután elváltak az ős-ugor közösségtől – tovább vonultak délre az Urál hegység nyugati oldalán, a Volga-Káma vidékén fekvő hazából. Első hazájuk a hagyományosan *Magna Hungáriának* nevezett terület volt („*keleti*” őshazájuk) a Volga középső szakasza mentén, melynek hollétét valahol a mai Baskíria közelében sejtik. Feltételezik róluk, hogy az 5. századtól, vagy még korábban az akkor itt jelen lévő bolgár türk törzsek *on-ogur* szövetségében éltek. A *hungarus* név vélhetően a türk *on-ogurból* származik (bár van néhány más lehetséges párhuzam is), de a népességek és a nyelvek valószínűleg külön életet éltek.

Valamikor az 5. század közepe és 800 között a magyarok a Fekete-tenger északi térségébe költöztek, a Don, a Dnyeper és a

¹⁸ Figyeljük meg, hogy nem részletezem a különféle változatok szerzőinek azonosítását. Ez túl sokáig tartana, és túlmenne e könyv hatáskörén. További részleteket és az egyes tudósokra vonatkozó utalásokat lásd a 9. fejezetben.

Kubán folyók közé. Ez a türk nyelvű kazárok által elfoglalt terület mellett helyezkedett el, és bolgár türk törzsek is lakták (azok, akik nem vándoroltak északra vagy nyugatra). Két adott területről is említést tesznek e térségben: az egyik *Levédia* (–*Lebedia*), a másik pedig *Etelköz* (*De Administrando Imperio*, 38. fejezet). Körülbelül ez időtől fogva a magyarok (valamint a térségben élő bolgár türk törzsek) a nyugati türk nyelvű kazárok befolyása alá kerültek, akiknek 570 körül létrejött birodalma a Volga alsó szakaszáig húzódó, hatalmas észak-kaukázusi területekre terjedt ki.

A magyarok az észak-kaukázusi térségben maradtak a 9. századig (a hagyomány szerint 889-ig), amikor más türk törzsek kiszorították onnan őket. Ekkor kezdték meg a vándorlást, amely végül sok-sok kilométerre nyugatra, a mai Magyarországra vitte őket. E terület meghódítását (*honfoglalás*), a hagyományok szerint Árpád vezetése alatt, 896-ra teszik.

Ez idő táján egy (kipcsák típusú) türk törzs költözött be a magyarok által kiürített területre. Feltehetően a keletkezett zűrzavar miatt, ezt a türk törzset ugyanúgy nevezték, mint a magyarokat, de a név türk változatával *baġġir(d)* → *bašġir*, vagyis baskírnak. Nem világos azonban, hogy ez a törzs hogyan vehetett át nagyszámú magyar tulajdonnevet is (amint a 9. fejezetben tárgyaljuk). Ezek később a Volga középső térségébe vándoroltak (a *Magna Hungaria* haza közelébe), és most a baskír népességgel azonosítják őket.

Mindent egybevéve e rekonstrukció szerint a magyar és a (főleg) bolgár-türk törzsek közötti kapcsolatok időtartamát 300–400 évre becsülik, amit állítólag a *De Administrando Imperio* szövege is megerősít, ahogy majd később tárgyaljuk (a 2.4.1. részben). Az együttlakás e hosszú ideje alatt a magyarok és a türkök azonos életvitelt folytathattak, beleértve a gazdasági, társadalmi és katonai szervezeteiket is. Mégis azt feltételezik, hogy a magyarok érintetlenül megőrizték eredeti uráli nyelvüket és azonosságukat (Hajdú 1972; Györffy 1975a, 1975b, 1990; Di Cave 1995; Macartney 1930/ 68; Imre 1972, 328). Amint nyilvánvaló (és az érintkező nyelvekre irányuló újabb vizsgálatok ezt megerősítik), nagyon valószínűtlen, hogy egy kisebbségi csoport, ilyen körülmények között, sajátos jellegzetességek nél-

kül (mint például vallási, katonai vagy politikai) meg tudná őrizni nyelvét és azonosságát. Ezt a tényt azonban az uralisztikai szakirodalom figyelmen kívül hagyja, s így az olvasónak az a hamis benyomása támadhat, mintha ez vitathatatlan folyamat lenne.

László Gyula számos munkájában (például 1970, 1988, 1990) a fenti helyreállítás jelentős módosítását javasolta, mely érthetővé tenné a magyar őstörténet megoldatlan kérdéseinek és ellentmondásainak némelyikét (melyet számtalan idevágó régészeti lelet is alátámaszt [László 1978]). A szerző szerint a magyarok jelentős része már kb. két évszázaddal az „Árpád népe” általi, „hivatalosan” elismert honfoglalás előtt eljutott a mai területre. Ez az un. „kettős honfoglalás” tétele (1970, 161f). A szerző szerint ezzel megmagyarázható, hogy a magyarokat miért azonosítják egyértelműen az avarokkal és a hunokkal a latin forrásokban (lásd 2.1.2.3, 2.1.2.4. fejezeteket fentebb), és miért vannak közös avar-magyar helynevek. A magyarázat (nagyon leegyszerűsítve) így szól: (a) korabeli forrásokból ismert, hogy az avarok¹⁹ már a 670-es évek körül (Czeglédy 1983, 34f) jelen voltak a Kárpát-medencében, hirtelen rajtaütéseikkel tartva félelemben a helybélieket; (b) a magyarok egy nagy csoportja elhagyta Magna Hungáriát, eredeti lakhelyét, hogy kövesse az avarokat, akik nyugatra vándoroltak, és végül elérték a Kárpát-medencét; ezeket tekinthetjük „elő-magyaroknak”; (c) ezek a magyarok túléltek az avarok (részleges?) pusztulását, és Árpád népe később hozzájuk csatlakozott. Ez az első csoport az, akinek nyelve nem volt olyan erőteljes türk hatás alatt (mint azoké, akik később vándoroltak be), és akik biztosították a nyelvi és etnikai folytonosságot a keleti hazában hátrahagyott magyarokkal, még Árpád népének hódításán túlmenően is.

László tételét gyakran bírálták (például Rédei 1988, 31), bár a következőket általában elismerik: (a) a magyarok mai területüket több vándorlási hullámban érték el (ahogy a Fuldai évkönyvek

¹⁹ Czeglédy (1983) szerint az avarok voltak a "*Var-hunok*" vagy "*juan-juanok*". Az európai színpadon először i. sz. 568-ban jelentek meg. Türk Birodalmat alapítottak a Kárpát-medencében mely területet a nomád törzsek termékeny földje miatt igen óhajtottak), és egy 791-796 közötti, öt éves harc után Nagy Károly győzte le őket (Halasi-Kun 1986/88, 34-35).

is tanúsítják); (b) más nomád törzsekkel együtt telepedtek le ezen a területen (türk, mongol, iráni és mások); (c) az avarok és néhány alávetett törzsük már elfoglalták a mai magyar területet, mielőtt Árpád népe megérkezett volna (Czeglédy 1983; Kiszely 1979; Golden 1988,18; Niskanen 2000, 44). Az avarok előtt a hunok telepedtek le Pannoniában (lásd 6. fejezetet). Ezeket a tényeket valóban következetesen támasztják alá történeti, régészeti, sőt még embertani feljegyzések is (Lipták²⁰ 1975b és 1977, 39), továbbá avar helynevek jelenléte a Kárpát-medence északi, észak-keleti területein (Kristó 1996,180). A körülményeket Halasi-Kun (1986-88, 31) és Róna-Tas (1988b, 134) összegzik:

„Ahogy 19. századi nyelvészek megállapították, a magyar kétségtelenül finnugor nyelv. Azonban jellem, társadalmi szerkezet, műveltség és hagyomány szempontjából a honfoglaláskori magyarok a türk népek összes jellegzetességeivel rendelkeztek.”

„A 10. századi magyarok finnugor nyelvet beszélő, de türk hagyományokat folytató népek egyvelege voltak. (Saját fordításom – A. M.)”

2.2. A FINNUGOR CSOMÓPONT EREDETE: AZ „UGOR-TÖRÖK HÁBORÚ”

2.2.1. Történelem

A 19. század végén a magyarok eredetének két, egymással versengő magyarázata létezett. Egyik oldalon állt a türk eredetbe vetett hit, amint a történeti források és a krónikáirók hagyománya sugallta. A másik oldalon ott voltak a különböző közlemények, melyek a magyar és az északkelet-európai nyelvek között nyelvi megféleléseket mutattak ki. A színpad készen állt a jelentős nyelvészeti harcra: a vita akörül dült, hogy a magyarok vajon a türk, vagy az ugor és esetleg a finn területekről áradtak-e be. Ezt a vitát ne-

²⁰ A szerző szerint a honfoglalás kori magyarok vezető rétege kétségkívül türk jellegű volt, ahogy egy 8/9. századi volgai-bolgár temetőben talált antropológiai anyagból igazolták.

vezték az „*ugor-török háborúnak*”. A harc vezéralakjai Vámbéry Ármin és Budenz József voltak.²¹ Vámbéry először „*vegyes*”, a magyar nyelv türk és ugor jellegzetességeit támogató nyelvészeti bizonyítékokat tett közzé. Amellett érvelt, hogy a magyar-türk rokonság „*másodlagos természetű*”, alapvetően az „*összeolvadás*” eredménye, míg az ugor-magyar rokonság „*elsődleges természetű*”. Később a komoly bírálatokra válaszolva a szerző a magyar nyelv és nép tiszta türk eredetét állította.²² Ezzel ellentétben Budenz a kor meghatározó vélekedésével megegyezően úgy látta, hogy a nyelveknek csak egy szülőjük lehet. Ezért állította, hogy a magyart tisztán és egyszerűen „*ugornak*” kell besorolni.

A magyar nyelv ugor eredetét igazoló budenzi bizonyítékok tárgyalását a következő fejezetre hagyva, itt elegendő kihangsúlyozni a következő pontokat, melyek elősegítik azt, hogy ezt a vitát megfelelő szöveggörnyezetbe helyezzük.

1869-ben Vámbéry kiadta a hasonló magyar és türk szavak betűrend szerinti jegyzékét; ez a lista alapvető szókészletet tartalmaz (123 tétel). A munka a két nyelv szavai közötti hasonlóságokat állapította meg, de nem vizsgálta, hogy voltak-e szabályosan érvényesülő hangtörvények is. Továbbá a jelentéstársítások gyakran nagyon rugalmasak voltak. Például a szerző a '(bármely) gyümölcs magja' magyar kifejezést hasonlította a 'szemölcs' türk kifejezésével (1869, 13). Ezeket akkor is és most is, helyesen, munkája gyenge pontjainak tekintik, melyek adatainak általános bírálatához és elutasításához vezettek. Budenz (1871-73) is elutasította Vámbéry elemzését. Hogy bebizonyítsa a magyar nyelv ugor (értsd: finnugor) nyelvcsoporthoz tartozását, részletesen elemezte Vámbéry magyar-türk „*szómegfeleléseit*”. Állította, hogy nagy többségük. – de nem mind – hibás, főként azért, mert nem alkalmazta az összehasonlító módszert.

Budenzet az ugor-török háború győztesének ismerték el, és

²¹ E csatára vonatkozó adatokat vizsgálva nem veszem tekintetbe az ebben részt vevő más tudósok közreműködését, mint pl. Szinnyei, Hunfalvy, Munkácsi.

²² 1882-ben Vámbéry kiadta *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány* c. munkát, ahol erőteljesen hangsúlyozta, hogy a magyar nyelv és nép türk eredetű, arra a tényre is alapozva állítását, hogy a történeti forrásokban a magyarokat következetesen „*türköknek*” nevezik.

úgy vélték, hogy a finnugor család tudományosan és végérvényesen meg lett alapozva. Budenz azért győzött, mert nagyobb hangsúlyt fektetett a tudományos hitelességre. Állította, hogy az altaji nyelvek genetikai rokonsága összetett problémáját csak egy módon lehet rendezni, ha az akkor nemrég bevezetett összehasonlító módszert alkalmazzák. Ő maga munkáiban kísérletet tett erre, amilyen következetesen és pontosan csak lehetett. Általános vélekedés, hogy Budenz etimológiai adatgyűjteménye nagyon jó minőségű. Például Décsy, Budenz újra kiadott MUSz szótárához írott előszavában (1966, 2-3) ezt mondja:

„...a magyar nyelv finnugor eredetét véglegesen bizonyítva, Budenz megállapította a finnugor csoportban a nyelvek számát. Olyan formában tette ezt, amit később nem kellett módosítani. Ezért kell őt a modern finnugor összehasonlító nyelvészet megalapítójának tekintennünk... A Budenz által adott szókészlet anyagának és szófejtési magyarázatainak nagy része nem idejétmúlt.”

Ez az állítás azonban nem felel meg a valóságnak, ahogy néhány kutató megfigyelte (mint Pusztay²³ 1977, 107). Elvi szándéka és legjobb törekvései ellenére, Budenz összehasonlító szógyűjteménye (vagyis magyar-ugor megfelelései) nagyon gyenge minőségű, és szótársításai gyakran ugyanolyan önkényes jelentésbeli kiterjesztéstől szenvednek, mint amelyben Vámbéry is bűnös volt.

Budenz nézeteit a modern irodalom gyakran félremagyarázza. Munkáiban világosan kifejti, hogy Vámbéry listáján van bizonyos számú hibátlan magyar-türk megfelelés, melyek legtöbbjét mint genetikai rokonság mutatóját kell értelmezni. Budenzet gyakran tévesen idézik, vagy úgy, mintha azt állította volna, hogy egyáltalán nincs hibátlan megfelelés, vagy hogy azt bizonygatta, hogy az összes helyes megfelelés csupán kölcsön-

²³ Itt Pusztai (1977, 107) eredeti szövegét követte a fordításom: „[Budenz] A korabeli nyelvésze színvonalán dolgozott, annak hibáival és erényeivel együtt. Néha talán túlföntül is akarta igazolni a magyar nyelv finnugor voltát (...) Annak ellenére, hogy a mai finnugor összehasonlító (nyelvtudomány az általa összeállított etimológiáknak csak egy részét fogadja el, érdemei a magyar nyelv finnugor voltának bizonyításában elévülhetetlenek”.

zésnek köszönhető. Például Róna-Tas ezt mondja (19783, 263-264):

„Budenz és más tudósok tudományos érvekkel szolgáltattak a magyar nyelv finnugor eredete mellett. Kiktartottak amellett, hogy a magyar nyelv török elemei²⁴ különböző időszakok jövevényszavai.”

A helyes értelmezés végett lásd még Räsänen²⁵ (1963-64, 184).

Budenz meg sem kísérelte a finnugor csomópont helyreállítását, és azon egyéb közbülső csomópontokét sem, melyek a modern családfa sarokkövét képviselik, és melyek érvényességét a 4. fejezetben kérdőjelezzük meg (bár alkalmanként finnugor csomópontot is említ pl. 1869 és 1870-es cikkeiben). Budenz (1871-73, 1878-79) általában utalt egy „ugor” ágra. Ez alatt azt értette, hogy az ugor ág (az altaji csoportból) nem oszlott alcsoportokra vagy alcsomópontokra, hanem közvetlenül fő nyelvekre. Pontosabban nála (1878-79, 196) az ugor nyelvek két fő csoportra oszlottak: (a) „északi-ugor”, ami a lapp, permi (zürjén és votják), obi-ugor (vogul és osztják) és a magyar nyelvet foglalja magában; (b) „déli-ugor”, melybe a balti-finn, a mordvin és a cseremisiz tartozik. Ezt a felosztást a szókezdő (északi-ugor) *η*-nek a (déli-ugor) *n*-nel szembeni megoszlása indokolja.

2.2.2. Budenz eredeti adatainak nyelvészeti elemzése

2.2.2.1. Bevezetés

Mielőtt Budenz adatainak részleteibe mennénk, érdemes néhány eredeti idézetet közölni ama fenti megjegyzés alátámasztá-

²⁴ Figyeljük meg, hogy a szerző a "Turkish " kifejezést használja, mely valójában a magyar *török*-nek a pontos angol fordítása; mivel azonban a harc a magyar és a különféle, türk nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvek, és nem csak a (Türkországban beszélt) török közötti kapcsolatról szól, itt jobb a "*türk*" szót használni, ahogy én teszem.

²⁵ A szerző elismeri, hogy Vámbéry magyar/türk párhuzamainak "*nagy többsége*", de nem mind, késői jövevényszónak tekinthető.

sára, hogy ugyanis Budenz nézeteit általában pontatlanul adják vissza az irodalomban. Ezek az idézetek 1869 és 1870-es cikkekből valók (a cikk két részre oszlik): *A magyar és finnugor nyelvekbeli szóegyezések* címmel. Ebben a cikkben Budenz síkra száll az összehasonlító módszer alkalmazásának szükségessége mellett mind az altáji, mind az ugor (finnugor) nyelvcsoportokat illetően. Az első fontos idézet a következő:

„A nagy altaji nyelvcsaládot egyes nyelvcsoportok tesszik: 1) mongol-mandsu-török; 2) finn-ugor; 3) szamojéd, melyek a szóalakulás jellemére, a származott szók és viszonyított nyelvvalakok miképpen való képzésére, s a szók összeszerkesztésének néhány fő vonásaira nézve egymással egyezőeknek mutatkoznak.” (1869, 375)

És a második idézet:

„Azonban tény az is, hogy az egyes altaji nyelvcsoportok között mégis többé-kevésbé föltűnő [sic] szóegyezések mutatkoznak. De ezek nem mind az őseredeti rokonság nyomainak tekinthetők. Ellenkezőleg közülök éppen a hangalakilag [sic] legtökéletesebb szóegyezések többnyire olyanok, melyek nem őseredeti rokonságnál fogva, hanem későbbi kölcsönvétel folytán keletkeztek.” (1869, 376)

Budenz mégis elismeri, hogy szembetűnő egyezések vannak az altaji (de nem más) nyelvcsoportok között, melyek némelyikét alig lehet *„véletlen történetességből”* (1869, 375) vagy *„bajosan kölcsönvételnek”* (idézet uo.) magyarázni. Ezért arra a következtetésre jut, hogy csak azt feltételezhetjük, hogy

„az egyes altaji nyelvcsoportok is valamikor egységes nyelvet képeztek”.

A szerző továbbá azt állítja, hogy az altaji nyelvészeknek az a fő feladatuk, hogy először is megkülönböztessék a jövevényszavakat a tényleges rokonszavaktól, másodszor pedig, hogy megállapítsák a különféle alcsoportokat. Az ember e pontnál megkérdézheti, mely ismérvek lehetnének e megkülönböztetés alapjai, különösen olyan esetekben, ahol a legtökéletesebb

hang-megfelelésekkel kerül szembe. E tárgyra visszatérek a 6. fejezetben.

Végül Budenz azt is elismeri, hogy a szigorú és tárgyilagos ismérvek alkalmazására irányuló minden erőfeszítés ellenére, nagy adag szubjektivitás van a szó-összehasonlítási eljárásban (1869, 381).

E kitérőt befejezve jegyezzük meg, hogy a cím és az összehasonlító nyelvészeti módszerhez való programszerű elkötelezettség ellenére ez a dolgozat nem ír le és nem tesz említést banktörvényekről és hangváltozásokról.

2.2.2.2. Az eredeti adatok

1871-73-ban Budenz írt egy cikket: *Jelentés Vámbéry Á. magyar-türk szó-egyezéseiről* címmel, válaszul Vámbéry 1869-es cikkére, mely *Magyar és török-tatár szóegyezések* cím alatt jelent meg. Ahogy említettem, Budenz állította, hogy Vámbéry magyar-türk szóegyezéseinek nagy többsége – ha nem is mind – hibás volt. Négy osztályba sorolta őket (1071-73, 75):

- I. osztályba tartoznak a „helyes megfelelések”. Ezeket vagy „eredeti genetikus rokonság”, vagy türkből való „kölcsonzés” bizonyítékeként lehet figyelembe venni.”²⁶
- II. osztályba azok tartoznak, melyek első látásra jónak tűnnek, mégis helytelenek („látszatos egyezések”).
- III. osztályba olyan egyezéseket sorol, melyek nyilvánvalóan tévesek.
- IV. osztályba a nem oda illő egyezések tartoznak (egyértelműen újabb kölcsonzések, vagy hangutánzó szók, vagy más okból nem a tárgyhoz tartozók).

²⁶ Budenz ezt mondja (1971-73, 75): „a szóegyezéseket négy csoportra osztva sorolom elé: olyanokat, melyek helyeseknek fogadhatók el, vagy mint a türkből való magyar kölcsonvételek, vagy mint az »ugor-türk ősrakonság« tárgyalásához tartozó adatok”.

A II. és III. osztályban felsorolt mindegyik helytelen magyar-türk párhuzamhoz Budenz egyik vagy másik finn és/vagy ugor nyelvből egy azt helyettesítő párhuzamot javasolt, hogy a fonológiai és jelentéstani ismérvek alapján bizonyítsa: a magyar-ugor és nem a magyar-türk párhuzamok a helyesek. A szófejtések e jegyzéke képezte későbbi, a *Magyar-ugor összehasonlító szótárának* (MUSz) alapját is.

Ha valaki megvizsgálja a gyökszókészlet I-III. osztályba sorolt összes párhuzamait, összesen 123 tételt, a következő kép bontakozik ki (Marcantonio, Nummenaho és Salvagni 2001²⁷; lásd még Salvagni 1999):

- a) a helyes párhuzamok (I. osztály) 42 tételre rúgnak, amelynek többségét (34) Budenz a magyar és a türk közötti „*ösrokonságra*” vallónak tartja, miközben csak 8-at tekint kölcsönzésnek, Ez természetesen jelentős eredmény, de a szakirodalom alig említi. A másik érdekes elem, hogy nincs jele világos ismérveknek (vagy legalábbis nem mindig részletezi), melyek alapján Budenz meghozza Ítéletét, hogy ezek az egyezések rokonságnak vagy jövevényszavaknak tekintendők-e. Ő maga elismeri ezt, amikor egyik vagy másik alosztályozását kérdőjellel látja el.
- b) a „*téves*” párhuzamokhoz (II. és III. osztály) a fennmaradó 81 tétel tartozik, melyre Budenz „*helyes*” magyar-ugor megfelelést javasol. Azonban, mint már említettük, ez a magyar-ugor összehasonlító forrásanyag nagyon gyenge minőségű, ahogy a 2.1. ábrán bemutatjuk. Ezek a grafikonok – melyeket úgy nyertünk, hogy Budenz forrásanyagát a korszerű uráli szótárral (UEW) összehasonlítottuk – megmutatják a szóban forgó 123 párhuzam besorolását illetően a Budenz és az UEW közötti egyezés mértékét (valójában 119 párhuzam van néhány kettősség miatt). Nevezetesen az

²⁷ A szerzők megvizsgálták Vámbéry 1869-es dolgozata magyar/türk párhuzama inak egész gyökszókészletét, melyet később Budenz elemzett 1871-73-as első dolgozatában, majd szótárában. Más szóval, a szerzők elemezték az összes gyökszókészleti etimológiákat, melyeket a Budenz által alapított I., II. & III. osztályban soroltak fel. A IV. osztály etimológiáit nem vették figyelembe, mert azok valóban lényegtelenek voltak.

első grafikon Budenz, saját osztályozását mutatja be a 119 párhuzamra nézve; a második az UEW osztályozását ábrázolja Budenz párhuzamaira vonatkozóan; a harmadik pedig az „egyezések” szintjét mutatja az UEW és Budenz osztályozása között. Az „urálin+” besorolás azt jelenti, hogy a kérdéses párhuzam az UHW szerint az uráli területen túl is megtalálható (Marcantonio, Nummenaho & Salvagni 200L 92-931

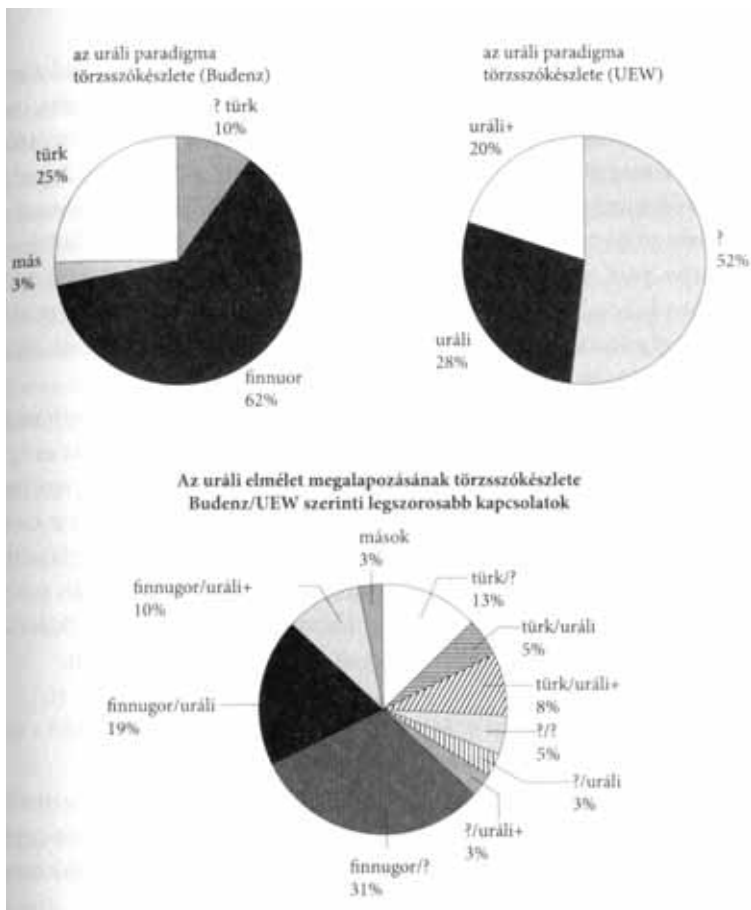
Összegezve, a „*tisztán uráli*” szófejtések aránya, melyről a két forrás meg egyezik, csupán 19%. Ez annak ellenére így van, hogy az UEW szófejtéseinek kimutatása végett alkalmazott fonológiai és jelentéstani ismérvek elég lazák, amint azt majd az 5. fejezetben bemutatjuk.

Ráadásul Budenz forrásanyagának más gyengéi is vannak.

Először: választása az egyes finnségi és/vagy ugor párhuzamot illetően hibás lehet még akkor is, ha az átfogóan javasolt etimológia helyesnek tűnik. Például a magyar *boka* szót a finn *pahkához* kapcsolja, amely ’bütyök, kidudorodás, csomó’ jelentésű, valamint a mor. *pov* > *povka* gomb, dudor’-hoz (MUSz 460). Azonban a magyar *boka* nincs az UEW jegyzékében, a TESz 1. 327. pedig ótürk eredetűnek találja. Másrészt a finn *pahka* az UEW 350 szerint a mor. *pakš* (< ö.-u. **pakša*)-hoz kapcsolódik. A magyar *orr* szót Budenz a finn *turpa* ’pofa’, a mor. *turva* ajak¹, a zür. *tīrp*, az oszt. *torip* (MUSz 842) alakokhoz kapcsolja. Az UEW 801 szerint a finn, mordvin és zürjén etimológiák megbízhatók, de a feltételezett magyar és osztják megfelelések hibásak, az etimológiát csak finn-perminek minősíti.

Másodszor: előfordul, hogy egy adott etimológia jelentését gyakran akár a józanész határain túlra is kiterjesztik abból a célból, hogy a magyar és egy másik ugor nyelv között kapcsolatot létesítsenek, vagy ellenkezőleg, egy magyar-türk párhuzamot elutasítsanak. Például alább, a (2.1.)-ben Budenz azon az alapon utasítja el a ’köldök’-re vonatkozó magyar és türk szavak közötti kapcsolatot, hogy a jelentéstani megfelelés nincs meg az összes türk nyelvjárásban. Ehelyett egy valószínűtlen jelentéstani kapcsolatot létesít a ’köldök’¹ magyar megnevezése és a

'nyelv, néma' vagy 'kötél' uráli nevei között.

2.1. ábra Budenz gyökszókészletének elemzése

(2.1)

- a) Vámbéry szerint (1869, 161) a magyar *köldök*, *ködök*²⁸ megfelel a hasonló jelentésű csag. *köndük*, a tür. *kobek*, *göbek* szavaknak.
- b) Budenz szerint (1871-73, 104) a *köldök* szó a II. osztályba tartozik, vagyis a magyar-türk kapcsolat téves. Ennek oka az, hogy nem egyezik a tür. *göbek* a magyar alakkal. Az *-l* -es alak ugor. Figyeljük meg, hogy semmi magyarázatot nem ad erre az utóbbi állítására.
- c) Budenz szerint (MUSz 41-42) a *köldök* szót a lapp *kiäldak* 'szalag, ideg, húr', a finn *kieli* 'nyelv', a mor. *käl* 'nyelv', a vog. *käl* 'néma' stb. szavakhoz kell kapcsolni, mert a finn szó valódi jelentése 'fityegő, vékony test', ahogy a finn kifejezés igazolja: *kello-n kieli* a harang nyelve'. Hasonlóképpen a magyar szó igazából nem 'köldök' jelentésű, hanem 'köldökszínór'.
- d) Az UEW-ben a *köldök* nem szerepel.

Azonban a finn *kieli* 'nyelv' szó teljesen más gyökből származik, és az UEW 144 az u. **kele* (**kēle*) alakból következteti ki, míg a magyar *köldököt* ma a türk *kin-dik*-ből. (Róna-Tas [1988a, 744]; lásd a 6.2.2. fejezetet és a [6.3] példát) való kölcsönzésnek tekintik. A másik megjegyzendő érdekes pont az, hogy Budenznek tudomása van a jelentésre és hangzásra hasonló tatár (*kündük*, *kindik*) és magyar szavak létezéséről, mégis egyszerűen azt állítja, hogy csupán e miatt a hasonlóság miatt nem lehet megkérdőjelezni a szó ugor természetét.

A (2.2) példában Budenz azon az alapon utasítja el a 'haj' magyar és türk alakja közötti kapcsolatot, hogy az első a fejre, míg az utóbbi a test szőrzetére vonatkozik. Ehelyett a magyar 'haj' kifejezést az ugor 'haj, rost, vagy lószőr' jelentésű szavakhoz kapcsolja.

(2.2)

- a) Vámbéry szerint (1869, 149) a magyar *haj* szót az azonos jelentésű csag. *kil*, valamint a tür. *kilhez* kell kötni.
- b) Budenz szerint (1871-73, 118) a *haj* a III. osztályba tartozik;

²⁸ *Ködök* = *ködök*. További részletekért lásd Salvagni (1999).

nem lehet türk alakokhoz kapcsolni, mert azoknak 'test szörzete' jelentése van.

- c) Ugyancsak szerinte (MUSz 129) a *haj* a vot. és zür. *si* 'haj, rost' és a finn *hiukset* 'haj' -hoz kapcsolható.
- d) Az UEW 854 szerint a magyar kifejezés az ug. **kaj3*-ból származik, mely a vog. *χōj*, *kōj*-hoz kapcsolandó.

Ma már elismerik, hogy a finn *hiukset* nincs kapcsolatban a magyar *haj*-jal; gyakorlatilag a finn szónak az uráli nyelveken belül nincs rokona (eltekintve a balti-finntől). Továbbá a vot. és zür. *si* teljesen más gyökből származik, melyet az u **sije* (**süje*)-ként következtetnek ki, s melynek jelentése 'évgyűrű, rost', és az azonos jelentésű finn *syy*-hez kapcsolódik UEW 443).

Befejezve Budenz adatainak elemzését, érdemes idézni eredeti szavait arra vonatkozólag, hogyan értelmezzük az „ős-rokonság” kérdését. Budenz (1871- 73, 69) a következőket mondja:

„Ilyen magyar szók, melyek nem tekinthetők kölcsönveteknek, hanem »közös altaji (ugor-török) rokonságra« mutatnak, nem képezhetik ennél fogva egy különösebb magyar-török valódi rokonság bizonyítékait... Ehhez képest az ilyen magyar-török szó egyezések szorosan véve csak az ugor (finn-ugor) és a török nyelvcsoporthoz közt fennálló ősrakonsági viszony tárgyalásának szolgálnak anyagul.”

2.3. AZ URÁLI CSOMÓPONT EREDETE

2.3.1. Történelem

1879-80-ban Donner azért bírálta Budenz elméletét és az eredményül kapott fát, mert alkalmatlannak tűnt arra, hogy csupán egy hangváltozás (a palatális a nem palatális *n*- ellenében) alapján teljes családfát építsenek fel. Donner olyan családfát javasolt, mely – ellentétben Budenzével – bemutatja a finnugor csomópontot, bár hangszerkezetének helyreállítását nem adja meg (lásd Donner 1874-88). Ez a csomópont ugorra (vogul, osztják és

magyar) és finnsegire válik szét. A finnégi csomópont viszont a finn-lapp, a mordvin és a cseremis (volgai nyelvek) valamint a permi nyelveket tartalmazta.

Alapvetően ez a hagyományos családfa.

A fa összetettebb rétegződésének alátámasztására Donner (1879-80, 49) inkább alapvetően alaktani, s nem fonológiai jellegzetességeket használt. Ha azért van, mert – véleménye szerint – a hangváltozások az egyáltalán nem rokon nyelvek esetében is hasonló módon mehetnek végbe, mivel közös élettani törvények szerint fejlődnek, így azután ezek megbízhatatlanok a rokonság megállapításában. Azonban, ahogy a 8. fejezetben látni fogjuk az uráli nyelvekből hiányzik a közös, átfogó alaktani rendszer, így a nyelveknek ezen a szintjén nem lehet jelentős helyreállítást végezni az összehasonlító módszerrel. Ez azt jelenti, hogy Donner az általa javasolt családfához nem adott semmiféle rekonstrukciót, sem fonológiai, sem alaktani szinten.

Donner 1881-ben a ma „*uráli*” néven ismert család, vagyis a szamojéd nyelvek és a finnugor csomópont közötti szoros kapcsolat mellett érvelt, melyet öleltte már olyan kutatók tettek ismertté, mint Rask és Castrén. Donner állította, hogy a szamojéd és a finnugor nyelveknek volt egy közös fejlődési szakaszuk, miután elváltak a türk-tatóroktól és a mongoloiktól. Munkája fő részében néhány (a feladathoz nem tartozó) fonológiai jellegzetességet, számos nyelvtani és funkcionális végződést, továbbá egyéb mondattani és tipológiai jellegzetességet vizsgált. Megfigyelte, hogy a vizsgált jellegzetességek a legtöbb altaji nyelvben is jelen vannak. De állította, hogy mindent összevetve e jellegzetességek azt sugallják, hogy a szamojéd „*közelebb*” áll a finnugorhoz, mint a többi altaji nyelvhez. Dolgozatából (1881) nem világos, hogy e következtetésnek pontosan mi az alapja.

Donner modelljét és családfáját E. N. Setälä számos munkájában elfogadta és népszerűsítette (1912-14; 1913-18; 1926), beleértve egy a nagyközönség részére szánt enciklopédiát (Tjetosanakijra, 1917). 1912-14-es dolgozatában az uráli család ágaira kisebb módosításokat javasolt, és felvázolt néhány hangváltozási részletet. 1913-18-as munkájában hosszú jegyzéket készített azokról a szavakról, melyek „*hasonlóak*” a finnégi, az ugorban és a szamojéd nyelvben, s melyek közül sok jelen van

más nyelvcsaládban is, mint például a 'nyelv, a fa, a hal' kifejezések. Következtetésében (1913 18. 98) a szerző felismeri, hogy az ős-ugor nyelvet tulajdonképpen nem lehet kikövetkeztetni. És valóban, ahogy Janhunen (1984a. 203) megfogalmazza, Donner/Setälä fadiagramját széles körben elfogadta a tudományos közösség, még akkor is, ha abban az állapotában az uráli nyelvek rokonsága csupán bizonyítatlan hipotézis volt. Azután Paasonen (1912-13; 1916-17) kísérte megadni az uráli nyelvek közötti hangösszefüggések valamivel rendszeresebb kimutatását. Azonban a szerző nem adja meg a finnugor csomópont (melynek létezését bizonyíték nélkül feltételezi) vagy bármelyik másik pont helyreállítását, és nem ad hangtörvényeket a feltételezett finnugor és a szamojéd csomópont között. Más szóval, attól az időtől egészen mostanáig az uráli paradigmát és a kapcsolódó fadiagramot magától értetődőnek fogadják el, alapjainak és hangszerkezetének bármiféle további kutatása nélkül.

E pontnál az olvasónak ügyelnie kell arra, hogy Donner munkáját is. akárcsak Budenzét, a mai szakirodalomban gyakran tévesen idézik. Donner arra törekedett, hogy világos uráli csomópontot állapítson meg, de továbbra is a szélesebb altáji családon belül, ami a többi kortárs kutató (Rask, Castrén stb.) nézetével megegyezett. Az általa bemutatott megfeleléseket valóban csak a szélesebb altáji rokonságon át lehet megmagyarázni. Mégis gyakran úgy idézik őt, mintha egy különálló uráli csomópontot hozott volna létre ami teljesen független az altaji család többi részétől.

2.3.2. Donner eredeti adatainak nyelvészeti elemzése

Amint már korábban említettük (lásd 2.1 táblázatot), a 19. század végéig a szamojédot az altaji csomópont „*független*” ágának tekintették. Donner (1881) volt az a kutató, aki állítólag megváltoztatta ezt a helyzetet úgy, hogy „*kényszerítő erejű*” bizonyítékokat szolgáltatott a finnugor és a szamojéd nyelv közötti különleges kapcsolatokra, s a többi altaji nyelvet ebből kizárta. Az alábbi felsorolás állításának igazolására előterjesztett jellegzetességeket tartalmazza:

- a) Magánhangzó-illeszkedés és fokváltakozás (1881, 233-235). Ezek azonban nem meghatározó jellegzetességek a rokonság megállapításához. Továbbá különböző fokig jelen vannak egyik vagy másik altaji és paleo-szibériai nyelvben is, ahogy maga a szerző is megjegyzi.
- b) Az számok nevei '1'-től '7'-ig (1881, 239-241). Azonban mai tudásunk fényében csak a '2' '3', '4', '5' és '6' számok elnevezése közös uráli vagy finnugor eredetű (Honti 1987; Vértess 1994). Az '1' neve különbözik az egyes ágakban, míg a '7' megnevezése iráni eredetű. Továbbá mindezek a szám elnevezések hangtani rendellenességeket mutatnak, vagy a magánhangzók, vagy a mássalhangzók között, vagy mindkettőben (lásd az UEW-et a megfelelő helyeken és Janhunent (1981a); továbbá a kérdés tárgyalását a 4. fejezetben). E kifejezések némelyikének lehetnek nem uráli nyelvi párhuzamai: a '2' nevének a juk. *kiji* felel meg (legalábbis az UK W 118 szerint); a '4' és az '1' elnevezéséről Tyler azt mondja (1968), hogy a megfelelőjük a dravida nyelvekben található ([66]), illetve [105] tétel).
- c) Személyes, mutató, birtokos és kérdő névmások (1881, 241-243, 244-5). Jóllehet modern források szerint ezek más nem-uráli nyelvekben – ideértve az indoeurópai, altaji és paleo-szibériai nyelveket – is előfordulnak, hacsak nem tekintjük ezeket pusztán véletlen hasonlóságnak.
- d) Szerkezeti és tipológiai hasonlóságok, mint például az ige névszói szerkezeteinek képzése vagy az a tény, hogy ugyanaz a személyrag használható mind a főnévvel, mind az igével (1881, 243-245). Ezek a jellegzetességek azonban ugyanúgy megtalálhatók az altaji nyelvekben is.
- e) A -/ többesrag (1881, 237). Ez a rag nincs meg a lapp és a magyar nyelvben, de jelen van a mongolban, ahogy a szerző kimutatja.
- f) Az esetvégződés: gen. -*n*, acc. -*m*, loc. -*na*, lat.-dat. -*ne*, abl. -*ta* (Donner rekonstrukciója szerint [1881, 2381]). A szerző itt is elismeri a végződés jelenlétét az altaji nyelvekben. Valóban legtöbbjük eloszlása hatalmas területet fed be, ami a jukagírt is magában foglalja.
- g) A -*t* ~ -*d* műveltető rag, amely jelen van a szamojédben és a

finnben, de a türkbén is, ahogy maga Donner kimutatja (1881, 245). Ez ténylegesen egy másik, szélesen elterjedt eurázsiai morféma.

- h) A *-ka ~ -ke ~ -kä, -ga ~ -ge, és -ko ~ -k0 ~ -ku* felszólító- és óhajtómód-végződés (amint Donner rekonstruálta [1881, 246-247]). Ezek megtalálhatók néhány finnugor nyelvben és a jurák és kamassz szamojéd nyelvben. Mindemellett Donner maga mutatja ki a bur. *-hu* (1. személy) és *-k, -gi* (3. személy) felszólító ragot.
- i) Az u. **ala-* '[térbeli] alá' és a finn *toka-* '[térbeli] mögé' névutó (1881, 248-249). Bár mindkettőnek van megfelelője a nem uráli nyelvekben (lásd UEW, 6 illetve 506-507). Ma közsímert, hogy számtalan hasonló „*térbeli*” névszónak van párhuzamos alakja mind az altaji nyelvekben, mind a jukagirban. Ráadásul mindezekben a nyelvekben – többé-kevésbé párhuzamosan – ezek a névszók gyakran grammatikalizálódnak s válnak névutókká és/vagy esetvégzödésekke (lásd Fokos-Fuchs 1962, 81-82). A fenti jellegzetességeket, eloszlásukat és jelentőségüket a 8. fejezetben fogjuk tárgyalni.

A felsorolt jellegzetességek semmiféle kényszerítő bizonyítékot nem jelentenek a szamojéd és a finnugor ág közötti „*szorosabb*” kapcsolat mellett, ahogy Donner állítja, s ezt a könyvben elvégzett elemzés során még mi is megerősítjük. Ráadásul megfigyelhetjük, hogy Donner semmiféle szótant vagy fonológiai bizonyítékot nem nyújt tétele érdekében, kivéve az idézett két névutót. Ahogy már említettük, Donner nem bízik a hang-törvényekben.

Elég sokáig – 1981-ig – tartott, amíg a hagyományos uráli fa két fő ága (a finnugor és a szamojéd) közötti etimológiai és fonológiai kapcsolattal módszeresen és komolyan kezdtek foglalkozni. De ha Donner be is tudta volna bizonyítani álláspontját, akkor is marad az a tény, hogy egyáltalán nem tagadta a rokonságot a finnugor, a szamojéd és az altaji nyelvek között, ahogy a következő idézet világosan megmutatja (1881, 249):

„Die oben angegebenen Übereinstimmungen in

grammatikalischen Baue der Samojedischen und Finnisch-ugrischen Sprachen ... scheinen uns zur Annahme einer gemeinschaftlichen Entwicklungsperiode der betreffenden Völker zu berechtigen, nachdem sie sich bereits von den Turko-tatarischen und Mongolischen Völkerschaften geschieden hatten...”

Lásd még Donnert (1872 és 1901) hasonló elképzelések végett.

2.4. A 20. SZÁZAD ELEJÉNEK NYELVÉSZETI MODELLEI

2.4.1. Modellek

A finnugor és az uráli csomópont bevezetése után a 19. század vége felé számtalan kutató munkáját bizonytalanság jellemezte. Az alapvető zűrzavar azért támadt, mert az „altaji” kifejezés jelentése lassan megváltozott azzal, hogy kirekesztette az uráli (finnugor) csomópontot. Ezt azonban határozottan egyetlen közlemény sem állapítja meg. Ahogy Georg és mások (1999, 75f) kifejtik:

„Kétségtelenül annak a kényszerítő bizonyítéknak a felfedezése, hogy a finnugor és a szamojéd alkotja a később urálinak nevezett egységet (I. Donner 1881...) vezetett az általánosan elfogadott elképzeléshez, mely szerint a türk, a mongol és a tunguz egy másik egységet képez. Legalább egy nemzedéken keresztül maga az „altaji” kifejezés kétértelmű volt... ezzel segített kialakítani azt az álláspontot, hogy a türk, mongol és tunguz nyelv rokonságát először csak egy nagyobb rendszer részeként tételezték (ez magában foglalta a finnugort és a szamojédot is), és azt, hogy az altaji nyelvek mai értelemben vett fogalma csak fokozatosan alakult ki.”²⁹

²⁹ Azt hiszem, itt érdemes az idevonatkozó bekezdést teljes egészében közölni: *"Az urál-altaji elmélet [védelmezői] nem úgy kezelték a három altaji családot, mintha egymással közelebbi rokonságban lennének, mint a finnugor-*

Amint gyökeret vert a gondolat, hogy az újonnan bevezetett uráli csomópont és az altaji nyelvek fennmaradó része között egyáltalán nincs rokonság, a magyar és a türk között fennálló összes hasonlóságot – melyek különösen a szótani és fonológiai szintre terjednek ki – „*kölcsönzésként*” és „*összetartó hangfejlődésként*” kezdték jellemezni, ami a mai napig is tart. A kölcsönzések mértékét a magyar és a türk törzsek (feltételezett) hosszan tartó együttélésével magyarázzák, amint azt már a 2.1.2.6. bekezdésben említettük. Ehhez hasonlóan a többi uráli és az egyéb altaji nyelvek közötti szótani megfeleléseket is alapvetően „*kölcsönzések*” eredményének vagy éppen „*hasonlóságoknak*” vélik (ezt a témát a 6. fejezetben tárgyaljuk).

A magyarok és a törkök közötti hosszú együttélés állítását inkább nyelvi, mint történelmi bizonyítékokra alapozzák, mert a történeti források e tekintetben semmiféle közvetlen tájékoztatást nem nyújtanak, így például az olvasó talán emlékszik arra, hogy az 5. században a bolgár-török onogurokkal: bolgárok fennálló kapcsolatot csupán a két népnév közötti nyelvi hasonlóság alapján „*tételezték fel*”. 1235-ben Juliánusz barát megtalálta a keleti magyarokat a mai Baskíriához közeli területen, a volgai bolgárok fennhatósága alatt, de nincs mód annak megállapítására, hogy milyen hosszú ideig éltek a magyarok azon a vidéken.

Bíborbanszületett Konstantin szövege az egyetlen kivétel a

ral, vagy a szamojéddal, és a két utóbbit nem úgy gondolták el, hogy azok önálló nyelvcsoporthoz tartoznak. Valójában az urál-altaji elméletet, a »szkíta« elnevezés alatt Rusk (1834) javasolta hátrahagyott, befejezetlen munkájában. aki számos távolabbi nyelvcsoporthal is látott kapcsolatot... Ami az »urál-altaji« kifejezést illeti. ezt (talán Kellgren) a »szkíta« (vagy »tatár« helyett vezette be, és inkább az Urál és Altáj hegységekre utalhat, mint bármiféle »uráli« és »altaji« nyelvi felosztásra. Ami az »altaji« kifejezést illeti, amikor 1845 körül Castrén először bevezette (lásd Castrén 1847), ez az »urál-altajinak« csak egy újabb elnevezése volt. Az »altaji« szónak mai értelemben vett története (az uráli nélkül) kissé homályos. Az első idézhető példája Kellgrentől való (1847, 194), akitől Schleicher is át kellett vegye (1850, 63)... Mindenesetre ezt a nevet nem találjuk sok későbbi munkában, mint Müller (1876, 70) és Munkácsi [1884], bár Müllernél megjelenik (1882, 258). Nem világos továbbá, hogy Kellgrennek vagy Schleichernek volt-e valami világos elképzelése az altajiról (a türk, mongol és tunguz családok értelmében) mint nyelvi egységről, és abban sem lehetünk biztosak, ki alakította ki először ezt az elképzelést."

közvetlen adatok hiánya alól, amely viszont ellentmondásban van a hagyományos paradigmával. Egy helyen (38. fejezet 13-14 sor) a szerző azt mondja, hogy a türkök [a mai szövegekben „türk-magyarokként” értelmezve] „együtt éltek a kazárokkal”^{30,31} három (*rpeta*) évig és minden háborújukban velük harcoltak” (Moravcsik és Jenkins 1949, 170-171). Ez lényeges adat, mert a kazárokat bolgár-türk típusú népnek tekintik (legalábbis néhány tudós), és feltehetően pont a bolgár-törököktől kapták a magyarok türk jövevényszavaik többségét (lásd 6. fejezet). Ezért, ha feltételezzük, hogy a magyar tisztán és kizárólagosan finnugor nyelv, akkor a három év nem elég hosszú időszak arra, hogy igazolhatná e nyelvre gyakorolt kiterjedt és mély türk hatást. Mint-hogy Konstantin szövegét úgy értékelték, hogy más részeiben pontatlan adatokat tartalmaz, a beszámolóinak szóban forgó részét is általában tévesnek tekintették (Grégoire³¹ 1937, 636; 1952, 280). Ezt az ellentmondást néhány szerző az uralkodó beszámolójának „mitikus jellegével” magyarázza (Deér 1952, 108). Emiatt helyesbítésre van szükség: a ’három’ (*τρεις*) szó helyett csak a kezdő t’ betűt kell olvasni, ami a bizánci görögben a ’háromszáz’ írásának szabványos módja, miközben a ’hármas’ számot általában ’γ’-val írják (lásd pl. Deér 1952; Moravcsik³² 1930, 107; 1984/88, 42-43; de eltérő magyarázat végett lásd Shepard³³ 1998, 25). Avégett, hogy a szöveget a nyelvészeti modellel összehangolják, a tankönyvek – a történészek újraértelmezése eredményeként – általában azt közlik, hogy a türkök és magyarok között „több évszázados” együttlakás volt. Ezt rendszerint történelmi „bizonyítékként” közlik, mintsem beismernék, hogy ez értelmezés, illetve újraértelmezés.

³⁰ A szöveg szerzőinek tényleges betűzése 'Chazar' a 'kazár' helyett.

³¹ Grégoire 1937-es dolgozatában, 636. o. 1. lábjegyzet, azt mondja, hogy a Konstantin által nyújtott eredeti adat (a három év) „nevetséges”.

³² A szerző azt mondja, hogy adva lévén a kazárok széles körű hatása a magyarok társadalmi és katonai szervezeteire, 200-300 éves együttélést kellene feltételezni.

³³ A 25. oldalon a szerző megjegyzi: „*De a De Administrando nem rejtegeti a magyar-kazár-viszony kétértelműségét*”: a virágzó katonai szövetség időszakát valószínűtlenül határozza meg csupán három évben, ezzel talán jelképesen kifejezve, hogy eléggé rövid volt.

2.4.2. Nyelvészeti elemzés

Nem nagyon van vita arról, hogy a „*kölcsönzési*” modell – eltekintve attól, hogy legalább egy történelmi adattal ellentmondásban van – összeegyeztethetetlen a magyar és a türk nyelv közötti (bár eléggé távoli és közvetett) genetikai rokonság elméletével, ahogy azt Budenz, Donner és más tudósok eredeti közleményeikben állították. Az olvasó visszaemlékezhet, hogy Budenz is a „*kölcsönzés*” mellett volt, de el kellett ismerje, hogy ezt az értelmezést nem lehet minden magyar-türk szótani megfelelésre alkalmazni. Csak találgatni lehet, hogy ez a hiba hogyan jelentkezett: talán mert a kutatók az uráli nyelvek és az uráli paradigma egyik vagy másik oldalára összpontosítottak, és nem vették figyelembe ezeket a tágabb kérdéseket, feltételezván, hogy a dolog valahogy már rendeződött.

A kölcsönzési modellnek komoly nyelvészeti gyengéi vannak. Egymással érintkezésben lévő nyelvekről folytatott vizsgálatok szerint (lásd pl. Trudgill 1996; Thomason & Kaufman 1988; Sammallahti 1995), amikor két nyelv szoros kapcsolatba kerül egymással, a kisebbségi és/vagy a kevésbé tekintélyes nyelv hajlamos az eltűnésre (gyakran semmi nyomot nem hagyva a célnyelvben), vagy pedig a két nyelv keveredik. Ezek a folyamatok meglehetősen gyorsak szoktak lenni. Nagymérvű kölcsönzés is jelentkezhet a beolvadás helyett, de ez sokkal inkább akkor történik, amikor szilárd a nemzeti azonosság érzése, és ezért komoly, tudatos ellenállás jelentkezik a beolvadás ellen (Thomason & Kaufman 1988, 94). Ez a finnek esete, akiknek a nyelve meglehetősen hosszú svéd uralmat is túlélte. Azonban a magyarok esetében egyáltalán nem ez a feltételezés. Ha a magyar nyelv valóban túlélte három, vagy több évszázadot ilyen szoros együttélésben a türkökkel úgy, hogy állítólag egyetlen korabeli forrás sem tudta őket megkülönböztetni, valamint, hogy a magyar törzsnevek legtöbbje (ha nem mindegyik) türk eredetű volt, akkor azt várnánk, hogy a magyar nyelv legalábbis „*kevert nyelv*” legyen. Valójában voltak tudósok, akik az ősmagyarok kevert, kétnyelvű természete mellett érveltek. Például Györffy (1975a; 1975b) azt állítja, hogy a magyar felső, katonai osztály türk, míg a köznép finnugor nyelvet beszélt. Arra is

történtek kísérletek, hogy a helyzetet nyelvcserével magyarázzák meg. A magyarok fajilag türkök voltak, de miután finnugor népcsoportokat hódítottak meg, eredeti nyelvüket finnugorra cserélték, amiből később – talán az 5. század előtt – fejlődött ki a magyar (Zichy 1939; Halasi-Kun 1986/88, 1990,8-10).

Befejezésül érdemes megjegyezni, hogy néhány magyartudós teljesen tisztában van az itt kimutatott komoly hiányságokkal, vagyis egy finnugor eredetű nyelv „*paradox problémájával*” (hogy Róna-Tas [1978a, 213] meghatározását használjuk), amely türk törzsi rendszerben, alapvető türk részvétellel maradt fenn.

2.5. AZ URÁL-ALTAJI ELMÉLET

Az a kérdés, hogy vajon az uráli nyelvcsalád genetikailag rokona-e a hasonló altaji családnak, annak ellenére nem halt el teljesen, hogy az uráli paradigma vált uralkodóvá. Ahogy az előző részben leírtuk, az uráli csomópont létrehozását követő zűrzavaros időszak után újra felszínre került az az elmélet, hogy mindezek a nyelvek rokonságban vannak egymással. A rokonság általános eszméje azonban kissé megváltozott, ahogy azt a 2.1. táblázat mutatja. Az urál-altaji elmélet szerint a kérdéses nyelvcsoportok most két különálló, jól meghatározott, független csomóponton, az urálin és az altajin keresztül kapcsolódnak egymáshoz. Más szóval ezek többé már nem „*azonos szintű*” nyelvcsoportok, még ha egyetlen kiadvány sem állítja is ezt.

Az urál-altaji elméletnek a kifejezés jelenlegi értelmében még mindig szép számmal akadnak támogatói, ha némelyikük óvatosabb is a többiekénél. Például Ramstedt (akinek Castrén volt a mintaképe) foglalkozik ezzel a kérdéssel, különösen *Qlemmeko mongoleja? Mongolok vagyunk?* (1909, 180-185; lásd továbbá 1946-47, 17-18) c. dolgozatában. Joki felületesen érinti ezt a témát egyebek között az *Instituto Orientale*, a Nápolyi Egyetem Keleti Intézetében, az uráli nyelvek műveltségi szavai történetéről tartott előadásában (1980).³⁴ Aalto (1969/87) különféle közös nyelvtani és szótani elemeket sorol fel. Räsänen kiterjedt kutató-

³⁴ Az előadást 1980 -ban tartották ezzel a címmel: *Urálilaisten kielten kulttuurisanasto*.

saiban támogatja az urál-altaji genetikai rokonságot, a hasonlóságok és megfelelések hosszú listáját mutatva be a szókészlet és morfológia terén (1947a; 1953; 1955; 1957; 1963-64; 1963-95). Sinor számos dolgozatában (1969; 1975; 1988; 1990) az uráli és altaji családok között megoszló jellegzetességek gazdag jegyzékét ajánlja, még ha határozottan soha nem is érvelt a genetikai rokonság mellett. Poppe (1977b, 225; 1983) kimutatja az urál-altaji elmélet gyengéit, melynek szófejtéseit szigorú hangtani és jelentéstani törvények alapján kellene felülvizsgálni, de bizonyos számú „jó” hangmegfelelés létezését is feltárja az uráli és altaji nyelvek között (ahogy a 6. fejezetben bemutatjuk).

A hagyományosan urálinak és altajinak besorolt különböző ágak közötti összetett, keveredő kapcsolatok hasonló esete jelenik meg Róna-Tas kutatásaiban (lásd pl. 1983; 1988a, 742-52). A szerző szerint az uráli és altaji csomópontok határain átvélő megbízható szófejtéseket nem lehet a genetikai rokonság bizonyítékának tekinteni, mert azok sokkal inkább (többé-kevésbé) rendszeres kapcsolatok eredményei. Másrésztől Menges (1968-95) sok szótani és nyelvtani hasonlóságot sorol fel az uráli és altaji nyelvek között, és genetikailag rokonoknak tekinti őket. Collinder a témával kapcsolatos nézőpontját, mely sok dolgozatának középpontjában állt (1947; 1952; 1965b; 1970), a *Pro hypothesi Ural-Altaica* (1977b, 73) c. dolgozatában összegezte. Itt azt állítja, hogy

„Angesichts des Tatbestandes gibt es m. E. nur zwei theoretische Wahlmöglichkeiten: Urverwandtschaft oder non liquet”.

Fokos-Fuchs számos dolgozatában (lásd pl. 1933; 1937; 1960; 1961; 1962) foglalkozik, főként az uráli és altaji nyelvek között megoszló morfo-szintaktikus és tipológiai jellegzetességekkel, melyek némelyike biztosan lényeges a genetikai rokonság megállapításához (lásd 8. fejezet).

Vessük össze például Klose (1987), Malherbe (1995) és az olyan kiadványsorozatokat, mint például az *Ural-Altaic Series* (Bloomington) és *Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica*, Németország.

2.6. KÖVETKEZTETÉSEK

2.6.1. A bizonyítékok összegzése

Következzen az uráli paradigma megállapítása fő pontjainak összegzése.

Nincs történeti feljegyzés, ami uráli-finnugor népességre, nyelvre vagy kultúrára utal. Ezek a 19. század második felének tisztán nyelvészeti koholmányai.

A létező kevés történeti feljegyzés vagy összegegyeztetetlen az uráli paradigmával, vagy semleges. Például, a feltehetőleg a magyarokkal kapcsolatos összes feljegyzés, kétértelműségük ellenére következetesen, tisztán és egyértelműen türk népnek tekinti a magyarokat. Az egyéb történeti források csupán egyedi népekre vagy nyelvekre utalnak, melyeket most uráli-finnugornak osztályoznak.

Budenz megkísérelte az összehasonlító módszert magyar-ugor párhuzamaira alkalmazni, de a módszer még gyermekkorát élte, és így nem lehetett megfelelően használni. Bizonygatta, hogy a magyar – bár határozottan az ugor csoporthoz tartozik – még mindig osztozik bizonyos tételekben a türkkal, mert mind a türk, mind az ugor nyelv ugyanarra az altaji csomópontra megy vissza,

Budenz munkáját és módszerét Donner bírálta, aki állította, hogy semmit nem lehet tanulni szótani elemzésekből és hangtörvényekből. Bevezette a közbülső finnugor csomópontot, de nem állította helyre és nem igazolta. Követve az indoeurópai nyelvek vizsgálatának akkor még friss példáját, Donner alaktani jellegzetességek elemzésére összpontosított, bár – ahogy a 8. fejezetben látni fogjuk – az összehasonlító módszert nem lehet az uráli nyelvek alaktanára alkalmazni. Kimutatta, hogy a szamojéd mind a finn-ugor, mind az egyéb altaji nyelvekkel közös jellegzetességekkel bír, de arra a következtetésre jutott, hogy mindent mérlegre téve a finnugorral való rokonsága „közelebbi”. Az általa bemutatott nem meggyőző adatokat tekintve nem világos, miért jutott erre a kiegyensúlyozott álláspontra.

Budenz és Donner művei más és más módszertannal élnek,

és eredményeik nem meggyőzőek, sőt önmagukban is ellentmondásosak. Ez különösen igaz mai tudásunk fényében. Például, Budenz szófejtéseiből egy mintát vizsgálva, az UEW csupán 19%-át fogadja el érvényesnek.

A késői 19. század minden kutatója, nézeteltéréseik ellenére, egy biztos pontban megegyeztek: hogy az urálinak és altajinak besorolt összes nyelv ugyanabból az akkor altajinak nevezett csomópontból származott. Azonban a 20. század eleje meghozta az uralkodó hiedelmet, hogy nincs genetikai rokonság az uráli csomóponthoz tartozó nyelvek és az altaji csomó alatt „hátrahagyott” nyelvek között. A modellnek ellentmondó, látott hasonlóságokat úgy magyarázták, hogy tisztán kölcsönzésnek vagy pusztán véletlen hasonlóságnak következményei, noha ez a jelek szerint inkább feltételezésen, mint módszeres bizonyítékon alapul. Ezt az uráli paradigma fontos részét képező hitet még most is széliében hirdetik a témával foglalkozó tankönyvek.

A *status quaestionis*, amint az előbb felsorolt pontok összegzik, alátámasztja a fejezet elején megfogalmazott állítást: az uráli család létezését a 19. század utolsó évtizedeiben – az általános hiedelemmel ellentétben – nem alapozták meg tudományosan.

E témát két végső megfigyeléssel fejezem be. Először, a magyar és türk közötti összefüggések nem csupán a szókészlet szintjére szorítkoznak. Kiterjednek az alaktan (lásd 8. fejezet) és a fonológia bizonyos területeire is. A fonológiai összefüggéseket Ligeti mutatja be 1986-os átfogó kötetében, melynek 2. fejezete: *A török és magyar hangtörténet konvergens fejlődése*³⁵ (Lásd Ligetit is 1975a, 282³⁶). E konvergens türk és magyar hangfejlődés néhány példájára lásd a 38. megjegyzést³⁷.

³⁵ Vessük össze a következő idézetet (1986, 53): "A 7-13. században a magyar nyelv a türk. Ezen belül az ócsuvas nyelvvel számos esetben konvergens hangtani fejlődést mutat." A szerző a hangfejlődési párhuzamok sok példáját közli közös türk és magyar szavakon belül (lásd lejjebb a 38. megjegyzést).

³⁶ Vessük össze a következő idézetet (1975a, 282): "észrevettem, hogy bizonyos hangtörténeti sorok párhuzamosak a türkben és a magyarban".

³⁷ A következőkben mindössze néhány példáját fogom felsorolni a "konvergens

Másodszor, a szélesebb eurázsiai rokonság gondolatát a magyar őstörténeti tanulmányok megalapítója, Németh Gyula is támogatta. Németh például kijelentette (1934, 162; 1990, 85), hogy van mód az „*urál-altaji nyelvcsalád problémájának*” megoldására. Az urál-altaji „*alapnyelv*” helyett, melynek létezését eddig senkinek nem sikerült kimutatni, el kellene fogadni a Kelt-Európától Közép-Ázsiáig terjedő „*összefüggő nyelvlánc*” gondolatát. A lánc tagjai közötti régi kapcsolatok „*valószínűleg*” inkább szoros érintkezéseken, mint közös örökségen alapulnak³⁸. Továbbá állítja (1934; 1984-90, 161), hogy a régi szótani megegyezések türk jellegzetessége „*kétségtől*” nyomon követhető a múltba, egészen az uráli közösség idejéig.³⁹ Összességében Németh azon a véleményen volt, hogy az egymást keresztező nyelvek nyelvjárási folytonossága jobban illik ehhez a hatalmas nyelvi térséghez, mint a családfamodell.

2.6.2. Az elméletre gyakorolt politikai hatás

A történelmi áttekintés nem lenne teljes annak rövid ismertetése nélkül, hogy néhány országban – legalábbis a múltban – hogyan pártfogolták politikai erők az uráli paradigmát. Hangsúlyozni kívánom, hogy a következőkben saját személyes értelmezésemet írom le, valamint hogy e téren további kutatások szükségesek.

Világosan látszik, hogy működnek az elfogadott paradigma tekintélyével szövetkezett erők. Ez a többek által bizonyított be-

türk/magyar hangfejlődésnek”, ahogy Ligeti (1986) sorolja fel őket. A következő példák a kezdő *č* fejlődését mutatják: magy. *sereg*/csuv. *šarā*/türk *čārig*; magy. *sátor*/csuv. *cčtār*/tat. *čair* (1986, 57). A következő példák a kezdő türk -g- és -ɣ- fejlődését mutatják, melyek (ha a magánhangzók azonos minőségűek) eltűnnek a hosszú magánhangzós, egyenértékű magyar alakokban: magy. *bű*/tür. *bügü*, magy. *bátor*/tür. (és mongol) *baɣatur* (1986, 66).

³⁸ Következik az eredeti szöveg: „Az urál-altaji alapnyelv helyett, melynek létezését eddig nem sikerült bebizonyítani, az említett keleteurópai—közép-ázsiai összefüggő nyelvlánc elméletét kell elfogadnunk... E nyelvlánc tagjainak ősi kapcsolata egyes pontokon valószínűleg nem ősrökonságon, hanem intenzív érintkezésen alapszik”.

³⁹ Az eredeti szöveg a következőképpen szól: „Ősi nyelvi egyezések a türkséget kétségtelenül az uráli népekhez kapcsolják.”

folyás (lásd pl. Künn 1970) megnehezíti a tudósoknak, hogy az uralkodó paradigmának ellentmondó állításokat adjanak közre. Mindamellett erős a benyomásom, hogy a múltban politikai és társadalmi erők is munkálkodtak az uráli paradigma kialakulása érdekében.

A magyarok tisztán uráli eredete melletti társadalmi-politikai elfogultság visszavezethető Magyarországnak az osztrák-magyar monarchiában (1867-1918) elfoglalt helyére, az un. *Ausgleich*⁴⁰ időszakára.

A Habsburgok, Ausztria uralkodó dinasztiája döntő szerepet játszott a 17. század végén abban, hogy kiűzze az ottmán türköket a magyar királyság központi területéről, melyet azok 150 évig uralmuk alatt tartottak. Ahelyett azonban, hogy Magyarország függetlenségét visszaállították volna, a Habsburgok először szoros osztrák ellenőrzést vezettek be az országban, keserű kiábrándulást okozva a magyaroknak. Később, az 1860-as években, amikor a poroszok Ausztriát fenyegették, kiegyezést indítványoztak a magyaroknak, melyet az uralkodó osztály elfogadott. Ennek eredményeként egy új állam jött létre, az Osztrák-Magyar (Kettős) Monarchia, melyben mind az ausztriai németek, mind a magyarok teljes szabadságot és önrendelkezést élveztek belügyeik intézésében. Ez a kiegyezés elindította a magyarok példa nélküli politikai és gazdasági fel lendülését. E keretek között az új magyar elit számára politikailag kényelmetlenné és bomlasztóvá is vált a magyarok esetleges türk (vagy török) származásának említése. A beavatatlanok számára a 'türk' és a 'török' azonos volt: annak a birodalomnak a neve, melyre mind az osztrákok, mind a magyarok a nem túl régi múltban ellenséggént tekintettek. Néhány magyar is eljutott oda, hogy a Habsburgok Balkán-, ill. Ázsia-ellenes előítéletét ossza; maguk az osztrákok pedig szívesebben származtatták a magyarokat egy alázatos, halzsír-szagú néptől (Róna-Tas 1978a, 264), mint félelmetes ázsiai harcosoktól. Azok a magyarok, akik a finnugor paradigmán kívül keresték történelmi és nyelvi eredetük magyarázatát, nyíltan vagy hall-

⁴⁰ Hálás vagyok Lojkó Miklósnak, hogy segített nekem megírni a magyar történelem e vázlatát.

gatólagosan egy sokkal önállóbb Magyarország iránti kívánságuknak adtak hangot. Ezért a török-türk eredet kérdésének kutatása a politikai *status quo* elleni tiltakozás egyik módozatként is magyarázható és értelmezhető. A történelmi és irodalmi „romantika” és a nemzeti öntudat növekedésének korszakában az etnikai és nyelvi eredettel foglalkozó tudományos kutatás, csaknem elkerülhetetlenül, külső politikai megfontolások hatása alá került. Budenz és az „*ugor-török háború*” egy másik jelentős alakja, Hunfalvy Pál⁴¹, mindketten németek voltak. Könnyű belátni, hogy ilyen körülmények között tudományos elemzéseikben politikai hatás is érződik. Látszólag ezt támasztja alá, amikor Budenz tudományos dolgozatainak sorai közt olvasunk (bár ahogy már kimutattuk, őszinte, tudományos meggyőződések is kétségtelenül szerepet játszottak). Budenz például több alkalommal olyan elszánt a magyar és türk közötti nyelvi kapcsolatok tagadásában, hogy vagylagos összefüggéseket javasol, melyek már akkor nevetségesnek tunk. Eközben olyan magától értetődő türk kapcsolatokat tagadott, melyek nem jelentettek ilyen problémát (lásd a [2.1.] és [2.2.] példákat és még Marcantonio, Nummenaho & Salvagni 2001).

Legújában, az orosz befolyás időszakában, a tudósok részéről veszélyes volt a magyarok türk eredetét pártfogolni. A korábbi Szovjetunió befolyása alatt az uráli paradigma kapta meg a hatóságok jóváhagyását. Akik a magyarok türk eredetét támogatták, azokat a nacionalistákkal és a jobboldali propagandistákkal hozták összefüggésbe. Csillaghy (1977-81, 309) például leírja, hogyan vették át a nácik és fasiszták azt a tételt, hogy a magyarok a felsőbbrendű „*turáni*” fajból származnak, akik alapvetően azonosak a türkökkel. Ezt a tételt azután az oroszok és kommunisták elleni propagandára használták.

A magyarok östörténetével foglalkozó munkáknál a személyes „*sorok közti olvasásom*” is megerősíti a jelentős politikai befolyás gyanúját. Például a magyarok uráli eredetének ellentmondó legerősebb bizonyítékok a közös magyar és baskír személynevekből (és más szótani tételből)⁴², illetve Juliánusz barát

⁴¹ Igazi neve Hundsdorfer Pál volt.

⁴² A magyar/baskír párhuzamok jegyzéke Vásárynál található (1985/87, 212-14).

expedíciójából adódik, aki „magyarul” tudott beszélni a mai Baskíria közelében élt népcsoporttal. Ezt az adatot rendszeresen lekicsinylik vagy „kiretusálják”¹¹ a kézikönyvekből, és helyette egyértelmű kijelentéseket lehet találni, hogy azon a területen magyarok soha nem éltek (lásd V. függelék). A szabványos elmélet másik zavaró eleme az *Annalesben* följegyzett magyar-avar kapcsolat, melyet László Gyula kutatásában elemzett. Azonban azt láthatjuk, hogy az ő eredményeit többnyire azzal utasítják el – bármiféle megokolás nélkül –, hogy egyszerűen „tévesek”. Nehéz nem észrevenni, hogy ez már erősen elfogult értelmezés.

Találunk azonban tisztességes közleményeket is. Olvasatomban ez olyan, mintha a kutatók – a paradigma és a társadalmi erők által emelt korlátokon belül – megpróbálnának olyan lelkiismeretesek lenni, amennyire csak lehet. A bibliográfiában közölt dolgozatok és könyvek címeire vetett pillantás (és még sok egyéb is létezik) megmutatja, hogy sokukat így címezték: „valaminek a kérdése...” vagy „valaminek a problémája...” stb. Például Ligeti (1976): *Régi türk jövevényszavaink etimológiai problémái* vagy Czeglédy (1945): *A IX. századi magyar történelem főbb kérdései*. Vessük össze az egyéb magyar hivatkozásokat, melyek a *kérdés* szót tartalmazzák. Végül idézzük fel az urál-altaji rokonság kérdését, ahogyan arról Németh ír (lásd 2.6.1. fejezetet és Németh 1928), vagy Sinort (1988). Ezek a tudósok a paradigma elleni érveket általában kifogástalan részletességgel írják le, de egyszerűen elmulasztják levonni a kívülálló olvasó számára nyilvánvalónak látszó következtetéseiket, vagyis hogy az uráli nyelvek nem képeznek családot.

Az utóbbi tíz évben, a berlini fal leomlása után sok kiadvány jelent meg, melyek nyíltan visszautasítják a tankönyvi álláspontot azáltal, hogy felülvizsgálják a magyarok kapcsolatát az avarokkal, hunokkal és más népekkel, vagyis a történeti forrásokban említett türk népességekkel.⁴³ Ez talán több mint véletlen.

Nem kell „a sorok között olvasni”, hogy lássuk: politikai és

⁴³ Túlmenne e könyv hatáskörén ez utóbbi kiadványok megvitatása vagy csak említése is, melyek kétségbe vonják a magyarok finnugor eredetének tankönyvekbe foglalt elméletét. Ezek jegyzéke és leírása megtalálható Rédinél (1988, 57f), aki mindet „*dilettánsnak*” tartja.

társadalmi meggondolások támogatták a szabványos uráli elmélet létrehozását Finnországban is. Ezt a tényt ma nyíltan elismerik, amint az a népszerű újságokban és magazinokban megjelenő fejtegetésekből nyilvánvaló, Például a *Suomen Kuvalehti*⁴⁴ (1997, 36) magazinban – melynek címlapján ez a cím látható: *A finnek új gyökerei. Honnan jövünk?* – ezt olvashatjuk (saját fordításom, A. M.):

*„Az az elképzelés, hogy a Volga-könyök környékéről származunk, nagyon jól illeszkedett az akkori idők nemzeti gondolkodásába (1880-tól), mert uráli voltunk kihangsúlyozta az egyéb skandináv népektől különböző saját egyéniségünket és azonosságunkat. Ez az elmélet azt is világossá tette, hogy nem volt kapcsolatunk a szláv népekkel sem, mivel bebizonyosodott, hogy »mi előttetek voltunk itt« ”.*⁴⁵

Az olvasó emlékezhet, hogy Finnország először a svédek (kb. 1200-1809), később az oroszok befolyása alatt állt (1809-1917), mielőtt 1917-ben elnyerte függetlenségét. Ezzel szemben a finneknek a magyarokkal és más Közép-Európában élő népekkel fennálló genetikai és kulturális kapcsolatának tétele jobban illett a 19. századi kialakuló finn értelmiség kíváncsiához és törekvéseihez (Laakso 1999b, 112).

Azt a nézetet, hogy a Volga-kanyar és az Ural közötti terület volt a finnek eredeti hazája, a Tvarminne-i tudományos tanácskozáson szentesítették 1980-ban. Ezt a *Suomen Kuvaiehti* folyóirat így közli (1997, 35):

„Az első hazát eredetileg az Ural és Közép-Ázsia között keresték. Mindenesetre az orosz Köppen megmentette a finneket, akik túl érzékenyek voltak minden

⁴⁴ Szó szerint „Finnország képeslapja”. Az idézett számot 1997. február 28-án adták ki.

⁴⁵ Az eredeti szöveg így szól: "Ajatus Volgan mutkasta sopi byvin kansallisiin tietesiin, jossa ugrilaisuus korostui omaleimaisuutena ja erilaisuutena muista skandinaaveista. Irtiotto tehtiin myös slaaveihin, tulihan todistettua, että »olimme täällä ennen teitä« ”

olyan kijelentésre, mely mongol eredetükre utal.”⁴⁶

Köppen így érvelt: az Uraltól keletre eső terület nem lehetett az eredeti haza, mert az Uralnak azon az oldalán akkor sem méhek, sem méz nem volt, miközben a finnugor nyelvek az ezekre utaló neveket tartalmazzák.⁴⁷ A finnek esetleges ázsiai eredetére utaló ugyanilyen túlzott érzékenységet ismeri el a híres tudós, M. Räsänen részéről gyakran elhangzó következő mondat: „*a finn és a türk nyelvek rokonok, de erről nem lehet beszélni.*”⁴⁸

⁴⁶ Az eredeti szöveg így szól: "*Ensimmäisiä suomalaisia kodanpaikkoja etsiskeltiin alunperin Uralin tienoilta ja Keski-Aasiasta: Venäläisten Köppen pelasti kuitenkin suomalaiset, jotka olivat yliherklistymässä puheille mongolidisesta perimästä.*"

⁴⁷ E szavak végett lásd a 7. fejezetet.

⁴⁸ Amikor Räsänen ezt a mondatot és a példákat mondta, H. Broms közölte: *Ihmisen alkukielen lähteillä*, szószerint 'Az ember ősnyelvének gyökereinél' c. cikkében, ami a *Helsingin Sanomat* újságban jelent meg (a legnagyobb országos újság) 1995. február 2.-án.

3. AZ URÁLI ELMÉLET MAI ÉRTELMEZÉSEI

Az uráli nyelveknek nincs sok olyan eleme, melyek elegendő súlyuk révén az őket magukban foglaló nyelvek között genetikai rokonságot engednének meg, mivel hasonló jellegzetességekkel találkozunk az észak-ázsiai régió más nyelveiben is.¹

Pusztay János

A tankönyvek főirányzatbeli értelmezése szerint az uráli nyelvek olyan szilárd genetikai családfát alkotnak, mely egyetlen körülöttük lévő nyelvvel sincs rokonságban. A következő fejezetben az e modellen alapuló sajátos nyelvészeti adatokat fogjuk vizsgálni. Azonban mielőtt ezt tennénk, fontos megértenünk azt a szöveggörnyezetet, amelyben ez az általánosan elfogadott modell fennáll. Ahogy látni fogjuk, komoly vita folyik arról, hogy melyik a legmegfelelőbb módja az uráli nyelvek közötti összefüggések magyarázatának.

Az irodalomban a főirányzatbeli és a tankönyv szerinti értelmezések számos változatát tették közzé, melyek a korlátaikból vagy a nyelvi adatokkal fennálló következtetlenségeikből fakadnak. Az értelmezések nagyon széles skálán mozognak, kezdve a családfán eszközölt kisebb változtatásoktól át azon, hogy az uráli nyelvcsaládot egy tágabb nyelvközösség részeként fogadják el (urál-altaji uráli-jukagír vagy mások), egészen a szóban forgó családnak alapot adó genetikai rokonság tagadásáig. Figyelemre méltó, hogy ezekről a változatokról a tankönyvek, sőt gyakran a szakirodalom sem tudósít.

A mostani fejezet célja e vita ismertetése. Az 1. fejezetben már bemutattunk néhány, a paradigma mellett és ellene szóló véleményt. Most kissé részletesebben tekintem át ezt a paradigmát és változatait.

¹ 1997, 17-18. Az angol összefoglalás szövege a dolgozat végén található.

3.1. A TANKÖNYVI ÉRTELMEZÉS – AZ „ELFOGADOTT URÁLI ELMÉLET”

A fenti értelmezés alapvetően a következő. Európa északkeleti részén, a Balti-tengertől Oroszország ÉK-i részébe mélyen benyomuló területen, az Urál hegység és a Volga között, valamint az Urálon túl a Tajmir-félszigetig: finnugor: család mint keleti határig, továbbá a Jenyiszej és Ob mentén körülbelül harminc (vagy több) nyelvet és nyelvjárást beszélnek, melyek az uráli-finnugor családot képezik. Ebbe tartozik a finn, az észti, a mordvin, a cseremiszi, a zürjén, a szamojéd, a vogul, az osztják és (kialakulásának idején) a magyar. Az ’uráli’ és ’finnugor’ kifejezések gyakran rokon értelmű szavakként használatosak; azonban a jelenlegi nyelvészeti gyakorlatban a családon belül különböző csomópontokat jelentenek, amint az a családfamodellekből nyilvánvaló is (1.1. ábra). Ebben a könyvben az ’uráli’ kifejezést használjuk, ha az egész családra és akkor is, ha az ’uráli csomópontra’ hivatkozunk.

Általában azt állítják, hogy az uráli család valahonnan az Urál hegység térségéből származik, ahol feltehetőleg 8000-6000 éve élt az elő-uráli zárt közösség. Néhány kutató ennél jóval hihetőbbnek tartja a „*kiterjedt haza*” elképzelését, mely az Ural és a Volga vagy az Ural és a Balti-tenger partvidéke között helyezkedett el. Például Abondolo ([szerk. 1998, 1) kijelenti, hogy

„ismeretlen azon népek őshazája, akiknek a nyelvéből az uráli nyelvek származnak, de valószínűsíthető egy viszonylag nagy és gyéren lakott terület az Urál hegység déli részénél vagy annak közelében”.

A mai uráli nyelvekről azt állítják, hogy későbbi, egyenes irányú, kettős hasadás eredményeként, a hagyományos családfamodell követelményei szerint alakultak ki (lásd pl. Hajdú 1966; 1981; Décsy 1990). Az első hasadás a feltételezések szerint két fontos alcsoport létrejöttét jelentette, amelyek egyike kelet felé vándorolt, kialakítva a szamojéd (északi és déli) nyelveket-nyelvjárásokat. Ezeket főleg az Uraitól keletre beszélik; míg a másik alcsoport nyugatra vándorolt, és létrehozta a finnugor ágat. Az ugor csoport tovább hasadt egyrészt a magyarra, másrészt az

obi-ugor nyelvekre (vogul/manysi és osztják/hanti), mely utóbbi nyelvek/népek ma az Uraltól keletre helyezkednek el. A finnnségi ág két jelentős alcsoportra szakadt szét: a volgai-finnre és a permi-revolgai-. A tulajdonképpeni finnnségi alcsoport alkotta a volgai-finn részt, mely – legalább is néhány kutató szerint – magában foglalja a balti-finn nyelveket és a lappot, valamint a mordvint és a cseremiszt (mari) tartalmazó volgai csoportot. A permi ágat a zürjén (komi) és a votják (udmurt) alkotja. Az uráli nyelvek és népek földrajzi eloszlását a könyv végén mellékelt térkép mutatja.

Ahogy említettük, a szak- és általános irodalom általában az ebben a könyvben bemutatott családfamodellt közli, bár eddig is számtalan eltérő uráli famodellt javasoltak a hagyományos paradigmán belül (lásd Sutrop 2000a; 2000b; továbbá Sutrop 1999 és az alábbi fejtegetést). Például a lapp helyzete a hagyományos családfán belül, valamint az ugor csomópont létezése is (Sauvageot 1976; Kálmán 1988) nagyon vitatott. Ugyanez érvényes a volgai csomópontra is lévén, hogy számos kutató (Collinder 1965a; Bereczki 1980b és 1988) tagadja a cseremisiz és a mordvin közötti különleges rokonságot a bizonyítékok hiánya miatt. Hasonlóképpen T. Itkonen (1997) azt állítja, hogy kezdetben a 'volgai-finn' csoportot négy, viszonylag független nyelv kellett alkossza: az ős-finn, az ős-lapp, az ős-mordvin és az ős-cseremisiz.

<i>Collinder 1965a</i>	<i>Austerlitz 1968</i>	<i>Sauvageot & Menges 1973</i>
Finn nyelvek:	Finn nyelvek:	Finn nyelvek:
I mordvin	I permi	I balti-finn
II mari	II volgai	II lapp
III balti-finn	III északi-finn	III volgai
IV lapp	A lapp	IV permi
V permi	B balti-finn	
<i>Harms 1974</i>	<i>Voegelin & Voegelin 1977</i>	
Finn nyelvek:	Finn nyelvek:	
I permi	I permi	
II mari	II volgai-finn	
III nyugati-finn	A volgai	
A mordvin	B lapp-finn	
B északi-finn	1 lapp	
1 lapp	2 balti-finn	
2 balti-finn		

3.1. táblázat. A finnnségi nyelvek belső osztályozása (Ruhlentől 1987.

A finnségi nyelvet alkotó ágak alcsoportjaira vonatkozóan legalább öt javaslat létezik:

Ami a különböző ágak szétválásának becsült korát illeti, a fő elkülönülésekre az alábbi időpontokat lehet „elfogadottként” figyelembe venni (bár az eltérő nézeteket vallók között vannak olyan kutatók, akik még az időpont megadását is elutasítják):

- A finnugor és a szamojéd ősnyelveket létrehozó első szakadást a korai neolitikum idejére, úgy 6500 évvel ezelőttre, esetleg még korábbra teszik.
- Az őszfinnugort Kr. e. 2500-2000 körül feltehetőleg még beszélték a Volga kanyar mentén (Hajdú 1969b; 1975a; 1975b); e nézet szerint a nyelv szétválása legalább Kr. e. 2000-ben kellett történni. Sammallahti (1988, 481) szerint valószínűbb a Kr. e. 3500-3000.
- Másrészről az őszfinnugor szétválása őszfinn-permire és őszugorra – legalábbis néhány kutató szerint – nem lehet sokkal régebbi, mint az őszfinn-permi szétválása permire és volgai-finnre. Sammallahti szerint (1988, 520) *„a hozzávetőleges dátum valahol az őszfinnugor nyelv 3500-3000-ben bekövetkezett szétesése és a »csatabárdos« műveltség 2500-2000-ben történt megjelenése között lehet, ha a folyamat egyes szakaszai egyáltalán meghatározhatók. Nyilvánvaló, hogy a terület más-más részein fellépő szétesés! folyamatok időben átfedték egymást és a különbségek – nyelvjárások – már azelőtt kialakultak a szétágazó területeken, hogy ezek különböző nyelvekké váltak volna.”*
- Az, ugor közösség felbomlását és az őszugor nyelv előmagyarra és őszobi-ugorra történt szétválását Honti (1982a, 14; 1975) a Kr. e. 1. évezred kezdetére keltezi. Sammallahti szerint (1988, 499) sokkal korábban kellett kezdődnie, ha ugyan már be nem fejeződött, mert viszonylag kevés az ugor nyelvekkel közös szó (Lehtiranta²1982).

² A Swadesh-féle jegyzék 100 alapszavára hivatkozással úgy számították hogy a t. osztjában és a vogulban 45 közös szó van, míg a magyar 34 szón oszto-

Főleg Raun (1956) és Hajdú (1975c, 50), a glottokronológia (Swadesh 1971) módszerét alkalmazva a következőt javasolja: a közös elő-ugor korszak kb. 6000 éve ért véget; az ősfinnugor kb. 4500-4000 éve, az ősfinn-permi és az ősvolgai-finn kb. 3500 éve, és végül az ősbalti-finn kb. 2500 éve különült el. T. Itkonen (1984, 350) a Kr. e. 2500-as időpontot javasolja az ősfinnugor közösség legvégső szakaszának, az 1500-as dátumot a volgai-finnek és a Kr. e. 1000-t a balti-finn legvégső időpontjának, miközben a finn-permi időszak végét bizonytalannak véli. Itkonennel azonos véleményen van Korhonen (1984a; 1984b), az elő-szamojédot általában egységesnek tartják a Kr. e. utolsó évezredig. Megjegyzem azonban, hogy a glottokronológia módszere meglehetősen ellentmondásos.

Ahogy látható, a belső nézetkülönbségek ellenére valamennyi becsült időpont azon feltételezés irányába mutat, hogy az elő-uráli nyelv és ágai nagyon ősieks, s közülük még a legfiatalabbak is legalább 2000 évesek.

3.2. A TANKÖNYVI ÉRTELMEZÉS BÍRÁLATA ÉS VAGYLAGOS JAVASLATOK

Sok szerző elismeri a szabványos uráli paradigma (egyik-másik) tantételének vagy a hagyományos családfának ellentmondó adatok létezését. Ezt néhányan úgy igyekeznek érthetővé tenni, hogy megváltoztatják a családfa egyes részleteit; mások az urálit egy szélesebb nyelvcsoporthoz alsóbb csomópontjának sorolják be. De ajánlanak ennél mélyrehatóbb megközelítéseket is, mint pl. az uráli nyelvek genetikai rokonságának elutasítását. A következő fejezetben ezeket fogjuk körvonalazni.

3.2.1. Változatok a hagyományos családfamodellre

A családfaváltozatokat javasoló szerzők alapvetően azt állítják, hogy bár az uráli nyelvek közötti hasonlóságokat a genetikai rokonság eredményeként kell értelmezni, e hasonlóságokat

a hagyományos családfa modell nem képes elég jól megmagyarázni. Nevezetesen, nem tudja hűen bemutatni az e nyelvek között felmerülő bonyolult összetartó és széttartó irányokat, jól összegzi ezt az általános szemléletet K. Häkkinen (1966, 60). Azzal érvel, hogy az uráli családfa hagyományos fogalma inkább megszokott gondolkodásmódot jelent, mintsem nyelvészeti tények gyűjteményét („*on pikemmin totunnainen ajattelumalli kuin kokelma lingvistisiä faktoja*”). Ez a hagyományos gondolkodásmód a múlttal foglalkozó kutatások más területeinek eredményeivel sem egyezik meg. Amikor számos lehetőség van egy nyelvcsalád bemutatására, akkor majdnem zsarnoki önkény a történelmi fejleményeket családfa alakjába öltöztetni anélkül, hogy a választott megoldásokat nyelvészetiileg megalapoznánk.

A következőkben bemutatom a különféle szerzők által (Häkkinen, Hajdú, Salminen és Viitso) megállapított hagyományos fa néhány kirívó gyengéjét.

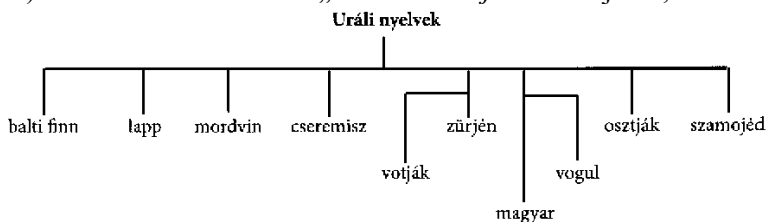
Häkkinen (1983, 378-83) a következő két fő kérdéssel foglalkozik:

- a) a szókincsbeli megfelelések megállapítására alkalmazott ismérvek;
- b) az elő-uráli nyelvek hagyományos közbülső csomópontjainak alátámasztására szolgáló bizonyítékok hiánya, valamint a rokonságba tartozó leánynyelvek fejlődésének hosszú időaránya.

Az a) kérdést illetően a szerző figyelmeztet, hogy az etimológiai kutatásban alkalmazott egyik ismérvet – családfát, fonológiai ismérveket, eloszlást – sem lehet meghatározó módon, magában alkalmazni ahhoz, hogy a bizonyosság fokát és az uráli kapcsolatok időrendjét megállapíthassuk. Ellenkezőleg, minden egyes szófejtést az ismérvek összességének fényében kell mérlegelni, melyek azután semlegesnek, vagy akár egymásnak ellentmondónak is bizonyulhatnak. Mindent egybevetve, a létező megfelelések távolról sem eszményiek s a modellt sem tisztelik. Ezért „*rugalmasnak*” kell lennünk („*joustavia*”; 1983, 379) ezen ismérvek használata során, és csak akkor lehet következtetéseket levonni, ha mindet figyelembe vettünk. Adva lévén az ős-

uráli rekonstrukciójának alapjául szolgáló korlátozott mennyiségű anyag, a hangtörténetet nem lehet olyan meghatározónak és megvilágosítónak tekinteni, mint amilyen az összehasonlító módszer szerint kellene legyen. Ez azt is jelenti, hogy az uráli-ban lévő fonológiai ismérveknek nem lehet azt a kiváltságos helyzetet biztosítani, amit a rendelkezésre álló egyéb ismérvek esetében rendszeren elfoglalnak.

A b) kérdésre vonatkozólag Häkkinen megjegyzi, hogy az eredeti szókészlet időrendjének becslésekor olyan gyatra ismérveket kell igénybe venni, hogy csupán ezek alapján a szavak rétegebe rendezése meglehetősen bizonytalan. Bár az uráli családfa legrégibb csomópontjainak helyreállításai eredetileg csak az összehasonlító módszeren alapuló feltevések voltak, a közbülső csomópontok vizsgálatakor „*axiómákká*” váltak, lévén hogy nincs rájuk közvetlen bizonyíték. A hagyományos családfamoddell – avégett, hogy jobban tükrözze a mai kutatás eredményeit – „*bokormodellé*” („*pensasmalli*”) vagy „*fűsűmodellé*” („*kampamalli*”) kellene alakítani, ahogy Korhonen (1984c, 360) átkeresztelte. E modellek az időrend szempontjából semlegesek, és valójában megengedik annak a lehetőségét, hogy a leánynyelvek rövidebb idő alatt fejlődtek ki az ős-uráliból, mint ahogy azt eddig általában feltételezték (lásd még Laakso 1999a, 54). A 3.1. ábra Häkkinen „*bokormodelljét*” mutatja be;³

egyedi kezelését segítő statisztikai megközelítés hasznosságát, melyben a párhuzamok eloszlását a közbülső, valószínűtlen csomópontok megkerülésével lehet elemezni. Ad egy kis sémát is, jelezve a közös szófejtések számát a különböző ágak között, és megjegyzi, hogy a számszerű kapcsolatok mennyire nem egyeznek a távoli vagy közeli rokon nyelvekre vonatkozó hagyományos becslésekkel (lásd még Honti 1993 hasonló eredményeit⁴). De figyeljük meg, hogy bokormodelljében Häkkinen fenntartja az ugor csomópontot.

Hajdú, aki erős támogatója az uráli nyelvek genetikai rokonságának, ismételten figyelmeztetett a genetikai fa teljes alkalmatlanságára abban a tekintetben, hogy az a mai uráli nyelveket világrahozó teljes, bonyolult történelmi folyamatot ábrázolja (lásd pl. Hajdú & Domokos⁵ 1978, 67). Hajdú (1969a) egy észak-eurázsiai nyelvi konglomerátummal/nyelvi szövetséggel is számolt. Egy későbbi munkájában a szerző (1975a, 37,42) az izoglosszák segítségével megkísérelte bemutatni az uráli nyelvek néhány közös, szembetűnő jelenségét – a kettős szám, a fonológiai hosszúság, a helyi toldalékok stb. jelenlétét – és a következő két sémával állt elő (lásd még Hajdú 1976-os koncentrikus köröket és szegmenseket tartalmazó diagramját) (lásd a 3.2. és 3.3. ábrát).

Nagyjából úgy tűnik, hogy a különböző nyelvek nyelvi és földrajzi közelsége között bizonyos összefüggés áll fenn. Például a körökből álló diagram a következő tényezőket emeli ki:

- Az obi-ugor nyelvek, melyek a hagyományos családfán belül a magyarral alakítanak genetikai csomópontot, valójá-

⁴ Például a Honti (1993) által az UEW-ben felsorolt szófejtéseken véghezvitt statisztikai elemzésből kiderül. Hogy a finnségi részszőkészlét – és nem a legkeletibb részszőkészlét – osztozik a legtöbb szón az egyéb uráli részszőkészletekkel. Mondhatnánk, hogy ez a vizsgálat módszerének eltorzítása, annak köszönhetően, hogy sok helyreállítás meglehetősen finn központú, ahogy a következő fejezetben bemutatjuk. Azonban nem ez a helyzet az UEW-ben felsorolt etimológiákkal.

⁵ Vessük össze a következő idézetet (Hajdú P. & Domokos P. 1978, 67): "*Megjegyezzük azonban, hogy ez az ábrázolás mód nagyon leegyszerűsített képet ad bonyolult nyelvtörténeti folyamatokról és a mai rokon nyelvek rendszereinek egybevetésére semmiképpen nem alkalmas.*"

ban a szamojédhoz állnak közelebb;

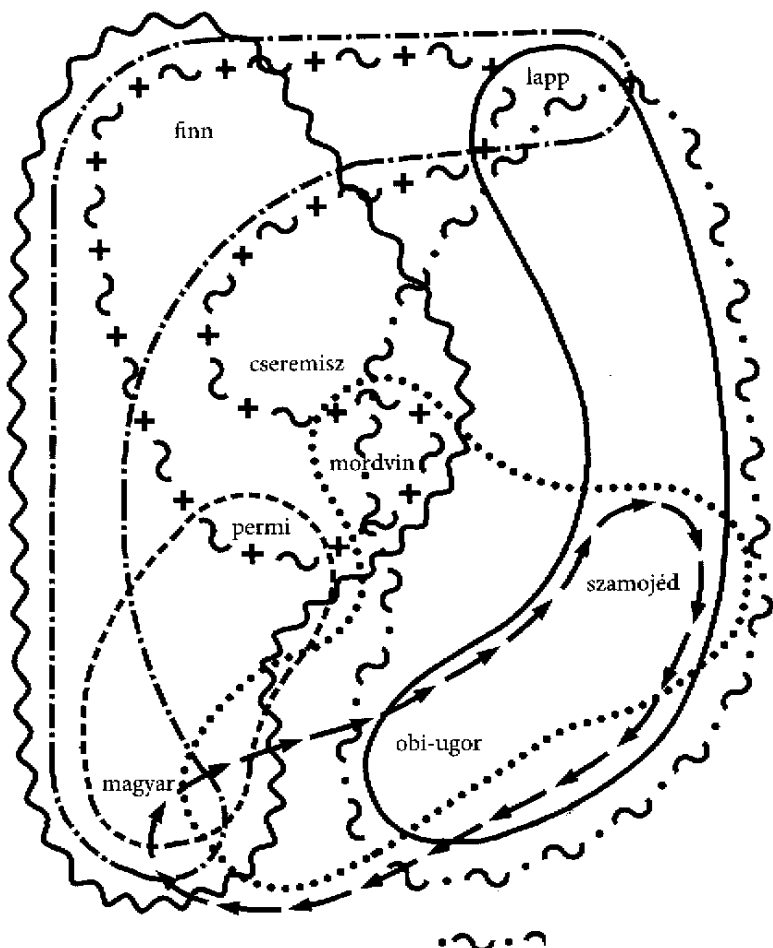
- A cseremis, a mordvin és a permi nyelv nagyon közel áll egymáshoz;
- A magyar majdnem olyan közel van a permihez, mint az obi-ugorhoz.

Az izoglossza diagram az éppen közölt „*földrajzi közelség* = *nyelvi közelség*” egyenlőséggel szembeni meglepő ellentmondást is kihangsúlyozza: a földrajzilag, valamint (feltehetőleg) genetikailag is távoli nyelvek bizonyos jellegzetességekben osztoznak. A kettős szám pl. jelen van a lapp, a szamojéd és az obi-ugor nyelvekben.

Mennyiségi megfelelés van egyrészt a lapp és a finn, másrészt a magyar nyelv között. Magától értetődő továbbá az, hogy egy izoglosszákon alapuló sémát sem családfasémává, sem az uráli családfák eddig javasolt különféle változataivá nem lehet átalakítani, ahogy maga Hajdú kimutatta (1975a; 1975b; 2000, 257). Ez a tényező elég kellene legyen, hogy kétségbe vonja a hagyományos családfamodell érvényességét.

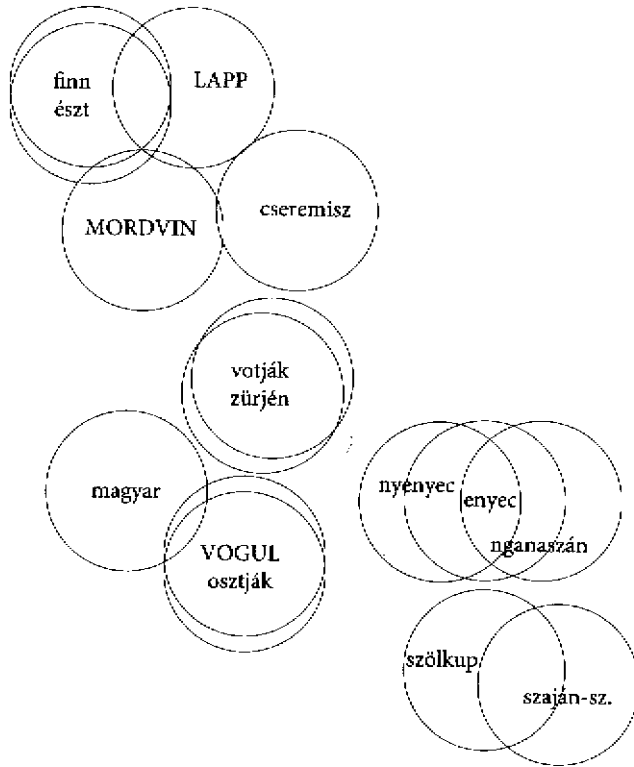
Salminen (1999, 20) azt állítja, hogy az uráli nyelvek láncolatot alkotnak, melyeknek kölcsönös kapcsolatát a „*labdadiagrammal*” („*pallokaavio*”) lehet bemutatni (lásd a 3.4. ábrát).

Kulonen (1995, 50) miközben elismeri a „*bokormodell*” pozitív jellegét, úgy véli, hogy annak igen kicsi az információs értéke, és a nyelveket izoglosszákat szerint is lehet csoportosítani azáltal, hogy különböző vastagságú körökön belül egyesítik őket. Itt a kör vastagsága a közös jellegzetességek mennyiségét tükrözi. Felhívja az olvasó figyelmét egy „*izoglossza modellre*”, melyet először M. Korhonen rajzolt meg (lásd a 3.5. ábrát).

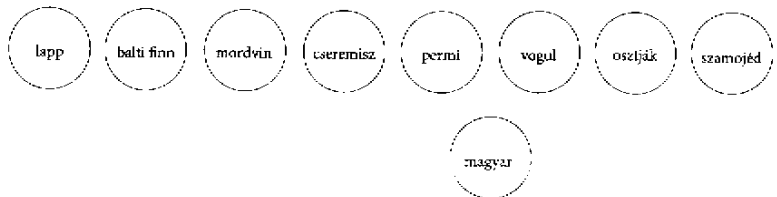

3.2. ábra. Hajdú diagramja az izoglosszákról (1975a, 42; Sinor 1988, XVI után⁶)

⁶ Felhasználtam Sinor diagramját, mert angol fordítást ad.

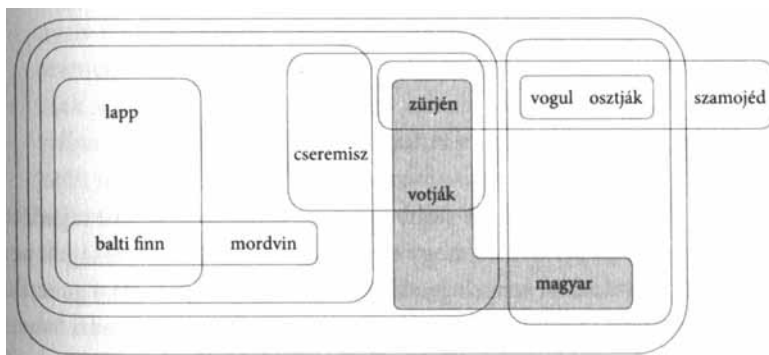

3.3. ábra. Hajdú kör-diagramja (1975a, 37; Sinor 1988, XV után)

3.4. ábra. Salminen „labdadiagramja” (1999, 20)

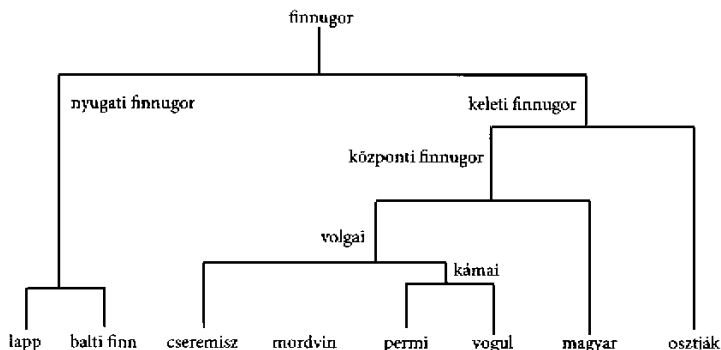
Viitso (1997a; 1997b, 223) a szabványos családfa felülvizsgálatát javasolja, mely szerint nyugaton kezdődött a finn-ugor csomópont szétválása „nyugati finnugor” és „keleti finnugor” ágra. Itt a legfigyelemreméltóbb „elhajlások” a hagyományos fától a következők: (a) az ugor elágazás hiánya (a vogul, az osztják és a magyar három különböző alághoz tartozik); (b) az osztják elszigetelt helyzete; (c) a permi, a mordvin, a cseremisz, a vogul és a magyar összevonása a középső-finnugor elágazás alatt (lásd a 3.6. ábrát).

3.5. ábra, Kulonen „izoglosszamodell” diagramja (1995, 50)

A többi vagylagos családfákat javasoló szerző közül – mely családfákat (mint pl. Häkkinen fája) Sutrop (2000a, 178) meghatározásával „gyökértelennek” lehet besorolni – a következőket idézhetjük: Uesson (1970, 116); Östman & Raukko (1995, 58), akiknek famodellje a nyelvek érintkezésének elméletén alapul; Taagepera (1997; 2000), aki egy „erdő” típusú fát javasol összetartó és széttartó ágakkal, (esetleg nem uráli) gyökerekkel és nem egységes törzsszel.

Az alternatív családfákról további részleteket lásd Künnap (1998a) és Sutrop (2000a; 2000b).

3.6. ábra. Viitso családfadiagramja⁷ (1997b, 223)

3.2.2. A genetikai rokonság elutasítása

Az uráli nyelvek közös eredetét (többé vagy kevésbé erőteljesen) tagadó tudósok alapvető bizonyítéka az, hogy a megfigyelt közös hasonlóságok nem is eléggé jók, és számban sem elegendőek arra, hogy fenntartsák a genetikai rokonság elméletét. Ahogy Suhonen (1999, 248) írja: „*egységes uráli ősnyelv létezése logikailag valószínűtlen*”. Az uráli nyelvek között fennálló hasonlóságokat jobban lehet magyarázni az érintkezés/nyelvi szövetség eredményeként. Ezt a nézőpontot olyan kutatók képviselik, mint Tauli (1966), Pusttay (1995; 1997), Künnap (1995; 1997a; 1997b; 1998a). Fontoljuk meg például Tauli szavait (1966, 11; lásd még 1955):

„Az uráli nyelvek összes közös jellegzetességének eredete mindmáig ismeretlen. A különálló nyelvekben bizonyos szófai vagy morféma létezése nem feltétlenül azt jelzi, hogy ez közös ősnyelvből származik vagy amint a

⁷ Más diagramokhoz hasonlóan a következetesség kedvéért itt is saját módszereket használtam az uráli nyelvekre való utalásnál, a Rövidítésekben megállapított elvek szerint. Figyeljük meg, hogy az eredeti diagramban a szerző „*finnségit*” mond és nem „*balti-finnt*”, ahogy itt közöltük. Ezt megváltoztattam, mert a „*finnségi*” alatt az összes nem ugor nyelvet értem, ahogy a Rövidítésekben megállapítottuk és a családfa-diagramban bemutattuk.

klasszikus nézet tartja, különböző nyelvek párhuzamos fejlődéséből, hanem lehet az adott jelenségnek az egyik nyelvből a vele érintkező másikba történő átterjedés következménye.”

Hasonlóképpen mondja Puszta (1997, 17-18):

„Az uráli nyelvekben nincs sok olyan elem, melyek elegendő súlyuk révén az őket tartalmazó nyelvek között genetikai rokonságot engednének meg, mivel hasonló jellegzetességekkel találkozunk az észak-ázsiai térség más nyelveiben is (pl. helyhatározókat jelölő toldalékok vagy az egyes-többes számjele)... az uráli nyelvek... a paleo-szibériai nyelvekkel együtt (valamint az altaji csoporthoz tartozókkal) nagy kiterjedésű, tipológiaiag nagyon egységes területet képeznek, melyben a nyelvészeti kategóriák többségét mind szerkezetileg, mind anyagát tekintve nagyon hasonló módon alakítják... Ebből következik, hogy sok olyan nyelv (nyelvalakulat) lehetett az észak-eurázsiai térségben, mint a lánc szemei, melyet visszapillantva ősnyelvként értelmezhetünk. Közülük csak kettő vagy tán három (egy a balti térségben, egy Nyugat-Szibériában és talán egy harmadik közöttük) hozható összefüggésbe a mai uráli nyelvekkel... Tehát egy láncszerű szerkezetet sokkal valószínűbb változatnak tekintek... A származási helyek láncolatának szemei közötti hézagokat valószínű hogy vándor népek foglalták el, akik tartósan egyik meghatározható közösséghez sem tartoztak. Korábban hajlottam arra, hogy a lappokat ilyen csoportnak tekintsem, de az újabb genetikai kutatások mást sugallnak. A nyugati és a központi csoportok nyelvei tipikusan finn-ugorok, de a keletieké szibériai eredetűek.”

Puszta számtalanszor hangsúlyozza, hogy az általános és elfogadott vélemény ellenére azokat az elemeket, melyek csak néhány uráli nyelvben vannak jelen, nem lenne szabad visszavezetni a közös ősnyelvre. Továbbá az alaktani és morfoszintaktikus kutatás jelen állása oda vezet bennünket, hogy nem

beszélhetünk a klasszikus értelemben vett ősnyelvről. A következő nyelvláncolat-diagram jobban visszatükrözi az uráli és a paleo-szibériai nyelvek közötti megfelelések állását (lásd 3.7. ábrát).

3.7. ábra. Pusztay nyelvláncolat-diagramja (1997, 13)

Amint látható, a mordvint, melyet rendszeren a volgai-finn ághoz tartozónak osztályoznak, itt ugyanabba a láncszembe helyezték, mint az ugor és szamojéd nyelvet. Ez azért van, mert a mordvin az egyetlen olyan nyugati nyelv, amelyik a keleti nyelvekre jellemző sajátosságokat mutat (mint pl. határozott ige-ragozás a határozatlan ellenében, a tárgy többes számára való utalás az igei szerkezetben stb.). Ez azt jelenti, hogy legalábbis ezen jellegzetességek alapján a központi és a keleti csoport között tipológiai, a keleti csoport keleti részén pedig genetikai határvonal húzódik.

Számtalan tudós, ideértve Wiiket (számos dolgozatában; lásd 7. fejezet), Künnapot (1997a; 1997b; 1998a) és Taageperát (2000) az uráli nyelvek közötti „nyelvi szövetség” típusú kapcsolatot lingua francának értelmezte. Más szóval, ha létezett ősnyelv, az egyfajta közvetítő nyelv kellett legyen az északkelet-európai vadász-gyűjtögető népek között. Ez a magyarázat jobban illik Eurázsia társadalmi és földrajzi helyzetéhez. Ahogy Taagepera (2000, 384) mondja:

„A nyelvi szövetségen belül hogyan tudnak a különféle jellegzetességek nagy távolságokra szétterjedni?... A területi szétterjedés megmagyarázná a földrajzilag határos népek közötti hasonlóságokat, de hogyan

tudnának jellegzetességek 4000 km-en túlra szétterjedni, akár évezredek átívelve? Ez az a pont, ahol az uráli lingua franca feltevése kapóra jön az ősráli hazai nyelv helyett.”

3.2.3. Tágabb nyelvcsaládok

Az uráli nyelvek más nyelvcsaládokkal mutatott hasonlóságaira, melyeket a hagyományos paradigmán belül pusztán kölcsönzésnek vagy véletlen egybeesésnek értelmeznek, a következő magyarázatok merültek föl:

- a) **Urál-altaji elmélet**, mely szerint az uráli nyelvek a szélesebb urál-altaji család egy ágát képviselik, ahogy azt már az előző fejezetben megtárgyaltuk.
- b) **Urál-jukagír elmélet** (olyan kutatók képviselik, mint Collinder 1940; Ruhlen 1987, 64), mely szerint genetikai rokonság csak az uráli és a jukagír között van az altaji ebből ki van zárva. Ez annak ellenére van így, hogy az uráli, az altaji és a jukagír láthatóan többé-kevésbé ugyanolyan mennyiségű és minőségű jellegzetességeken osztozik.
- c) **Nosztratikus/eurázsiai elmélet**, melyet a „*nosztratikusok*” vallanak (pl. Pedersen 1933; Illič-Svityč 1971-84; Shevoroshkin [szerk.] 1971), valamint Greenberg (2000) és csoportja, mely szerint az urál-altaji család viszont egy szélesebb makrocsoport része, melyet „*nosztratikusnak*”, illetve „*eurázsiai*” neveznek. Ezek az egymást részlegesen átfedő családok, az indoeurópai, az afroázsiai, a jukagíri, az eszkimó-aleutit, a kartvéli, a dravidai és a koreai-japán-ainui foglalták magukban. Néhány jól ismert módszertani különbségtől eltekintve (a nosztratikusok ősrályokkal, Greenberg „*tömegösszehasonlítás*” dolgozik), mind a nosztratikusok, mind Greenberg körülbelül 600/700 nyelvtani és szótani etimológia elismerésére alapozza nyelvcsaládját, melyek ugyancsak részlegesen átfedik egymást. A nosztratikus szófejtések jegyzéke Dolgopolskynál (1998a) található; lásd még Dolgopolsky (1998b). Jegyezzük meg azonban, hogy a Dolgopolskynál

(1998a) felsorolt 124 levezetésből 61-nek nincs ős-uráli párhuzama.

- d) **Uráli-dravida elmélet**, melynek értelmében az uráli és a dravida nyelvek között van genetikai rokonság. Nyelvi kapcsolatot már évek óta sejteneek közöttük, bár erre nem sikerült ráterelni a figyelmet. A Burrow & Emeneau (1961) által kiadott *Dravidian Etymological Dictionary* után lehetővé vált az idevágó anyag rendszeresebb vizsgálata. Ennek eredményeként Tyler (1968) összeállított egy az uráli és a dravida nyelv közötti 153 megfelelésből álló forrásanyagot, melyben alapvető szókészlet és néhány nyelvtani formaszó van, és ahol az urálihoz Collinder (1955) *Fenno-Ugric Vocabulary* c. munkáját használta. A dravida ősformákról a szerző (1968, 798) azt állítja, hogy „rendszeres fonemikus megegyezések” által kapcsolódnak az egyenértékű uráli ősformákhoz. Menges (1964) számos alak- és mondatnani hasonlóságot fejtet az altaji és a dravida között. Hasonlóképpen Bouda (1953) 137 pár dravida-altaji szófejtést sorol fel, 28 dravida-urál-altaji közös etimológiával, melyek legtöbbje megjelenik Tylor munkájában. Ezek a tények Tyler szerint talán a makrocsalád létezésének bizonyítékai, mely csak a dravidát, az altajit és az urálit foglalja magában. Az uráli-dravida rokonság kritikus felülvizsgálatához lásd Larsson (1982).
- e) **Uráli-indoeurópai elmélet**, mely szerint csak az uráli és az indoeurópai között van genetikai rokonság. Ezt az álláspontot számtalan, különféle iskolához tartozó tudós vallja, vagy legalábbis helyesli.
- f) **Kevert nyelvek elmélete**, amit olyan tudósok vallanak, mint Wiik (lásd 7. fejezet), Künnap (1997c), -finn(2000); mely szerint az ős-uráli alapvetően az észak-európai vadászok és gyűjtögetők közvetítő nyelve volt, míg a balti-finn nyelvek „kevert” nyelvek voltak, melyek az ős-uráli közvetítő nyelv és a terjeszkedő indoeurópai népek nyelvi keveredéséből származtak.

Amint látható, alapvetően két fő gondolkodási irány létezik, mindkettő ellentétben áll a hagyományos paradigmával. Né-

hány kisebbségben lévő tudós teljes egészében tagadja az uráli család létezését, azt állítva, hogy a nem túl sok közös jellegzetesség alapvetően a térbeli összetartás eredménye. Mások, a többség elfogadják az uráli csomópont érvényességét és ezért az uráli családot is, de nem fogadják el a hagyományos tanok egyikét vagy másikat. Nevezetesen, számos tudós hiszi, hogy az uráli nyelvcsalád más családokhoz kapcsolódik, bár abban a tekintetben különbözhet a véleményük, hogy melyikhez.

3.3. KÖVETKEZTETÉSEK

A fent körvonalazott vitának már pusztá léte is, mely a tankönyvi és a fő-irányzatú állásponttal párhuzamosan folytatódik, azt sugallja, hogy a hagyományos paradigmában valami megválaszolásra szorul. A vitából kibontakozó fő kérdés az, vajon az uráli nyelveken belül a hagyományosan felismert megfelelések elég jók-e elég számosak-e ahhoz, hogy genetikai rokonságot bizonyítsanak. Hasonló kérdések merültek fel az uráli és nem uráli terület nyelvei között megállapított megfelelések tekintetében.

E rövid ismertetésben láttuk, hogy a különböző kutatók ugyanazokat az adatokat és elemző módszereket használták (összehasonlító módszer és a kapcsolódó családfa), és mégis ellentmondó következtetésekre jutottak az uráli nyelvek eredetét és besorolását illetően. Hogy lehet ez? Logikailag két lehetséges ok van:

- Valami hiba van e nyelvek esetén az összehasonlító módszer alkalmazásával, vagy
- A módszer maga „*még a rossznál is rosszabb*” – vagyis az uráli elmélet (és versenytársai) olyan rugalmasak, hogy majdnem minden adat megmagyarázásához hozzáigazíthatók.

E kérdésre adott válasz világosabb lesz a részletes bizonyítékok rendszeres vizsgálatával. Ez a folyamat indul el a következő fejezetben, kezdve a fonológiai és a szótani adatokkal. De a választól függetlenül marad a tény, hogy az összehasonlító

módszer nem könnyen alkalmazható az uráli nyelvcsaládra, nem csupán a bevezetőben kifejtett okok miatt, hanem egy másik döntő tényező miatt is, ahogy a megfelelő fejezetben kimutatjuk: a közös, átfogó alaktani rendszer hiánya miatt.

4. AZ URÁLI CSALÁDFA HANGSZERKEZETÉNEK ÉS SZÓKÉSZLETÉNEK HELYREÁLLÍTÁSA

Mindezen családok történelmi kialakulását az összehasonlító módszer segítségével olyan pontossággal állapították meg, mely nemcsak termékeny, hanem előrejelzésre is alkalmas.¹

Dániel Abondolo

Az uráli családfa legtöbb mai helyreállításának kiindulópontja Janhunen-nek (1981a) köszönhető. Az igazat megvallva, ezt a forrásanyagot az összehasonlított nyelvek után ős-finn-permi-szamojéd csomópontként kellene azonosítani, helyett általában ős-uráliként jelölik és azonosítják, még akkor is, ha a fő ős-ugor csomópont nincs benne a rendszeres összehasonlításban.

Amint a 4.1. bekezdésben látni fogjuk, ez a forrásanyag nagyszámú hangtörvényt és kevés szófejtést tartalmaz. Ha az ember csak azokkal az etimológiákkal számol, melyek szabályosan engedelmeskednek a hangtörvényeknek (vagyis ahogy adva vannak), akkor a hangszabályok számbelileg felülmúlják a szófejtéseket. Más szóval, ez a forrásanyag nem felel meg az összehasonlító módszer „fontossági ismervének” – vagyis hogy minden hangszabályt jelentős mennyiségű szabályos etimológia kell alátámaszson – és ezért a rekonstrukció nem jogosít fel arra a nagyfokú megbízhatóságra, amely az összehasonlító módszer alkalmazásakor néha fennáll. Következésképpen nem lehet megmondani, hogy a forrásanyag valóban hiteles nyelvi rokonságokat képvisel-e, vagy helyette a véletlenszerű hasonlóság eredménye.

A 4.2. bekezdésben megvizsgáljuk az uráli családfa fennmaradó részének mai rekonstrukcióját, különösen az ugor csomópontot. Amint a 2. fejezetben láttuk, az ebbe vetett hitet ere-

¹ Ez az idézet D. Abondolótól való ([szerk.] 1998, 8). A szerző a következő családokra utal: uráli, sémi, tibeti-burmai, japán-ryuku, eszkimó-aleuti.

detileg a jugria és a hungarus tulajdonnév közötti hasonlóságra alapozták. Azóta ez minden, az elsődleges nyelvészeti bizonyítékokon alapuló rekonstrukciós kísérlettel dacol, és ahogy Abondolo (1987,185) megjegyzi:

„...a magyarnak nincsenek közeli rokonai; az obi-ugor nyelvek, melyeket a magyarral együtt hagyományosan beletuszkolnak az uráli család ugor alcsoportjába, gyökeresen különböznek a magyartól, ami fonológiájukat, mondattanukat és szókészletüket illeti.”

Lásd továbbá Hajdú² (1987, 306) és Sammallahti³ (1988, 484) hasonló megjegyzéseit.

Sammallahti a teljes uráli családfa ki következtetésére – az ugor elágazást is beleértve – 1988-ban mégis új módszert vezetett be. Janhunen ős-finn-permi-szamojéd rekonstrukciójából indult ki, melyet azonosnak tekintett az ős-urálishal, és azt feltételezte róla, hogy az ugor csomópontot magában foglaló hagyományos családfa csúcsán van. Kiindulásához Honti (1982a) ős-obi-ugor rekonstrukcióját is figyelembe vette. Az volt a módszer, hogy a feltételezett kiindulási rekonstrukciók között (az ős-finn-permi-szamojéd és az ős-obi-ugor) „áthidalja a szakadékokat”, beszúrva a feltételezett közbenső ős-finnugor és ős-ugor csomópontokat. Noha ezt a dolgot gyakran végleges rekonstrukcióként mutatják be, a szerző valójában világosan figyelmeztet arra, hogy ez nem így van, amikor azt mondja (1988,486), hogy „a részletek még messze nincsenek megoldva”.

Ahogy majd a 4.2. bekezdésben látjuk, sok a megválaszolható kérdés e programmal kapcsolatban. Először is öröklő az

² Az eredeti szöveg így szól: "zwischen die heutigen Sprachen... und die uralische Grundsprache sind hypothetische, sekundäre Grundsprachen eingeschoben. Die reale Existenz und Glaubwürdigkeit dieser sekundären Grundsprachen wird von der neueren Forschung – mit wenigen Ausnahmen – stark in Zweifel gezogen."

³ Az eredeti szöveg így szól: "Az ősz nyelvek rekonstrukcióját, az északnyugati finnugor nyelvektől egészen az ősz-permi-finnig (ő.p.-f.) letisztultnak tekinthetjük [...], azonban eddig nincs általánosan elfogadott rekonstrukciója az ősz-obi- ugor, az ősz-ugor vagy az ősz-finnugor hangszerkezetnek, bár a rekonstrukció kérdését sok tudós érintette."

alapjául szolgáló ős-finn-permi-szamojéd forrásanyag nehézségeit. Komolyabban szólva, van egy, módszertani probléma: a rekonstrukciókat (inkább, mint tényleges, bizonyíthatóan létező alakokat) rendszerint más rekonstrukciókkal vetik össze; ebben az értelemben ezek sem nem bizonyíthatók, sem nem cáfolhatók. Minthogy a ki következtetések igazi célja a szóalakok közötti szakadék áthidalása, talán nem meglepő, hogy az így keletkező rekonstrukcióláncolat viszonylag szabályosnak látszik.

A teljes családfára vonatkozó eme rekonstrukció hiánytalansága és szabályszerűsége szinte eszményivé válik, amikor tankönyvekben mutatják be. Ezek általában úgy számolnak be az „egyezésekről”, mintha „előrejelzésre alkalmasak és termékenyek” volnának. Hogy egy nem túl régi példát vegyünk, Csepregi (1988, 14) leírja a finn és a magyar közötti megfelelések igen szabályos természetét, és ezt négy példával szemlélteti, ahol az ős-uráli **p*-ből származó finn *p*- rendszeresen magyar *f*-nek felel meg:

finn..... magyar
pää..... fej-fő
puu..... fa
pelkää..... fél
pääsky..... fecske

Úgy tűnhet, mintha a **p*- visszatükröződésének látszólagos szabályszerűsége a teljes képet jellemezné, azonban a valóságban e szavaknak csupán az első hangja (vitathatóan) szabályos. Például az ős-uráli **p*- a magyar *b*- vé is kifejlődik, ahogy később a (4.34) példa mutatja. A felsorolt példákból, továbbá Janhunen eredeti rekonstrukciója (1981a) szerint csak egyet (*pelkää/fél*) osztályoznak szabályosnak, amint a következő fejezetben az (5.9.) példa mutatja. A többi megfelelés (*puu-fa* és *pää-fej*) a szokásos nehézségeket mutatja – beleértve egy „*pontosan meg nem határozott*” szegmens jelenlétét, amit a (4.17) illetve a (4.50) példa ábrázol - vagy egyáltalán nem szerepel az eredeti ős-uráli forrásanyagban (*pääsky-fecske*).

E fejezetben a rekonstrukciókat az összehasonlító módszer használatával a saját feltételeik szerint vizsgáljuk. Ahol lehetsé-

ges, meghatározott példákon keresztül mindig összevetem az etimológiákat az elsődleges nyelvészeti adatokkal. A nyelvi összefüggések vizsgálatára szolgáló alternatív statisztikai módszert a következő fejezetre hagyom.

4.1. JANHUNEN FORRÁSANYAGA: ŐS-PERMI-FINN-SZAMOJÉD

A legfontosabb, ős-urálinak nevezett rekonstrukció Janhunennek (1981a) köszönhető. Szóhasználatára ellenére ez a rekonstrukció az őszszamojédon és az őszfinn-permin alapul. Az ugor csomópontot módszeresen nem veszi figyelembe, mert ennek rekonstrukciója nem áll rendelkezésére. Az őszuráli nyelvnek ez a földrajzi alapon nyugvó korlátozott rekonstrukciója mint „egyszerűsített, de nagyon hasznos megközelítés” nyert igazolást. Ahogy Janhunen mondja (1998, 461):

„... mivel még jelentős megoldásra váró rendszertani és rekonstrukciós probléma látható a finnugor nyelvek keleti ágainál, eközben az őszuráli nyelv egyszerűsített, de nagyon használható megközelítését kaphatjuk az őszszamojéd és az őszbalti-finn összehasonlításával... minthogy ez a két ág az uráli nyelvcsalád legtávolabbi földrajzi végét képviseli, feltételezhető, hogy bármely diakrón jellegzetesség, mely az őszszamojéd és az őszbalti-finn között fennáll, nagy valószínűséggel az őszuráliból származik.”

4.1.1. A hangtani szabályok és szófejtések száma

Ami a forrásanyag alapját képező hangtörvényeket illeti, az összes első és további szótag magánhangzóira vonatkozó szabályt felsorolják, de a mássalhangzók tekintetében nem mindet. Például a tipikus szófejtésen alapuló kezdő *k- az őszuráliból az őszszamojédbe történő átmenet során (a legtöbb esetben) változatlan marad. Ezt a szabályt nem adják meg, és csak a példákból lehet rá következtetni.

A dolgozat a magánhangzórendszere 58, a mássalhangzó-

rendszerre pedig 12 hangszabályt sorol fel. Ráadásul a szerző egy „*pontosan meg nem határozott*” mássalhangzószegmenst (*x') vezet be, amellyel néhány különösen problematikus párhuzamot magyaráz meg. Amint írja (1981a, 246)⁴:

*„Megjegyzendő, hogy az *x eloszlására és önálló fonéma állására bemutatott feltételezések egészében véve nagyon bizonytalanok. Bizonyára vannak más magyarázatok is. Különösen problematikus az *x megkülönböztetése az etimológiai anyagban az okkluzív *k és a nazális *n-től, valamint a *w és *j félhangzóktól, melyek ugyancsak hajlamosak az eltűnésre.”*

Az etimológiai forrásanyagban 132 felsorolt szófejtés, 7 névmás és 1 rokon értelmű szó található. A szerző az első 94 szófejtést hangtani szempontból szabályosnak és szemantikailag elfogadhatónak tekinti (1981a, 246)⁵:

„Bár sok fonológiai részlet többféle értelmezést tesz lehetővé, elég biztosak lehetünk abban, hogy az összes magánhangzó-kapcsolat alapján osztályozott (1-94-ig) felsorolt megfelelés az ős-uráli és a legközelebbi alacsonyabb szintű ősnelvek szempontjából hangtanilag szabályosak és szemantikailag elfogadhatók és ezért etimológiailag kifogástalanok. .. a forrásanyag nem nagy, de elég ahhoz, hogy az ősnyelv hangszerkezetéről

⁴ Az eredeti szöveg így szól: "On huomattava, että kaikki esitettyt oletukset *x:n itsenäisessä fonemaattisesta statuksesta ja distribuutiosta ovat todella tentatiivisia. Muutakin selitysmahdollisuuksia epäilemättä on. Erityisen ongelmallista on *x:n erottaminen etymologisessa aineistossa klusiilista *k, nasaalista *ŋ sekä puolivokaaleista *w ja *j, joilla kaikilla on ollut taipumusta monilla tahoilla [...] kadota."

⁵ Az eredeti szöveg így szól: "Vaikka manet fonologiset yksityiskohdat anlavatkin mahdollisuuksia vaihtoehtoisin tulkintoihin, voitaneen alla jokseenkin varmoja siitä, että kaikki edellä luetellut, vokaalisuhtittain luokitellut sanarinnastukset (n:ot 1-94) ovat kantaurálin ja siitä lähinnä seuranneiden kantakielten kannalta äänteellisesti säännöllisiä ja semanttisesti luontevia, siis etymologisesti moitteettomia [...] Korpus ei ole iso, mutta se riittää antamaan ainakin yleiskuvan kantakielen äännerakenteesta." Figyeljük meg, hogy a szófejtések jegyzékében a névmások az utolsó tételek.

legalább általános képet adjon.”

A 94 etimológiából 15 (80-94-ig) a többértékű feltételezett *x-en alapul. A fennmaradók közül soknak félreérthető a szabályossága. Például következzen egy kivonat a szerző 1-30-ig terjedő – nyilvánvalóan a legjobb – etimológiáihoz fűzött megjegyzéseiből;

Etimológia száma A szerző megjegyzései

4	<i>szemantikai nehézségek</i>
6	<i>az őszfinnben jelen lévő szabálytalan hangváltakozások</i>
9	<i>másodlagos szemantikai fejlődés a finn nyelvekben</i>
12	<i>magánhangzó-szabálytalanságok a balti-finnben és ugorban</i>
14	<i>eltérő jelentések, talán területhez kötött újítás eredménye</i>
15	<i>finnugor szinten hang- és jelentésváltozások</i>
20	<i>magánhangzó-szabálytalanságuk</i>
21	<i>szűk eloszlás, talán feltételezett megfelelés a pontos jelentéstani helyreállítás lehetetlen két etimológiai sor közötti keveredés (lásd 86. tételt)</i>
25	<i>sok hang- és jelentésváltozat, esetleg vándorszó</i>
26	<i>másodlagos mássalhangzó-változás a korai őszfinnben</i>

Az ilyen nehézségekkel megadott szófejtések kizárásával a 132-ből csupán 65 követi szabályosan a hangtörvényeket (ahogy azokat megalkották). Ezt a számot tovább lehetne csökkenteni, ha a kísérleti *x szegmensre támaszkodó szófejtéseket is kizárjuk. Ezeknek az „engedelmes” szófejtéseknek hozzávetőleg a negyede az UEW és Tyler (1968) szerint nem uráli nyelvekhez társul.

Összefoglalva, ez a forrásanyag több hangtörvényt tar-

talmaz, mint amennyi szófejtést. Láttuk, hogy 71 megállapított hangszabály létezik (még több, ha a meg nem fogalmazott mássalhangzószabályokat is beszámítjuk); és 65 szófejtés van, amely szabályosan követi ezeket (ennél kevesebb, ha nem számolunk az *x szegmensen alapulókkal).

Ez a gyakorlat kihangsúlyozza a szubjektivitást, ahogy az összehasonlító módszert általában használják. Gyakorlattá vált, hogy az adott hangtörvényeket követő szófejtések száma nagyrészt a személyes értelmezés függvénye, és nem a felállított szabályok szerinti vizsgálat tárgya. Például az uráli forrásanyagban közölt szófejtések számát növelni lehetne, ha figyelmen kívül hagynánk a fenti táblázatban felsorolt nehézségeket.

4.1.2. Az összehasonlító módszer „*halmozódó hatása*” az ős-uráli forrásanyagban

Az összehasonlító módszer használatáról néha úgy vélik, hogy magas fokú statisztikai magabiztossággal ruházza fel a szófejtéseket, mert az valószínűtlen, hogy nagy mennyiségű szófejtés mind következetesen és szabályosan engedelmeskedjék ugyanannak a hangtörvénynek. Ezt nevezik az összehasonlító módszer „*halmozódó hatásának*”. A mostani fejezetben e forrásanyag felhasználásával megkezdjük e hatás sokkal részletesebb vizsgálatát.

Ahogy már korábban említettük Janhunen(1981a) ős-uráli rekonstrukciója tartalmazza a magánhangzórendszer hangszabályainak teljes és világos sorát, így – legalábbis a magánhangzórendszer vonatkozásában – felhasználható a halmozódó hatás vizsgálatára. A mássalhangzórendszerre ezt a vizsgálatot nem lehet könnyen alkalmazni, mert Janhunen nem határozta meg az összes mássalhangzószabályt.

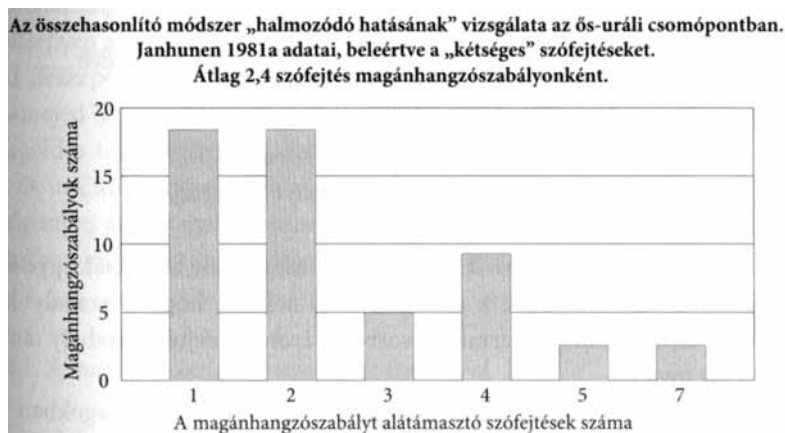
E vizsgálat során megszámláltam a szófejtéseket, melyek mindegyik magánhangzószabályt alátámasztják. E számítás eredményét a 4.1a és a 4.1b táblázat, valamint a 4.1a és 4.1b grafikon mutatja.

Ahhoz, hogy e táblázatokat értelmezni tudjuk, vegyük azt az esetet, ahol mind a 132 szófejléssel számolni akarunk (azo-

kat is belefoglalva, amelyek nem engedelmeskednek a hangszabályoknak úgy, ahogy azokat felállították). Ez megfelel a 4.1a táblázatnak.

Mind a 132 szófejtés (a névmások és a szinonimák kivételével)		
<i>a szabályt támogató szófejtések száma</i>	<i>a szabályok száma</i>	<i>%</i>
1	19	34
2	19	34
3	5	9
4	9	16
5	2	4
7	2	4

4.1a táblázat. Az ős-uráli magánhangzószabályokat alátámasztó szófejtések

4.1a ábra Az ős-uráliiban mindegyik magánhangzószabályt alátámasztó szófejtés

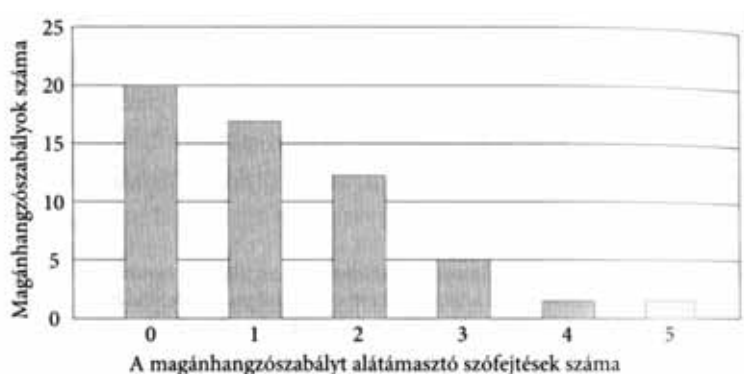
Ahogy már korábban említettük Janhunen(1981a) ős-uráli rekonstrukciója tartalmazza a magánhangzórendszer hangszabályainak teljes és világos sorát, így – legalábbis a magánhangzórendszer vonatkozásában – felhasználható a halmozódó hatás vizsgálatára. A mássalhangzórendszerre ezt a vizsgálatot nem lehet könnyen alkalmazni, mert Janhunen nem határozta

meg az összes mássalhangzószabályt.

A 65 „jó” szófejtés (melyek engedelmeskednek a felállított hangszabályoknak)		
a szabályt támogató szófejtések száma	a szabályok száma	%
0	20	36
1	17	30
2	12	21
3	5	9
4	1	2
5	1	2

4.1b táblázat. Az ős-uráliban a magánhangzószabályokat támogató „jó”szófejtések

Az összehasonlító módszer „halmozódó hatásának” vizsgálata az ős-uráli csomópontban. Janhunen 1981a adatai, kivéve a „kétséges” szófejtéseket is. Átlag 2,4 szófejtés magánhangzóosztályonként.

4.1b ábra. A „jó”szófejtések, melyek az ős-uráliban mindegyik magánhangzószabályt támogatják

A 4.1 táblázat első sorában látjuk, hogy 19 szabály van, amit csak egyetlen szófejtés támogat. A második sor azt mutatja nekünk, hogy 19 szabályt két szófejtés támogat, míg a harmadik sorban három szófejtés 5 szabályt támogat és így tovább.

Ahogy e táblázatokból kiderül, nincs bizonyíték e forrásanyagokban az összehasonlító módszer „halmozódó hatására” (ahol sok szófejtés módszeresen engedelmeskedik az adott szabályoknak). Például a hangtörvényeknek több mint felét két vagy kevesebb szófejtés támasztja alá, attól függően, hogy mindet, vagy csak

a „jókat” vesszük.

4.2. AZ UGOR CSOMÓPONT REKONSTRUKCIÓJA

A hagyományos családfa szerint egy közbülső szinten található a magyart és az ős-obi-ugort összehozó ugor csomópont, amely viszont a vogult (manysi) és az osztjákat (hanti) foglalja magában.

Ahogy a 2. fejezetben láttuk, az ugor nyelvek kiváltságos kapcsolatába vetett hit eredetileg tulajdonnevek hasonlóságán alapult (hungarus-Jugria), és akkor semmi sem létezett, amit manapság tényleges bizonyítéknak lehetne elfogadni. Következésképpen a kutatási terület megalapítója, Budenz egy olyan egyszerű családfát vett át, amelyik egyáltalán nem igényelt ilyen közbülső csomópontot. Modern kutatók is sok nehézséget látnak az ugor csomóponttal kapcsolatban. Régóta felismerték, hogy a magyar nem illeszthető bele egyszerűen ebbe az elméleti szerkezetbe, és ez megakadályozta az ugor csomópont hagyományos eszközökkel történő kikövetkeztetését. A 4.2.1 bekezdésben bemutatjuk ennek bizonyítékát.

A hagyományos paradigmát nem módosították annak érdekében, hogy figyelembe vegye a modell és az adatok közötti ellentétet, és ez a mai napig nem változott. Egyszerűen feltételezik, hogy az ugor csomópont érvényes, és része kell legyen a magyar. Ezt az ellentétet csak Sammallahti oldotta fel 1988-ban, aki „interpolációt” használt, hogy áthidalja a szakadékot az ős-finn-permi-szamojéd (a feltételezett legfelső csomópont) és az ős-obi-ugor között. Ez a megoldás feltételezhetően szabályos hangváltozásokat azonosított, melyek az ős-urálitól végigvezettek a magyarhoz, az ős-finnugor és az ős-ugor csomóponton át, így nyilvánvalóan nagy szabátossággal megalapozva az uráli fát. Ezt a módszert kritikailag fogom megvizsgálni a 4.2.2. bekezdésben.

4.2.1. A magyart elszigetelt nyelvként ismerik el

Az irodalomban szélteben állítják, hogy miközben elég bizonyíték van, mely alapján a vogult és az osztjákat az un. obi-ugor csomópontba lehet sorolni, addig a magyar kapcsolata a többi

ugor nyelvvel „*meglehetősen laza*” (Sammallahti 1988, 500). Például, ahogy fent láttuk, Abondolo (1987, 185)

Megjegyzi, hogy fonológiában, mondattanban és szókészletben a magyar radikálisan különbözik az obi-ugor nyelvektől. Később megerősíti ezt az elemzését (1998b, 428):

„Bár sok szempontból tipikusan uráli (erősen ragozó, magánhangzó-illeszkedéssel, névutókkal és birtokos ragokkal és a főnévi csoportot illetően minimális egyeztetéssel), a magyar bizonyos tekintetben erősen külön, főként magánhangzó-kialakításában, valamint főnév- és igeragozása részleteiben,”

Az említett közös jellegzetességeket – átfogó ragozás, magánhangzó-illeszkedés, névutók, birtokos ragok és a minimális főnévi-csoportegyeztetés – széles körben úgy tekintik, mint a nyelvi szövetség folyamatainak eredményét, vagy mint a „*nyelvi univerzálék következményeit*” (lásd a 8. fejezetet e jellegzetességek tárgyalására). Bármilyen legyen a magyarázat, ezeket a jellegzetességeket általában nem tekintik lényegesnek a genetikai rokonág megállapításához. Ennek megfelelően Abondolo (1998b, 428), a magyar nyelv „*különc*” jellegének magyarázatára ezt mondja:

„Amit hagyományosan »ugornak« neveznek, az inkább lehetett nyelvi szövetség, mint az uráli családja egy csomópontja.”

Viitso (1995; 1997a; 1997b) is osztja azt a nézetet, hogy a magyar és az obi-ugor nyelvek nem képeznek genetikai csomópontot, ahogy a 3.6. ábra bemutatja. Bár nem minden szerző megy ilyen messzire, a legtöbb megerősíti azt a nézetet, hogy a magyar nyelv „*elszigetelt*”. Például Sauvageot (1971, 28) ezt mondja a magyarról:

„...une langue d'origine finno-ougrienne sans que nous puissions dire s'il est plus proche de tel autre idiome du même groupe. Les traits que nous lui découvrons nous font apparaître qu'il a du prendre a date très ancienne une allure particulière qu'il a vite distingué des autres langues finno-ougriennes... Cette allure »indépendante«

du hongrois peut s'expliquer par le fait qu' il se serait détaché de très bonne heure de l'ensemble finno-ougrien ou qu'il se serait trouvé d'emblée situé sur la périphérie...

Hasonlóképpen jegyzi meg Hajdú & Domokos (1978, 82-87), hogy lehetetlen szoros nyelvi kapcsolatról beszélni a magyar és az obi-ugor közösségek között. Salminen (1997b, 86) is kétségbe vonja ezt a nyelvi kapcsolatot:

„... míg a lapp, a finn nyelvek, a mordvin, a mari, a permi és a szamojéd kétséget kizáróan történelmi nyelvi entitások, mindegyikben temérdek közös újítással, ugyanez távolról sem igaz az állítólagos ugor ágra, mely a magyar, a manysi (vogul) és a hanti (osztják) nyelvekből áll.”

A magyar „különc” természete (amelyet a fonológiai, szótani és nyelvtani adatok bemutatásával e könyvben később bizonyítunk) lényegi nehézséget támaszt az urálistikában: az ugor csomópont rekonstrukciójának képtelensége másfelől azt jelenti, hogy lehetetlen a finnugor és ezért az uráli csomópont kikövetkeztetése is (azaz legalábbis a hagyományos fa keretén belül). Ahogy Helimski mondja (1984b, 253):

„...az ugor ősnyelv, mint lehetséges összehasonlítási alap, egészében hozzáférhetetlen marad mindaddig, amíg nincs megfelelő ős-ugor fonológiai helyreállításunk.”

Az ugor ág által támasztott nehézségekkel kapcsolatos további információk végett lásd Sauvageot (1976) és Kálmán (1988) munkáit.

4.2.2. A rejtély megoldódik

Annak ellenére, hogy a magyar minden hagyományos nyelvészeti kísérletnek ellenállt, mely az ugor csomóponthoz és így az uráli fához akarta illeszteni, a nyelvészeti közösségben megmaradt az erős hit, hogy a magyar nyelv ugor eredetének kérdését az 1800-as évek utolsó évtizedeiben (tudományosan) megoldották. A magyar nyelv ugor (és uráli) kellet legyen. Ez olyan, mintha a kutatók azt hitték volna, hogy a hiba képességük és leleményességük hiányában van, hogy nem tudtak meggyőző rekonstrukciót elérni, és

nem abban, hogy a modell és az azt feltehetően megmagyarázó elsődleges adatok rosszul illeszkednek.

1988-ban Sammallahiti „megoldotta” a rejtélyt azzal, hogy kiötlötte a létező uráli rekonstrukciók közötti szakadék áthidalásának módját és így a teljes uráli családfa rekonstrukcióját. Ez a módszer lehetővé tette az ugor csomópont kikövetkeztetését, miközben megkerüli a magyarból, a vogulból és az osztjából származó elsődleges adatok rossz illeszkedését. Sammallahiti e munkáját ezeknek az alapvetően téves megfeleltetések elismerésével kezdi (1988, 513):

„A magyar magán- és mássalhangzók összetett morfonemikai váltakozásokban vesznek részt, ami megnehezíti a különféle hangok fejlődésének nyomon követését.”

Azonban, miután „áthidalta a szakadékot”, betoldva a közbülső csomópontokat, Sammallahiti felsorolja a levezetett hangtörvények készletét, amely a legfelső szintű csomóponttól az ősfinnugoron és ősuroron át a magyarhoz vezet. Amint e dolgozatban bemutatja, ezek a hangtörvények viszonylag szabályosnak tűnnek, és ezért a módszert igazolják.

4.2.3. Valóban megoldódott a rejtély?

E betoldás első gyengéje, hogy az eredeti probléma nem tűnt el. Továbbra sem illeszkednek az elsődleges adatok a modellhez, és nincs olyan rekonstrukció, amely a szóban forgó nyelveket vizsgáló kutatóknak kimutatná, hogy a magyar kiváltságos rokonságban áll a vogullal és az osztjakkal.

A módszer másik gyengesége – és nézetem szerint ez a központi – az, hogy nem lehet közvetlenül próbára tenni az elsődleges adatokkal szemben. Az elsődleges nyelvészeti adatokat nem hozza kapcsolatba egymással. Ehelyett legtöbbször rekonstrukciókat hasonlít össze egymással.

Mivel a rekonstrukció tényleges célja, hogy a végső formák között szabályszerűséget érjen el, a láncban lévő oly sok kapcsolat miatt nem meglepő, hogy így a rekonstruált alakok közötti összeillések viszonylag szabályosnak látszanak: nem azonos mértékben kényszerítő erejűek a helyreállítandó lánc pontjain található

közvetlen bizonyítékok alapján. Ennek megfelelően Sammallahti (1988, 5150 azt közölheti, hogy a kikövetkeztetett hasonlóságok viszonylag szabályosak. Van az ős-ugor magánhangzóknak egy jegyzéke, melyet úgy jellemeznek, hogy a mai magyarban szabályos megfelelései vannak. Ami az ős-ugor mássalhangzókat illeti, ezeknek is van jegyzéke, melyek „*több-kevesebb szabályos változáson*” keresztül jutottak a mai magyarba, de a szerző itt jelentős mértékű ingadozást figyelt meg (1988, 515-20). Ez a közölt (alapvető) szabályosság ellentétben áll a szerző néhány oldallal korábban tett azon kijelentésével, hogy az eredeti nyelvek közötti párhuzamok problematikusak (lásd az idézetet az előző fejezetben).

A módszer harmadik problémája, hogy szabálytalannak tekintett bizonyítékon alapul, de ezt úgy közlik és értékelik ki, mintha (lényegileg) szabályos lenne. Mind a mássalhangzók, mind a magánhangzók jegyzékén szereplő szavak kb. 50%-a olyan szófejtéseket tartalmaz, melyeket Janhunen forrásanyaga problematikusnak vagy szabálytalannak osztályoz, vagy (Sammallahti felállított módszerével ellentétben) teljesen hiányoznak a forrásanyagból. Továbbá, a legtöbb szófejtés, melyet egy adott hangváltozás igazolására használnak, csak a kérdéses egyetlen változásban szabályos (ott is vitathatóan), és nem mutat rendszeres, szabályos megfelelést a szó egészében, ahogy azt az összehasonlító módszer helyes alkalmazása megkívánná. Sok ilyen szófejtés kétséges voltát a könyv különböző részein tárgyaljuk, lásd: *após, ín, nyíl, máj, alatt, anya, jég, nyelv, oldal, tél, szem, fa, hat, öt, kettő, három, vizelet, meghalni, inni, hold, hónap, hozni, szil, elad, főzni, fűzfa, hullám, (hab), szív, fém, csomó, asszony, méh, inni*.

Végül, mivel a rekonstrukció Janhunen (1981a) forrásanyagán alapul, ugyanazoktól a gyengeségektől szenved, amelyeket ott felismertünk, nevezetesen nem lehet megmondani, hogy vajon valódi nyelvi kapcsolat vagy pusztán véletlen hasonlóság eredménye-e.

4.3. AZ URÁLI NYELVEK FONOLÓGIAI SZERKEZETÉNEK ÁTTEKINTÉSE

Most az uráli nyelvek fonémialeltárának és általános fonológiai szerkezetének lényegi leírása következik. Ez az összefoglalás

olyan jellegzetességekre összpontosít, mint a hangrend, mássalhangzó-váltakozás stb., melyek lényegesek az itt bemutatandó történelmi elemzéshez, és ami lehetővé teszi az olvasónak, hogy kövesse és tisztán lássa a „*kikövetkeztetett*” ős-uráli hangszerkezet jelenlegi állását (az uráli nyelvek hangszerkezetének részletes és legújabb leírását lásd Abondolo 1998, idézett könyvében; lásd még Abondolo 1994; Comrie 1988 és Janhunen 1981b).

4.3.1. Fonémajegyzék

Sok uráli nyelv legszembevetőbb sajátossága a magánhangzórendszeren belül az elől képzett, ajakkerekítéses és/vagy a hátsó (vagy középső nyelvállású), ajakkerekítés nélküli magánhangzók jelenléte. Minden uráli nyelv legalább öt magánhangzó-minőséget különböztet meg (i, e, a, o, u), mint pl. az emor, de a legtöbbnek sokkal gazdagabb rendszere van, amely redukált magánhangzókat is tartalmaz. A finnben vannak *ü*⁶ *ö* *ä* elől képzett magánhangzók. Az elől képzett ajakkerekítéses magánhangzók (melyek gyakran összefüggenek a hangrenddel) a legtöbb balti-finn nyelvben, a cseremiszen, a magyarban, a vakh-osztjákban és a szamojédban (tavi és szölkup) is megtalálhatók. Nem elől képzett, ajakkerekítés nélküli magánhangzók az észten, a vótban, a lívben, a cseremiszen, a legtöbb permi nyelvjárásban (ahol a középső *e* és *i* fontos szerepet játszik), az obi-ugor néhány nyelvjárásában és a szamojédban fordulnak elő. A minőségi szembenállás szempontjából a vakh-osztjáknak van a leggazdagabb magánhangzó rendszere egy 13 tételtől álló magánhangzó jegyzékkel, beleértve az elől képzett, ajakkerekítéses/teljesen ajakkerekítés nélküli és a hátul képzett, ajakkerekítéses/teljesen ajakkerekítés nélküli redukált magánhangzókat, + 2 elől képzett (ajakkerekítéses/ajakkerekítés nélküli redukált) és 2 hátul képzett (ajakkerekítéses/ajakkerekítés nélküli) redukált magánhangzót (Tereškin 1961, 9). Kettős magánhangzók főleg a balti-finnben és a lappban fordulnak elő, de feltűnnek a vogul és a tavgi-szamojéd néhány nyelvjárásában is. Az uráli nyelvek magánhangzó rendszere – különösen az obi-ugor és a lapp nyelvekben – általában nagyon gazdag és változatos.

A legkisebb mássalhangzójegyzék a balti-finnben található.

⁶ Az *ü*-t a finnben 'y'-nak írják.

A finnben például csak a hangképzés három pontján van zárhang: *p*, *t*, és *k*. A másik szélsőséget a szölkup szamojéd képviseli a *p*, *t*, *t'*, *č*, *k*, *q*-val. A legtöbb nyelv e két véglet között található önálló palatális (vagy palatalizált alveoláris/dentális) képzésű sorozattal a balti-finn kivételével. A zöngés-zöngétlen párok ritkák, teljesen csak a permi nyelvekben és a magyarban fejlődtek ki. A mordvin abban egyedi, hogy a bennszülött szókészletben gyakran engedi a szókezdő mássalhangzó-torlódást. Az uráli nyelvekből a szó szintjén hiányzik a prozódiai-fonológiai szembenállás, mivel a főhangsúly lényegében megjósolhatóan a legtöbb nyelvben a szó elején van (a kölcsönszavak esetében nyilvánvaló kivétellel). Azonban a következő nyelvek eltérnek ettől a szabálytól: a cseremis, ahol a nem fonemikus hangsúly általában az utolsó, fonológiailag teljes magánhangzóra esik (Kangasmaa-Minn 1998, 224); a mordvin, ahol a hangsúly szabad, és a nyelvtan és szókészlet tekintetében nincs megkülönböztető szerepe (Zaicz 1998, 190); a különböző szamojéd nyelvek, melyek e tekintetben meglehetősen összetett, változatos helyzetet jelentenek (lásd Abondolonál a szamojéd nyelvekre vonatkozó fejezetet 1998, 457-601).

4.3.2. Mennyiségi szembenállás

A magánhangzók mennyiségi szembenállása ilyen-olyan formában – rövid/hosszú, redukált/teljes – megtalálható az uráli nyelvekben (az emor. és a permi nyelvek többségének kivételével), még ha ez a hangtani megvalósulás szempontjából nyelvenként nagyban különbözik is. A finnben például a magánhangzó hosszúsága minden helyzetben megkülönböztető: *tuuli* 'szél' vs *tuli* 'tűz'. A hosszú magánhangzókat többnyire újításnak⁷ tekinthetjük, ha feltételezzük, hogy a hosszúság szerinti megkülönböztetés nem volt ős-uráli jellegzetesség (lásd Abondolo 1998a, 150 és az alább következő tárgyalást). Az észrt kvantitatív rendszer meglehetősen összetett, ahogy Hint bemutatja (1997). Itt elég, ha Viitsót idézzük (1998, 119):

⁷ Figyeljük meg, hogy bizonyos kezdő helyzetű, hosszú magánhangzókat, pl. a *kuusi* 'lucfenyő' szóban egy mássalhangzó szegmens elvesztése utáni rövidülés eredményének tekintik, ahogy később a szövegben tárgyaljuk.

„A köznyelvi észben az elsődlegesen hangsúlyos szótagok minden magánhangzójának és a legtöbb mássalhangzójának... van rövid és hosszú párja. Másodszor, a hangsúlyos szótagokban a megkülönböztető szerepű szótag-mennyiségek hármass megfelelése létezik, amelyet általában 1, 2, 3, mennyiségnek neveznek.”

4.3.3. Morfo-fonológiai váltakozások

Az uráli nyelvterületen található fő módosulások: a magánhangzó-illeszkedés és a mássalhangzó-váltakozás. Ezen túl – melyet röviden a következőkben írunk le – van más, ragozási és szótani jellegű, kisebb (ilyen-olyan) változás is. Ez utóbbiak nyelvhez kötöttek, és többé-kevésbé elterjedtek és/vagy rendszerezettek:

- hosszú-rövid magánhangzó-változás: a finn *maa* ’föld (alanye.)’ vs a *ma-i-ta* ’föld (többes sz. partitívus)’; a magy. szél (alanye.) vs szele-t (tárgye.)
- magánhangzók minőségi változása: a lapp *gietta* ’kéz’ (alanye.) vs *gittii* (illatívus); a ju. sz. *ja* ’föld’ (alanye.) vs jó (többes tárgye.); a finn *palaa* ’égni (tárgyatlan)’ vs *polttaa* ’égetni’ (tárgyas); a magy. *hal* ’meghalni’ vs *holt* ’halott’.

A magyarban van egy zárt csoportra korlátozott, tisztán ejtett magánhangzó-váltakozás. Figyeljük meg a következő példákat, ahol bizonyos toldalékokkal kapcsolatban más, ahogy Abondolo nevezi (1987, 194-95), „függő szótő” jelenik meg: a *dal* vs *fal* más szótöveket mutat a tárgyesetben: *dal-t* vs *fala-t*. Ugyanez érvényes a következő szópárra is: *gyomor* vs *nyomor*, melyeknek tárgyesete: *gyomro-t* vs. *nyomor-t*. Főnevek –a-s vagy –e-s szótővel a következő párok bizonyossága szerint más változásokban is részt vehetnek: *falu* vs *falva-k*, *kapu* vs *kapu-k*. Egy szóban a függő gyök a toldaléktól csak balra fordul elő. Ez az eloszlás Abondolo szerint azt a történelmi tényt tükrözi, hogy a most függő tövel rendelkező legtöbb név legalább az ugor és gyakran a finnugor, sőt az uráli korból származik. Amint később látni fogjuk, néhány kutató valóban lehetségesnek tartja, hogy a váltakozások már a finnugor korban léteztek.

A keleti osztjában a magánhangzó váltakozás sokkal kiterjedtebb és módszeresebb, jellegét illetőleg pedig mind minőségi és/vagy mennyiségi. Minőségi változások lehetnek pl.: *i - ä* (*ämp - imp-em* 'kutya ~ kutyám'), amelyek mind főnévben, mind igében előfordulnak, és amelyhez csak teljes magánhangzók járulhatnak. Vannak tisztán mennyiségi változások, mint: *a ~ e* (*wer- ~ wäri* 'készíteni ~ készíts!'), melyek csak bizonyos igékben jelennek meg. Vannak más változások, mint pl.: *o - ä* (*tojar- ~ tägrä* 'bezárni ~ zárd be!'), melyek egyszerre mennyiségi és minőségi jellegűek, és csak igékben találkozunk velük (Gulya⁸ 1966> 39-44).

A történelmi vizsgáldás szempontjából érdekes tényezőt figyelhetünk meg, melyre Honti⁹ mutatott rá (1998a, 340; lásd még 1982a és 1983):

„A váltakozást mutató formák nem szorították ki teljesen a régebbi, nem váltakozó alakokat, aminek az lett az eredménye, hogy sok felesleg adódik, és rengeteg párhuzamos formát figyelhetünk meg különböző fokon, más-más szavakban, az egyes nyelvjárásokban. A vahi és vaszjugáni nyelvjárásban például az äämp 'kutya' e. sz. 1. személyű alakja vagy äämpääm, vagy iimpäm. Magas magánhangzók párhuzamos módon tetszés szerint helyettesítenek mélyeket, a -0 -val képzett múlt idő és a felszólító mód képzésében: például a vakh lääwätläm 'etetek', lääwtäa vagy liiwtäa etess!', lääwtäm vagy liiwtäm 'etetem'.”

A morfo-fonológiai változások sokkal kevésbé kiterjedtek és rendszeresebbek a vogulban, ahol a magánhangzóra végződő névszói szótövek nem váltakoznak, ezzel szemben váltakoznak a mássalhangzóra végződő névszói és igei szótövek. A finn nyelvben eléggé korlátozottak a morfo-fonológiai vagy a lexikális fokváltozások, és általában rendes, mechanikus működésükhöz képest kivételnek tekintik őket (lásd lejjebb).

⁸ Figyeljük meg, hogy az *ämp -imp* szóban, Gulya átírásában, a magánhangzó nem hosszú, mint Hontinak a szövegben nem sokkal későbbi átírásában.

⁹ Jegyezzük meg, hogy a szerző átírását adom, ahol a hosszúságot kettőzött betűvel adja vissza.

Ami a szamojéd nyelveket illeti, érdemes megemlíteni, hogy a tavgi-szamojéd a morfofonológiai váltokozások olyan bőségét és összetettségét nyújtja – ideértve a gége-zárhang váltokozásokat, csonkolást, kétféle fokváltozást, a hangrendet és illeszkedést, szótóváltozást stb. –, ami teljesen egyedi az uráli nyelvekben (Helinski 1998a, 487).

A szóhatárokon átívelő szandhi-jelenség csak egy-egy nyelvre jellemző, mint pl, a nyenyec.

4.3.3.1. Hangrend

A magánhangzó-illeszkedés meghatározást akkor használjuk, amikor egy szóban az összes magánhangzó azonos minőségű kell legyen. Az uráli nyelvekben ez az illeszkedés leginkább „*palatális*” természetű, azaz egy szóban előforduló minden magánhangzó vagy magas, vagy mély. A hangrend megtalálható a legtöbb balti nyelvben, a mordvinban, a cseremiszen, a magyarban és a vahi-osztjákban, de nincs meg a vogulban a tavda nyelvjárás kivételével. Keresztes szerint (1998, 397)

„a mai manyisi nyelvjárások elvesztették a magánhangzó-illeszkedést. A múlt század fordulóján összegyűjtött déli (tavda) nyelvjárási adatok azt mutatják, hogy a manyisnak ez az alakja e tekintetben régies volt”.

A szamojéd nyelvben a hangrend nagyon különleges, csak a tavgi-szamojédban van jelen termékenyen, bár ezzel rokon jelenség a jurák-szamojédban és a Jenyiszej-szamojédban is található. Különös módon nincs meg a magánhangzó-illeszkedés a lapp, az észti és a lív nyelvben, valamint az összes vogul és osztják nyelvjárásban sem. Az észti például a nem szókezdő szótagokban az *a* vs *ä*, *e* vs *ō*, *u* vs *ü* magánhangzó-szembenállások úgy semlegesítődnek az *a*, *e*, *u* javára, hogy a nem szókezdő szótagban csak ez a három magánhangzó, valamint az *i* jelenhet meg. Ha a hangrendet a közömbösítés és az illeszkedés kombinációjaként értékeljük, ahogy Comrie javasolta (1988, 454-56), akkor az észti nyelvet annyiban lehet a többi balti- finn nyelvhez hasonlóan tekinteni, hogy a nem kezdő szótagokban itt is meg van a magas és mély hangok szembenállásának közömbösítése, de abban viszont különbözik tőlük,

hogy hiányzik az illeszkedés. A magánhangzó harmónia így egy olyan másik uráli jellegzetességet képvisel, amely nincs kölcsönhatásban a hagyományos, belső genetikai csoportokkal.

A magánhangzó-illeszkedés kiterjedhet a toldalékokra (esetragokra, birtokos ragokra stb.), valamint a következő példákban szereplő betoldott magánhangzókra: finn *talo* 'ház' vs *talo-ssa* 'ház-ban', de *kylpy* 'fürdő' vs *kylvy-ssa* 'fürdő-ben'; magy. *kert* vs *kert-be*, de *konyha* vs *konyhá-ba*; *ember* vs *ember-e-m*, de *asszony* vs *asszony-o-m*.

A vakh-osztjáknak különösen gazdag magánhangzó-rendszere és nagyon következetes palatális hangrendje van, például: *i* vs *ĩ*; *ü* vs *u*, *ö* vs *õ*; *ə* vs *ä* íme néhány példa: *væri!* 'csináld!' vs *päni!* 'tedd!'; *kõt-õγ* 'kezünk' vs *kut-õγ* 'házunk' (Gulya 1966, 37-38).

Néhány nyelvben, mint a magyar és a keleti cseremisz, az ajakkerekítés szerinti hangrendre is van példa. A magyarban például bizonyos ragoknak van harmadik, labiális változata: *e / o / õ* -t használnak, amikor labiális magánhangzó van a szóban. Vessük össze a következőkkel: *ház-hoz*, *víz-hez*, *gyümölcs-höz*. Az *õ* változat a közbeiktatott magánhangzóra is felhasználható, mint a *gyümölcs-õ-t* -ben. Az *i* és az *e* a finnben és a magyarban a magánhangzóhangrend szempontjából semleges.

4.3.3.2. Fokváltakozás

Az általános felfogással ellentétben a fokváltakozás (FV) nem általánosan jellemző az uráli nyelvekre. És valóban, eredetéről, időrendjéről és „uráli természetéről” alkotott nézetek nagyon különbözhetnek, amint az Setälä¹⁰ (1912/ 14), Helimski (1995), Ravila¹¹ (1951), Sammallahti¹² (1984,138), Hajdú¹³ (2000, 261) nézeteiből kitűnik. Például Helimski (1995) osztja Setälä abbeli véleményét, hogy az FV régi uráli jellegzetesség, mely a legtöbb

¹⁰ . A szerző itt a jelenség közös uráli eredete mellett érvel.

¹¹ A szerző a szamojéd mássalhangzó-változásnak a finnugri nyelvekben és a lappban jelenlététől történő elválasztása mellett érvel.

¹² A szerző azzal érvel, hogy még a finnugri nyelvekben és a lappban található mássalhangzóváltkozás is párhuzamos, de független fejlődésnek köszönhető, a két rendszerben jelenlévő bizonyos fontos különbségek miatt.

nyelvből kiveszett (egy „*lefokozási*” folyamatban). A szerző arra a tényre alapozza állítását, hogy az FV jelen van az uráli terület olyan szélső elhelyezkedésű nyelveiben, mint a jurák-szamojéd és a balti-finn. Ezen túl a finn nyelvekbeni és a szamojéd mássalhangzó-váltakozásról, valamint a hozzá kapcsolódó nyelvi és nyelven kívüli jelenségekről azt bizonyítja, hogy nagyon hasonló természetűek.

A valóság az, hogy az FV a legtöbb uráli nyelvből hiányzik, és a jelenség részletei jelentősen változnak nyelvről nyelvre. Csak a balti-finnben (a vepsze és a lív kivételével) és a lappban (de nem minden nyelvjárásában) van jelen. Másfajta FV-t ismerünk – még kevésbé homogén, mint amit a balti-finnben és a lappban találunk – a jurák-szamojédban (nyenyec) (Salminen 1997a; 1998,257-59), a tavgi-szamojédban (nganaszan) és a déli szőlőkupban. A tavgi-szamojédban a váltakozás két különböző típusa van együtt: a szillabikus és ritmikus (Helimski 1998a, 487-94). A déli szőlőkupban a legjellegzetesebb váltakozás a nazális és a homotopikus zárhangok közötti: $m \sim p, > n \sim t, \eta \sim k$ (Helimski 1998b, 554-55; lásd még Collinder 1960,216).

Az FV-t lényegében Abondolo (1994,4855) meghatározásával lehet leírni, mint „*az erős mássalhangzók váltakozása a gyengék ellenében, a szó belseji nyílt szótagokban a zártakkal szemben*”. Az FV lényege a zárhangokban látható és érthető meg, az egyetlen típus, mely megvan az összes fokváltakozással rendelkező uráli nyelvben. Eredetileg a pár első hangzója, az un. „*erős fok*” a szó belsejében, nyílt szótagban jelent meg, míg a pár második hangzója, az un. „*gyenge fok*” a szó belsejében olyan szótagban tűnt fel, ami nyelvtani és funkcionális toldalékok hozzáadásával vált zárttá. Az alapvető váltakozások a következők:

- kettőzött és egyetlen zárhang között: *kk* vs *k* (finn *kirkko* 'templom' vs *kirko-t* 'templom-ok');
- rövid zárhang és a megfelelő zöngés réshang (vagy nyelvhez kötött megfelelése) között: *p* vs *v* (finn *papu* 'bab' vs *pavu-t* 'bab-ok');
- veláris *k* és *θ* között (finn *laki* 'törvény' vs *lai-t* 'törvény-ek');
- zöngétlen és zöngés zárhangok között: *t* vs *d* (finn *pöytä* 'asztal');

tal' vs *pöydä-t* 'asztal-ok').

Amikor liquidát vagy nazálist tartalmazó mássalhangzó-csoportok találkoznak, a következő változások történnek:

- *lp* vs *lv* (finn *kylpy* 'fürdő' vs *kylvy-n* 'fürdő-nek a');
• *mp* vs *mm* (finn *hampaa-n* 'fog-nak a' vs *hammas* 'fog-fn.').

A valóságban az FV ennél sokkal összetettebb, rengeteg kivétellel és attól is függően, hogy melyik esetrag járul a szótőhöz. Azonban ennek és a fonológiai szerkezet egyéb jelenségeinek a vizsgálata kívül esik e könyv hatáskörén (áttekintést lásd Hajdú 2000, 259-61¹³).

Bár az FV-ben az eredeti, alapvető szabályozó tényező a nyílt és zárt szótagok közötti szembenállás, későbbi hangtani és/vagy analógiás változások kizárhatják ezt a szabályozó környezetet úgy, hogy egyes nyelvekben (bizonyos területeken) számos alaktani forma csak az erős és gyenge fok szembenállásán keresztül lesz megkülönböztethető. Ez különösen érvényes az észti és a lapp nyelvre, és bizonyos fokig a finnre is. A finnben például a *jalka* ('láb-fn') vs *jala-n* ('láb-nak a') vs *jalka-a* ('láb-partit') változás a nyílt és zárt szótag közötti hangtani szembenállással magyarázható. Ezzel szemben a megfelelő észti formákban: birt. *jala* (gyenge fok) vs partit. *jalga* (erős fok), nincs esetrag a második szótag bezárásaként, következésképpen nincs hangtani feltétel, melynek alapján meg lehetne jósolni a gyenge fokozat előfordulását. Ugyanez áll az észti partit, többes számra: *jalgu*, amit akkor érthetünk meg, ha szembeállítjuk a megfelelő finn; *jalko-j-a*-val ('lábak-partit. '; a végső *o* az *a* helyett, mint az alanyé, *jalka* alakban, rendes magánhangzó-változás az effajta környezetben). Nézzük meg a 4.2. táblázatot:

¹³ Hajdú a következőket állítja: "egy fokváltakozásra emlékeztető jelenség fordul elő a nganaszan (tavgi-szamojéd) nyelvben: azonban a kutatók jelezték, hogy a szószerkezet rövid szótagában bizonyos mássalhangzók változása okoz fokváltakozást. Ezek az esetek különböznek a finnlapp-esetektől. Mindkét jelenség az említett nyelvek külön jellegzetességeihez tartozik".

	alanyeset	birtokos eset	partit. egyes szám	partit. többsz.
finn:	<i>lehti</i> 'levél'	<i>lehde-n</i>	<i>lehte-ä</i>	<i>lehti-ä<lehti-j-ä</i>
észti:	<i>leht</i>	<i>lehe</i>	<i>lehte</i>	<i>lehti</i>

4.2. táblázat. részleges névszóragerőszak a finn és észti nyelvben

Az észti nyelvben az alanyeset végső magánhangzójának elvesztése oda vezetett, hogy e magánhangzót átminősítették, mint inflexiós esetvégződést a többi esetben. Ez a tény – valamint a szabályozó környezet elvesztése a fokváltakozáshoz és magánhangzó-váltakozáshoz – olyan inflexiós alakokat teremtett, melyeket kizárólag a váltakozások révén lehet felismerni (bár maguk a változások már nem jósolhatók meg a szótó alakjából). Ezek tehát inkább összeolvadó, mint ragozott alakok.

4.4. KÍSÉRLET AZ ŐS-URÁLI MAGÁNHANGZÓ-KÉSZLET REKONSTRUKCIÓJÁRA

Ebben a fejezetben bizonyos részletességgel megtárgyaljuk a mai szakirodalomban tett fő kísérleteket, melyek az ős-uráli magánhangzók kikövetkeztetésére irányultak, beleértve Janhunent és Sammallahit korábban bemutatott rekonstrukcióit is. Látni fogjuk, hogy a rekonstruált ős-uráli magánhangzórendszer alapjául szolgáló bizonyíték valójában nem támasztja alá a tankönyvekben általában közölt, eszményített képet.

4.4.1. Magánhangzó-váltakozás a mennyiségi megfelelés ellenében

Amint fentebb említettük, sem az uráli nyelvekben szórványosan megfigyelhető mennyiségi kölcsönhatások, sem a különféle magánhangzó-váltakozások nem jelentenek összefogott, következetes, módszeres jelenséget az adott nyelvekben. Ráadásul igen szabálytalan eloszlást mutatnak. Ezért felmerült az a kérdés, hogy vajon ezeket a jelenségeket nyomon lehet-e követni az ős-uráli időkig, vagy sokkal újabb, önálló fejlődésnek kell tekintenünk őket. Két fő szempont került elő:

(i) **W. Steinitz** (1944; 1950; 1955; lásd még Setälä 1912/14) nézete,

aki szerint a magánhangzó-váltakozás közös, ős-uráli, és nem másodlagos, nyelvhez kötődő jelenség volt. Legalább a finnugor korig vezethető vissza, bár ma elszórtan jelentkezik – több-kevesebb módszerességgel csak az obi-ugorban, a lappban és részlegesen a magyarban van jelen. A szerző nagyjából szabályos paradigmatiszós változások sorát állítja helyre az első szótagra az $a \sim o$, $a \sim i$, $a \sim u$ / $\ddot{a} \sim i$, $\ddot{a} \sim e$, $e \sim \ddot{i}$ stb. típusból. E változásokról azt tartják, hogy részben képesek megmagyarázni a szabálytalan megfeleléseket; a szerző ezeket átfogó, széles hatókörű magyarázó erőként használja. A kiinduló pont a keleti (vahi) osztják és a hegyi cseremisz magánhangzó-rendszere, amelyekről Steinitz úgy véli, hogy e tekintetben a legősibbek. Mindkét nyelv ugyanazt a jelleget mutatja: a három nyelvállású normális magánhangzók teljes rendszere mellett jelen van a redukált magánhangzók rendszere csupán egy magánhangzóval, a kettő közötti különbség úgy hangtani, mint fonologikus. A szerző e jellegzetességeket nem tekinti véletlennek, mivel a két nyelv sem genetikailag, sem földrajzilag nem közeli rokonai egymásnak; ezért az ilyen jellegeket az ősnyelv örökségének kell tekinteni. Hasonlítsuk össze a következő, redukált magánhangzókat tartalmazó etimológiai párokat az osztják és a cseremisz között:

(4.1) oszt. *kös-* 'vizelni' / cser. *kěž-* (UEW 210)

(4.2) oszt. *könč* 'köröm' / cser. *küč* (UEW 157)

(4.3) oszt. *ńělə* 'négy' / cser. *něl* (UEW 315-16)

Általában a vahi osztják *o*, *ä*, *ě* redukált magánhangzóknak feltehetőleg a hegyi cseremisz *ẽ*, *ü*, *ə* redukált hangzók felelnek meg. A szerző ezzel elégedett, még akkor is, ha egy másik (még keletibb) cseremisz nyelvjárásban az idevágó megfelelések a következő teljes magánhangzókkal adódnak: *u*, *ü*, *i*.

E magánhangzókat, további fejleményként, a redukált magánhangzókból származtatnák annak ellenére, hogy ez nem egészen „természetes” folyamat. A szerző szerint ezért a rekonstruált ős-uráli magánhangzórendszernek tartalmaznia kellett a teljes és a redukált magánhangzók szembenállását egy sor válta-

kozással együtt, de a mennyiségi megfelelés mint olyan nélkül. A hosszú és rövid szembenállása velejáró tényező kellett legyen a teljes magánhangzók megvalósulásának (amint, ha úgy vesszük, az osztjában még ma is történik, ahol az első szótag magánhangzójának hosszú-rövid megvalósulása a szótag szerkezetétől és a második szótag magánhangzójának a minőségétől függ).

Azonban Steinitz elemzésének az egyéb cseremisz nyelvjárásokban fellelhető teljes és redukált magánhangzók hibás párosításán túl számtalan gyengéje van (melyeket ő maga is elismer): (a) nagyon kevés, az elemzést alátámasztó helytálló párosítás van; (b) nagyon sok a rekonstruált magánhangzó-váltakozás; (c) vannak ellenpéldák, amint az oszt. nem 'név' (teljes magánhangzó) vs a cser. *ləm* (redukált magánhangzó; UEW 305; lásd még Abondolo 1996, 2) mutatja. Továbbá, Bereczki (1968; 1969) a cseremisz redukált magánhangzókat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy semmi közük a hasonló osztják magánhangzókhoz, hanem önálló fejlődés eredményei. Ez a közeli türk nyelvek, a tatár és a csuvas párhuzamos fejleményeire emlékeztet (a csuvasban a középső, illabiális rövid *ê* és a nem elől képzett, illabiális *ă* látszólag megfelel a cseremisz *ÿ* és *y* -nek (Manzelli 1993, 562). Más szóval ezek a redukált magánhangzók a nyelvszövetségi összetartás tipikus eredményei lennének.

- (ii) **E. Itkonen ellentétes álláspontja** (1939; 1946; 1954; 1960; 1962; 1988) a balti-finn csoport nyelveit – különösen a finnt – a hangszerkezet vonatkozásában a legkonzervatívabb nyelveknek tekinti, miközben megkérdőjelezi Steinitz váltakozásainak feltételezett szabályosságát. Nézetét arra a tényre alapozza, hogy az uráliban előforduló számtalan, feltehetőleg régi kölcsönszó a rekonstruált alakhoz közelebbi formában őrződött meg a finnben, mint magának az átadó nyelvnek a megfelelő kifejezése, vagy bármely hasonló szó az uráliban. Például a finnben a 'király' szava *kuningas*, jobban emlékeztet a német **kuningas* alakra, mint a svéd *konung*, *kung*. Hasonlóképpen a finn '100' *sata* közelebb áll a kikövetkeztetett indo-iráni **śata* alakhoz, mint a zür. *so* / az oszt. *sot*, *sat* l a magyar *száz* (UEW 467). Továbbá, bizonyos finn szavak –

akár kölcsönvettek, akár eredeti urálik – az rekonstruált, (általánosan elfogadott)ős-formákból ítélve¹⁴ egyáltalán nem változtak: *kala* 'hal' < ő.-u. **kala*; *maksa* 'máj' < ő.-u. **maks-a-y*, *nime-* név¹ < ő.-u. **nime*; *pesä* 'fészek' < ő.-u. *pesa*; *mene-* menni < ő.-u. **mene-*, *pata* 'fazék'¹ < ő.-u. **pata* és még sok más.

Itkonen úgy állítja helyre azős-finn-permi csomópont magánhangzó-szerkezetét, hogy ráadásul figyelembe veszi a második szótag hangzójának szabályozó tényezőjét, melyet a korábbi rekonstrukcióknál általában mellőztek. A balti-finnel és a lappal indul, majd folytatja a votják, a mordvin, a cseremisiz és a zürjén nyelvvel. A rekonstrukció csak teljes magánhangzókat tartalmaz kvantitatív megfelelésekkel (csak a középső nyelvállású magánhangzókra), amely tipikus jellegzetesség a balti-finnben, ahogy már említettük. Itkonen egy lépéssel tovább is megy, amikor azt állítja, hogy a permi, a volgai és a balti-finn csomópont-hoz tartozó nyelvek magánhangzó-rendszere azonos rekonstruált hangzórendszerből vezethető le úgy, hogy legalábbis e területen nem tűnik szükségesnek több ősnyelv felállítása. A gyakorlatban Itkonen a rekonstruált finn-permi magánhangzó-rendszert alapvetően azonosnak tekint a finnugor csomópontéval, még ha a nyugati nyelvek hang-rendszere nem is igazán illik az ugor ágé-hoz (lásd lejjebb). Az osztják típusú magánhangzó-váltakozások nincsenek benne, mivel ezeket új keletű független fejlődésnek tekinti; ez azért van, mert paradigmatis (és leszármaztatási) magánhangzó-változások alig fordulnak elő a finn-permiben, különösen a finnben.

A nehézségek között – melyekkel találkozni lehet, miközben ténylegesen egyenlővé teszik a finn-permi és azős-uráli magánhangzó-rendszert – van a mennyiségi megfelelés, amit csak azős-finn-permiig lehet nyomon követni. A más nyelvekben található mennyiségi szembenállás, mint pl. a magyarban, a vogulban és a szamojédban, e nyelvek élete alatt fejlődhetett ki, ahogy a szóban forgó megfelelések esetében a hosszú és rövid magánhangzó-párok gyakori össze nem illése mutatja. A magyarban például egy hosszú magánhangzó (kezdő szótagban) megegyezhet egy rövid vogullal és viszont: magy. *négy* vs vog. *ñila* (UEW 315); magy. *fő-*

¹⁴ Enyhén gyanús tény, ha ezek az alakok valóban 8000/6000 évesek!

*sze*k vs vog. *piit̃* (UEW 375); magy. *öl* vs vog. *āl* (UEW 566-67); jegyezzük meg azonban, hogy ebben az esetben rövid magánhangzós vogul változatok is léteznek. Azt a nézetet, hogy a hosszú magánhangzó, legalábbis a magyarban, új jelenség lenne, a régi szövegek megerősítik, ahol a hosszú és rövid közötti különbséget – ha egyáltalán volt ilyen – nem jelölték (lásd Bárczi 1958a, 84). Hasonlóképpen Collinder is megjegyzi (1965a, 102) hogy:

„... nem úgy van, hogy hosszú magánhangzós finn szónak... van ugyanilyen magyar párja, és hogy rövid magánhangzós finn szónak hasonló magyar párja van... a finn liemi 'erőleves' magyar párja a lé, levet (tárgye, e. sz.); a finn veri magyar párja a vér, vért (tárgye, e. sz.) (figyeljük meg a rövid magánhangzót az ebből képzett veres, vörös-ben)...”

A szamojéd esete újra azt a nézetet látszik alátámasztani, hogy a mennyiségi megfelelést ne tekintsük eredeti ős-uráli jellegzetességnek. Valójában a szamojéd nyelvekben található mennyiségi megfelelés típusát, mely a paradigma bármelyik teljes magánhangzójából áll, s ezt egy változatlan, redukált magánhangzó-szegmens követi, csak az ős-szamojéd nyelvre következtették ki, és ez a más típusú mennyiségi kölcsönhatásoktól különbözik. Nem világos, hogy ez a két jelleg – a finn-permi módszeres (nem kombinatorikus) mennyiségi megfelelés a szamojéd magánhangzó-sorozat ellenében – hogyan magyarázható az ős-uráli rekonstrukció szempontjából. Ezt a témát részletesen megvitatjuk a következő fejezetekben.

Lehtinen (1967), Rédei (1968) és Hajdú (2000, 258) is kifejezte súlyos kétségeit a balti-finn mennyiségi megfelelés uráli eredetéről, miközben Itkonen újra javasolta e nézet érvényességét (1969).

Összegzésül, valamint hogy néhány tudós egyetértését megemlítsük, mind Steinitz, mind Itkonen 11 magánhangzót következtetett ki: 7 rövidet és 4 hosszút (Itkonen); 8 teljeset (három nyelvállással) és 3 redukáltat (Steinitz). A Steinitz által kikövetkeztetett redukált magánhangzókra – **ü*, **ū*, **ĩ* – válaszul Itkonen rekonstruálja az **u*, **ū*, **i* rövid magánhangzókat. A különbség az, hogy Steinitz rekonstrukciójában a magánhangzó-váltakozások

jelentős szerepet játszanak, míg Itkonen mint másodlagos, nyelvhez kötődő jellegű, ezeket elveti, és fordítva a mennyiségi megfelelések esetében. Steinitz elemzését főleg a keleti nyelvekre alapozza, míg Itkonen csak nyugati nyelveket vizsgál, viszont az obi-ugort és a magyart nem érinti. Emlékezzünk, hogy a keleti osztjákban a magánhangzó-váltakozás elemzése szerint, ahogy Honti javasolta (1982a; 1983; 1984a; lásd a 4.3.3. fejezetet), a váltakozó alakok együtt fordulnak elő a régebbi, nem váltakozó formákkal úgy, hogy – legalábbis ebből az elemzésből ítélve – a magánhangzó-váltakozást újabb, nyelvspecifikus fejlődésként lehet magyarázni.

Újabban azt a nézetet, hogy a paradigmatisztikus váltakozásokat az ős-uráliig lehet visszavezetni, Tólos (1987) és Abondolo (1995; 1996) „*forogtatási*” modelljükben ha mértékletesen is, de újra javasolják. A forogtatási modell a korábban rekonstruált ős-uráli magánhangzók újra átírását javasolja, de csak két nyelvmagassággal és mennyiségi kölcsönhatással. Azonban, ahogy már Steinitzre vonatkozólag említettük, ennek a megközelítésnek az alapvető gyengéje az, hogy a váltakozásoknak túl nagy a magyarázóereje; más szóval minél több váltakozást tételezünk fel az ősnyelvekre, annál könnyebb létrehozni a megfeleléseket (lásd lejjebb is).

4.4.2. Az uráli családfa egyszerűsítése

E. Itkonen kutatásainak mintegy folytatásaként, Korhonen dolgozatok egész sorában (1974; 1976; 1981; 1984a; 1984b; 1986; 1988c; 1989) a hagyományos családfa nagymértékű egyszerűsítését javasolja. A szerző úgy érvel, hogy a rekonstrukcióhoz alkalmas anyag szűkössége következtében a legrégebbi uráli csomópontok között megfigyelhető minőségi különbségek (a magánhangzó- és mássalhangzórendszerben) a feltehetően létezett időbeli különbségek ellenére sem tűnnek számosnak vagy jelentőseknek. Vagyis a minőségi rétegződés egyre halványabb lesz, amint régebbi csomópontokat akarunk rekonstruálni. Például a rekonstruált késői ős-finn lényegesen különbözik a korai ős-finntól, de a korain belüli változás igen kevés. Az ős finn-volgaira visszavezethető változás csupán néhány hangváltozásra korlátozódik. Az ős-permi-finn és a régebbi ősnyelvek szintjén egyetlen hangváltozást sem lehet biztonsággal kikövetkeztetni. És valóban az irodalomban közölt ős-finn-permi, ős-

finnugor és ős-uráli változások rekonstrukciói alapvetően nem különböznek egymástól. Ugyanez igaz az ős-finn-volgai és a korai ős-finn helyreállítására¹⁵. Elvileg lehetséges, hogy a hangváltozások az idő bizonyos pontjain nagyon lassan haladnak, ahogy azok a kölcsönszavak (*kuningas* és *sata*) vagy azok az uráli szavak mutatják, melyeket úgy őrzött meg a finn, hogy pontosan olyanok maradtak, mint a rekonstruált alakok (lásd a példákat az előző fejezetben). Azonban megmagyarázhatatlan, hogyan tudott egy nyelv több évezreden át hangzóilag, minden egyes hang vonatkozásában ugyanaz maradni.

Korhonen, miután megfigyelte, hogy az uráliban a több időrendi rétegbe rendezés a fonológiai újítások alapján nem igazán indokolható, azt bizonygatja, hogy az alaktani újításokon alapuló rétegződés – amely ugyancsak fontos lehet – feltétlenül igazolható. Azonban, hogy állítását alátámassza csak két példát tud felhozni: a) az -s végződés, mellyel helyi esetragokat lehet képezni, mint a finn *talo-ssa* (< *talo-s-na*) 'ház-ban' és *talo-sta* (< **talo-s-ta*) 'házból' mely volgai-finn újításnak látszik; b) a következő szerkezetek, mint a finn *raha-tta* 'pénz nélkül', *leivä-ttä* 'kenyér nélkül', melyek föltehetően a finn-permi korszakra mennek vissza.

Ez a helyzet Korhonen érdekes megfontolásokra vezeti az összehasonlító módszert és a rekonstruált ősnyelv természetét illetően. Azt állítja, hogy a rekonstrukciók semmi olyan ismeretet nem tudnak nyújtani, mely már ne lenne látható a leánynyelvekben. Majd azon tűnődik, hogy vajon az ősnyelvet (és a kapcsolódó ősformákat), melyet az összehasonlító módszer és a belső helyreállítás módszere eredményeként kaptunk, nem inkább egyidejű, semmint diakronikus nyelvészeti entitásnak kellene tekinteni. Más szóval a szerző

¹⁵ Íme a legjelentősebb állítások eredeti szövege Korhonen-től (1974, 243-44):
"Varhaiskantasuomalaisia äännehenmuutoksia on todettu vain muutamia. Suomalais-volgalaiseen kantakieleen sijoittuu enää enintään pari äännehenmuutosta. Suomalais-permiläiseen kantakieleen ja sitä vanhempiin kantakieliin ei voida rekonstruoida luotettavasti yhtään äännehenmuutosta. Käytännössä tämä ilmenee siten, että kirjallisuudessa esiintyvät suomalais-permiläiset, suomalais-ugrilaiset ja kantaaurililaiset rekonstruktiot eivät eroa äänneellisesti toisistaan lainkaan ja myös suomalais-volgalaiset ja varhaiskantasuomalaiset rekonstruktiot tulevat lähelle tätä samaa tyyppiä."

(1974, 254) úgy véli¹⁶, hogy az ősnylevet „szinkron metanyelvnek” lehet tekinteni, melyre a kapcsolódó nyelvek jellegzetességeit a „természetesség” bizonyos elveivel összhangban kivetítjük. Ez az állítás nem irányult a történeti rekonstrukciók érdemeinek tagadására, vele egyszerűen csak azt akarta megjegyezni, hogy a rekonstrukciók a nyelvek történetének csak egy részét tudják elmondani, és hogy az ősnylev minden egyes arculatának rekonstrukcióját nem kaphatjuk meg.

E módszertani megfontolások után Korhonen az ős-finnben (ős-balti-finn és ős-lapp) bizonyosan létező olyan morfo-fonológiai változásokat elemzi, mint pl. a szótővégi magánhangzó-változások és a fonémikus mássalhangzó-váltakozások. Ezek a tulajdonképeni fokváltakozások mellett léteztek (amely mechanikusan működik; lásd 4.3.3.2. pontot) és a korai ős-finnre feltételezett nem-váltakozó formáknak a leképeződései, amint a 4.3. táblázat mutatja (Korhonentől átvéve 1974, 245).

<i>i ~ e</i>	<i>nimi</i>	‘név’	vs	<i>nime-n</i>	‘név-Birt.’	<	<i>*nime</i>	vs	<i>*nime-n</i>
<i>a ~ o</i>	<i>kala</i>	‘hal’	vs	<i>kalo-j-a</i>	‘hal-több.-Part.’	<	<i>*kala</i>	vs	<i>*kala-j-ta</i>
<i>a ~ e</i>	<i>kota</i>	‘ház’	vs	<i>kot-i-a</i>	‘ház-több.-Part.’	<	<i>*kota</i>	vs	<i>*kota-j-ta</i> ¹⁸
<i>ä ~ Ø</i>	<i>pesä</i>	‘fészek’	vs	<i>pes-i-ä</i>	‘fészek-több.-Part.’	<	<i>*pesä</i>	vs	<i>*pesä--j-tä</i>
<i>s ~ t</i>	<i>käsi</i>	‘kéz’	vs	<i>käte-nä</i>	‘kéz-Ess’	<	<i>*käte</i>	vs	<i>*käte-nä</i>
<i>n ~ m</i>	<i>ydin</i>	‘mag’	vs	<i>ytime-n</i>	‘mag-Birt.’	<	<i>*üdem</i>	vs	<i>*üdeme-n</i>

4.3. táblázat. Morfo-fonémiai változások az ős-finnben^{17, 18}

Korhonen ezután megjegyzi, hogy a történeti nyelvészet módszerei révén lehetetlen megkapni bármely olyan morfo-fonológiai változás megbízható rekonstrukcióját, melyek feltételezhetően léteztek az ős-permi-finn, az ős-finnugor vagy az ős-uráli korban.

¹⁶ Íme az eredeti szöveg idevágó része: "Nyt voidaan kysyä, eivatkö sisaisten rekostruktioiden ja vertailevan menetelmän tuloksena saatu kantakieli ja sen rekonstruoidut muodot kuulu pikemmin synkronisen kuin diakronisen lingvistiikan käsitteistöön. Kantakieli on nähtävissä puhtaasi synkronisena metakielenä, johon sukulaiskiellen ominaisuuDET projisioidaan."

¹⁷ Vessük össze a következő finn példákat: *tyttö-O* 'lány-nom.' ~ *tyttö-n* 'lány-gen.' ~ *tyttö-j-ä* 'lány-t.sz.-partit.' ~ *tyttö-nä* 'lány-ess.' stb.

¹⁸ Az átmeneti állapotban az *a ~ e* váltakozás egyértelmű: **käte-i-ä*; lásd még **pes-i-ä*.

Más szóval valószínűtlen, hogy a fokváltakozás már jelen volt a finnugor és/vagy az uráli szakaszban. A balti-finnben, a lappban, valamint a tavgi-szamojédban és a szölkupban a változás felszíni jelenség, melynek hangtani eredete jól látható. Ha ez a jellegzetesség korábbi szakaszokban létezett volna, legalább néhány nyelvben hagyott volna valamiféle kövült nyomot. Ezzel szemben a Setälä (1896) és Steinitz által javasolt finnugor magánhangzó-változások (melyekre lásd fenti 4.4.1. pontot) látszólag jobban megfelelnek az ősrégi típusú változás kívánalmainak. Az osztjákban – ahogy már említettük – a folyamat a keleti nyelvjárásban egy kicsit termékenyebb, bár eredeti szabályozó tényezői nem rekonstruálhatók. A legtöbb nyelvben ez a jelenség szórványos és megkövült (emlékezünk a magy. *hal-* vs *holt*, a finn *pala* vs *poltt* szavakra). Mindezt egybevéve a magánhangzó-váltakozás rekonstrukciójához rendelkezésre álló lényegi finnugor anyag olyan gyér, hogy semmilyen biztos következtetést nem lehet levonni. E tekintetben az összehasonlító módszer tehetetlennek bizonyul („*vertaileva menetelmä osoittautuu voimattomaksi*” [1974, 252]). Lehet arról elképzelésünk, hogy milyenek lehettek a múltbeli magánhangzó-váltakozások és szabálytalanságok, de pontos minőségüket és jellegüket nehéz helyreállítani.

Az eredeti ős-uráli váltakozások rekonstrukciójánál felmerülő nehézségeket Janhunen is kimutatja (1981b, 27), aki szerint:

*„A fonotaktikai korlátozások egyik következménye az, hogy csak két jellegzetes szótőtípus tud megjelenni a szógyöke-
rekben: á/ä- szótövek és ə- szótövek. Az utóbbinak egyik
ismertető jegye az, hogy a szótő végső magas (redukált) ə
magánhangzója a teljes szótagból álló ragok előtt a 0-
val váltakozhat, feltéve, hogy a mássalhangzó-eloszlás
korlátaikat nem sérti meg. Ez a jelenség (az un. mássalhang-
zós tő) gyakorlatilag egyike azon kevés morfofonémiai
váltakozásoknak, melyeket az ős-uráliiban rekonstruálni
lehet.”*

Kísérletek történtek arra, hogy az ős-uráli magánhangzórend-
szer rekonstrukciójával kapcsolatos néhány fő problémát elsimít-
sák. Például Décsy (1969a, 1969b) és Hajdú (1969c) két alapvető
kiindulási pontban megegyeznek: nem biztonságos az ős-uráli

magánhangzórendszert csupán néhány tucat szófejtés alapján rekonstruálni. Az etimológiák mellett más jellegzetességeknek is figyelmet kell szentelni, mint például a tipológiai irányvonalak a fonológiában, a hangok előfordulásának gyakorisága stb. Például a veláris illabiális *ɛ* és *ɪ* (melyeket néhány tudós, mint Steinitz, Collinder és Janhunen rekonstruált), valamint a palato-labiális *ü* és *ö* elég ritkán fordul elő úgy, hogy azt lehetne feltételezni, hogy ezek sokkal későbbi időben, önállóan fejlődtek ki. Más szóval elméletileg elfogadható, hogy az uráli nyelvek rendszerének összetettsége és változatossága egy eredeti, nagyon egyszerű rendszerből fejlődhetett ki, amely csak az alap magánhangzókat (*a o u e i*) tartalmazta, és a nagyon gyakori *ä* hangot. Egy ilyen alaprendszerből az összes többi magánhangzó származhatott a velarizáció (*ɛ*, *ɪ*), a palatalizáció (*ü*, *ö*), a redukció (*ə*, *õ*), a labializáció (*a*), a nyúlás stb. szokásos, természetes folyamatai révén, nem zárva ki annak lehetőségét, hogy az olyan hangok, mint az **ü* és **ɛ* az **i* illetve **e* allofonjai lehettek.

Ez egyszerű és elfogadható; azonban ha ezt a nézetet elfogadjuk, hogyan különböztetjük meg az ős-uráli vokalizmust bármely másiktól?

4.4.3. Az ős-uráli és ős-finnugor magánhangzórendszer Sammallahti-féle helyreállítása

Sammallahti (1988) Janhunen alapján (1981a) javasolta az ős-uráli magánhangzórendszer kikövetkeztetését, melyet gyakran, mint „szabványos” rekonstrukciót közölnek (lásd pl. Campbell [1997, 832]) (4.4 táblázat). A szerző szerint az *ä* helyett *a* is lehetséges, sőt tipológiai szempontból még valószínűbb.

	hátsó képzett magánhangzók	elől képzett magánhangzók
	/ u i	ü i
hangsúlyos helyzet	o	e
	ä	ä /
hangsúlytalan helyzet	/ i i	
	ä ä /	

4.4. táblázat. Sammallahti ős-uráli (szókezdő és nem-kezdő) magánhangzórendszere (1988, 481)

Sammallahti (1988, 486) az ős-finnugor magánhangzórendszer egyfajta rekonstrukcióját is felvázolta. Azt állítja, hogy ez a rekonstrukció

„...kísérlet a létező ős-uráli (Janhunen 1981a), az ős-obi-ugor (valamelyest módosítva Hontiból 1982a) és az ős-permi-finn (Itkonen 1954) rekonstrukciók közötti úrrá válására.”

A szerző úgy érvel, hogy egy jól különböztető ős-finnugor magánhangzórendszer feltételezését, az ős-urálival ellentétben, öt „rendszeres változás” támasztja alá az első szótag magánhangzórendszerében (az **i* megtartásán kívül). Ezek a változások azonban „ugyanazok, mint amelyeket Janhunen javasolt az ős-permi-finnre”, és mindegyiket csak egy-egy szófejtés igazolja. Továbbá a felsorolt ötből négy azokhoz a kétséges etimológiákhoz tartozik, melyekhez Janhunen bevezette a pontosabban meg nem határozott **x* szegmenst. A kérdéses etimológiák a következők: ’nyíl’ (lásd a [4.5] példát később), ’nyelv, lucfenyő’ (lásd [4.4] példát) és ’szárny/toll’ (lásd [7.10] példát alább). A rekonstruált ős-finnugor magánhangzórendszert a 4.5 táblázat mutatja be.

rövid	hosszú
/u i ü i	/uu ii ii
o e	oo ee /
ä ä /	

4.5. táblázat Sammallahti ős-finnugor (első szótagbeli) magánhangzó rendszere (1988, 486)

A szerző szerint (1988, 486) a második szótagban az **i* v. *ö*. **i* szembenállás talán már az ős-finnugor korban semlegesítődött, és csak az **i* maradt. E változás végül az **i* (és **ii*) első szótagbeli megszüntetéséhez is vezetett, és ösztönzést adott a magánhangzórendszer átalakításához.

4.4.4. Az ős-obi-ugor magánhangzórendszer „rekonstrukciója”

Az ős-obi-ugor vokalizmus kikövetkeztetése – melyet az ős-

uráli hangszerkezet rekonstrukciója során a komolyabb kísérletekben általában mellőznek – Honti (1979; 1982a; 1982b; 1983; 1984) és Abondolo (1995; 1996) széles körű kutatásainak tárgya volt. Vessük össze továbbá az „umlaut hipotézist” az osztják „ablauttal”, melyet Helinski mostanában javasolt (1999).

Honti (1982a) elvi alapokon választotta ki az összehasonlítható etimológiákat, ami már magában nagy teljesítmény, tekintettel a vogul és osztják nagyon eltérő nyelvjárásaira. Ő is a keleti osztják magánhangzó-váltakozások másodlagos eredete mellett érvelt (lásd 4.3.3.). Azonban a régi keletű problémák közül a következőket említhetjük meg: (a) a szerző az első szótag magánhangzójára összpontosít; (b) belülről rekonstruálja az obi-ugort, figyelmen kívül hagyva a külső bizonyítékokat; (c) 17 ős-obi-ugor magánhangzót következtet ki; (d) a javasolt hangfejlődések nem mindig és nem szigorúan a hangzás/fonológia követelményei szerint történnek.

Másrészről Abondolo kiterjedt etimológiai anyagon veszi figyelembe az uráli nyelveket, de csak két nyelvmagasságot ismer fel azáltal, hogy kiküszöböli a középső nyelvállású magánhangzókat. A szerző szerint (1996, 11-12), ha kiküszöböljük a rekonstrukcióból a középső nyelvállású magánhangzókat,

„az a kifejelettség kötelezettségét a mennyiségre hárítja, mely mindig változó kell legyen, bármely nyelvben, nem csak a hangsúly-ütemezett nyelvekben”.

Ezért Abondolo feltételezi a magánhangzók mennyiségi szembenállását az ős-uráliban, mely feltehetően épp a közös ős-obi-ugor felbomlása előtt „kellett összeomljon”, az **ii/*i > *i*, **äü/*ä > *ä* stb. típusú hosszú és rövid magánhangzók összeolvadását eredményezve. (Figyeljük meg, hogy Sammallahti (1988, 500) az első szótag magánhangzóját illetően ugyanezen a véleményen van.) Anélkül azonban, hogy a két nyelvmagasság kérdését számításba vennénk, talán biztonságosabb a mennyiségi szembenállást nem eredeti, ős-uráli jellegzetességnek tekinteni, ahogy fentebb kiemeltük (4.4.1. bek.). Továbbá, nincs független bizonyíték az ős-obi-ugorban a mennyiségi szembenállás „összeomlására”. Végül, de nem utolsósorban, ahogy már említettük, Abondolo megközelítése túl erőteljes az ősnyelvben jelenlévő váltakozások miatt.

Az eddigi erőfeszítések és teljesítmények ellenére még mindig biztonsággal állíthatjuk, hogy az obi-ugor magánhangzó összefüggések homályosak maradnak.

4.4.5. Az ős-szamojéd összeillesztése az ős-finnel: Janhunen forrásanyaga

Már bemutattuk Janhunen összehasonlító forrásanyagát a 4.1. fejezetben. A következő három pontban ezt az anyagot fogom részletesen megvitatni.

Amint láttuk, a nyugat-uráli és a szamojéd nyelv vokalizmusa között nincs megfelelés. Azt is láttuk, hogy a hagyományos családfához nem állt rendelkezésre megfelelő, teljes rekonstrukció. Ahogy Janhunen mondja (1981a, 219)¹⁹:

„Lehet, hogy a hagyományos uráli családfa inkább alapul egyfajta durva tapogatódzáson, mint az anyag alapos elemzésén.”

Janhunen megpróbálta a finn nyelvek és szamojéd hangszerkezete közötti szakadékokat áthidalni, és legyőzni „*az anyag alapos elemzésének*” hiányát. A szerző először az ős-szamojéd vokalizmusát (és részben a mássalhangzó rendszerét) (1977) állította helyre, amit úgy tekinthetünk, hogy nagyjából el is ért. Azután összehasonlította a szamojéd vokalizmust az ős-balti-finn/ős-permi-finnel. A mássalhangzórendszert is figyelembe vette. Az ugor ágat azonban kihagyta a módszeres összehasonlításból (a 4.1.-ben kifejtett okok miatt) úgy, hogy az ős-permi-finn csomópontot ténylegesen azonosnak tekintette az ős-finnugorral.

Janhunen kutatása (Sammallahti 1979-es, az ős-uráli rekonstrukcióról szóló alapvető munkájának ellenőrzése) megmutatja, milyen nehéz lehet a finn nyelvek ágát – nem is szólva az ős-finnugorról – a szamojéd ággal összehangolni. Ráadásul Janhunen részletes permi-finn, szamojéd és (néha) ugor hangszerkezeti elem-

¹⁹ Az eredeti szöveg így szól: *"Vaikka perinnäinen uräliläinen sukupuu perustuneen pikemminkin jonkinlaiseen karkeaan sormituntumaan kuin aineiston eksaktiin analyysiin."* A szerző azzal folytatja, hogy mindazonáltal a családfa az uráli nyelvek elkülönülésének legalább az alapvető útját tükrözi.

zése bizonyos szabálytalanságot fed fel, amely szétterjed, mindent áthat, és minden bizonnyal sokkal nagyobb, mint ahogy azt rendszeren az általános- és szakirodalomban leírják.

A továbbiakban néhány, Janhunén által rekonstruált (1981 a) őś-uráli etimológiát közlök. Nyilvánvalóan azokat a szótani tételeket választom, melyek legjobban illenek e munka céljához, anélkül hogy túlzottan tekintetbe venném, milyen módon érvel a szerző, és hogyan csoportosítja az anyagot. Nevezetesen a 4.4.5.1. pontban felsorolt szótani tételek a mennyiségi kölcsönhatás kérdését szemléltetik egy jellegzetes őś-uráli (szemben az őś-finnugorral) rekonstrukció távlatából. A 4.4.5.2.-ben felsorolt szóképzési tételek a veláris illabiális magánhangzók problémáját ábrázolják. A magánhangzó, vagy a mássalhangzórendszerben, vagy mindkettőben lévő (többé-kevésbé) szabálytalan megfelelések példáit a 4.4.5.3. bekezdésben közlöm. Ezen etimológiák többsége jelenti az etimológiai anyagnak azt a magját, melyre az uráli család megállapítását alapozták. Egy más mellé helyezve a Janhunén és más források által javasolt rekonstrukciókat, tisztázni tudjuk a vélemények, magyarázatok, elemzések sokféleségét, melyet úgy határoztak meg, mint az őś-uráli vokalizmus vizsgálatának útvesztőjét (Gheno & Hajdú 1992, 175).

4.4.5.1. Az őś-uráli mennyiségi megfelelés kérdése

A következő példák azt mutatják, hogy milyen távoliak lehetnek az őś-szamojéd szófejtések az őś-permi-finntól, miközben néha közelebb állnak az ugorhoz, még akkor is, ha az ugor párhuzamokkal való rendszeres összehasonlítás – mint említettük – hiányzik:

- (4.4) az ő.-p.-f. **kōsi* vs az ő.-sz. **kåæt* 'lucfenyő': finn *kuusi* / ju. sz. *χādī* / je. sz. *kari*, *kadi* / ka. sz. *kot*, stb; ezeket Janhunén (1984, 240, [80] tétel) ő.-u. *kāxsī*-ként, de az UEW 222 ő.-u. **kuse* ~ **kose*-ként állította helyre; a balti-finn párhuzamok szabálytalanok az első szótag vokalizmusában,
- (4.5) az ő.-p.-f. **nōli* vs ő.-sz. ? **hēaj* 'nyíl': finn *nuoli* / magy. *nyíl* / zür. *ñil*, nev / vog. *ñēl*, *ñāl* / ju. sz. *-ñi* / szö..sz. *-ñī* / ka. sz. *nié*; ezeket Janhunén (1981a> 241, [83] tétel) ő.-u.

*«*ñixli*»-ként, de az UEW 317 ő.-u. **ñele* (**ñöle*)-ként rekonstruálta. Janhunén állítja, hogy az ugor nyelvek jobban megőrizték az első szótag jellegzetes magánhangzó minőségét, mint a rokonaik. Ugyanez érvényes más esetekre is, lásd például a magyar *új* (Janhunén [96] tétel).

Hasonló magánhangzópár létezik más alapvető, szótani tételknél az ő-szamojéd és ő-sz.-finn-permi között, mint: a finn *kieli* „nyelv”, amelyet Janhunén ([81] : 240 tétel) ő.-u. **käxli*-ként állít helyre; a finn *tuomi* ’madár-cseresznye’-t ő.-u. **d’ixmi*-ként ([82]: 240 tétel); a finn *koivu* ’nyír’-t ő.-u. **koxji*-ként ([84]: 241 tétel); a magy. *toll* / mor. *tolga* ’toll / szárny’-at ő.-u. **tuxli*-ként ([85]: 241) rekonstruálta; a finn *kuolla*- ’meghal’ végett lásd később a (4.20) szótani tételt.

(4.6) az ő.-p.-f. **kakta* vs ő.-sz. **kitä* ’kettő’: a finn *kaksi* / magy. *két* / vog. *kit* / ju. sz. *šid’e* / je. sz. *sire* stb.; ezeket Janhunén ő.-u. **kektä* ~ **käktä* alakban ([113]: 258 tétel), de az UEW 118-19 ő.-u. **kakta* ~ **käktä* alakban rekonstruálta (a szamojéd alakokat nagyon bizonytalannak tekintik). Itt Janhunén a szamojéd és az ugor nyelvről ismét azt állítja, hogy az első szótag eredeti, elülső nyelvállású magánhangzóját megőrizték úgy, hogy az ő-sz.-permi-finnben szórványos *ä* > *a* változást kell feltételezni. A két ág vokalizmusának rossz illeszkedését annak a „hangtani kiegyensúlyozatlanságnak” tulajdonítják, mely a számokat jelölő szavakra jellemző („*tyypillistä äänteellistä labiliutta*”; [Janhunén 1981a, 258]).

(4.7) az ő.-p.-f. **šüdäm(i)* vs az ő.-u. **sejə* ’szív’: finn *sydän* (birt. *sydämen*) / magy. *szív* (tájszóval *szű*, *szü*) / ju. sz. *šej* / ka. sz. *sī*; ezeket Janhunén ő.-u. **šädä* ~ **šüdä* alakban ([117]: 258 tétel), de az UEW 477 ő.-u. **šiä(-m3)* (**šüä[-m3]*) alakban rekonstruálja. Janhunén szerint a szamojédban a második szótag redukált magánhangzója a következő eredeti sorrendre mutathat: nyílt magánhangzó + szótagvégi félmagánhangzó. A szó azonban egyéb szabálytalanságokat mutat: az eredeti *d* (vagy *d’*) elvesztését az ugorban: vog. *sim* / oszt. *sēm* / magy. *szív*, és az első szótag illabialitását: ug.? **šidäm*. (Jegyezzük meg, hogy ez azon kevés szótani tételek egyike, melynek alapján a köz-

bülső * δ -t tételezték).

Az ős-szamojédban a (4.4) és (4.5)-höz hasonló párokban a magánhangzósorrend látszólag „igen szabályosan” (1981a, 239) felel meg az ős-permi-finnben egy hosszú magánhangzónak (a kezdő szótagban). Ez a sorozat egy közönséges teljes magánhangzóból + egy *V0 típusú redukált magánhangzóból áll. A redukált magánhangzó visszakövethető az ős-szamojédig, minthogy annak magánhangzó-paradigmájában ez jól elkülöníthető egység (Janhunen 1981a, 239f.). Ezek az etimológiai párok megerősíthetik azt a nézetet, hogy bizonyos mennyiségi megfelelés eredeti ős-uráli jellegzetesség lett volna: egyrésről adott egy csak a balti-finnre jellemző magánhangzó-hosszúság; a másik oldalon található a szamojéd m: magánhangzósorrend: magánhangzósorrend, mely két szótagú sorozatként magyarázható, s ebben mássalhangzó helyett hangrés található a szótaghatáron (*VC0 típusú az ős-szamojéd korban). Sajnos a helytálló etimológiák száma (pontosan 5 tételt sorol fel a forrásanyag) nem elég arra, hogy biztos következtetéseket vonjunk le. Janhunen pedig maga sem tudja, hogy az ős-uráli rekonstrukció szempontjából hogyan magyarázza ezeket a jelenségeket és kölcsönös kapcsolatukat. Azt sem tudja eldönteni, hogy a két jellegzetesség közül melyik tekinthető eredetinek és melyik a másodlagos: a permi-finn magánhangzó-hosszúság vagy a szamojéd magánhangzó utáni redukált magánhangzó. Ezen felül fennáll a lehetősége annak, hogy mindkét jellegzetesség másodlagos fejlemény, azaz egy, még ismeretlen ős-uráli szegmens visszatükröződései (fonotaktikai szempontból a kérdés a szótaghatáron lévő mássalhangzó természete körül forog). A szerző szerint ez utóbbi magyarázat tűnik a legsejmlegesebbnek és a legígéretebbnek. Ezért Janhunen bevezet egy jelölést, amely ettől kezdve sok szerzőnél az ős-uráli rekonstruált mássalhangzórendszer része lesz: a szamojéd magánhangzó redukált magánhangzóját visszavezeti egy tiszta, ős-uráli mássalhangzói szegmensre, melyet - ismeretlen lévén – ’*x’-nek jelöl. Már korábban bemutattuk véleményét e szegmens helyzetéről (lásd a 4.1.1. fejezetben az idézetet). Ezt az elemzést Janhunen (1998, 463) alapján megerősíti. Azt állítja, hogy a kérdéses mássalhangzó, melyet

*„talán veláris kötőhangként lehetne meghatározni, paradigmatikusan a *w-vel és az *y -nal, a másik két kötőhanggal párhuzamos”.*

Majd hozzáteszi²⁰, hogy

„a redukált magánhangzó nem-szótagalkotó eredete a magánhangzó-sorozatokban megmagyarázza azon sorozatok hiányát, ahol az utóbb említett komponens egy teljes magánhangzó”.

E ponton Janhunen megjegyzi, hogy az uráli szóképzletben számtalan egy szótagú szó található a szamojéd CV és a balti-finn CVV típusból, melyek etimológiailag is „igen gyakran” meg-egyeznek (1981a, 245-48). Az efféle szót hagyományosan úgy magyarázzák, mintha eredetileg két szótagú gyök lett volna, bár a problémát természetesen a belső mássalhangzó rekonstrukciója és fonológiai meghatározása jelenti²¹. E fonéma azonosításának egyik lehetősége az lehetne, hogy az x mássalhangzói szegmenshez kapcsolnák. Ez megengedné azt az állítást, hogy az ő-s-permi-finn korban (vagy az ő.-f.-u. fázisban?) a magánhangzók közötti x-et megelőző magánhangzó pontosan úgy vált hosszúvá, ahogy a (4.4) és (4.5) példában a szótagvégi x-et megelőző magánhangzóval történik. Mindenesetre a szótagvégi *x mássalhangzó mindig összeolvadna a magánhangzóval, míg a magánhangzók közötti *x néha független szegmensként maradna meg. Néhány példa ezekre az egyszótagú gyökökre: a finn *myy-* 'adni, eladni', melynek rekonstruált alakjai lehetnek: az ő-f-p? **mexi-* vs az ő.-sz. **mi-* < u. **mexi-* ([91]: 245 tétel); a magy. *fő-/mor. pije-* 'főz', rekonstruálva, mint ő-f-p? **pexi-* vs ő.-sz. **pi-* < u. **pexi* ([92]: 245 tétel); a finn *nai-nen* 'asszony, nő' (*nai-da* 'házasodni', *naa-ras* 'nőnemű')/a magy. *nő*, rekonstruálva, mint p.-f? **näxi* vs ő.-sz. **ne* < u.

²⁰ Janhunen szerint (1998, 463) a mai nyelvek között csak a nganaszan (tavgi-szamojéd) és az enyec (jenyiszej-szamojéd) őrizte meg a magánhangzó-sorozatok következetes nyomait.

²¹ Jegyezzük meg, hogy ezen esetekben a minimális fonológiai szó szerkezetét is figyelembe kell venni. A finnségi nyelvekben az egyszótagú szónak hosszú magánhangzója vagy diftongusa kell legyen. Ezért szükségtelen a szóbanforgó szavakat kétszótagúként rekonstruálni. Ugyanez áll a szövegben tárgyalt finn *luu*, *puu*, *suu* stb. szavakra.

**näxi* ([94]: 245 tétel). Azonban – ahogy Janhunen számtalan alkalommal rámutat – ennek az **x* szegmensnek a fonológiai helyzetéről és eloszlásáról szóló minden feltételezés kétes értékű, különösen azért, mert hasonló környezetben a **k*, **ŋ*, **w* és **j* is hajlamos arra, hogy együtthangozzék a magánhangzóval.

Az ős-uráli mennyiségi megfelelés létezésének kérdését Helimski most következő szavaival zárhatjuk (1984a, 13):

„A [szamojéd nyelvek] önálló fejlődése során kialakult számos különbség kizárja annak lehetőségét, hogy a szamojédban a mennyiséget teljes egészében megmagyarázzuk.”

Ahogy a példákban egyértelmű, az UEW-ből az **x* ős-uráli szegmens – amint Janhunen (1981 a) rekonstruálta és Sammallahti (1988) átvette – teljesen hiányzik.

A fent felsorolt példák az uráli nyelvcsalád különböző ágainak magánhangzópárjaiban szemléltetik az illeszkedés hiányát. Vegyük például a (4.7) etimológiai sorozatát. Itt a szamojéd és ugor párhuzamok egy eredeti **i* hanghoz közel álló valamire mutatnak (de figyeljük meg, hogy Janhunen az ugor **i*-t szabálytalannak tartja), míg más párhuzamok egy labio-palatális magánhangzóra utalnak. Ugyanez áll a következő párhuzamokra is: a magy. *köt/a*. vot. *kŭtkŭ-/a* finn *kytke-*, melyek ismét labio-palatális magánhangzóra mutatnak. Azonban az ómagyarban van *ket-nie*,²² míg a vogulban *kät-*, úgy, hogy egy eredeti **e*-hez közeli hangot is lehetne rekonstruálni (UEW 163).

A (4.5)-béli etimológiai sorozat a mennyiségi megfelelés kérdésén túl szintén azt a vitatott kérdést mutatja be, hogy létezett-e az első szótagban független veláris illabiális *i* az ős-uráliiban. Ezt először Steinitz (1955) tartotta lehetségesnek, és ebben mások mellett Collinder is támogatta (1965a). A (4.5) típusú példákban az obi-ugor és/vagy permi nyelvek veláris illabiális *i*-vel vagy *e*-vel rendelkeznek, a magyarban *i* van (a veláris illabiális *i*²³ visszatükröződése), míg a nyugati nyelvekben különféle

²² Ezt a formát találjuk a *Halotti beszéd* szövegében, melyet a későbbiekben mutatunk be és tárgyalunk.

²³ Az illabiális *i*-nek (és hosszú változatának), melyről feltételezik, hogy az ős-

veláris magánhangzók jelennek meg. Ahogy láttuk, Janhunen rekonstruálja az ő.-u. **nīxlj* alakot. Azonban ezt nem mindenki fogadja el, ahogy az UEW 317 által javasolt váltakozó ős-formák mutatják: **ñęle* (**ñōle*). Másik ilyen típusú példa a finn *suoni*/magy *in*, melynek egyrésztől megfelel a vog. *tēn*, *tān* és a zür.-vot. *sen/a* je. sz. *ti* stb., de másrésztől, illabiális magánhangzó nélkül az oszt. *lan*, *jan*, *ton* is. E sorozathoz az UEW 441 a **sēne* (**sōne*)²⁴ vagylagos formákat javasolja.

4.4.5.2. A veláris illabiális magánhangzók kérdése

A veláris illabiális magánhangzókra vonatkozó vita kiterjed más etimológiai sorozatokra. Janhunen szerint (1981a, 227-37) ennek a magánhangzónak ős-uráli természetét, mely később feltehetőleg összeolvadt az ő.-p.-f. **a*-val, megerősíti néhány obi-ugor és szamojéd párhuzam létezése, melyek ugyanazt az illabiális magánhangzót tartalmazzák (ez egy másik fonológiai összetartás a két uráli ág között). Ennek ellentétéként lehet találni a finnben és a magyarban is az *a* hangot, ahogy a következő példák mutatják:

- (4.8) az ő.-sz. **ilā* vs az ő.-p.-f. **ala* 'alatt': a finn *ala*, *alla* (SS A 1, 66) / a magy. *al* (*alatt* stb) / az oszt. *il* / a ju. sz. *nilna*; melyeket Janhunen ő.-u. **ilā*-ként ([38]: 227 tétel) rekonstruált, de az UEW 6-ban ő.-u. **ala*-ként szerepel.
- (4.9) az ő.-sz. **mītā* vs az ő.-p.-f. *maksa l* a finn *maksa l* a magy. *máj* / a vog. *majət* / a ju. sz. *mit*; ezeket Janhunen ő.-u. **mīksā*-ként rekonstruálja ([41]: 228 tétel), de az UEW 264

magyar kor vége felé fejlődött ki és aztán eltűnt, a mai *u*-ban és *i/i-ben* vannak leképződései. Más, e hangokat tartalmazó szavak a *híd* és *ír-ni* (Imre 1988, 426).

²⁴ Jegyezzük meg, hogy a türkbën is van egy veláris illabiális *i*, gyakran váltakozva az *a*-val, ami a 7. és 13. század között a magyar és türk közötti számos "fonológiai konvergens hangfejlődés" egyike (Ligeti 1986). Ez a váltakozás tükröződik a magyar nyelv türk jövevényszavaiban, ahol néha az illabiális hang megőrződik, mint a: magy. *szirt* vö. tür. *sirt* 'gerinc' (TESz III, 765), magy. *kín* vö. tür. *kin* (TESz II, 491); míg máskor egy mély magánhangzó kerül a helyére, mint a magy. *karvaly* vö. tür. *kirgi* (TESz 395) stb. (lásd még Sauvageot 1971, 54).

szerint ő.-u. **maksa*.

E. Itkonen szerint (1988, 326-27) azonban egyetlen ilyen fajta megfelelés létezik, mely egyidejűleg magában foglalja a vogult, osztjákot és szamojédot és ez a cirbolyafenyő neve: a vot. *susi-pu/az* oszt. *liʒəl/a*. vog. *tāt*, *tət/a*. ju. sz. *tidə?* < az ő.-p.-f. **saksi*. Ezeket Janhunén, mint ő.-u. **siksĭ-t* (1981a, 236 [70] tétel), viszont az UEW 445, mint ő.-u. **soks3-t* (*saks3*, *seks3*) rekonstruálta. Ezért az az állítás, hogy az **a* (ami a permi-finnben és a magyarban van jelen) és az illabiális **i* (a vogulban, az osztjáokban és a szamojédban) közül a másodikat kellene eredetinek tekinteni, nem tartható fenn. Ellenkezőleg, azt kell elismerni, hogy az *i* fejlődött ki az **a*-ból, amint a magy. *ipa* mutatja, mely az *apa* nyelvjárási változata ('após'). Javasolható egy **a* > **i*; > *i* változás, az eredeti f.-u. **appe*-ből kiindulva. Másrészt Janhunén (1981a, 236 [71] tétel) ő.-sz. **apə-t* rekonstruál az ő.-u. **ippi*-ből, az ő-f-p **appi-vel* szemben (finn *appi*) és állítja, hogy a magyar *ipa* világosan utal az eredeti illabiális magánhangzóra. Azonban az ugorban itt is számtalan változat létezik: hasonlításuk össze az oszt. *up*, *op* és a vog. *apā*, *up* stb. alakokat (UEW 14).

Ahogy a fent felsorolt példákból nyilvánvaló, a magyar magánhangzó-rendszer időnként egyezik az obi-ugor (legalább e nyelvek egyikének) és/vagy a szamojéd, máskor pedig a permi-finn vokalizmussal.

Az első esetre egy példa a 'nyíl' meghatározása ([4.5] példa korábban). Itt a magyar – Janhunén szerint – a szamojéddal együtt világosan megőrizte a kezdeti illabiális magánhangzó eredeti minőségét. Ugyanez érvényes a magy. *ij/a*. finn *jousi/a*. ju. sz. *jin/a* vog. *jāwt*, *jawt/az* oszt. *joʒəl* 'ij'-ra, melyre Janhunén az ő.-sz. **jintə* és az ő.-u. **jĭjsĭ* ([96]: 253 tétel), míg az UEW 101 az ő.-u. **joŋ(k)s3* alakokat következteti.

A második eset példaként vessük össze a magy. *al*, *alatt* ([4.8] példa) és a máj alakokat ([4.9] példa), ahol a magyar vokalizmus a finn mellé sorakozik, miközben a vogul és osztják vokalizmus a szamojéd és a permi-finn magánhangzó-minőség között ingadozik.

Sammallahti is kimutatta (1979, 50-58) a permi-finn (/f-u) és

a szamojéd csomópont összeillesztésének nehézségeit, különösen a vokalizmust illetően (de a mássalhangzórendszer tekintetében is). A szamojéd magánhangzósor és a permi-finn mennyiségi megfelelés közötti bizonytalan illeszkedés kérdésén túl, a szerző a következő problémákat emeli ki: az ő.-f.-u.-ban ismeretlen, négy ő.-sz. magánhangzó kérdése: **õ*, **e*, **i* és **ə*; a két ág közötti, különböző általánosan magánhangzós fonotaxis és az a tény, hogy az ősfinnugorban főleg a következő magánhangzó sorozat felel meg az őszamojéd **ə* -nek: az **u* (kb, 20 esetben), az **a* (4-7 esetben), az **o* (3 esetben), az **i* (3 esetben), az **õ* és *ü* (2 esetben).

4.4.5.3. Az ősz-uráli hangszerkezet állapota

A Janhunen forrásanyagában felsorolt etimológiákat a helyreállítás szempontjából, a szerző szerint három csoportra lehet osztani (1981a, 252):

- a) szótövek, melyek hangminősége világosan rekonstruálható a szabálytalanságok ellenére, feltéve, hogy a szabálytalanságok valahogy igazolhatók;
- b) szótövek, melyek rekonstrukciójához az alsóbb szintek ősnyelvi módot adnak vagylagos választásokhoz;
- c) szótövek, melyek ősz-uráli eredeti hangalakja számtalan ok miatt homályos marad.

A következőkben felsorolok néhányat ezen szófejtések közül, nyilvánvalóan megismételve Janhunen rekonstrukcióit, de figyelmen kívül hagyva bemutatási sorrendjét. A következő példák a b) csoporthoz tartoznak:

- (4.10) az ő.-sz. **emä* vs az ő.-p.-f. **emä* 'anya, nő, asszony': a finn *emä* / a magy. *eme* 'koca' (ó-magy. 'nőstény, női') / sző. *ämä* / ju, sz. *neb'e* stb; ezeket, mint ő.-u. **ämä* ~ **emä*-t rekonstruálták ([110]: 257 tétel; UEW 74). A szerző megjegyzi, hogy ebben az esetben a hangtani szabálytalanságot az érzelmi természet vagy (közeli) hasonlóság okozhatta, amely a gyermeknyelvre jellemző („*luonteenomainen affektii-visuus tai lastenkielenomaisuus*”).

- (4.11) az ő.-sz. **meñä* vs az ő-f-p **meñä* 'meny, fiatalasszony', amit ő.-u. **mäñä* ~ **meñä* alakban rekonstruáltak ([111]:257 tétel). Hasonlítsuk össze a finn *miniä* / a magy. *meny* / a vog. *miñ*, *mäñ* / a je. sz. *mē* alakokkal. A balti-finn párhuzamok szőkezdő zárt magánhangzóra mutatnak **miñä* (UEW 276).
- (4.12) az ő.-sz. **wiḡə* vs az ő.-p.-f. **wäḡiw* vő', amit ő.-u. **weḡiw* ~ **wäḡiw*-ként rekonstruáltak ([114]: 258 tétel). Vessük össze a finn *vävy* / a magy. *vő* / a mor. *ov* / a cse. *wiḡə* / az oszt. *wog* / a ju. sz. *jīj* / a je. sz. *bī-t*. Az UEW 565 **waḡe*-t rekonstruál, miközben kimutatja a finn, a lapp, a mordvin és a cseremiszi magánhangzó-megfelelésben a szabálytalanságot, ami talán a szó „*érzelmi jellegének*” tulajdonítható (és az *-ḡ-* velarizáló hatásának is). Janhunnen ugyanezt a megjegyzést teszi az „*érzelmi jelleg*” tekintetében.
- (4.13) az ő.-sz. **tivə* vs az ő.-p.-f. ? **täwiw* 'tüdő', amit ő.-u. **tewiw* ~ *täwiw* alakban rekonstruáltak ([115]: 258 tétel). Vessük össze a nyelvjárási finn *tävy*, *täky* > *täty* / a vot. és zür. *tī* / a magy. *tüdő* (nyelvj. *tidő*) / a ju. sz. *tīwak* / a ka. sz. *tu-t*. Ez az etimológia ugyanazt a magánhangzóviszonyt mutatja, mint az előző, amikor is fel kell tételeznünk az ő-u-ból egy **ä* ~ *e* > **ü* > **i*²⁵ típusú átalakulást az ő.-f.-u.-ba (UEW 519).

Amint látható, Janhunnen mindegyik etimológiai sorozatra két rekonstruált változatot javasolt, de véleménye szerint nincs meghatározó ismervünk annak eldöntésére, hogy a kettő közül melyik képviseli a régebbi állapotot.

Ehhez a csoporthoz tartoznak a következő szavak is: a 'szív' megnevezése ([4.7] tétel); a 'kettő' számnév ([4.6] tétel) és a 'tó, tenger' megnevezése: a magy. *tó* (tárgy. e. *tava-t*)/a vot. és zür. *ti*/a je. sz. *to* stb., melyre Janhunnen az ő.-u. **toxī* - **tuxī* alakot rekonstruálta ([109]: 257 tétel), míg az UEW 533 a **tow3-t*.

A következő szótári tételek a c) csoporthoz tartoznak.

²⁵ Ezt az etimológiát, az előzőhöz hasonlóan, Tyler (1968, [90] tétel) a dravidával hozta összefüggésbe. Szerinte a rekonstruált uráli szőfajtés magánhangzók közötti *-y-* t kellene tartalmazzon és nem *-w-t*, hogy megfeleljen a jurák szamojéd alaknak.

Janhunen (1981a, 259)²⁶ szerint ez a csoport tartalmaz számos ős-uráli tőszót, melyek helyreállítása még megoldatlan hangtani kérdésekhez, vagy egyéb bizonytalan sajátosságokhoz kapcsolódik. A „*nyelvtörténeti irodalmat elárasztó uráli megfeleléseket*” e csoporthoz lehet sorolni. A szótári tételek kiválasztásának ismérvei: az „*elégleges*” fonológiai és jelentéstani hasonlóságuk²⁷ és az, hogy az alapszókészlethez tartoznak:

(4.14) ö.-sz. **nāta-* vs ö.-p.-f. **nat3(~)* 'húg, sógornő': finn *nato* / cse. *nuďa* / ju. sz. *nadu*, *natu*, ezeket ö.-u. **nāt3-ként* ([120]: 260 tétel) rekonstruálják. Itt a második szótag magánhangzójának a visszavezetése jelenti a nehézséget.

(4.15) ö.-sz. ? **jē* 'fenyőfa, pinus silvestris' vs ö.-ob-ug **j3γ* 'fa'. Hasonlítsuk össze: az oszt. *juχ* 'erdő' / a vog. *jiv* / a ju. sz. *jē* ?-t ([120]: 260 tétel). Itt a szamojéd szinten látható a szabálytalanság, és még mindig bizonytalan az obi-ugor rekonstrukció. A legvalószínűbb az ö.-u. **j3xi* vagy talán **jixj*, amiből legalább a szamojéd alakokat le lehet vezetni. Janhunen továbbá azt hiszi, hogy ezek, korlátozott elterjedésük miatt, újítások lehetnek. Az UEW 107 egy ö.-u. **juw3* alakot rekonstruál.

E csoportban található egyéb szavak: a finn *vyö* 'öv', mely több szempontból szabálytalan ([121]: 260 tétel); a finn *uida* 'úszni', mely a szamojéd mássalhangzórendszerben és a balti-finn vokalizmusban mutat szabálytalanságokat ([122]: 260 tétel); a finn *kymmenen* 'tíz', mely a számokat jelző szavakra „*jel-lemző gazdagságot*” mutat ([124]: 261 tétel).

A következő szavakat (melyek az előző csoporton belül al-

²⁶ Itt adom az eredeti szöveget (1981a, 259): "*Vihdoin on joukko kantaurälilaisia sanavartaloita, joiden rekonstruointiin liittyy vielä ratkaisemattomia äänteellisiä ongelmia tai muita epävarmuustekijöitä. Tähän joukkoon voitaisiin oikeastaan sisällyttää valtaosa niistä »urälilaisista» sanarinnastuksista, joita etymologinen kirjallisuus on tulvillaan.*"

²⁷ Janhunen szövege így szól (1981a, 259): "*Siksi on syytä rajoittaa tarkasteleu niihin tapauksiin, jotka täyttävät etymologisen analyysin sormituntumaehdot: riittävään äänteellisen ja semanttisen samankaltaisuuden.*"

csoportot képeznek) a szerző „különösen aggasztónak” tekinti („*erityisen hankalia*” [1981a, 261]), mert az egyik szinten egy (nyilvánvalóan) közönséges hang képviselőjének látszólag „rejtélyes változat” („*selittämätön kirjavuus*”) felel meg a másik szinten. Ez különösen nyilvánvaló egy meglehetősen egységes balti-finn szófejtésekből álló csoportban, mint pl.: *luu* ’csont’, *puu* ’fa, erdő’, *suu* ’száj’, *kuu* ’hold, hónap’:

- (4.16) ö.-sz. **lē* vs ö.-p.-f. ? *luxi* ’csont, melyet ö.-u. **l̥xi* ~ **luxi* alakban lehetne rekonstruálni ([125]: 261 tétel). Hasonlítsuk össze: a finn *luu* / a cse. *lu* / a zür. és vot. *lī* / az oszt. *lōγ* / a vog. *luw* / a ju. sz. *lī* / a sző. sz. *lē* / a ta. sz. *latā* alakokat. Janhunen szerint a szamojédban és az obi-ugorban egy belső w-t és még x-et is lehet feltételezni. Másik nehézség a szamojédban a kezdő laterális hang megőrzése, a várt palatalizáció helyett (> **j*). Az UEW 254 u **luwe*-t rekonstruál. Sammallahti (1988, 502) f-u. **luxi*-t javasol, ami feltehetőleg ö.-ug. **lugi*-vá alakul. Az **x* > **g* változás feltehetően közönséges ugor újítás.
- (4.17) ö.-sz. **pā* vő. ö.-f.-p.-? **puxi* ’(élő)fa’ ö.-u? **p̥xi*-ként rekonstruálva ([126]: 262 tétel). Vessük össze: a finn *puu* / a magy. *fa* / a ju. sz. *p’a* / je. sz. *fe* alakokkal. Ebben a szóban lehetetlennek látszik akár csak hozzávetőlegesen is rekonstruálni az első szótag magánhangzó-minőségét (bár hátul képzett magánhangzó kellet legyen, a különféle-ősnyelvekben előforduló eltérés miatt: az ö.-sz. **ā* mellett, ahogy fent rekonstruáltuk, az ö.-p. f. ben **u* látszik, míg az ob-ug.-ban **a* (? **p̥āxi*). Az intervokális mássalhangzó tekintetében (pl.) a magy fa alakból ítélve, elsőre a **w* látszik igazolódni, ahogy az UEW 410: **puwe* javasolta. Azonban Janhunen megfigyeli, hogy egy ilyen hangot szabályosan a szamojéd megőrzött volna, amint az ö.-u. **k̄āwi* > ö.-sz. **k̄āw* ’fűl’ ([97]: 253 tétel). Sammallahti (1988, 539) ö.-u. **pu/o/äxi/i*; ö.-f.-u. **puxi*; ö.-ug. **p̥gi*-t rekonstruál.

A belső mássalhangzóra vonatkozóan hasonló eset áll fenn a következő sorozatban: finn *suu*/ju. sz. *śo* stb. *śāj’*, melyre ö.-u. **śuxi* ~ **śoxi*-t lehetne rekonstruálni az ö.-p.-f. **śuxi*-ból ítél-

ve, de talán **śm̥i*-t a magy száj alapján (Janhunen 1981a, 262, [127] tétel). Vessük össze az UEW 492 **śuwe* rekonstrukciójával

(4.18) 6-sz. **kij* vs ő.-p.-f. ?**kuŋi* 'hold, hónap', melyet ő.-u. ? **kiji* ~ *kuŋi*-ként rekonstruáltak ([128]: 262-63 tétel). Hasonlítsuk össze a finn *kuu* 'hold, hónap' /a magy. hó-(nap) / oszt. *χűw* / ka. sz. ki alakokkal. Itt nyilvánvaló az el-lentét egyrészt a szamojéd magánhangzók közötti **-j-*, más-részt az általánosan elfogadott ő.-p.-f. / ő.-f.-u. **-ŋ-* között. Az UEW 211 **kuŋe*-t rekonstruál, melyből legalább az e. mor. *koŋ* és talán a magy *hó-* (e. sz. 3. sz. birt. sze-mélyraggal: hava) származtatható. Másrésztől az osztják 'tremjуган' nyelvjárás alapján, melyben *кõγ* található, **k* vagy **x* (? **kuxi*) lenne rekonstruálható. Janhunen minden-esetre azt a következtetést vonja le, hogy ez a szó mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók tekintetében bi-zonytalan marad.

(4.19) ő.-sz. **kĩnsz-* vs ő.-p.-f. ? **kunsz* 'csillag', ő.-u. ? **kĩnsz* - **kunsz*-ként rekonstruálva ([129]: 263 tétel). Hasonlítsuk össze: a vot. *kizili* / a magy *húgy* / és a ma. sz. *kindži*-t. Ez a szó ugyanazt az (első szótagbeli) magánhang-zóviszonyt mutatja, mint az előző. Az UEW 210 által java-solt rekonstrukció: **kuńćz* ~ **kućz* nem veszi számításba a szamojéd kezdő magánhangzó minőségét.

Befejezve ezt a sorozatot, bemutatok egy etimológiai csoportot, mely Janhunen szerint (1981a, 263) hangzók te-kintetében az uráli etimológiák

*„legaggasztóbb” csoportjához tartozik („kaikkein hankalimpia äänteellises-ti”). Ebben a csoportban a szamojéd párhuzamok a *©Və(-) magánhangzó sor-rendet képviselik szótővégi helyzetben:*

(4.20) ő.-sz. **kã-* vs ő.-p.-f. ? **kõli-* 'meghalni', melyet ő.-u. ? **k3(x)(l)3*-ként lehetne rekonstruálni ([130]: 263 tétel). Ha-sonlítsuk össze: a finn *kuolla* (~ *kuole-*) / a magy. *hal-* / a

vot. *kuľ-*/ az oszt. *kāla-*/ a vog, *kāl-*, *χōl-*/ és a je. sz. *kā* stb. alakokkal. Az összes f-u. párhuzamban van egy intervokális laterális hang, melynek a szamojédban nincs világos megfelelése. A balti-finnben az első szótag magánhangzója hosszú, de a többi finnugor nyelv párhuzamaiban ez rövid magánhangzóból is származtatható. Néhány permi-finn párhuzamból eredeti nyitott magánhangzó vélhetően a végső szótagra (? **kola-*). Másrészt a szamojédban a magánhangzósor, a szerző szerint, megkérdőjelezhetetlen. Az UEW 173 **kola*-t rekonstruál.

Ugyanilyen problémák találhatók (melyekre a szerző számtalan megoldást javasol) pl. a következő szófejtésekben: a finn *nuolla-* (~ *nuole-*) 'megnyal', amit ő.-sz. ? **ńā-* > ő.-b.-f. **ńōli-* és ő.-u. ? **ńz(x)(l)z-* ként rekonstruáltak ([131]: 264 tétel). Az UEW 321 **ńole-* (**ńōle-*)-t javasol.

Befejezve ezt a részt, anélkül hogy a részletekbe mennénk, vessünk egy gyors pillantást néhány kevésbé kétséges tételre, melyek az a) csoportba tartoznak: az ész. *kōba* 'bőr, kéreg' ([95]: 255 tétel); a finn *jousi* 'íj' ([96]: 253 tétel); a finn *korva* 'fűl' ([97]: 253 tétel); a magy. *köd* ([100]: 254 tétel); a magy. *szűgy* ([101]: 254 tétel); a finn *kyynel* 'könny' ([102]: 255 tétel); a lapp *vuonâs-* 'száj, nyílás' ([103]: 255 tétel); a finn *ylä-* - *yli-* 'felső rész, felül' ([105]: 256 tétel); a finn *ime-* 'szívni' ([106]: 256 tétel).

4.4.6. Következtetések a magánhangzórendszeréről

Ahogy láttuk, miközben változó mértékű pontossággal lehet kikövetkeztetni az uráli nyelv néhány ágának (a balti-finn, a finn-permi, a szamojéd) magánhangzórendszerét, ezeket a rekonstrukciókat nem lehet visszavezetni ugyanarra a közös kiindulópontra, hacsak nem javaslunk nagy számú törvényt, melyek mindegyikét kevés szófejtés támasztja alá. Ha valaki el is fogadná ezeket a rekonstrukciókat, továbbra is fennmarad ezen etimológiák jó részére jellemző szabálytalanság. A képet tovább bonyolítja az ugor csomópont hiánya a módszeres összehasonlításból.

E gondolatmenet befejezéséül szeretném megjegyezni E. Itkonen két munkájának következtetéseit. A szerző ezt mondja (1946, 337):

„in allen diesen Sprachen erscheinen neben der regelmässigen Ver-tretung auch Ergebnisse sporadischer Vokalentwicklung, und zwar Lappischen und Mordwinischen in etwas stärkerem Ausmass als im Ostseefinnischen. Dies versteht sich von selbst, wenn man die gründli-che Neubildung berücksichtigt, der das ursprüngliche System in jenen Sprachen unterworfen wurde. Auch der vierte Vertreter der finnisch- wolga- ischen Gruppe, das Tscheremissische, hat deutliche Züge der Vertretung der Ursprache bewahrt. Die Hauptlinien der Entwicklung lassen sich auch dort verhältnismässig leicht feststellen, aber die etymologi- schen Vergleichsmaterials oft recht beschwerlich...”

Itkonen továbbá ezt mondja (1954, 342-43):

*„Sehr gewöhnlich ist es, dass neben der ‘lautgesetz- lichen’, d.h. durch-weg einheitlich vor sich gegangenen Entwicklung der Elemente des früheren vortscherer- nissischen bzw. Vorpermischen Vokalsystems, auch viel lautliche Spaltung vorkommt, die oft völlig unregelmässig er- scheint, wenn man die Sache vom Standpunkt jenes früheren Systems betrachtet. Das beste Beispiel für eine im wesentlichen ausnahmslose Entwicklung eines bestimmten einzelnen Bestandteiles des Vokalis- mus der Ursprache bietet sowohl im Tscheremissischen als auch in den permischen Sprachen die Geschichte des ursp. Kurzen *u. Dagegen weisen urspr. *a und urspr. *ä eine starke Spaltung auf; beispielweise aus *ä sind in der tscheremissischen Sprache sogar drei verschiedene*

*Vokale entstanden, die man dennoch alle als normale Vertretungswei- sen des *ä betrachten kann... Der letztge- nannten Beobachtung müssen wir jedoch hinzufügen, dass eine mechanisch regelmässige Entwicklung der eizelnen*

Vokale lediglich dann erwartungsgemäss ist, wenn im Aufbau des Vokalsystems selbst keine grösseren Veränderungen eintreten. Eine derartige Regelmässigkeit ist solchen Lautveränderungen eigen, die sich in nur wenig voneinander verschiedenen Mund-arten einer Sprache vollziehen. Wenn hingegen im Lauf der Zeiten das Vokalsystem der Ursprache von Grund auf durcheinander kommt und zerbricht, so dass z.B. die Entwicklung dée Vokalqualität zu ei-nem erheblich vermehrten Formenreichung führt – wie és gerade in den von uns untersuchten Sprachen geschehen ist –, dann ist vielfache Spaltung unausbleiblich.. Also ist die ausnahmslos regelmässige Entwicklung irgendeines ursprünglichen Lautes im Leben der Sprache kein Selbstzweck, wie man és sich früher auch in der finnisch-ugri-schen Sprachforschung oft vorstellte, sondern zweckmässig ist nur das, was der Ganzheit, dem System dient... Die Erforschung der finnisch- ugrischen Vokalgeschichte dürfte für einen Forscher, der nicht zugibt, dass ein scheinbar unregelmässiger Lautwandel in Wirklichkeit teleologisch sein kann, zu einer unlösbaren Aufgabe werden...”

Amint látható, Itkonen nem hajlandó elismerni a nyelvek fejlődésében a „teleologia” (célszerűség) létezését, és helyesen teszi, még ha a kísértés jelen is van.

4.5. KÍSÉRLET AZ ŐS-URÁLI MÁSSALHANGZÓRENDSZER HELYREÁLLÍTÁSÁRA

Amikor a tankönyvek és a szakirodalom a „rekonstruált ősuráli mássalhangzórendszerre” hivatkoznak, gyakran nagyon nehéz kibogozni, hogy mit is értenek ez alatt. Például Janhunén módosított munkája (1981a) valamennyi magánhangzószabályt felsorolja, de a mássalhangzószabályok közül csak néhányat, és így szükséges, hogy a maradékra a megadott példákból következtessünk. Más források olyan rekonstrukcióról beszélnek, amely összeköti a feltételezett ősuráli csomópontot az ugyancsak feltételezett alacsonyabb szintű csomópontokkal. Ez az eljárás szokás szerint nincs kifejtve, viszont az első világos kísérletet Sammalhti tette (1988). Az eljárást korábban bemutattuk, és a további-

akban részletesen meg fogjuk tárgyalni. Más források kevésbé kvantitatív „megfelelésekre” utalhatnak, mint például a feltételezett kezdő mássalhangzók megfelelése a magyarban és a finnben, melyről Csepregi tudósított (1998, 14), és amelyet e fejezet bevezetésében közöltünk.

E szakaszban megkísérlem világossá tenni az általánosan elfogadott (és gyakran kimondatlan) ős-uráli mássalhangzók jegyzékét, visszatükröződésüket a mai nyelvekben, és a hangtani szabályokat, melyek révén ezekről azt tartják, hogy a közbülső csomópontokon keresztül a mai nyelvekig fejlődtek. Korábbi szerzők elsősorban csak a rekonstruált formákkal törődtek. Itt én ezeket a mássalhangzókat módszeresen megvizsgálom, összevetve a rekonstruált hangokat és hangtani szabályokat az elsődleges adatokkal – azaz a szóban forgó tényleges, megfigyelt nyelvekkel. Ebben az elemzésben a felmerülő szabályszerűségekkel, alakváltozatokkal és kivételekkel kapcsolatban az érthetőségre fogok törekedni.

Már láttuk az előző szakaszban, hogy számtalan „megfelelést” úgy kellett létrehozni, hogy egy meghatározatlan **x* mássalhangzói szegmenst javasoltak – egy fajta jolly jokert –, hogy a különösen nehéz szófejtéseket összehangolják. Amikor a következőkben részleteiben vizsgáljuk a mássalhangzórendszert, az alábbi kép bontakozik ki:

- Az összkép jelentős számú változatról és kivételről szól. Ez különösen a szó belsejében lévő mássalhangzó csoport leképeződéseiben szembevetendő. A változatokat a tankönyvek és a szakirodalom esetenként elismerik.
- Egyes esetekben bizonyíték van arra, hogy egy feltételezhetőleg ősi változás a „szétterjedés” folyamatában van, azaz nem zárult le az összes esetben. Például az ős-finnugor **k*- → ős-ugor **x*- ra változását (egy adott idevonatkozó környezetben) általában sajátos „*ugor újításként*” közlik. Azonban e változás csak a magyarban történik meg teljesen, míg a vogulban és az osztjákban a szétterjedés folyamatában van. Lehet, hogy a változás elterjedése befejeződik, amikor is a végeredmény szabályos hangváltozás lesz. Azonban a változás jelenleg nem szabályos, úgyhogy az elsődleges adatok összeegyeztethet-

lennek tűnnek a feltételezett rekonstrukcióval.

- Az általában elfogadott rekonstrukciók ellentmondásban vannak a családfa vélelmezett mélységével. Például, bár az ősuráli és az ősfinnugor feltehetőleg egymástól nagy nyelvi mélységben világosan elkülönülő két csomópont, csupán három vagy négy elfogadott mássalhangzó-eltérés van közöttük. Látni fogjuk, hogy még erre a kevés különbségre is alig van bizonyíték, amint ezt Sammallahti elismeri (1988, 490). Hasonló a helyzet az ősfinnugor csomópont és alsóbb csomópontjai, az ősuror és az őfpermi- finn közötti változások hiányát illetően is. Ahogy a 3. fejezetben láttuk, a szakirodalomban esetenként elismerik ezt a helyzetet. Néhány tudós az időrend szempontjából semleges, „*lapos családfát*” javasol (lásd a 3.1. ábrát).
- A néhány azonosított mássalhangzó-változás eloszlása a modern nyelvekben nem illeszkedik a hagyományos uráli fa kettős rétegződéséhez. Például az ősuráli **p*- változása *f*- re feltehetően előfordul az ősuror és a magyar között, de megfigyelhető az ősuráli és a szamojéd között is.

Ahogy említettem, azokat a változásokat is kimutatom, melyek lefolyása szabályosnak mutatkozik. Például úgy tűnik, hogy az ősuráli **-t-* magyar *-z-vé* válásának nincs felismert kivétele. Nem világos, hogyan kell ezeket a szabályos változásokat magyarázni. Amíg a kérdéses változást Sammallahtinál (1988, 316) nyolc példa támogatja, addig a Janhunen által végzett eredeti rekonstrukció (1981a) ezek közül csak egyet sorol fel (a „*víz*” nevét).

4.5.1. A „helyreállított” ősuráli mássalhangzórendszer

A következőkben bemutatom a hagyományosan rekonstruált ősuráli mássalhangzók jegyzékét, csak azokat véve számításba, melyek rekonstrukciója nem keltett nagy vitát (további részletek végezt lásd Raun [1971, 1-44]; Sammallahti [1988, 479-554]; Gheno&Hajdú [1992, 164-68]; Janhunen [19813, 250-52; 1981b]; Helimski [19S4b] és Abondolo [{szerk.} 1998,1-42]):

- a **p*, **t*, **k* (zöngétlen) zárhangok;
- a **w* és **j* kötőhangzók;
- a (zöngétlen) sziszegőhangok, általában három: **s*, **ś*, **š*; vagy kettő: **s* és **ś*;
- a rendes, valamint a palatalizált likvidák: **r*, **l* / **ĺ* és orrhangok: **m*, **n* / **ŋ*;
- az affrikáták, általában egy **č*, vagy kettő, **č* és a palatalizált **č’*.

A rekonstruált affrikáták helyzete azonban két okból bizonytalan; először, a szókezdő affrikáták visszatükröződéseit alig lehet megkülönböztetni a kezdő sziszegőkétől; másodsor, előfordulásuk belső helyzetben sokkal gyakoribb. Néhány tudós úgy véli, hogy az affrikáták és sziszegők az őś-nyelvben egymás változatai lehettek (Hajdú 1969a, 70-71; Gheno & Hajdú 1992, 165). Janhunén (1981b, 24) azt állítja, hogy:

*„A *c affrikata talán mind a képzés módja (zár-rés), mind a képzés helye szerint (kakuminális) különbözött a *t dentális zárhangtól. Nem világos, hogy e két hangtani jellegzetesség közül fonológiaiilag melyik volt jelentősebb, és nyelvjárási különbségek is bonyolíthatják a képet. Ha azonban a kakuminalitás volt a megkülönböztető jellegzetesség, akkor elfogadható lenne más kakuminális fonémák feltételezése is. Az őś-finnugorban legalább is egy kakuminális (retroflex) sziszegő *š megkülönböztető elem volt, de a közös uráli etimológiai anyag használatával nem lehet megbízhatóan kinyomozni.”*

Abondolo hasonlóképpen állítja (1998, 12), hogy a *č* főgyelman kívül hagyásával meg lehet magyarázni megfeleléseket, melyeket az *ś* „*érzelmi változataiként*” származtatnánk belőle. Vessük össze azonban Hontival (1972), aki azzal érvel, hogy az affrikáták és sziszegők visszatükröződéseire jellemző zűrzavar másodlagos jellegű; ez viszont az affrikáták (többnyire szabályos) folyamatának hatása. Hasonlítsuk össze Katzot is (1972).

Néhány kutató (mint pl, Janhunén 1981b) az **ś*, **ń*, **ĺ* (és a

korábban nem említett $*\delta'/*\delta$) palatális sorozat kikövetkeztetése tekintetében is kifejezi aggodalmát az idevágó etimológiai anyag hiánya miatt. Ugyanez okból Sammallahiti (1979, 24) állítja, hogy az ős-uráli időszakban az $*s$ jelenléte bizonytalan. Ugyancsak kétségek merültek fel a $*\gamma$ és a $*\eta$ (fenti jegyzékben nem említett) és az $*r$ létezését illetően, melyek előfordulása csak a belső helyzetre korlátozódik.

Néhány szerző, mint Sammallahiti (1988, 482) beszámítja a „közelebről meg nem határozott” $*x$ mássalhangzói szegmenst, amit Janhunen vezetett be a rekonstruált mássalhangzók jegyzékében (lásd fent a 4.4.5.1. részt). Mindent egybevetve (ahogy az előző részben láttuk) ezt a szegmenst számos olyan jelenség „fedő szimbólumaként” határozhatjuk meg, mint például a permi finnben az előző magánhangzó nyúlása, és az ős-szamojédban a magánhangzók egymás után következése. Sammallahiti alapvetően osztja Janhunen nézetét e szegmens természetét illetően. Azt állítja (1988, 487), hogy az $/x/$ hangtani természete nem „világos”, bár az obi-ugor adatok alapján egy ilyen szegmens két különféle hangot képviselhet: egy gégehangot, amelyik az ős-obi-ugorban hosszú magánhangzót eredményezne, és egy veláris hangot, mely a megfelelő sziszegő hangzót hozná létre. Az $*x$ szegmens pusztá szótaghatár is lehetne, bizonyos típusú környezetekben rekonstruálva. Ahogy említettük, az UEW-ből ez a mássalhangzói szegmens teljesen hiányzik.

Mássalhangzócsoportokat csak szó belsejében állítottak helyre. A leggyakoribb csoportok a „szonoráns+szonoráns” és a „szonoráns+zárhang”. A kettőshangok rekonstrukciója az etimológiai anyag hiánya miatt bizonytalanabb. Korhonen szerint (1986) valószínű, hogy az összehasonlító módszer részrehajlást vezet be a rekonstrukció e területére, mert a jellegzetesebb mássalhangzócsoportokat valahogy rekonstruálni lehet, míg kevésbé jellegzetes típusok, beleértve a kettős mássalhangzókat, ritkák, illetve egyáltalán nem rekonstruálhatók. Mindent egybevéve a feltételezett belső csoportok helyzete bizonytalannak látszik, ahogy az előző részben bemutatott néhány példával már szemléltettük (lásd [4.6] és [4.19] példákat).

A zárhang általában gyakrabban fordult elő (szókezdő)

hangsúlyos helyzetben, míg a likvidák és kötőhangok gyakoribbak a gyenge helyzetekben (szóvég, szótagvég), azaz a befejező részben. Ahogy Abondolo ([szerk.] 1998, 13) mondja:

„A szóeleji csoportok, a kettőshangzók viszonylagos kora és a (kettőzött) affrikáták eloszlása bonyolítja a képet, ahogy az indulatszó készlet és a kölcsönszavak szerepe is.”

Végezetül az ős-uráli szótövek fonológiai szerkezetét általában a következők szerint rekonstruálták (Sammallahti 1988, 480-ból):

„#(C)V(C)V(C)CV([C]C(V))-”

A 4.6 táblázat Sammallahtitól (1988, 482), melyet gyakran, mint egyfajta „szabvány rekonstrukciót” idéznek az irodalomban, valóban használható az általános megegyezés szerint helyreállított ős-uráli mássalhangzórendszer ábrázolására, bár más változatok is léteznek.

<i>l p</i>			<i>m</i>			<i>w</i>
<i>t</i>	<i>s</i>	<i>c</i>	<i>n</i>	<i>d</i>	<i>r l</i>	
	<i>ś</i>		<i>ń</i>	<i>dʹ</i>		<i>j</i>
<i>k</i>			<i>ŋ</i>			
						<i>x l</i>

4.6. táblázat, Sammallahti ős-uráli konszonantizmusa (1988, 482)

Sammallahti szerint a helyzet a következő: a *d* / *dʹ* valószínűleg réshangok voltak; a szókezdő *d* hiánya a rekonstrukcióban talán véletlenszerű, mivel jelölt párja, a *dʹ* jelen van, bár jelenléte nem széles körű; a *c* retroflex volt (kakuminális); az *r*, *ŋ* és az *x* látszólag szó-belseji helyzetre voltak korlátozva.

4.5.2. Hangváltozások a mássalhangzórendszerben

A következő részben bemutatom az uráli mássalhangzórendszerben hagyományosan azonosított hangváltozások szabálytalanságának mennyiségét, minőségét, eloszlását és szintjét. A tényleges nyelvekből közölt párhuzamokat és a legtöbb rekonstrukciót az

UEW-ből idéztük, a választott irányelveknek megfelelően (lásd „*Átírás és hivatkozások*”). Ha a párhuzamok jelentése a különböző nyelvekben nem tér el (durván) a rekonstruált jelentéstől, akkor nem számolunk be róla. Ha a hangváltozások tárgyalása miatt lényeges, akkor esetleg az adott nyelv nyelvjárási változatait is bemutatjuk, de nem szükségszerűen a dialektus nevét.

4.5.2.1. Az őś-urálitól a mai nyelvekig

Itt megvizsgálom az őś-uráli rekonstruált mássalhangzók – ahogy a 4.5.1. részben felsoroltuk – és a mai nyelvekben történő leképződéseik közötti megfelelést. Látni fogjuk, hogy nincs bizonyíték a családga gazdag rétegződésére, vagy másféle időbeli mélységére, mivel kevés különbség van a rekonstruált mássalhangzók és tényleges tükröződéseik között. Nevezetesen látni fogjuk, hogy nincs jelentős különbség a mássalhangzó-szerkezetben az őś-uráli és az őś-finnugor kor között. Ez összhangban van az irodalomban közölt legutóbbi megfigyelésekkel. Ahogy a következő részben részletesen tárgyaljuk, Sammallahti azt mondja, hogy az őś-uráli mássalhangzórendszer alapvetően azonos az őś-finnugorral (1979, 43). Honti hasonlóképpen állítja (1975, 133):

„...hangtani szempont alapján nem tudjuk hogyan elválasztani egymástól a finnugor és az őś-uráli nyelvet.”

Hasonló megjegyzések végett lásd még Gheno&Hajdú (1992, 162), és Hajdú (1981) munkáit.

(a) szókezdő sziszegőhangok és áífrikáták fejlődése. A sziszegősök eloslása az uráli nyelvekben nagyon bonyolult. Visszatükröződésük a különböző nyelvekben alapvetően ugyanaz, függetlenül attól, hogy vajon az őś-uráli vagy az őś-finnugor korszakból származnak.

(4.21) ? ő.-u. *s- / *sile (*süle) ’öl, kebel’: finn *syli* / magy. *öl* / vog. *täl* / oszt. *tēt, löl, jöl* / zür. *sil* / vot. *sül* / cse. *šülö* / mor. *sel* / lapp *sállä-* / ? szö. sz. *tii* / ?ju.sz. *čib’e* (UEW444)

(4.22) ő.-f.-u. *s- / *šäppä ’epe’: finn *sappi* / magy. *epe* / vog. *täp* / vot. és zür. *sep* / e. mor. *sepe*, mor. *šäpä* / lapp *sappe* (UEW 435)

- (4.23) ő.-u. *š- / *šur3- 'vágni, elválasztani': magy. *irt-* (ó-magyar *ort-*) / oszt. *tārt-*, *lōrt-*, *jōrt-* / zür. és vot. *šīr-* / ju. sz. *tār-* / szö. sz. *taara-* (UEW 503-4)
- (4.24) ő.-f.-u. *š- / *šije-re egér*: finn *hiiri* / magy. *egér* / vog. *tājkar* / oszt. *tejkar*, *lōjkar* / zür. és vot. *šīr* / e. mor. *čejer*, m. mor. *šejjer* (UEW 500)
- (4.25) ő.-u. š- i *šilmä* 'szem': finn *silmä* / magy. *szem*²⁸ / zür. és vot. *šin*, / e. mor. *šelme* / cse. *sənzä*, *šinča* / vog. *sam*, *šäm* / oszt. *sem* / ju. sz. *sew*, *häm* / ta. sz. *šäime* / szö. sz. *sai*, *hai* stb. (UEW 479)

Az ős-uráli és ős-finnugor kezdő sziszegőknek a különböző leánynyelvekbe történő átalakulása ugyanazt az utat követi. Az ős-uráli és/vagy ős-finnugor *s-ből: a magyarban *θ*-t, a vogul és az osztják néhány dialektusában *t*-t, más nyelvek esetén *s*-t kapunk. Az ős-uráli és/vagy ős-finnugor š-ből a magyarban ismét *θ*, a finnben *h*-, a vogulban, valamint az osztják és a szamojéd néhány nyelvjárásában megint *t*- lesz; végül a zürjénben és a votjákban š -. Világos, hogy az *s- és az *š- egybeesik a magyarban, az obi-ugorban és a szamojéd-ban, de leképeződésük az obi-ugorban következetesen eltér a magyarétól, helyette viszont (bizonyos) szamojéd nyelvekével azonos. Ez azonban nem meglepő; ahogy fent említettük (a 3.2.1. részben), a szamojéd és az obi-ugor több szempontból közelebb áll egymáshoz, mint a magyar és az obi-ugor. Figyeljük meg, hogy a magyar és a szamojéd *s- és *š- összeolvastásának párhuzama mintha arra mutatna, hogy a három helyett csupán két sziszegős, az *s- és az *š- létezik az ős-uráliban.

A fenti (4.25) és az alább következő (4.26) és (4.27) példa azt mutatja, hogy a különféle sziszegősök/affrikáták inkább egyidejűleg élő változatok, semmint jellegzetes hangváltozások eredményei, ahogy egyébként az ilyen hangoktól elvárnánk:

- (4.26) ő.-f.-u. *č- / *čukkə (čokkə) 'sűrű, vastag': magy. *sok* / zür. *ček* / vog. *šaw*, *sâw* / cse. *čakata* (UEW 62-3; jegyezzük meg

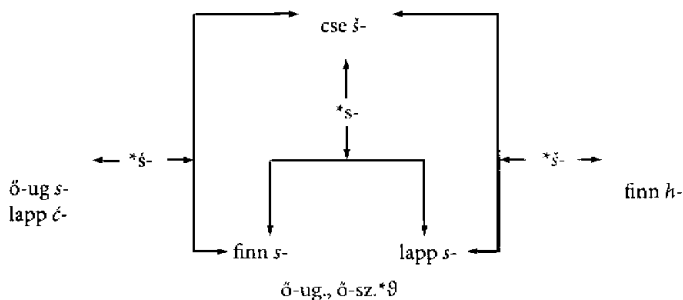
²⁸ A mai magyar írásban a szót ténylegesen *szem*-nek írják. Valójában az *ē*-t soha nem használják. Azonban mivel itt a következtetés kedvéért az összes uráli nyelvre az UEW átírást vettük át, az írásnak ezt a módját kell használnom.

a türk *çok*-ot 'sok' is / mon. *čoŕča* 'halom, mennyiség' / tun. *čokčo* 'domb, halom')

(4.27) ő.-f.-u. *č- / *čolme 'csomó, kötni': finn *solmi* (birt. e. *solmen*), *solmu*, *solmi-a* 'kötni' / magy. *csomó* / e. mor. *šulmo* / lapp *čuolbmâ* (UEW 38)

A magyar *cs-* (/č/)ről azt állítják, hogy az ő-s-uráli/ős-finnugor *č- „normális” fejlődését mutatja, ahogy a (4,27) példán láttuk, még akkor is, ha *s-* (/š/) is található a következő példák szerint: *súly* 'skorbut' < u. * *čiklä* 'szemölcs, csecs' (UEW 36) és ős < u. „*šcä* 'apa' (itt belső helyzetben; UEW 78). Másrésről a mai magyar *s-* 'főként' a *č- affrikáta visszatükröződése, ahogy a (4.26) mutatja. E ponthoz Abondolo (1998b, 436) hozzáfűzi a következőt:

„Az ő-s-uráli – *s:: *š:: *č :: *c – sziszegős/affrikáta rendszer aszimmetriája talán kétféle magyar szópárban tükröződik vissza, mely magában foglalja a belső kölcsönzésnek tulajdonított *s* hangot: (a) az *s-* ~ *š-t* tartalmazókban, mint a *szöv-* (*sző*) ~ *sövény*... és (b) az *š-* - *č-t* tartalmazó szópárokban, mint a *sajog* ~ *csillog*²⁹”

4.2. ábra. Gheno & Hajdú diagramja a sziszegősökről (1992, 169)

A Gheno&Hajdú (1992, 169)-ból idézett 4.2 ábra, a sziszegősök fejlődésének fő irányait mutatja be néhány uráli nyelvben. Amint

²⁹ Az eredeti szövegben a *sajog-* jelentése hiányzik.

láthatjuk, a szerzők helyesen rekonstruálnak egy, a szamojéd és az obi-ugor között megoszló hangváltozást, melyet **θ*-vel jelölnek, bár a szakma ezt általában „jellegzetes” ugor újításként közli (amint alább, a 4.5.3.1. részben tárgyaljuk).

Alább bemutatunk kezdő helyzetű közönséges és palatalizált affrikáták visszatükröződéseiről szóló más példákat. A sziszegősökkel és affrikátákkal kapcsolatos bizonytalanságot, zűrzavart és a változatok nagy számát a Collinder által közölt példák is kihangsúlyozzák (1960, 51-61; 1965, 77-79).

- (b) **a szókezdő zárhangok fejlődése.** A sziszegősökhöz hasonlóan a kezdő **k*-, **t*-, **p*- zárhangok fejlődése, akár az őś-uráli, vagy az őś-finnugor korszakból vezetjük le, ugyanazt az eredményt adja. Visszatükröződésük eloszlása megint csak nincs összhangban az uráli családfa hagyományos rétegződésével.

E mássalhangzók általában változatlanok maradnak a leánynyelvekben. Azonban a magyarban, valamint a (keleti) vogul, a (nyugati) osztják és a szamojéd néhány dialektusában a **k*- réshanggá válik, ha veláris magánhangzó követi. Hasonlóképpen a **p*- is réshanggá lesz a magyarban és a szamojéd néhány nyelvjárásában:

- (4.28) ő.-u. **k*- / **kala* 'hal': finn *kala* / magy. *hal* / vog. *χül*, *kul* / oszt. *χul*, *kul* / ju. sz. *χāle*, *kare* / szö. sz. *qel*, *kēl* / ka. sz. *kola* (UEW 119); vessük össze az örök és gold *χolto* alakkal is). Nézzük meg a **k*- fejlődését a **kola*- meghalni' uráli etimológiájában is, amit alább mutatunk be.
- (4.29) ő.-f.-u. **t*- / **älwä* 'tél': finn *talvi* / magy. *tél* (tárgy.e. *tele-t*) / vog. *täl* / oszt. *těləγ* / zür. *tēl* / e.mor. *tele* (UEW 516)
- (4.30) ő.-u. **p*- 1 **puwe* 'fa, erdő': finn *puu* / magy. *fa* / vog. - *pa* / zür. és vot. *pú* / cse. *pú* / ju. sz. *pā* / je. sz. *fe* / ta. sz. *fā* / ma. sz. *cha* (UEW 410; vessük össze a mon. *hoi* 'erdő' (< **poi*) / orok *pe* / man. *fa* 'nyír' (lásd a [4.17] és a [6.4] példákat is)

A fent felsorolt példák a következő fejlődést mutatják: a **k-* a magyarban **χ-* > **h-*vá változik, ha veláris magánhangzó követi, és ettől függetlenül *jf-vá* alakul a vogul és az osztjáki egyes dialektusaiban. Ugyanez a fejlődés található meg a szamojédban is (és a tunguzban). A **p-* *f*-re változik a magyarban (bár vannak kivételek), de a szamojéd néhány dialektusában is (a legészakibb és legdélibb nyelvjárásokban). Ugyanezt figyelhetjük meg a tunguzban is.

Amint korábban említettük, a **t-* általában változatlan marad, de a magyarban vannak kivételek:

(4.31) magy. *daru*, az ő.-f.-u. **tar3-k3* (~*tark3*) / oszt. *tarəγ* / vog. *tərəγ*, *tariʊ* -ból (UEW 513; vessük össze a türk *túrna* / a mon. *toγuriγun* alakokkal is)

(4.32) magy. *dob-*, az ő.-ug. **tVmp3-* 'üt' / vog. *tāmp*-ból (UEW 896)

(4.33) magy. *domb*, az ő.-ug. **tVmp3* / vog. *tōmp* (UEW 896)

A kezdő **p*-nek is lehetnek kivételes visszatükröződései a magyarban, vagyis ez a hang is zöngéssé válhat, ahelyett, hogy az elvárásnak megfelelően *f*-fő alakulna, amint a következő példában látjuk:

(4.34) magy. *bőr*, az ő.-u. **per3* 'bőr, kéreg' / oszt. *pēr* / ju. sz. *pir?* (UEW 374; vessük össze a man. *fēri* 'szamárbőr, borotvált ló'-val is). Vö. a magy. *borjú*-t is, melyhez lásd a 6. fejezetet ([6.7] példa)

A magyar a szókezdő helyzetben egész sorozatnyi zöngés zárhangot fejlesztett ki, amivel majdnem egyedül áll a családban (lásd később)³⁰. Nevezetesen a magyar a zárhangokra és réshangokra kiterjedő, jól megalapozott zöngésségi megfelelést fejlesztett ki. A kezdő zöngés foghang bevezetését például általában két összetevő tényező eredményének tekintik. Először, esetenkénti ki-

³⁰ Zöngés zárhangok a permi nyelvekben és a cseremiszenben is jelen vannak. A többi uráli nyelvben nem fordulnak elő, vagy mint zöngétlen megfelelőjük allofonjai vannak jelen.

terjedés a már létező, magánhangzók közötti zöngés zárhangok helyzetébe, melyek viszont a „*nazális+zárhang*” csoport egyszerűsödéséből fejlődtek ki (lásd lejjebb). Másodszor, a (feltételezhetően) türkből kölcsönzött szavak hatása, mint pl. a *disznó, dió, dara, dér* stb.³¹

A fent felsorolt példákból a következő derül ki:

- (i) A különböző beazonosított hangváltozásokon olyan nyelvek osztozhatnak, melyek talán nem is azonos csomóponthoz tartoznak, amint például a magyar és a szamojéd közötti közös változások mutatják (lásd a [4.30] példát).
- (ii) Versengő változatok, mint a vog. *χül ~ kul*, az oszt. *χul ~ kul* és a sam. *χāle ~ kare* (a [4.28] példában), valamint a szamojéd *pā ~ fe* versengő változatok ([4.30] példa) azt sejtetik, hogy a **k- > χ-* és **p- > f-* változások a „szétterjedés” folyamatában vannak, csupán bizonyos nyelvjárásokat érintve egy időben. Lehetséges, hogy e változások elterjedése az összes nyelvjárásba végül befejeződik, így szolgáltatva szabályos hangváltozásokat, azonban nincs előzetes biztosíték a végeredményt illetően. Ezért e változásokat pillanatnyilag nem lehet „szabályosnak” minősíteni. Alább még visszatérek a „folyamatban lévő változások” 2 tárgyköréhez.
- (iii) A magyarban meglévő **k- > *χ- > h-* változás tekintetében megfigyelhettük, hogy a *χ* hangot az irodalomban általában a rekonstrukció **-ával* jelölik, amit – a hagyományt követve – magam is így tettem. Ez a tény arra a vélekedésre vezethetné az olvasót, hogy egy ilyen hangváltozás a nyelv fejlődésének nagyon régi, nem adatolt korszakában kellett történni. Azonban

³¹ A magyarban lévő türk jövevényszavak helyzete nem világos (ahogy a 6. fejezetben tárgyaljuk). Például, míg a türk hatás természetesen elfogadható, a (4.31)-(4.32) példák azt mutatják, hogy egy zöngés zárhang bevezetése olyan szavakban is megtörténhet, melyeknek nincs türk párhuzamuk, vagy ahol a türk párhuzamnak zöngétlen zárhangja van. Hasonlóképpen azon szófejtéseken túl, ahol egy szókezdő türk *b-* a magyarban *b*-vel van visszaadva, vannak etimológiák, ahol egy türk *t-* néha *d*-vel van visszaadva, mint a *dél* (vessük össze a kir. *tűs* alakkal; ZESz 1, 606). és néha *t*-vel, mint a *tenger-ben* (vessük össze a csag. *tāngiz* alakkal; TESz III, 888). Vannak mongol párhuzamok is kezdő *b*-vel, ahogy a (6.7) példában mutatjuk.

a χ vagy a γ hang (Imre 1988, 429) ténylegesen adatolt az ómagyarban. A legrégebb magyar szöveg, a híres *Halotti beszéd*³² (1192 és 1195 között) tartalmazza a *ch*- betűsort, amely a mai magyarban torokhanggá vált. Hasonlítsuk össze a következő példákat: *chol*- > 'hal- meghalni'; *chol-t-a-t* > *holtát*³³. A szövegben számos egyéb szót is találunk, amelyik a *ch*- betűsort tartalmazza: *chomuv* > *hamu*, talán az ugor **kuδ'm3* alakból (UEW 194); *charmul* > *háromszor*³⁴ (*három* < f-u. **kolme*; UEW 174); *uro-m-chuz* > *uramhoz*³⁵. Ezek világosan mutatják, hogy e változás nagyon késői, noha nyilván régebbi, mint az azonos vogul, osztják és szamojéd változások. Ezért egyértelmű, hogy mindezek független változások. Figyeljük meg, hogy a *Halotti beszéd*-ben a 'meghal, halál' szót kezdő *h*-val is írják: *halal-nec*, *halal-ut*. Egy későbbi szövegben, *A tihanyi apátság alapítólevelében*³⁶ (1055-ből) a '3' nevét így írják: *harmu*, és a *homokot*: *kumuc* ~ *hutnuc* > a mai magy. *homok*. Ezt valóban a $\chi \sim \gamma > h$ folyamatban lévő változásnak köszön-

³² A *Halotti beszéd és könyörgés* (HB) 32 sorból álló rövid, de sok mindent fel-táró – az első magyar – szöveg. Ahogy a címe mondja, a HB egy rövid halottbúcsúztató és imádság (talán a sírnál elmondva), melynek ismeretlen a szerzője. Az imádságos kódex, amelyben ez a dokumentum fennmaradt, egy latin változatot is tartalmaz, melyből többé-kevésbé szabadon levezet-hető a szöveg. Az ilyen szöveg nyújtja az első megbízható adatot a magyar nyelv különféle fonológiai és morfo-szintaktikai jelenségeinek vizsgálatá-ra, beleértve a névutókat (a szövegben tárgyaljuk), és a névelő kérdését, amely még mindig hiányzik.

³³ Ez a szó más szempontból is érdekes: megragadhatjuk a főnév kategóriájának a keletkezését egy *-t* végződés (amelyik tipikusan kifejez befejezettsé-get/időt/szemléletet), egy birtokos és ha szükséges, egy esetrag hozzáadá-sával (lásd a 8. fejezetet). A 'meghalni' uráli kifejezését általában az ő.-u. **kola*:- vog. *köl*-, *χöl*-/oszt. *kāla*-, *χāt*-/ju. sz. *χā*-/je. sz. *kā*-ból származ-tatják (UEW 173).

³⁴ Figyeljük meg, hogy az 'idő'-t jelentő elem különbözik az ó- és a mai magyar-ban, *-(u)l* illetve *-szor*.

³⁵ A *-hoz* (- *hez* -*höz*) ragot rendszerint az ő-ug. **kuč3-ből* származtatják, vö. oszt. *χóša*; (UEW 857). További részletekért lásd a 8. fejezetet.

³⁶ A *tihanyi apátság alapítólevele* c. régi magyar szöveget I. Endre rendeletére 1055-ben adták ki. Ez egy latinul írt szöveg, de 58 magyar szót tartalmaz, főként tulajdonneveket és helyneveket, továbbá 33 ragot néhány kifejezés-sel és mondattörredékkel együtt.

hető bizonytalanság jeleként lehet magyarázni. Nem biztos, mikor tűnik el a réshang teljesen a torokhang javára, de jó becsléssel a 14. századot jelölnénk meg (az ősz-magyar és a korai magyar hangszerkezetéről további részleteket lásd Imre 1988).

- (iv) Az ilyen mássalhangzó változások nem tekinthetők egyedinek az uráli nyelvekben. A (4.28), (4.30) és (4.34) példák azt mutatják, hogy a hasonló hangalakú és jelentésű párhuzamokban a $*- > f-$ és a $*k- > \chi-$ (veláris magánhangzó előtt) változások, hogyan mennek végbe az altaji nyelvekben. Vessük össze az egyenértékű hangváltozásokat az uráli területen belül és kívül is a (4.26) példában. Végül vessük össze a következő fejleményeket az altajiban:

- ő-türk $*s \rightarrow h-$ a baskírban és $*s \rightarrow \theta-$ a jakutban
- ő-alt. $*p-t$ az ulcsa és a gold nyelv p -ként megőrizte, de a mandzsuban és a mongolban $f-$ lehet belőle (Poppe 1965,7 és 26; 1977b; 1983; Manzelli 1993, 553-70).

Más hasonló fejleményekre nézve lásd Poppe (1965,36) és Tekin³⁷ (1994, 83). Ezek a (jól ismert) tények több kutatót – mint Collinder (1952) – arra ösztönöztek, hogy megkíséreljék legalább néhány ősz-urál-altaji mássalhangzó rekonstrukcióját. Vessük össze Sinort is (1975, 260-61), aki elkészíti a „*hangmegfelelések*” listáját az uráli (vagy finnugor) és az északi tunguz között, ahol a közös etimológiákat úgy magyarázza, hogy azok a kölcsönzés „*na-gyon régi rétegét*” képviselik. Bármilyen legyen az eset és a magyarázat, ha az uráli paradigma másképpen fejlődött volna, és ha például az uráli és tunguz nyelvek, vagy az uráli és a türk nyelvek genetikailag rokonoknak „*tételeződtek*” volna, ezeket a közös változásokat az (előre létrehozott) rokonság mellett szóló bizonyítékként

³⁷ Tekin szerint (1994) az ősz-altajiban a következő mássalhangzók voltak: zárhangok (p, b, t, d, k, g), affrikáták ($\check{c}, j$)' réshangok (s, y), orrhangok (m, n, η), és likvidák (l^1, l^2, r^1, r^2). A likvidák és a η orrhang nem fordultak elő szókezdő helyzetben. A közép-mongolban (12-14. század) a kezdő $*p-$ az összes mongol nyelvben átalakult h -vá, hogy később eltűnjön, kivéve a monguort, ahol $f-$ és $\chi-$ képviseli. A $*p- > f-$ fejlődés jelentkezett a mandzsuban; a $*p- > h-$ változás előfordult a tunguzban és az ősz-türkben, hogy később a legtöbb türk nyelvben eltűnjön.

idéznék. A 6. fejezetben vissza fogok térni az uráli és az altaji közös hangfejlődése, valamint a „*kölcsönzött vagy rokon*” kérdésére.

(c) **a szókezdő nazálisok és likvidák fejlődése.** A kezdő nazálisok fejlődésével nem foglalkozunk részletesen, mivel azok alapvetően változatlanok maradnak. Ugyanez áll az **ń*-re, még ha néhány nyelvben előfordulhat is depalatalizáció. Erre tekintettel foki (1965, 355-56) azt a kérdést teszi fel magának, vajon a palatalizációt ebben és az **ś*-, **ľ*-hangokban tényleg uráli jelenségnek lehet tekinteni, lévén, hogy az ember az „*ingadozás titokzatos eseteinek egész csokrát találja*” („*koko joukko arvoituksellisia horjuntata-pauksia*”). Például néhány nyelv az **n*-re, néhány másik az *ń*-re vezethető vissza, bár a szövegkörnyezetbe kötődő magánhangzó- vagy mássalhangzórendszer nem igazolhat másodlagos palatalizációt, ahogy a ’nyal’ szavában: u. **ńole*- (**ńöle*-; UEW 321). A szerző arra a következtetésre jut, hogy legalábbis néhány palatalizált hang allofón kellett legyen, melyeket ’kifejezésteli’ szavakban kezdtek használni, mely kategóriához a ’nyal’ ige tartozik. Az ingadozás az altaji nyelvekben is jelen van.

Hasonlóképpen az *r*- is változatlan marad (néhány ritka kivételtől eltekintve). Ugyanez áll a közönséges laterális hangra, amelynek azonban bizonyos nyelvekben, néha lehetnek változatai, ideértve a palatalizált változatokat, vagy az osztják néhány dialektusában a *j*-t és a *t*-t is. Az *l*/*ľ* kettősséget néha az eredeti ősuráli szembenállás megmaradásaként magyarázzák. A palatalizált laterálisról keveset lehet mondani az anyag hiánya miatt, de később még visszatérünk rá.

(d) **a szókezdő kötőhangzók fejlődése.** A *j*- általában változatlan marad, de amikor változik, visszatükröződéseit nem mindig lehet megjósolni. Hasonlítsuk össze a ’jég’ neveit: f-u. **jāŋe*, aminek a vogulban *lāŋ*, *jāŋk*, és a magyarban (nyelvjárási) *gyég* (a *gy* = a zöngés palatális /*d'*/ zárhanggal), továbbá a *jég* (UEW 93) változatai lehetnek. Ugyancsak vessük össze az ’inni’ megnevezéseit: f-u. **juŋe*- (**juke*-), aminek a cseremiszen *jüä*-mellett *d’üa*-, a votjákban *ľuktal* ~ *juktal* változatai vannak. A

magyarban a **j-* elveszett az őt követő *-i-* miatt: tv- (*i-*, *isz-*; UEW 103); ez szabályos változás. Vessük össze a 'láb' szavait is: f-u. **jalka* ahol a. *j-*-t mindenütt megőrizték, kivéve a magyart, itt újra a zöngés palatális zárhang jelenik meg: *gyalog* (UEW 88-9).

A szókezdő **w-* az obi-ugor nyelvek és a cseremisiz általánosan megőrzik, bár vannak kivételek, ahogy a kezdő *w-* hiánya az osztjában mutatja a (4.38) példában. Máshol *v-*-re változik, de a finn nyelvekben a rövid *o*, *u* és *ü* előtt eltűnik. Ha labiális magánhangzó követi, a visszatükröződő *v-* a magyarban (és néhány más nyelvben) el is maradhat. A szamojédban a fejlődésnek olyan változata látható, ahol néhány változás csak „*kevés szót befolyásol*” (Collinder 1960, 64-66):

- (4.35) f-u **w-* / **wire* 'Vér': finn *veri* / magy. *vér* / vot. *ver*, *vur* / cse. *wür* / oszt. *wěr* / vog. *wür* (UEW 576)
- (4.36) f-u **w-* / **witte* 'öt': finn *viisi* / magy. *öt* / mor. *vet'e* / cse. *wic* / oszt. *wet* / vog. *ät* / ?? ju. sz., *jūt*, *jū?* 'tíz' / ta. sz. *bī?* 'tíz' stb. (UEW 577)
- (4.37) u. **w-* / **wäŋe* 'vő': finn *vävy* / magy. *vő* (birt.szr. 3.sz. *vőj-e* ~ *vej-e*) / lapp? *vivvâ-* /mor. *ov* /cse. *wiŋa* / ju. sz. *jīj*, *wij* / je. sz. *bī* (UEW 565; lásd [4.12] tételt). Vessük össze a f-u. **wajće-t* 'egy kacsaféle', mely a magyarban *vöcsök* (UEW 552)
- (4.38) f-u **w-* / **wilä* (**wülä*) 'felület, felső rész': finn *ylä* / oszt. *elä* / cse. *wəl-* (UEW 573-4)

(e) **a belső zárhangok fejlődése.** A szókezdő zárhangokhoz hasonlóan a belső zárhangok visszatükröződései ugyanazok, akár az ős-uráliból, akár az ős-finnugorból tételezik fel származásukat.

A következő példák a belső ős-uráli és/vagy ős-finnugor **-k-* fejlődését mutatják:

- (4.39) ő.-u. **~k-* / **joke* 'folyó': finn *joki* / észt *jõgi* / lapp *jokk* / ó-magy. *-jó* / oszt. *-jaŋ*, *jaχ-* / vog. *jā*, *ję* stb. / zür. és vot. *ju* / e. mor. *jov* ('a Mokša folyó') ju. sz. *jaχā* / je. sz. *d'aha* /

ma. sz. *čaga* (UEW 99)

(4.40) ö.-f.-u. **-k-* / **jikä* (**ikä*) 'öreg kor, év': finn *ikä* / észt *iga* / lapp *jäkke-* 'év' / magy. *év* (ó-magy. *é*) / cse, *i(j)* / e. mor. *ije* (UEW 98)

(4.41) ö.-f.-u. **-k-* / **teke* 'csinál, tesz': finn *teke-* / észt *tege-* / magy. *tév-* (*tē-, tész-*) / e. mor. *tēje-* (UEW 519; vö. a mon. *tege* alakkal is)

Míg a magánhangzók közötti **-k-*, (erős fokban) megőrződött a finnben, zöngéssé válik és/vagy spirantizálódik, és/vagy hajlamos eltűnni az egyéb uráli nyelvekben. Néhány szamojéd és osztják nyelvjárásban *-χ-vá*, egyéb osztják dialektusban *-γ-vé* válik. A magyarban összeolvad az öt megelőző magánhangzóval, amitől az hosszúvá válik (talán a $k > \chi > w/v$ folyamat révén), ahogy az ómagyar *-jó < jou* a (4.39)-ben mutatja. De figyeljük meg a nyúlás hiányát a zürjénben és a votjákban (4.39). Jegyezzük meg azt is, hogy a *-v-t* a magyar megőrizte a (4.40) és a (4.41) szerint és a mordvin is a (4.39) példa szerint.

A magánhangzók közötti **-t-* fejlődését a 'víz' megnevezései ábrázolják: ö.-u. **wete* (UEW 570): a **-t-* megmaradt a finnben: alanye. *vesi* vs bírt. e. *vede-n* (< **vete-n*); szabályosan gyengül a magyarban: *víz* (tárgye. *vize-t*), talán a **-ð* fokozaton át. Ugyanez a fajta gyengülés megy végbe az e. mor. és a mor. *ved'*-ben. A belső *-t-* a zürjén *va* és a vot. *vu* esetében eltűnik, de a ma. sz. *bu*-ban is. A magyar ismét eltér a másik két ugor nyelvtől, mivel az ugor helyett a mordvin és a permi nyelvekhez hasonló fejlődésen megy át. A vogul ezzel szemben megőrzi az eredeti **-t-t* (*wit*), felsorakozva ezáltal a finn és néhány szamojéd nyelvjáráshoz (sző. sz. *yt* / ju. sz. *wit*). A következő példában mind a vogul, mind az osztják, a magyartól eltérően, megőrzi a magánhangzók közötti *-t-t*: ö.-u. **käte* > finn *käsi* (birte. *käde-n*) vs a magy. *kéz*, amiből a *-t-* az e. mor.-ban *ked'*-re gyengül, a vog. *kāt*-ben és az oszt. *köt*-ben megmarad (UEW 140). Vessük össze a '100' neveit is, mely iráni kölcsönszó: finn *sata* és magy. *száz*, de vog. *sāt*, *šāt*, és oszt. *sat*; ez esetben a mor. *šado* és a cse. *šüðə* a várt módon viselkedik (UEW 467).

Figyeljük meg, hogy a *-t-* > *-z-* változás a magyarban azon

kevés változások egyike, melyek kivétel nélkül végbementek (Bereczki 1980a, 48).

További változatokat lehet találni a szamojédban és osztjákban: pl. a szó. sz.-ban lehet *-t-*, *-tt-*, *-d-*; az osztjákban (északi obdorszki dialektus) lehet *-d-*, a *d* / *d'* változás a ka.sz.-ban jelentkezik (Collinder 1960, 80).

A magánhangzók közötti **-p-* vagy megmarad, vagy *-v-*-re változik, mint a magyarban, vagy a cseremiszenben (amelyben a *-j-* és *-0-* változatok is megvannak) és a mordvinban:

(4.42) ő.-f.-u. **-p-* / **repä* (~ *-ćə*) 'róka': finn *repo* / magy. *rávasz*³⁸ / e. mor. *řives* / cse. *rəwəž* / zür. *ruć* (UEW 423); figyeljük meg a magyarban az első szótagban az *a* < ó-magy. *u* szabálytalanságát)

Összegezve a **-k-*, **-p-*, **-t-* visszatükröződései nem mindig világosak és nem mindig tisztelik a hagyományosan kialakított közbelső csomópontokat.

(f) **belső nazálisok és likvidák fejlődése**, A magánhangzók közötti *-m-* (mint a szókezdő *m-*) általában mindenütt megmarad, bár itt is találkozunk változatokkal.

A magyar leképeződéseket nem mindig lehet megjósolni: az *-m-* hajlamos *-v-* (< **-w-*)-be fejlődni, ahogy a név < ő.-u. **nime* (UEW 305) mutatja, bár a *-v/-w-* gyakran összeolvad az őt megelőző magánhangzóval, mint a *fűi* (tárgy. e. *füve-t*) szóban < ő.-ug- **pims* (UEW 879). Ha mássalhangzócsoporthoz van illesztve, az *-m-* reflexei kiszámíthatatlan módon ingadoznak az *-m-* és *-v-* között, ahogy a *szem/három* szópár a *nyelv*-vel szemben mutatja. A *szem* (< ő.-u. *šilmä*; UEW 479)-ben és a *három* (< ő.-f.-u. **kolme*; UEW 174)-ban az *-m-* megőrződött, talán mert az őt megelőző másaihangzó támogatta. Ezzel ellentétben a *nyelv* (< f.-u. **nālmä*; cse. *jəlmə* / oszt. *nāləm*; UEW 313) ben az *-m-* átalakul *-v-*-vé, annak ellenére, hogy a környezet ugyanaz.

³⁸ A magyar szó ténylegesen *róka*; azonban a *ravasz róka* merev szókapcsolattá vált.

Ahogy Bereczki mondja (1980a, 51), a magyarban nincs szabály a belső *-m-*-nek a *-w/-v-* változással szembeni megőrzése tekintetében. Lehet, hogy ez az ingadozás éltérő szabályozó környezetnek a visszatükröződése, mely a fejlődés korábbi szakaszában volt jelen, ahogy ezt gyakran állítják. Azonban attól eltekintve, hogy ez bizonyíthatatlan feltevés marad, valószínűbbnek tűnik a váltakozás egy tiszta és egyszerű esetének tétele. Ahogy Collinder mondja (1960, 140):

*„Legalábbis néhány szóban a magyarban az intervokális *-m- átalakult -v-re. Néha ugyanez a fejlődés megy végbe a finn nyelvekben (hosszú magánhangzó után ?) és a mordvinban. A cseremiszen az *-m- esetenként eltűnik a labiális magánhangzó után [kiemelés tőlem - A. M.]”*

A belső **-n-*, **-ń-* és **-r-* változatlan marad; ugyanez áll a likvidákra, itt is az **-ĺ-* esetenkénti depalatalizációjával a nyugati nyelvekben. Vessük össze az *-l-* kiesését is a magy. szem < **šilmä-*ben, ahogy fent említettük.

(g) **belső kötőhangzók fejlődése.** A **-j-* kétféleképpen képződhet le. Vagy megmarad, vagy *-0-* vá változik majdnem minden uráli nyelvben (Collinder 1960, 111). A magyarban a **-j-* nek több mint kétféle fejleménye van: zöngés, palatális zárhanggá válhat (mint a szókezdő helyzetben): *kígyó*, de lásd nyelvjárási *kijó* < ó'-u. **kije* (**küje*) (UEW 154); megmaradhat olyan szavakban, mint a *vaj* < Ö.-f.-u. **woje* 'kövér' (vö. finn *voi*; UEW 578); vagy néhány esetben el is vesztet, mint pl. *ú-sz-* 'úszni' < ö.-u. **uje-* ~ *oje-*; finn *ui-da* (a magyar *-sz-* elhomályosult gyakorító képző az UEW 542 szerint).

A belső **-w-* re vonatkozó etimológiai anyag meglehetősen gyér, és tükröződései nem mindig jósolhatók meg, bár a következő fő irányokat lehet megfigyelni. A finnségiben *-v-* vagy *-0-* lesz belőle; a lappban, a mordvinban és a magyarban *-v-*; a permiben és a szamojédiban *-0-*; az osztják néhány dialektusában *-w-* re, másokban pedig *-y-* re változik (Collinder 1960, 115);

lásd továbbá a 4.5.3.1. fejezet (e) pontjában tárgyaltakat.

- (h) **a belső sziszegők és affrikáták fejlődése.** A belső sziszegők és affrikáták eloszlása szókezdő megfelelőik zürzavarát és ingadozását mutatja, de a vizsgálathoz kevesebb nyelvtörténeti anyag áll rendelkezésre. Például az *-s-ről állítják, hogy általában megőrződik, de erre csak egy nyilvánvaló bizonyíték létezik: a magy. fészek (*sz=/s/*)/a fmn *pesä*, de hasonlóképpen az oszt. pél és a vog. *pit'* < ő.-u. **pesä* (UEW 375). A belső *-š- rendszerint -s-sé vagy -z-vé válik, ahogy a 'hús' neve mutatja: ő.-f.-u. **kušə* (**koje-čə*) > magy. *hús* / vot. és zür. *kij* / oszt. *kos* (UEW 224). Az -š- leképeződései vonatkozásában lásd a 4.5.2.2. rész (a) és a 4.5.3.1. rész (a) pontját. A belső -č- tükröződéseire nézve lásd a 'kés' megnevezését a 4.5.3.1. rész (b) pontjában.

A következő példák a palatalizált affrikáták különböző fejleményeit mutatják be. A magyarban a zöngés palatális zárhang is létezik, mely belső helyzetben a *-j- reflexe lehet, ahogy az előző részben megtárgyaltuk, továbbá számos más palatalizált hangé is (*-ĭ-, *-ć-, *-hć-, *-δ'-):

- (4.43) ő.-f.-u. *-ć- / **eć3* 'ifjabb fivér / lánytestvér': magy. *öcs* / vog. *ēś*, *īcī* / oszt. *ifəki* (UEW 70; lásd még a türk *eči* / mon. *ečige* 'apa' / gold *eče* 'az apa öccse')
- (4.44) ő.-f.-u. *-ć- / **kečä* 'egyfajta hal': finn késő, *kesämä* 'egy kis hal, *cyprinus blicca* (SSA,³⁹ I. 349) / magy. *keszeg* 'fehérhúsú hal' / vog. *kāsew* (UEW 141)
- (4.45) ő.-f.-u. *-ćc- / **wića*- látni, nézni, figyelni': észt *viisa-* / magy. *vigyáz-* / vot. *vož-* stb. (UEW 571). Vö. az 'apa' megnevezését: ő.-u. **ičü* (UEW78).

- (i) **néhány szóbelseji hangcsoport fejlődése.** A mássalhangzó-csoportok helyzetét már megvizsgáltuk a 4.5.1. fejezetben és az (f) pontban bemutattuk egyik típusát. A következő példák a leggyakoribb uráli és/vagy finnugor hangcsoportok

³⁹ Az SSA szerint a többi uráli megfelelés bizonytalan.

némelyikének fejleményeit mutatják, melyeknél az inkább megjósolható „*nazális+zárhang*” visszatükröződések találhatók. Általában néhány nyelv megőrzi, mások elveszítik a nazálist, az azt követő hang következetes zöngésítésével. A változások eloszlása nem feltétlenül illik a hagyományos családfa határaihoz, és ugyanezek a változások hasonló, nem-uráli szavakban is bekövetkezhetnek:

- (4.46) *-*mt-* / ő.-u. **tumte-* 'érezni, érinteni'; finn *tunte-* / magy. *tud-* / zür. *təd-* / vot. *töd-* / je. sz. *tudda-* / ju. sz. *tumtā-* 'tudni' (UEW 536)
- (4.47) *-*mt-* / ő.-f.-u. **amta-* 'adni': finn *anta-* / magy. *ad-* / zür. és vot. *ud-* / e. mor. és mor. *ando-* (UEW 8)

A következő példa – miközben az *-mp-* csoport fejlődését mutatja be – a különböző nyelvek között, valamint egyazon nyelven belül létező visszatükröződések változatait is példázza:

- (4.48) *-*mp-* /ő.-u. **kumpa* 'hullám':finn *kumpu* 'halom, domb' / magy. *hab* / m. mor. *komba* / zür. *gīb-* / oszt. *kömp* / vog. *kop*, *kump*, *χop*, *χump* / ju. sz. *χāmpa* / je. sz. *kaba* (UEW 203; vö. a türk *qōm* alakkal is)

A magyar – ahogy más körülmények között is – ez esetben inkább a permi és néhány szamojéd nyelv mellett sorakozik fel, mintsem az obi-ugor nyelvek mellett. A magyar *dob-* és *domb* szavak (a [4.32] és [4.33] példák) eltérő leképződéseikkel szintén e példákhoz tartoznak.

A harmadik gyakori, ilyen típusú csoport az *-ŋk-*, melynek fejleményeit az alábbi (4.49) példával mutatjuk be. A magyar *dob-*, *domb* szó a kezdő zöngés zárhangot mutatja be, a várt *t-* helyett; a vogulbeli *-χ-* reflex is szabálytalan tükröződés, melyre feltételezhetnénk egy *-*ŋk-* > *-*ŋχ-* > ~*χ* típusú fejlődést:

- (4.49) *-*k-* / f.-u. **tunke-* 'lök, átmegy, töm, szűr': finn *tünke-* / magy. *dug-* / e. mor. és mor. *tongo-* /? Vog. *tokr-*, *toχr-* (UEW 537; vö. az altaji **tūŋ-* ~ **tīŋ-* ~ **tīq-*: a türk *tīŋ-* / mon. *čigji-* is)

Számtalan magyarázatot vonzottak a változások, melyeken a magyar az előre megjósolt obi-ugor helyett a permivel osztozott. Abondolo szerint (1998, 5) például a fent közölt két hangváltozás (az intervokális **-t-* gyengülése és az **-mt-* / *-nt-* > *-d-* változás) relatív időrendje különbözik a magyarban és a permiben. Ezért ezt a két közös újítást legfeljebb a „*másodlagos*” területi kapcsolat bizonyítékának lehet tekinteni, és nem annak, hogy a magyar és a permi közötti genetikai rokonság szorosabb lenne a magyar és obi-ugor közötti kapcsolatnál. Ez természetesen elfogadható magyarázat és én biztosan nem támogatom a magyar és a permi közötti szorosabb genetikai rokonságot pusztán e közös újítások alapján. Azonban szeretnék rámutatni arra, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet biztos következtetést levonni e változások természetét és idejét illetően. Valójában minden ilyen következtetést – a régi feljegyzések hiányában – csupán az egymásba fonódó feltételezések sorozatára lehet alapozni, melyek még akár helyesek is lehetnek, de érvényességüket soha nem fogjuk tudni bizonyítani (lásd a 41. lábjegyzetet a további részletek végett⁴⁰).

⁴⁰ Hogy ezekről a közös magyar és permi változásokról miért hiszik általában, hogy önállóan történtek, ennek alapvetően a következő oka van. A permi nyelvekben zöngés megfelelés alakult ki a zárhangok (és réshangok) sorozatára, ugyanúgy, ahogy a magyarban. Rédei (1988b, 357) megfigyeli. Hogy a '10' számnév, melyet az iráni nyelvből kölcsönöztek (lásd például az *oszét das-t*), *das*-nak adódik a zürjénben, de *tíz* a magyarban, ezért a zöngés megfelelés, valamint az egyéb, szóbanforgó változások, függetlenül mentek végbe a két nyelvben. Ez természetesen tetszetős forgatókönyv, bár különösnek tűnik, hogy a kölcsönzött iráni szó zöngés mássalhangzója megőrződött a permiben, ahol a zöngésség szerinti megfelelés még ma sem kialakult (lásd 4.5.5. részt), míg t-ként őrződött meg a magyarban, ahol ez a megfelelés megállapodott. Hasonló ingadozást figyeltünk meg a zöngés és zöngétlen mássalhangzók között a türk nyelvekből a magyarba kölcsönzött szavaknál (lásd fent a 32. jegyzetet). Mindez azt jelenti, hogy ezekből a hanghelyettesítésekből és ingadozásokból semmi biztosat nem lehet következtetni (lásd a 6.1. részbeli tárgyalást). Hasonlóképpen Rédei (1988b, 356-57) és Bereczki (1980a, 50-51) megpróbálták megmagyarázni, hogy miért kellene a mássalhangzócsoportok egyszerűsödését a permiben teljesen függetlennek tekinteni a magyarban előforduló azonos jelenségtől. A permiben jelenlévő bulgár-türk eredetű jövevényszavakból ítélve, e nyelvcsoportban a denazalizáció a 6. és a 9. század között kellett befejeződjön. A magyar és a permi nyelvről "*nem feltételezik*", hogy ekkor még mindig

4.5.2.2. Átmenet az őś-uráliból az őś-finnugorba, Sammallahti szerint

Ahogy az előző részben említettük, Sammallahti megfigyeli, hogy az uráli mássalhangzórendszer alapvetően változatlan maradt az őś-uráli és az őś-finnugor közötti szakaszban. Ez a megfigyelés ellentétben áll a családfa feltételezett nagy időmélvségével, és így a szerző megpróbál azonosítani néhány hangváltozást. Azt mondja (1988, 490), hogy:

Az őś-finnugor mássalhangzó paradigmája néhány kiegészítéssel tartalmazta az őś-uráliban már meglévő hangokat. Egyetlen rendszeres változás volt.

A szerző ezután felsorolja ezeket a kiegészítéseket, miután kimutatja, hogy helyzetük bizonytalan a helyreállítható anyag csekély mennyisége miatt:

- (a):*š-, melynek bizonyítéka „*kevés, de talán meggyőző*” (1988, 490)”. Azonban a felsorolt négy etimológiából kettő nincs meg minden ugor nyelvben: a *pišā- ’főzni’ biztosan nem található a magyarban és a *mekši méh’ nincs az obi-ugorban,
- (b):*c (palatalizált affrikáta), melyet szintén kevés etimológia alapján fogadtak el. Sammallahti (1988, 491) megfigyeli, hogy:

*„Az s-[/š/]-sel kezdődő magyar szavak közül csak egynek van megnyugtató obi-ugor szófejtése, amely egy korábbi *č-re mutat, de az obiugor magánhangzó még itt is fiatalabbnak látszik, mint az őś-ugor, és a kezdő mássalhangzók nem egyeznek (sért- megsebez, megbánt’ őś-obi-ugor *čääreg-). Másrésről a szabályos obi-ugor etimológiák közül csak egy rendelkezik –*

kapcsolatban voltak. Ezzel szemben a magyar nyelv bulgár-türk jövevény-szaibaiban fennmaradtak a mássalhangzócsoporthok, ahogy a *tenger* szó mutatja. Mivel az általános vélekedés szerint a magyar/bulgár-türk kapcsolatok i. sz. 700-750 körül kezdődtek, ebből az következik, hogy ez a változás ez idő előtt már befejeződött a magyarban, míg *„talán”* épp csak elkezdődött a permiben.

*Honti felsorolásában szókezdő i-vel (1982[a]: 130-1, 74-88 tételek) – lehetséges rokonokkal *čääreg -, így ezek kölcsönzéseknek vagy neologizmusnak tűnnek. Mégis sok ts-vel kezdődő magyar szónak van kielégítő etimológiája a permi és más észak-nyugati nyelvekben (pl. csap, csegely[, .]csomó, csupor⁴¹)."*

A szerző úgy folytatja, hogy a magyar és az északnyugati (permi-finn) nyelvek között megoszló jellegzetességek magyarázata végettnél talán egy további szintet kellene hozzáadni a családfához az ő-s-permi-finn és az ő-s-finnugor közötti szinten. „*Ezt az ősnylevet ő-s-finn-magyarnak lehetne nevezni.*” Sammallahiti azonban úgy dönt, hogy ezt az ügyet nem folytatja tovább.

(c) **l-*, melyet csupán egyetlen megnyugtató etimológia: az ő.-u. **lupsā* 'nedvesség' alapján állítottak fel; ezt azonban sem az ugor, sem a permi ághban nem lehet megtalálni.

A szerző – az ő-s-uráliból az ő-s-finnugorba történő – egyetlen „rendszeres változást” a következőképpen fogalmazza meg (1988, 490):

„**Vx > *VV mássalhangzó előtt (ő.-u. *kâxsi > ő.-f.-u. *koosi 'takaros')*”

Már részletesen megtárgyaltuk az **x* szegmenst tartalmazó szófejtéseket és a velük kapcsolatos kérdéseket (lásd 4.4.5.1. részt; lásd a [4.4] és a [4.20] példákat). Továbbá, ahogy Janhunen kimutatta: az idevágó (ő-s-szamojéd és ő-s-finn) megfelelések inkább „*elégge szabályosak*”, mint „*rendszeresek*” és számuk korlátozott.

Végül még mindig Sammallahiti szerint (1988, 492) az ő-s-finnugor mássalhangzók fonotaktikája ő-s- meglehetősen hasonló az ő-s-uráliakéhoz. Összegezve, ahogy Häkkinen megfigyelte (1990, 186), a finnugor szavak látszólag nem különböznek jelentős módon sem szerkezetükben, sem jelentésükben az

⁴¹ Itt adjuk a fordítását azoknak a magyar szavaknak, melyek nincsenek az eredeti szövegben: *csap* 'út', *csegely* 'ékalakú dísz'... *csomó*, *csupor*. A magyar *csomó* párhuzamait lásd a (4.27) példában.

uráli szavaktól.

Az ős-finnugor és az alacsonyabb szintű csomópontok között szintén nem azonosítottak jelentős hangváltozást az első szótag mássalhangzórendszerében lévő különbségekre vonatkozólag. Ez a helyzet a fent felsorolt példákból nyilvánvaló, és ezt számtalan modern forrás elismeri. Például Korhonen (1981, 126) megjegyzi, hogy nincs jelentős hangváltozás az ős-finnugor és a korai ős-finn mássalhangzórendszer között. Sammallahti (1988, 523) azt mondja, hogy

„az ős-permi-finnben a mássalhangzó paradigma döntően ugyanaz maradt, mint az ős-finnugorban”.

És tényleg a szerző az 524. oldalon bemutatja a kikövetkeztetett ős-permifinn mássalhangzórendszert, ami pontosan ugyanaz, mint a 491. oldalon bemutatott kikövetkeztetett ős-finnugor mássalhangzókészlet, csupán egy változással: ős.-f.-u. **w* > ő.-p.-f. **v* (lásd 4.7 táblázatot).

<i>p</i>			<i>m</i>			<i>v</i>
<i>t</i>	<i>s</i>		<i>n</i>	<i>d</i>	<i>l</i>	<i>r</i>
	<i>š</i>	<i>č</i>				
	<i>ś</i>	<i>ć</i>	<i>ń</i>	<i>ǵ</i>	(<i>l</i>)	<i>j</i>
<i>k</i>			<i>ŋ</i>			

x l

4.7. táblázat. Sammallahti ős-finnugor és ős-permi-finn mássalhangzókészlete (1988, 491 és 524)

Sammallahti továbbá megjegyzi (1988, 532), hogy az ős-permi-finn mássalhangzórendszer csupán kisebb változásokon ment át. Nevezetesen szókezdő helyzetben a mássalhangzók megtartották eredeti minőségüket (néhány szabálytalan esettől eltekintve).

4.5.3. Az „ugor” újítások

Az ugor csomópontot alátámasztó bizonyítékok teljes hiánya dacára (lásd a 4.2.1 részt) még mindig történnek kísérletek arra, hogy e szintre egyedül jellemző újításokat azonosítsanak. A következő részekben a legmeggyőzőbb „*bizonyítékok*” egy részét fogom bemutatni, melyet az irodalomban az ugor cso-

mópont létesítésének alátámasztására idéznek (lásd pl. Sammallahiti 1988, 500; Décsy 1965, 212; Honti 1979; 1998a, 332-33; 1998b).

4.5.3.1. Ugor mássalhangzó-változások

Az itt következőkről azt állítják, hogy jellegzetes, közös „ugor újítások”:

- (a): ő.-f.-u. **s*- és **š*- egybeesik és ő-ug. **θ*-vé válik, amiből a következő három fejleményt tartják levezethetőnek: ő-ug. **θ* → magy. *θ*; ő-ug. **θ* → vog. *t*-; ő-ug. **θ* → oszt. *t*-, *l*-, *j*-, amint a (4.21) és a (4.24) példákban bemutatottuk. Egy, ebben az összefüggésben idézett másik etimológia az 'ín' (lásd 4.4.5.1. részt): magy. ín (~*ína*)/vog. *tān*, *tēn* / oszt. (Demjanka-i nyelvjárás) *ton* / oszt. (Vakh-i és Obdorszk-i nyelvjárás) *lan* / oszt. (Vasjugán) *jan*, de a *je*. sz. *ti* / ta. sz. *taŋa* / szö, sz. *čān* ~ *tsān* stb. is (UEW 441).

Azonban nincs független bizonyíték, mely alátámasztaná a **θ* rekonstrukcióját, kivéve a közös „ugor újítás” megteremtésének vágya. Valójában a **θ* csak arra kellett, hogy megmagyarázza a vogulban és részben az osztjákban a *f*- szokatlan jelenlétét. Az egyéb osztják változatokat illetően meg kell kérdezni, hogy vajon tényleg a *6 hang lehet-e az alkalmas közbülső csomó⁴². Egyszerűbb lenne, és az egyéb nyelvcsoportokból történt megfigyelésekkel jobban megegyező azt feltételezni, hogy az összes szóban forgó nyelvben mindegyik fejlemény önállóan következett be. Például a magyarban a folyamat a természetes és eléggé gyakori **s*- / *š*- > **h*- > *θ* - lecsengés lehetett.⁴³ Emellett több számjéd nyelv az obi-ugorhoz hasonló fejlődésen ment át, ahogy a 4.2 ábra illusztrálja.

Az **s*- és **š*- (feltételezett) összeolvadása következményeként az így adódó hézagról azt feltételezik, hogy az ő-s-ugorban az

⁴² Honti szerint (1988a, 332) az ő-ug. **θ*-ból az **l* (másodlagos) zöngétlen laterális réshang fejlődött ki az ő-osztjákban.

⁴³ Erről a típusú változásról más, nem rokon nyelvek tanúskodnak, mint az ógörög, illetve ma zajlik egyes tunguz nyelvekben.

ős-uráli *ś- depalatalizációja révén töltődött ki, ahogy a 'szem' etimológiájában bemutattuk: ő.-u, *śilmā > ő-ug. *simā (Sammallahti 1988, 502 szerint; lásd még Honti (1979) és (1998a, 333); továbbá a fenti [4.25] példát). Ezen elemzés szerint az ugor nyelvek – közös újításként – mutatnak ugyanazt az s- fejleményt. Mindamellet a s- a ju.-sz. sew-ben és a ka. sz. sima-ban is jelen van, miközben a vogul más nyelvjárásaiban újra š-t találunk: vog. (Konda-i és Pelymka-i dialektus) šām (UEW 479).

(b): a közös ugor *č hang létezése (Décsy 1965, 212; lásd még a 4.5.2.1 rész tárgyalását). Erről a hangról azután azt gondolják, hogy *š-re változott (jegyezzük meg, hogy az u / f-u. *š feltételezés szerint összeolvadt az s-sel). A valóságban e változást kevés példa és viszonylag sok kivétel támasztja alá, amint a következő sorozat mutatja: magy. kés / oszt. köčay, kesi / vog. käsi < f-u. *kečz (UEW 142; Sauvageot 1976, 128).

(c): Honti azt mondja (1998a, 353), hogy:

*„Már az ő-s-ugorban a *k-nak határozottan eltérő allofonjai voltak magas, illetve mély magánhangzójú környezetben. Az eredmény a *k > x (< h- a magyarban) fejlődés volt a mély hangrendű szavakban, jóllehet mindhárom ugor nyelvben külön-külön.”*

Azonban ez a változás – ahogy a 4.5.2.1 részben tárgyaltuk (és ahogy Honti is megjegyzi) – csak a magyarban fejeződött be (bár nem olyan régen) és most néhány obi-ugor nyelvben/nyelvjárásban a szétterjedés szakaszában van. Továbbá ugyanez a hangváltozás néhány szamojéd nyelvben is megjelenik. Ezért ez „viszonylag” új nyelvjárási folyamat (ahogy Gheuno & Hajdú [1992, 172], valamint Sauvageot [1971, 22J] is megjegyezte) és nem lehet „ugor újításként” besorolni.

(d): az un. ugor veláris felerősödés intervokális helyzetben: az ő.-f.-u. *ŋ → ő-ug. *-ŋk-, ahogy a 'jég' szófejtése mutatja: ő.-f.-u. *jaŋi > ő-ug. *jāŋkí

Sammallahti szerint 1988, 502); hasonlítsuk össze az oszt. *jõhk* / a vog. *jänk* / a magy. *jég* / a finn *jää* / az e.mor. *ej*, a mor. *jäj* szavakkal (UEW93). Azonban Sammallahti azt is megfigyeli, hogy: „*úgy tűnik, hogy van sok eset, amikor az ő.-f.-u. *ŋ az ő-ug.-ban megmaradt*”.

(4.50) Vog. (Alsó-Konda-i és Pelymka-i dialektus) *pänk*, de ugyancsak vog. (Tavda-nyelvjárás) *pän* / magy. *fej*, *fő* < ő.-f.-u. **päŋi* 'fej' (Sammallahti 1988, 502; UEW 365).

(4.51) Oszt. *lõŋ* / vog. *toj*, *tuw* / ju. sz. *tā* ? / ta. sz. *taŋa* / finn *suvi* (bírt. *suve-n*) < ő.-f.-u. **suŋi* 'nyár, olvadás' (Sammallahti 1988, 502; UEW 451). Vessük össze a 'vej, vő' etimológiáját is, amit Sammallahti ő.-f.-u. *wäŋiw*-ként következteti ki (ugyanott; lásd a [4.12J és [4.37] példát).

(e): nem szókezdő ő.-u. / ő.-f.-u. *-w az ő-ug.-ban *-ŋ-ra változik, hogy bizonyos nyelvjárásokban és környezetben viszsztatérjen a -w-re (a magyarban -v) (Honti 1985; 1998a, 353). E változást alátámasztó bizonyítékként hozzák például a 'kő' megnevezését: ő.-u. **kiwe* (UEW 163), a 'tél' megnevezéseit: ő.-f.-u. **tälwä* (UEW 516), és a 'csont' megnevezését: ő.-u. **luwe* (UEW 254; lásd a [4,16] példát). Azonban nincs önálló bizonyíték, melynek alapján a fent leírt folyamatról feltételezhető, hogy pl. a 'kő' szóban található -ŋ és -w/-v tükröződések (oszt. *kõŋ* / vog. *käw* / magy *kő* [tárgy.e. *köve-t*]) is megnyugtatóan lehet független fejlődésként megmagyarázni. Ezenkívül a 'csont' etimológiája okoz gondot, ahogy fent megtárgyaltuk. A 'tél' **tälwä* etimológiáját illetően megfigyelhetjük, hogy az oszt. *tělæg* mellett, ott a vog. *täl* és a magy. *tél* (tárgye. *tele-t*), ahol nyoma sincs a *-w-nek vagy a *-ŋ-nek.

(f): Honti (1998a, 353) az ugor nyelvekben jelenlévő veláris illabiális **i* magánhangzó (az ő átírásában **i*) leképeződését az ugor csomópont létezése melletti másik bizonyítéknak tekintti, Vessük össze: a magy. *nyíl*-at a finn *nuoli*-val (lásd a [4.5] példát). Ahogy az olvasó visszaemlékezhet, Janhunen

(1981 a) megjegyezte, hogy az ugor nyelvek időnként meglehetősen konzervatívak lehetnek a vokalizmusban. Azonban teljesen függetlenül attól, hogy nincs mód a „*rekonstruált*” magánhangzók „*viszonylagos ősiségének*” megállapítására, a valódi nehézség újra az, hogy az ugor nyelvek nem következetesek az illabiális magánhangzók fejleményeit illetően. Ezt a tényt e hang megvitatásakor a 4.4.5.2. részben megvilágítottuk. Hogy további példát mutassunk, a magy. *nyíl* oszt. megfelelői a *hal*, *hol* (az UEW 317 szerint) úgy, hogy Honti kénytelen egy egyébként indokolatlan változást javasolni – az ő-oszt. **ii* > az oszt. *aa*-nál – abból a célból, hogy az obi-ugorban fenntartható legyen a logikus fejlődés.

Egy másik cikkben (1998b) Honti újra megerősíti, hogy legalább két „*mélyen gyökerező*” („*syvällekäyviä*”) hangváltozás létezik, melyek világosan megkülönböztetik az ugor nyelveket a nyugati permi-finn nyelvektől: a kezdő sziszegősök fejlődése és a mély magánhangzó előtti **k* spirantizálódása. Megkülönböztető ugor jellegzetességnek tételezi a *-*w* > *-*ɣ* változást is, valamint a veláris illabiális **ɟ* megmaradását. Ahogy láthatjuk, nincs semmi újdonság, ezért a fent közölt nehézségeket nem tekinthetjük olybá, hogy úrrá lettünk rajtuk. Honti azonban tisztességesen jár el, amikor – hogy megvédje a közös ugor hangújítások csekély számát – megjegyzi, hogy a volgai-finn és a permi-finn között megosztott újítások sem számosak⁴⁴.

⁴⁴ Honti (1998b, 352-55) számos egyéb feltételezett közös újítást sorol fel, az ugor csomópont létezését bizonyítandó. Például közli a belső *-*l*- -*r*-ré válását a '3' szám nevében: magy. *három*/vog. *kōrəm*; azonban ez a változás nem jelentkezik az osztjákban, ahol *χoləm-et* találunk. A szerző azt is állítja, hogy az ugor nyelvek a határozott és határozatlan igeragozás kettősségét mutatják be; azonban ez más uráli nyelvekben is jelen van, mint pl. a mordvinban. Továbbá a "*határozottság*" kifejező morféma, valamint a két ragozás általános szerkezete, a három ugor nyelvben egészen más. Vessük össze e tárgyban Perrot (1984a, 1984b). Egy másik közös újítás az ablativusi -*l* feltételezése, amely az osztjákban azonban hiányzik (lásd III. függelék, 5.6. b pontját). Lásd a 8. fejezetet a részletek végett.

(g): Hajdú & Domokos (1978, 82-87) állítja, hogy az obi-ugor és a magyar viszonylag nagy, új szókészleten osztozik, melyben a következő etimológiák jelennek meg; a 'ló' neve magy. *ló*; a 'nyereg' megnevezése (magy. *nyereg* / oszt. *nöjər* / vog. *najər*, UEW 874); a 'zabla' neve (magy. *fék* / oszt. *päk* / vog. *bech* 'gyeplő'; UEW 878), a magy. 'másod-fű ló' azaz 'kétéves ló', összevetve a hasonló jelentésű 'kit púm lu' izomorf vogul kifejezéssel. Azonban a 'ló' neve nem jellegzetes ugor szó, ahogy a 6. fejezetben tárgyaljuk, míg a két izomorf kifejezés nem egyedülálló a magyarban és a vogulban, hanem a legtöbb uráli (és altaji) nyelvben a kifejezések képzésének tipikus módját képviseli.

4.5.3.2. A feltételezett kölcsönzés az „ugor korban”

Gyakran bizonygatják, hogy az ugor csomópontot, e jellegzetes rétegbe kölcsönzéssel bekerült, nem-ugor eredetű szavak létezése támasztja alá. A legtöbbször idézett példák között szerepel az indoeurópai eredetűnek tartott '7' számnév, valamint egy csoport türk eredetűnek vélt szó, amint alább tárgyaljuk:

- (a): a magy. *hét* obi-ugor megfelelői a vog. *sāt*, *sāt* és az oszt. *lāpət*, *tāpət* (UEW 844). Ezekről a párhuzamokról rendszerint azt feltételezik, hogy egy indoeurópai nyelvből kölcsönözték őket, az osztatlan ugor közösség korában (vessük össze a szán. *saptá* / az ave. *hapta*-val (Joki 1973, 313, [138] tétel). Azonban a magánhangzó viszonyok azt sugallják, hogy az ősi-obi-ugor és a magyar szavakat külön-külön kölcsönözték (Sammallahti 1988, 504). Figyeljük meg azt is, hogy a vogulban a szabálytalan szókezdő *s-t és a magyarban az ugyancsak szabálytalan szókezdő h-t találjuk a várt fejlemények helyett (emlékezzünk, hogy a: *s- > a magy. *h-* és a vog. *t-*; ehelyett az s- vogul, magyar és osztják leképeződése kezdő *ś-t feltételez).
- (b): néhány türk jövevényszóval azt állítják, hogy a még osztatlan ősi-ugor közösség korában került be a magyarba. Ezt az állítást viszont a feltevés szerint az a tény támasztja alá, hogy e kölcsönszavak osztoznak az ugor korra jellemző újításokon.

Ezen (állítólagos) ugor újítások egyikét az előző rész (c) pontjában tárgyaltuk: a **k-* > **χ-* > *h-* változást. Ez az újítás feltehetőleg a következő türk eredetű magyar szavakban látható:

- (4.52) a magy. *hattyú* / oszt. *kōtan*, *hōtan* / vog. *χotan*, *kotan* < ug. **kottan*.⁴⁵ Hasonlítsuk össze a csag. *qotan*, de a mon. *χutan*, *qotan* 'pelikán' *chodang* 'pelicanus onocrotalus' alakokkal is (UEW 857; Ligeti 1986, 138-9). Jegyezzük meg, hogy a TESz II. 75 szerint ez 'talán' türk kölcsönzés az ugor időkből.
- (4.53) a magy. *homok*, ami Róna-Tas szerint (1988a, 751) az „ősi türk qumaqból” származik. Hasonlítsuk össze a mon. *qumaki*-val is (Ligeti 1986, 80). De jegyezzük meg, hogy lát-szólag nincs párhuzama az obi-ugorban. A TESz II. 139 állítja, hogy a szó a legrégebb magyar és türk közti kapcsolatokhoz tartozik.
- (4.54) a magy. *hajó*. A kölcsönzés az UEW 169 szerint „*valószínűleg*” a türk *qayiq* 'evezős hajó'-ból való. Vessük össze a jak. *χayiq* és a mon. *qayaγ*-gal (Ligeti 1986, 28). A TESz II. 26 szerint a szó eredetét vitatják, de az uráli eredet is lehetséges; feltételezett altaji kapcsolata további vizsgálatot igényel. Ahogy az előző példában, itt sem látszik obi-ugor párhuzam.

Ellenben azok a türk eredetű magyar szavak, melyeket ez a változás nem érintett, feltehetőleg az ugor közösség felbomlása után kerültek a magyarba. Ez az eset áll fenn a következő szavaknál, ahol az átadó nyelv kezdő **k-*-ja megőrződött: a magy. *kapu*, melyet vessünk össze a csuv. *qapu*-val és a tür. *kapu*-val (TESz II. 367; Ligeti 1986, 77-78); a magy. *kos*, melyet vessünk össze a tür. *koç* és a csag. *qoçqar*-ral (TESz II. 585); a magy. *karvaly*, melyhez hasonlítsuk a tür. *qırui*-t, de a közép mon. *kirui*-t is (Ligeti 1986, 71; ez a szó „talán” ó-türk eredetű a TESz 395, és Ligeti szerint komoly hangtani nehézségeket jelent).

Mindamellet a helyzet nem világos, ahogy a magyar *homok* és *hajó* szavakhoz várható obi-ugor párhuzamok hiányával már bizonyítottuk. Ahogy Róna-Tas rámutatott (1988a, 751),

⁴⁵ Figyeljük meg, hogy az UEW itt a *-ŋ*-jelölést használja, bár ez a rekonstruált mássalhangzók jegyzékében, az 1. kötet IX. oldalán nem is szerepel.

„távrolról sem állunk szilárd talajon az ős-ugorra gyakorolt korai türk hatás feltételezésében”.

Például a magyar homok tekintetében Róna-Tas (1988a, 750) megfigyeli, hogy *„a mély magánhangzós q- > x- változás a csuvasban előfordult, csupán időrendje nem világos”* bár meglehetősen kései – 10. század körüli – átalakulásnak tűnik. A szerző szerint ez azt jelenti (ugyanott), hogy

„a türk q-nak magyar k-ként történő visszatükröződését lehet azzal a feltételezéssel is magyarázni, hogy a kölcsönzött türk alakban az x- már szerepelt”.

Ugyanilyen elemzés érvényes a magyar hajó és hattyú szavakra is. A többi, kevesebb mint egy tucat szó, melyet a türkből kölcsönzött *„ugor réteghez”* tartozónak minősítettek, újfent mindenféle nehézséget jelent (lásd a felsorolást és a vonatkozó megjegyzéseket Róna-Tas 1988a, 749-51-ben).

Hasonlóképpen Ligeti (1986, 136-37) is észreveszi, hogy a türkből történt kölcsönzés jellegzetes rétegét nehéz azonosítani az *„ugor szinten”* az ótürk adatok hiánya miatt is (a legrégebbi a 8. századra megy vissza). A szerző (1986, 80) megfigyeli például, hogy a homok etimológiája nem világos a végső k- jelenléte miatt, szembeállítva a kezdő fi-vel. Hozzáteszi (1986, 26-27), hogy az ilyen típusú szavakat egyformán jól lehet magyarázni mindkét módon, azaz: vagy mint egy türk nyelvből történő kölcsönzést, ami elég korai volt ahhoz, hogy részt vegyen a kérdéses hangváltozásban, vagy egy olyan türk nyelvből származó kölcsönzést, amelyik már maga végrehajtotta a q- > x- változást.

A 6. fejezetben visszatérek a türk nyelvekből a magyarba történő kölcsönzés témájához.

4.5.4. A lapp nyelv helyzete

E ponton – anélkül, hogy részletekbe mennénk – meg kell említeni a lapp helyzetét az uráli családon belül.

E nyelv helyzete az urálin belül, csakúgy, mint a lapp nép eredete, nagyon ellentmondásos. A lappot leggyakrabban a finn-ségi csomóponthoz tartozónak minősítik (Ravila 1935; E. Itkonen 1955; 1960; Sammallahti 1984; 1995). A lappról és a balti-finnről

általában azt állítják, hogy egy „korai ős-finnnek” nevezett ősnelvből származtak, amelyik feltehetően őslappra és közép-ős-finnre bomlott szét legkésőbb Kr. e. 1000 körül, vagy esetleg még sokkal korábban. Azonban a lappok és a balti-finnek nyelvi rokonsága és kulturális, valamint faji eltérése közötti ellentmondás számos kutatót arról győzött meg, hogy megalkossák a nyelvsváltás elméletét. Lehet, hogy a lapp nem volt uráli nép; helyette más faj lehetett (talán sarkvidéki, mint a szamojéd) és eltérő, nem-uráli nyelvet beszélhetett. Egy ponton átvehette a balti-finnek nyelvét, miután hosszú és intenzív kapcsolatba került velük (Setälä 1926; Toivonen 1949/50; Carpelan 2000, 29).

E nyelvcsoporthoz tartozó fonológiai, szó- és alaktani szerkezetét tekintve elegendő Sammallahti következő megjegyzéseit idézni (1998, 44):

„A számi számos jellegzetességben különbözik a finnországitól. Fonológiában a magánhangzórendszer gyökeres átalakuláson ment keresztül, míg a mássalhangzórendszer sok régi jellegzetességet őrzött meg, mint pl. a palatalizált mássalhangzókat. Ezek az indoeurópai kapcsolatok következtében a finnországi kivétel, s e kapcsolatok végül segítettek előidézni a finn-számi ősnyelv felbomlását. Alaktanban a számi megőrizte a kettős számot személyes névmásaiban, ezek végződéseiben és a birtokos ragokban... A számiból hiányoznak a külső helyhatározói esetek, melyek a finnben az ősnyelv felbomlása után fejlődtek ki,”

Lásd Korhonen kiegészítő leírásait is (1988a, 1988b).

A lapp nyelv szótani, fonológiai, alak- és mondattani jellegzetességei olyanok, hogy ez a nyelvcsoporthoz nem igazán illik egyik hagyományosan alapított csomópontba sem. Tauli „igazi keveréknnyelvként” osztályozta a lappot (1955, 25), mivel a jelek szerint több különböző nyelvcsoporthoz tartozó jellegzetességeiben osztozik. Austerlitz (1987) a lapp ágat elszigeteltnek tekinti, ahogy az általa felállított családfából nyilvánvaló (1987, 178). A lapp szintaktikai/tipológiai szinten hasonlít az indoeurópai nyelvekre. Igen közel áll a baltifinn nyelvekhez a szókészlet szintjén, még ha létezik is nagyszámú őshonos lapp szó, melyek nem közösek a

balti-finnel, különösen a „*halászat*”, „*vadászat*” és „*természeti környezet*” terén (Lehtiranta 1982; 1989).

Újabban ismét felmerült e nyelvcsoport eredetének és természetének kérdése, egyrészt T. Itkonen (1977) és Korhonen (1981, 33), másrészt Sammallahiti (1999) ellentétes nézetei révén. T. Itkonen (1997, 260) újra megkérdőjelezi a „*számi-finniségi (finn-lapp)*” ős-nyelv létezését, azzal érvelve, hogy a nyelvcsoport javára előhozott, állítólagos fonológiai, alak- és szótani bizonyítékok meglehetősen szűkösek. Majd ezzel fejezi be:

„így a finn-lapp közbülső ős-nyelv fogalmát, mint haszontalan művelési eszközt fel kellene adni; a lapp és a finn közötti különleges hasonlóságokat inkább a folyamatos kölcsönzés eredményének kellene tekinteni.”

Ezzel szemben Sammallahiti (1999) e közbülső ős-nyelv létezése mellett érvel („*varhaiskantasuomi*” „*korai ős-finn*”), úgy, hogy az érveket nem meggyőzőnek próbálja bemutatni. Azt is állítja, hogy e csomópont szétválása az ős-balti kor előtt kellett bekövetkezzen.

4.5.5. Folyamatban lévő hangváltozások

Megfigyeltük (4.5.2.1. rész), hogy bizonyos mássalhangzóiváltozások – úgy tűnik – a szétterjedés folyamatában vannak. Láttuk például a kezdő veláris réshang (mély magánhangzó előtt) terjedését a vogul, az osztják és a szamojéd néhány dialektusában. A folyamatban lévő hangzótérváltozás másik példáját a zöngésség szerinti megfelelés permi nyelvekben történő szétterjedése képviseli. Ahogy Riese leírja (1998, 255):

„Az ős-finnugor (pFU) és az ős-permi (pPN) közötti fő különbség az, hogy a legtöbb ős-finnugor zárhang helyett, annak zöngés megfelelője jelenik meg az ős-permiben. A megörökölt ős-finnugor szavaknak kb. 1/6-a jelenik meg zöngés zárhanggal az ős-permiben.”

Vessük össze a következő példákat: ö.-f.-u. **perä* 'hátsó (rész)' > finn *perä*., de zür. *bər* / vot. *ber* (UEW 373); ö.-f.-u.

kinče* (künče*) 'köröm' > zür. *giž* / vot. *gižl* (UEW 157).

A folyamatban lévő változások példáit a magánhangzórendszer terén is megtaláljuk. Már láttuk, hogy az osztjában a magánhangzó-váltakozást mutató szavak egyidejűleg léteznek a feltételezett régebbi, magánhangzó váltakozás nélküli alakokkal. Utaltunk az általában ős-urálinak rekonstruált *-*a*, *-*ä*, *-*e* szótővégi magánhangzók elvesztésére, noha vannak más vélemények (Korhonen 1988c és Collinder 1960,192). Ez a folyamat a legtöbb nyelvet érintette, beleértve (részben) a finnt, a lapot (csak több szótagú szótövekben és képzőkben), a cseremiszt és mordvint, valamint *in fieri* az észtet. Hasonlítsuk össze például a 'víz' **vete* etimológiáját, amely elvesztette végmagánhangzóiát a magy. *víz* / a m. és e. mor. *ved'* / a cser. *wət* / a vog. *wüit'* szavakban, de nem tette ezt a finnben, ahol azonban a rövid vég-magánhangzó változott meg: alanye, *vesi* → birt.e. *vede-n* (< **vete-n*). Vessük össze a finn 'hó' szót is alanye, *lumi* → birt.e. *lume-n*, de az e. és m. mor. *lov* / cser. *lām* stb. (< f-p **lume* [UEW 253]). Ez a hangváltozás – legalábbis a magyarban – nem oly régen, a történelmi időkben (a 12-13. század táján) valósult meg, és igen jól van adatolva. Valójában a talán már redukált vég-magánhangzók (Bárczi, Benkő & Berrár [szerk.] 1967, 148-52; Hajdú 1972, 51-52) a legrégebbi magyar dokumentumokban jelen vannak, ahol -*i*, -*j*, -*u*, -*ü*-vé fejlődtek; vessük össze pl. az ó.magy. *hodu* > mai magy. *had* szavakat. Az ó.magy. *ut* → *utu* > mai magy. *út* vetekedő alakok vonatkozásában az együttes előfordulás tiszta eseteivel rendelkezünk (mindkét példa a *Tihanyi Apátság Alapító leveléből* való; lásd a 8. fejezetet). Ez a folyamat a *nyíl* → *nyíla-k*; *kéz* → *keze-t* → *keze-s* típusú váltakozásokban is megtalálható.

A végmagánhangzók elvesztése a vogulban és az osztjában is meglehetősen újkorinak tűnik, bár a magyarnál talán kevésbé.

4.5.6. Következtetések a mássalhangzórendszertről

A mennyiség szempontjából csupán néhány hangváltozást azonosítottak az uráli mássalhangzórendszerben a feltételezett ősnyelv és a leánynyelvek között. Az eloszlást illetően ezek a változások egyáltalán nem tartják tiszteletben a hagyományos közbülső

csomópontokat. Minőségét tekintve (ebben és az előző részben) szabálytalan leképződések, ingadozások, valamint a nem pontosított x mássalhangzói szegmens alkalmazásával létesített megfelelések példáit figyeltük meg. Még az első látásra szabályos lefolyásúnak tűnő $*k- > \chi-$ vagy $*p- > f-$ változások sem annyira szabályosak, mert például a vogulban, az osztjákban és a szamojédban a szétterjedés folyamatában vannak. E hangváltozások végül az összes nyelvjárásban szabályosan befejezhetők, lévén hogy a hangváltozások dinamikájának ez az elkerülhetetlen végeredménye, legalábbis bizonyos értelmezések szerint (Labov 1994; László 1993). Azonban pillanatnyilag nem lehet őket szabályosnak tekinteni.

4.5.7. Közös fonológiai jellegzetességek Eurázsiaiban: jellegzetességek

E ponton hangsúlyoznunk kell, hogy az ebben a részben tárgyalt fonológiai jellegzetességek nem korlátozódnak az uráli nyelvekre. Ellenkezőleg, a hangrend, a fokváltakozás, a redukált magánhangzók, az ilyen vagy olyan magánhangzóváltakozás meglehetősen elterjedt jelenségnek számítanak egyik vagy másik altaji/paleo-szibériai nyelvben:

- A hangrend jelen van a türk nyelvekben és a klasszikus mongolban, ahol veláris (vagy posztpalatális) palatális (vagy prepalatális) szembenállássá fejlődött, amely a törökben ajakkerekítés szerinti illeszkedés néhány esetét is mutatja. Ezt viszont általában a magyarban és a kelti cseremiszen előforduló ajakkerekítés szerinti illeszkedés forrásának tekintik. Emellett legalább néhány türk nyelvben az i és e magánhangzó (sajátos hangtani megvalósulásaikkal) semleges, ahogy a finnben és a magyarban is. Észre kell vennünk, hogy a hangrend nem pontosan ugyanabban a formában jelenik meg azokban a nyelvekben, melyekben jelen van, legyenek azok uráliak vagy altajiak. Más szóval ez a jelenség nem „tökéletes” és nem következetes. Az altajiban, valamint az uráliban rendszertelenül van jelen. Például a hangrend megtalálható a törökben; a csuvasban, noha jelen van, a felszínen mégsem oly nyilvánvaló, mint az egyéb

türk nyelvekben; a jakutban jól kifejlődött. Továbbá csak a türk és a mongol nyelvben van az a vízszintes (előlképzett/hátulképzett) szembenállás, amely számtalan uráli nyelvre jellemző. A tunguzban eltérő, vertikális rendszer van, ami a felső és alsó nyelvválású magánhangzókat állítja szembe. A hangrend rendszertelen eloszlása és egyenlőtlen jellege ahhoz a feltételezéshez vezethet, hogy nem volt eredeti uráli jellegzetesség (eltérő véleményért lásd Korhonen⁴⁶ [1993, 329] és Abondolo⁴⁷ [1998 {szerk}, 18]), hanem a különféle nyelvekben egymástól függetlenül fejlődött ki. Ezt a feltételezést támasztja alá az, hogy az első magyar és türk dokumentumokban a hangrend még nincs teljesen kifejlődve (lásd az idevágó magyar példákat a 8. fejezetben). Ezért mind az altaji, mind pedig az uráli nyelvek legalábbis abban a hajlamban osztoznak, hogy kifejlésszék a hangrendet. Még ha „*kölcsönözhető jellegzetesség*”⁴⁸ is, és – mint a hasonulás egy fajtája – jelen van a világ más nyelveivel, a hangrend mégis olyan jellegzetesség, ami Euráziában összeköti az uráli és az altaji nyelveket.

- Mind a fokváltakozás (FV), mind a magánhangzócsere (MCS) megtalálható Ázsia nem-uráli nyelveiben: a FV, ami teljesen csak a finnben, a lappban és a tavgi szamojédban fejlődött ki, megtalálható a mongolban és az eszkimóban is, ahol az összes mássalhangzóra kiterjed. A MCS, amely a vogul, az osztják, az észt és kisebb mértékben a szamojédban található, jelen van a keleti paleo-szibériai nyelvekben is.
- A jurák szamojéd, a cseremis és az osztják típusú redukált magánhangzók a türk nyelvek közé sorolt csuvasban és tatárban is léteznek, bár ez utóbbiban a magánhangzó-

⁴⁶ A szerző állítja, hogy a magánhangzó-illeszkedés eredeti ő.-u. jellegzetesség volt, amely egyes nyelvekből eltűnt ("*Vokaaliharmonia pyrkii häviämään*").

⁴⁷ Abondolo kijelenti, hogy sok uráli nyelv és az obi-ugor nyelvjárások legtöbbje "*elvesztette*" a magánhangzó-illeszkedést.

⁴⁸ A hangrendről állítják, hogy nagyon ki van téve az idegen hatásoknak, és igen gyorsan tud változni. Például, a mai görög nyelv egyes anatóliai nyelvjárásai török hatásra fejlesztették ki a hangrendet.

- hosszúságnak ellentmondó elemzései vannak (Tauli 1955).
- Ahogy Räsänen (1963/64, 184) megjegyezte, mind az altaji, mind az uráli nyelvek rendelkeznek a következő jellegzetességekkel: a) a magánhangzó-rendszer gazdagsága összevetve a mássalhangzók viszonylag csekély számával; b) a mássalhangzótorlódás korlátozása, amely tilos szókezdő helyzetben, ritka a szó végén és valószínűleg elkerülendő a szó belsejében; c) a helyreállított ős-nyelvek fonotaktikai egyszerűsége (egyszerűség, amely azonban lehet a módszerből eredő torzítás; lásd Korhonen [1993, 33]).
 - Végül, ahogy Janhunen kimutatta (2000,68), az ős-finn és az ős-szamojéd – az *„uráli nyelvcsalád két szélső esete”* – magánhangzórendszere meglehetősen hasonlít egymáshoz. De ez a két uráli rendszer az ős-türköt és az ős-mongolt (valamint az ős-tunguzt és *„ős-koreait”*) magában foglaló altaji ős-nyelvekhez rekonstruálható magánhangzó rendszerhez is igen hasonló. Ez a szerző szerint egy *„időben elnyúló ős-uráli nyelv utáni területi folytonosságot”* sugall.

4.6. KÖVETKEZTETÉSEK

4.6.1. A rekonstrukciók helyzete

Ebben a bekezdésben részleteiben elemeztük az ős-uráli hangszerkezet és az uráli családfa közbülső csomópontjainak rekonstrukciójára tett különféle kísérleteket. Látjuk, *hogyan* az általános hiedelemmel ellentétben a hagyományos családfa csomópontjait nem az elfogadott összehasonlító módszer szerint következtették ki:

Az ős-uráli csomópont

- A közhiedelem ellenére az ős-uráli csomópontot nem a valósnak vélt alkotórészeiből rekonstruálták. A szokásosan ős-uráliként emlegetett csomópontot valójában csak az ős-permi-finn és az ős-szamojéd rendszeres összehasonlítására alapozták, és kimarad belőle a kulcsfontosságú ugor csomópont.
- Megjegyeztük, hogy az ős-permi-finn-szamojédnak ez a

rekonstrukciója nagy mennyiségű hangszabályt és kevés etimológiát tartalmaz. Ennek az a jelentősége, hogy a rekonstrukcióban nem nagyon lehet megbízni, szemben azzal, amit az összehasonlító módszer megfelelő alkalmazásával rendesen elvárhatnánk. Más szóval a nyelvi adatokkal összehangban lenne az egész rekonstrukció olyan magyarázata, hogy az a véletlen hasonlatosságnak köszönhető.

Az ősz-ugor csomópont

- Általában azt hiszik, hogy az ősz-ugor csomópont létezését történelmileg a 19. század végén állapították meg. De nem ez a valóság. Az ugor csomópont létezésébe vetett hit egyedül a hasonló nevek (*jugria és hungarus*) véletlen egybeesésén alapult, ahogy a 2. fejezetben megvitattuk, és ezt a csomópontot ténylegesen semmiféle tudományos bizonyíték nem támasztja alá.
- Az ősz-ugor csomópont a helyreállítás minden szokásos kísérletének ellenállt a magyar és az obi-ugor nyelv közötti óriási különbségnek köszönhetően. Néhány főáramlatbeli szerző ebből arra következtet, hogy az ugor csomópontot inkább a „nyelvi szövetség” jellegű összetartás eredményeként, mintsem hagyományos genetikai csomópontként kellene értelmezni.

Az ősz-finnugor csomópont

- Általános hiedelem az, hogy az ősz-finnugor csomópontot e terület alapítói a 19. század végén hozták létre. Ahogy a 2. fejezetben láttuk, valójában ezt a csomópontot Donner vezette be (de Budenz nem vette át). Azonban Donner nem szolgáltatott rekonstrukciót – a nyelv egyetlen szintjén sem -amivel igazolta volna annak megállapítását.
- Következésképpen nem történt rendszeres kísérlet e csomópont hagyományos módszerekkel történő rekonstrukciójára.

A teljes uráli családja rekonstrukciója

- 1988 -ban Sammallabti módszeres kísérletet tett az ősz-finnugor és az ősz-ugor csomópont helyreállítására. A szerző által

alkalmazott módszert talán nevezhetnénk „*fordított rekonstrukciónak*”. Elfogadta, hogy a hagyományos uráli családfát kétséget kizáróan létrehozták. Feltételezte továbbá, hogy a rekonstruált őś-permi-finn-szamojéd csomópont megegyezik a legfelső őś-uráli csomóponttal. E feltevéseket használva az volt a módszere, hogy megkísérelte „*áthidalni az űrt*” az őś-uráli és az őś-obi-ugor csomópont között.

- Az effajta rekonstrukcióval kapcsolatban számos sajátos nehézséget figyeltünk meg. Sok javasolt (közbülső) hangváltozás csupán egy vagy két rekonstruált szófejtésen alapul, és ezért alkalminak tekinthető. Az egész rekonstrukció az őś-uráli csomóponton alapul, ami – ahogy már említettük – tiszta véletlen egybeesésnek köszönhető.
- Módszertani kérdést is említettünk. Az egész rekonstrukció nem közvetlenül elsődleges nyelvészeti adatokat hasonlít össze. Helyette általában rekonstrukciók között történik az összehasonlítás, és ezért ezek nem ellenőrizhetők a tényleges adatokkal szemben. A módszer ebben az értelemben „*még a téves szintet sem*” éri el.

Azonban a magánhangzórendszerről fent készített elemzésünk azonosított néhány („*legtöbbször*”) szabályos hangváltozást, pl. az ő.-u. **p*- > magy. *f*-, ahogy a tankönyvekben általában bemutatják. Bár ezek a változások általában más szempontból szabálytalan etimológiákba ágyazódnak, és ezért az összehasonlító módszer szigorú alkalmazása alapján el kellene őket utasítani, de lehetséges, hogy némelyikük igenis értelmezést igénylő mintát mutat be. Ezt az elemzést itt részleteiben nem végeztük el, hanem a következő fejezetben fogjuk megvizsgálni.

4.6.2. Az adatok egyik lehetséges értelmezése

Mindezeket figyelembe véve úgy fejezhetnénk be, hogy az uráli etimológiák az esetek túlnyomó többségében inkább „*hasonlóságok*”, mint „*megfelelések*”. Ez azt jelenti a rendszeren alkalmazott összehasonlító módszer szerint, hogy az uráli nyelvek, legalábbis a fonológiai szerkezet szintjén, nem képeznek nyelvcsaládot. Nincs

bizonyítéka annak, hogy az őś-uráli érvényes csomópont lenne. Beszélhetünk a fő nyelvcsoporthatásokról, nevezetesen a balti-finnről, a permi-(finnról), mint amelyek nyelvjárasi folytonosságot képeznek, de annak nincs meggyőző bizonyítéka, hogy ezek genetikailag mind ugyanabból az őś-uráli csomópontból származnak, ahogy azt hagyományosan megfogalmazták.

Nem új az az elmélet, hogy az uráli nyelvek nyelvjárasi folytonosságot alkotnak. Már megtárgyaltuk a Németh és Pusztay által javasolt nyelvláncolat-elképzelést (a 2. illetve 3. fejezetben). Hajdú is azt állítja, hogy az őś-uráli nem volt feltétlenül egységes nyelv, miután kimutatja a legtöbb közbűsű csomópont meggyőző rekonstrukciójának hiányát és a vázolt őś-uráli tulajdonságok viszonylagos jellegét. Ehelyett az őś-uráli olyan nyelvek és nyelvjárások csoportja lehetett, melyek areális nyelvjárasi láncot képeztek:

„Die Hauptstrukturzüge der uralischen Grundsprache lassen sich in grossen Linien dennoch skizzieren, doch muss man mit der Relativität der diesbezüglichen Ergebnisse rechnen... [und dass] die Grundsprache eigentlich nichts anderes war als eine areal zusammenhängende Kette von einander nahestehenden Sprachen und Sprachinseln.”

A nyelvjárasi folytonosság értelmezése nem szükségszerűen vonja maga után azt, hogy az uráli nyelvek egymással egyáltalán nincsenek rokonságban (ahogy néhány kutató állítja), de azt minden bizonnyal jelenti, hogy kölcsönös kapcsolatuk nem olyan közeli, ami igazolná a hagyományos uráli csomópontot és családfát. Emellett más nyelvcsoporthok is jól belefoglalhatók lennének ugyanebbe a nyelvjárasi folytonosságba, ahogy a következő fejezetekben tárgyalni fogjuk. Viitso (1997a) is azt javasolja, hogy ne használjuk a „család” szót az uráli nyelvekre, minthogy egy ilyen meghatározást sokkal egységesebb családokra kellene korlátozni, mint pl. az indoeurópaire, vagy a türkre. Az uráli nyelvekre sokkal megfelelőbb kifejezés lenne „*nyelvi phylum*” (törzs).

Emlékezve az urálin belűli hang változások természetére, mennyiségére és minőségére, most már világossá fog válni, hogy a hagyományosan megalapított különféle időszakok/rétegek miért inkább eloslási, mintsem fonológiai ismérvekre vannak alapozva.

Valóban, egy rekonstruált szótani tételt általában urálinak osztályoznak – azaz a család (feltételezett) legrégebbi rétegéhez tartozóknak –, ha mind a finnugor, mind a szamojéd ágban található párhuzamai. Finnugornak sorolják be, ha van legalább egy finnségi és egy ugor, de nincs szamojéd nyelvi párja. Akkor osztályozzák ugornak, ha csak a magyarban és/vagy az obi-ugorban találhatók párjai. Ezt az osztályozást arra való tekintet nélkül teszik, hogy vajon előfordult-e bármilyen jelentős hangváltozás, vagy felmerült-e bármilyen más „új” szótani/nyelvtani jellegzetesség. Mindezt azonban nem a rossz gyakorlatnak kell tulajdonítani, hanem pusztán az ebben a fejezetben azonosított tényezőknek: a különféle uráli ágakra jellemző hangváltozások és különbségek nem számosak, nem is különösen fontosak, és nem egyformán terjedtek ki az összes szóban forgó tételre, hogy ezzel minőségileg jelentős rétegezést tennének lehetővé. Az irodalomban utóbb erre a szempontra mutattak rá; vessük össze pl. Koivulehtót (1999, 208), vagy a következő idézetet Häkkinentől⁴⁹ (1990, 57-78, lásd még 1984a):

„Az uráli szókészlet több rétegbe történő besorolása lehetetlen a hangtani jelek segítségével. Ugyanez okból az eloszlási ismérv szerepel hosszú idő óta több mint döntő az egyes szavak korának megbecsülésekor: az egyedüli lehetséges ismérvvé vált.”

4.6.3. Az adatok egyik lehetséges értelmezése az elméleten belül?

Az irodalomban két fő magyarázat olvasható, melyek érthetővé teszik az ős-uráli összehasonlító szóanyag csekély számát és nagyfokú szabálytalanságát.

- (i) Az alapszavak (melyek a létrehozott ős-uráli etimológiák legnagyobb részét képezik) igen ingatagok feltételezett „ér-

⁴⁹ Az eredeti szöveg így szól: "Näin ollen omaperäisissä sanaston porrastaminen eri ikäkerrostumiksi ei äänteellisten tuntomerkkien avulla ole mahdollista. Samasta syystä levikin osuus on vanhastaan ollut ratkaiseva yksityisten sanojen ikää arvioitaessa: se on ollut ainoa mahdollinen kriteeri."

zelmi jellegük” és „használatuk gyakorisága” miatt.

- (ii) Van bizonyíték, amely az őś-nyelv nagy régiségét alátámasztja; ezért a hosszú idő alatt nagyfokú szabálytalanság és sok megfelelés elho-mályosodása várható,

Ami az első magyarázatot illeti – az alapszavak „*érzelmi jellege*” és „*használatuk gyakorisága*” – természetesen lehetséges, hogy ez az eset áll fenn az uráli nyelvekben. Azonban az a feltevés, hogy az ilyen típusú szavak ingatagok, ellenkezik a más nyelvekből származó adatokkal. Valójában nincs Jázonyíték arra, hogy a két kérdéses tényező „*ingatagságot*” és ezért szabálytalanságot okozna. Az uralisztikai irodalomban erre nincs magj.arázat, inkább az ellenkezője látszik. Például Bynon (1977,43) *a.fog, láb, eger, ember, nő, lenni, menni, enni, inni, fog, tud, tesz* stb. angol szavakat vizsgálta. Ezek majdnem ugyanazok, mint az uráliiban található „*érzelmi*” szavak. A következőket jegyzi meg:

„Állandóságuk és ellenállásuk a változásnak talán a beszélgetésekben történő nagyon gyakori előfordulásuknak köszönhető és annak, hogy a gyerek már nagyon korán elsajátítja alakjaikat, még mielőtt a megfelelő nyelvtani szabályokat elsajátítaná.”

A második magyarázatot illetően, az őś-nyelv feltételezett nagy régiségét a 7. fejezetben fogjuk megvizsgálni.

4.6.4. Az elméletnek ellentmondó adatok lebecsülése

Nyilvánvalóan ellentmond az idevonatkozó irodalom többségének az az állítás, hogy a legtöbb uráli etimológiát a „megfelelés” helyett „*hasonlóságnak*” kellene osztályozni, mivel ezekben általánosan használják vagy legalábbis előfeltételezik a „*megfelelés*” szót. Néhány tudós, mint pl. Collinder és Aalto, felismeri, hogy az uráli szófejtések kérdésesek lehetnek:

„A következő rendszerben [az uráli magánhangzórendszer] számos szabálytalanság van., Az etimológiai anyag szűkös volta megnehezíti, hogy szigorú »hangtörvényekhez« jussunk.” (Collinder 1960, 151)

„Bár az uráli nyelvek genetikai rokonságát kétségtelenül megállapították és általánosan elfogadták, a megbízható kinézetű rekonstrukciók tényleges száma még igen korlátozott.” (Aalto 1975, 258)

Mikola (1976, 211-12) is megfigyeli, hogy az uráli nyelvek között szép számmal vannak olyan etimológiák, melyeknek a jelentése állandó, de a hangalakja nem; ezért békülékeny véleményyt javasol a „szigorú” hangtörvények és a „lazább megfelelések” között. Azzal fejezi be, hogy az uráli történeti nyelvészetben a fonológiai ismérvek nem tarthatják meg azt a kiváltságos helyet, melyet az összehasonlító nyelvészetben általában elfoglálnak. Végül Häkkinen (1996, 53) megjegyzi, hogy a létrehozott uráli szófejtéseknek még óvatos becslés esetén is legalább a fele bizonytalan vagy ellentmondásos.⁵⁰

Mégis az uralisztikában a szabálytalanság magas fokának kérdését hajlamosak alulértékelni a Bevezetésben (valamint a fejezet elején) leírt „felhígítás” vagy „eszményítés” eljárása révén. Ezt az eljárást néha nyíltan ismertetik úgy, hogy a (gyakran rejtett) ellentmondásokra fény derül. Például Sammallahti (1988, 491) ezt mondja:

„Jelenleg, és jelen ismertetés kedvéért ezt a vonalat [vagyis a magyar és a permi közötti kapcsolatot, a magyar és az obi-ugor kapcsolat helyett] nem követjük tovább: feltételezzük, hogy az obi-ugor nyelvek, a magyarral együtt, az ősz-ugornak nevezett közös ősnyelvből származnak.”

Majd később (1988, 499-500):

„Bár ezt a csoportosítást [az ugor] gyakran megkérdőjelezték, e bemutatásban mégis ezt használjuk... Amit

⁵⁰ Ez különösen igaz a valódi uráli réteghez tartozó etimológiákra. Például, ez a szám Janhunennél közölt (1981a) minimális 140-től (valójában sokkal kevesebb) a Décsynél (1990) és az UEW-ben található maximális 472-ig tart. Az elfogadott etimológiák Paasonennél (1912/13; 1916/17, 13-17) és Collindernél (1977a) 400 körül vannak, Sammallahtinál (1979) lemennek kb. 200-ra. Ugyanez áll a f-u. réteghez és más közbülső rétegekhez tartozó szófejtésekre. E tárgyban lásd még Nummenaho (1988).

az igazol, hogy az ő-s-ugorra és az ő-s-obi-ugorra egységes rekonstrukciókat lehet építeni. Ezt többnyire az ugor nyelvek alapján teszik: az ő-s-finnugor magánhangzók magyar fejleményei nem olyan világosak. Ezért a magyar nyelv kapcsolata a többi ugor nyelvvel elég laza.”

Ebben az összefüggésben idézhetnénk Décsy könyvét (1990), ennek címe *Az uráli ősnyelv: átfogó rekonstrukció*, mely nyilvánvalóan ellentmond a mi könyvünkben bemutatott képnek. Ezt az „*átfogó rekonstrukciót*” az UEW-ben kikövetkeztetett 472 ő-s-uráli szófejtésre alapozza; a következő fejezetben azonban látni fogjuk, hogy ezek az etimológiák a véletlen hasonlóság eredményei is lehetnek. Décsy (1990, 17) egy külön ő-s-finnugor csomópont feltételezését is védelmébe veszi azt állítva, hogy tényleg „*figyelemre méltó különbségek*” vannak az ő-s-uráli és az ő-s-finnugor szakasz között. Mindamellett a szerző által e különbségek bemutatására felsorolt 6 hangváltozás és/vagy jellegzetesség (a 2-7. jellegzetességek) megegyezik az e fejezetben bemutatottakkal, melyekből az ellenkező következtetést vontuk le.

A fonológiai érvek lekicsinylésének eljárását alátámaszthatta az a tény, hogy a hangszerkezet rekonstrukciója más nyelvcsaládokban is bizonyulhat kétségesnek, főleg a magánhangzórendszer vonatkozásában. Ez az eset az indoeurópai vokalizmussal is (legalábbis bizonyos vélemények szerint). Joggal vethetjük ellen azt is, hogy a fontos alágak meggyőző rekonstrukciójának hiánya önmagában még nem jelent súlyos gondot, mivel ezzel a jól megalapozott nyelvcsaládok esetén is szembesülünk. Például az indoeurópain belül nemigen lehet rekonstruálni a közös baltit (nem is beszélve a balti-szlávról!) vagy a közös itáliait. Hasonlóképpen a germánon belül nehéz meghatározni a „*nyugat-germán*” fogalmát stb. Ezekre az ellenvetésekre azt lehet válaszolni, hogy ha az ellenérvként használható adatok csupán a fonológiai szintre korlátozódnak, miközben terjedelmes, egyértelmű bizonyítékok álltak rendelkezésre a nyelv más rétegeinél – például az alaktanban –, figyelmen kívül lehetne és talán kellene is hagyni az ellenérveket a fonológiában. De nem ez az eset az uráli nyelv tekintetében, amint a

könyv hátralévő részéből majd kiderül.

A valóság az, hogy az uráli nyelveken belül élénk kerülő nagyfokú ingadozás (különösen az obi-ugorban és a szamojéd-ban), szöges ellentétben áll, sőt teljesen összeegyeztethetetlen a családfamodell által vélelmezett, eszményített, egységes ősnyelvvel. Az uráli nyelvekre jellemző nagyfokú ingadozást megbízhatóan és terjedelmesen mutatja be pl. Collinder (1960; 1965a). A fonológiáról szóló fejezetekben kiemeli, hogy a tárgyban szereplő különféle hangváltozások hogyan fordulhatnak elő „elszórtan”, „néhány szóban”, „néha”, „néhány nyelvjárásban”, „bizonyos szavakban” és „bizonyos szövegösszefüggésekben” stb. Az ember tényleg azon csodálkozik, hogy az urálisták e nyelvek vizsgálatánál miért csakis az összehasonlító módszer alkalmazásához ragaszkodnak. Ez ugyanis nem sokkal ezelőtt még az egyedüli módszer volt, de ma már nem az. Használhatnák helyette a dialektológia, vagy a „diffuzionista” elméletek módszerét, melyek ráadásul manapság komoly teljesítményt értek el és nagy elismerést vívtak ki (Láss 1993, 179). Talán a diffuzionista vagy a Labov (1994) által alkalmazott statisztikai megközelítés feltárhat egyfajta rendet, valamiféle mintát a változásokon belül. Ahhoz hasonlót, mint a Weinreich és mások (1968) által vallott „szabályos különmeműség”.

Róna-Tas (1991, 22-24) hasonló gondolatokat fejezett ki a nyelvjárási és/ vagy diifuzionista megközelítés használatának lehetőségéről, melyet a türkbën (Doerfer⁵¹ 1971) található sok fonológiailag „ellentmondásos” megfelelés magyarázatául adott elő. Ezt mondja:

„A korai ősi türk szakaszban volt egy heterogénnek nevezhető nyelvi egység... Sok izoglossza megegyezett és kötegeket alkotott, de voltak, amelyek nem; ezek egyszerűen keresztetkék a többi. Hacsak nem tartjuk észben a modern dialektológiának ezt a felfedezését, képtelenek leszünk megérteni az őstürk rekonstrukciójával

⁵¹ A szerző azt javasolja) hogy ha "ellenmondó" megfeleléseink vannak, helyre kell állítanunk a különböző prototípusokat, azaz annyi ősfonémát) ahány "ellentmondás" van. És valóban egy ponton kb. 30 magánhangzó fonémát javasol az őstürk nyelv számára.

kapcsolatos problémákat... A nyelv soha nem változik egy pillanat alatt... Ez a hajlam [a változásra] egy adott kategóriában a legtöbb szót érinti. Néha az adott kategória minden tagját érinti, máskor csak a legtöbbjüket. De még az érintett tagok sem változnak azonnal. A használat gyakorisága, a gyakran használt kifejezésekben a tartósabb előfordulás, késleltetheti a változást.”

5. HIBÁS MEGFELELTETÉSEK VAGY VALÓDI NYELVI ÖSSZEFÜGGÉSEK?

Bármely olyan állítást, hogy két nyelv között jelentős a hasonlóság, alá kell támasztani annak bizonyításával, hogy ez nem lehet a pusztán véletlen eredménye,

Don Ringe

A szótani párhuzamok bármely adott felsorolásában lesznek olyanok, melyek a véletlen hasonlóság eredményei. Ezeket „véletlenszerű hasonlóságoknak” vagy „hibás egybeesésnek” nevezik. Amint a 4. fejezetben láttuk, az uráli forrásanyagban nincs bizonyíték a „*halmozódó hatásra*” (ahol nagyszámú etimológia nyilvánvalóan ugyanannak a hangszabálynak engedelmeskedik), és ezért az összehasonlító módszer ebben az Összefüggésben nem nyújt olyan eszközt, melynek segítségével megbízhatóan megkülönböztethetnénk a hibás egybeeséseket a valódi lexikális megfelelésektől. Ezért új módszerre van szükség.

Más nyelvcsoporthoz képest számtalan szerző jutott arra a következtetésre, hogy a valószínűségi érvelés jobban tudja meghatározni a hibás egybeesések számát és eloszlását, különösen az összehasonlító anyag csekély volta esetében². E szerzők: Ringe (1995, 1999), Baxter & Manaster Ramer (1996, 1999, 41), Manaster Ramer & Hitcock (1996), Hymes (1973), Sankoff (1973, 95), Kroeber (1985, 455), Anttila (1989, 397), Embleton³ (1991; 1999-2000, 323-24) és McMahon, Lohr & McMahon (1998).

Ezért e fejezet célja a hibás egybeesések arányának és eloszlásának meghatározása a rekonstruált uráli szókészletben. Fejezetünk a Ringe által bevezetett (1995, 1999) módszert követi. Ösz-

¹ 1999, 213

² Valószínűségi okoskodást is kíván az egyes tudósok által javasolt „*lapos*” osztályozás (lásd a 3. fejezetet).

³ Embleton (1991) áttekinti az irodalomban a genetikai osztályozás matematikai modelljének kifejlesztésére tett kísérleteket.

szeveti az általa rekonstruált szókészletet az „*ellenőrző esettel*”, amely annak felel meg, hogy véletlenszerűen kiválasztott szavakat szembeállítanak statisztikailag egyenértékű megfelelési szabályokkal.

A módszerbe történő bevezetés után – egyszerű példán keresztül bemutatva – részletesen leírom az eljárást. Azután meg fogom vizsgálni ezzel a módszerrel az ős-uráli szókészlet két független mintadarabját: nevezetesen az UEW-ben közölt testrészneveket és Janhunen ős-uráli rekonstrukcióját (1981a). Ahogy látni fogjuk, a kikövetkeztetett szófejtések mindkét esetben elfogadhatóan egyeznek mind számban, mind eloszlásban, a hibás egybeesések várható eloszlásával. Ez megerősíti azon korábbi eredményünket, hogy nem lehet megmondani, vajon ezek a rekonstrukciók valódi nyelvi rokonság, vagy véletlen hasonlóság eredményei.

Részletesebben megnézve az eredményeket, látjuk, hogy a mintánkban szereplő szavak közül összesen 15 (a szótani tételek kb. 10%-a) a hibás egybeesés várható eloszlásán kívül fekszik. Adva lévén az alkalmazott megközelítések és a szavak kis mennyisége, ez nem meghatározó eredmény, és így csupán sugallja a rokonságot. Ettől függetlenül statisztikailag ezek a szavak lehetnek a legfontosabbak. Látni fogjuk, hogy két szó kivételével mindről tudható az is, hogy más nyelvcsoportokban – pl. az altajiban – is jelen vannak. Ha tehát tényleg jelentősek, akkor ez szélesebb rokonságra utal, mint a pusztán ős-uráli térség.

Az e fejezetben alkalmazottal szembeni más, de itt nem tárgyalt megoldásokhoz tartozik a lexikostatisztika (Lees 1953; Swadesh 1971; lásd e módszer értékelését Foxnál 1955) és azon hangváltozások számítógépes szimulációja, melyek az ős-uráli nyelvek esetében előfordultak (lásd Bátori 1980).

5.1. BEVEZETÉS: AZ '1'-'10' ŐS-URÁLI SZÁM-NEVEK JELENTŐSÉGE

A Ringe (1995, 1999) módszerén alapuló eljárás bevezetéseként ez a rész egy nagyon leegyszerűsített példát mutat be. Ennek az a célja, hogy tájékoztassa az olvasót és bemutassa a kulcsfontosságú fogalmakat. Annak megvilágítá-

sára használjuk fel ezt a példát, hogy mi hogyan kezeljük a magánhangzókat és a 0 komponenst.

Egyszerű összehasonlításunkban a szókészletnek csak egy kis alegységét fogjuk vizsgálni, nevezetesen a számokat 1-10-ig. Összevetjük Janhunen (1981a) ős-uráli forrásanyagát a mai magyarral. Ezt a példát csak szemléltetésnek és nem bizonyító erejű vizsgálatnak szánjuk.

Ha két nyelv egyáltalán nem rokon egymással, akkor is várhatjuk, hogy a véletlenszerű hasonlóság miatt van néhány közös szavuk. Még mennyiségibb szintre helyezve a kérdést, hozzávetőleg kilenc megkülönböztethető ős-uráli mássalhangzó létezik (lásd az 5.3 táblázatot), így nagyjából 1:9 a valószínűsége annak, hogy az ős-urálinak egy másik nyelvvel történő összehasonlításában, bármely helyzetben véletlenül lesz megegyező mássalhangzó⁴. Például számíthatunk arra, hogy a számok egyikében a kezdő mássalhangzó egyezik (ténylegesen ennél kicsit több helyen, 10x1/9). Hasonlóképpen azt is várhatnánk, hogy a második mássalhangzó is egyezik egy számnévben és így tovább.

Hogyan hasonlítható ez az urálistikában közölt számokhoz? Janhunen forrásanyagában csupán két rekonstruált számnév szerepel. Ahogy a szerző mondja (2000, 60):

A szótári anyag világosan azt sugallja, hogy az ős-uráli számrendszer csak a '2' és az '5' vagy '10'-es számneveket tartalmazta.

Ezek a megfelelések az 5.1 táblázatban találhatók.

Jelentkezhetek volna véletlenül ezek az összefüggések, ha a nyelvek egyáltalán nem lennének rokonok?

Megnézve először a kezdő mássalhangzót, egy világos egybeesés van: a kezdő *k*- a '2'-ben. Ahogy fent tárgyaltuk, hozzávetőleg egy egybeesés véletlen megjelenését várnánk ebben a pozícióban, ha a nyelvek nem lennének rokonok (lásd a [4.6] példát).

⁴ Igazából a valószínűség kicsivel nagyobb, mint 1/9) mert nem minden mássalhangzó fordul elő azonos gyakorisággal. Ez a hatás viszonylag kicsi (lásd Ringe 1999 fejtegetését), és mellőzésével némiképpen a rekonstruált szókészlet érvényessége mellett, és kissé a hibás megfeleltetés valószínűsége ellen tesszük le a voksot.

magyar	Ö-u	rekonstruált jelentés
két~kettő	* <i>käkätä</i> ~ * <i>kakta</i> ~ <i>kekta</i>	'2'
öt	* <i>witte</i> ~ * <i>wixti</i> ~ * <i>witti</i> ~ * <i>witi</i>	'5' vagy '10'

5.1. táblázat. A számok 1-10-ig az ős-uráliban és a magyarban⁵

Mondhatnánk, hogy van egy második egybeesés is a szókezdő helyzetben, az '5' vagy '10' szavában (melyhez lásd a [4.36] példát), mivel általában úgy tartják, hogy a magyarban a kezdő **w* néha *0*-vá fejlődhet (lásd pl. Sammallahti 1988, 519). Azonban azt találjuk (Sammallahti 1988, 515-19), hogy a magyar *0*, különféle pozíciókban az itt következő bármelyik, rekonstruált mássalhangzónak – **s*, **š*, **w*/**v*, **k*, **m*, **j*, **l*, **p*, a „nem részletezett” **x* szegmens, a jellegzetes **θ* és **g* „ugor újítások” (ha ezeket a rekonstrukciókat elfogadjuk, lásd a 4.5.3.1. részt) és természetesen a *0* – megfelelelhet. A *0* megfeleléseiből néhányat már bemutatunk a 4. fejezetben; lásd a (4.21), (4.23), (4.36), (4.39) példákat és a 4.5.2.1. rész (d), (f) és (g) példáit. Bármilyen legyen a magyarázat, ebben az értelemben a *0* alak bármit helyettesíthet, mivel statisztikailag nem nagyon korlátozza a megfeleléseket, ha egyáltalán korlátozza. Ezért avégett, hogy statisztikailag következetes eredményt kapjunk, a *0*-t úgy kell kezelni, mintha az nem lenne megfelelés.

Ezt követően a második, belső mássalhangzót tekintve a helyzet még kevésbé világos. Szigorúan szólva, ezen a helyen nincsenek egyértelmű egybeesések, de van néhány hozzávetőleges egyezés és megkísérélhetjük ezek számbavételét. A '2'-re vonatkozó szóban a magyar *-t-* ~ *-tt-* nem mindig az ős-uráli **-kt-* belső csoport következetes leképeződése (lásd pl. Collinder 1960, 82-83; Sammallahti⁶ 1988, 519-20). Ahogy Janhunen

⁵ A '2' számra Janhunen (1981a, 258) **kektä* - **kaktä* alakot következtet ki (lásd a [4.6] példát); az UEW 118-19 **kakta* - **käkäi-t* rekonstruál; Sammallahti (1988, 537) rekonstrukciója **kektä*. Az '5/10' számra Janhunen (1981a, 261) rekonstrukciója **wizti* ~ **witti* ~ **witi* (és megjegyzi, milyen ingatagok tudnak lenni a számnévek); az UEW 577 **witte* alakot rekonstruál; Sammallahti (1988, 541) rekonstrukciója **witi* - *witti*.

⁶ Az ő.f.-u. mássalhangzócsoporthoz magyar fejleményeinek Sammallahti-féle jegyzékéből hiányzik a *-kt-* csoport.

tartja (1981a, 258)

„az ebben a szóban [2] lévő szabálytalanságok a számnevekre jellemző hangtani kiegyensúlyozatlanságot tükrözik”.

Csak szemléltetésként és e helyzetben nem a teljes megnyiségi elvre törekedve, a '2' szavának második mássalhangzóját „fél egybeesésnek” számíthatjuk. Hasonlóképpen az '5' szavában a belső -t- sem igazán egybeesés a szó két különböző jelentése miatt ('5' vagy '10'), ami megkétszerezi az egybeesés esélyét. Ez sem egyértelmű leképeződés, melyhez sokféle ős-uráli rekonstrukciót javasoltak, ahogy az 5.1 táblázaton látjuk. Újra csak az ábrázolás céljából, ezt majdnem „fél egybeesésnek” számíthatjuk be. Összességében az ember kb. két fél egybeesést talál (vitathatóan) a második mássalhangzó helyzetben, és ez újra elfogadható Összhangban van az egyetlen megfeleléssel, amelynek bekövetkezését valószínűnek tartjuk, ha az összes egybeesés merő véletlenségből állna elő.

Mármost a magánhangzókat tekintve ezeknek kicsi a statisztikai jelentőségük a 4. fejezetben tárgyalt okok miatt, vagyis az ős-uráli forrásanyagban majdnem annyi magánhangzószabály van, mint amennyi etimológia. Ebben a helyzetben bármelyik magánhangzó-összetételt „egybesésként” lehet elfogadni egyik vagy másik szabály szerint úgy, hogy ez az ismertetőjegy nem változtatja meg jelentősen a megfelelés esélyeit. Ezért helyes figyelmen kívül hagyni a magánhangzókat az ilyen vizsgálatokból. Más területek kutatói is felismerték, hogy – hosszú időtartamon át – a magánhangzók ingatagabbak és a statisztikai összehasonlításból eltávolíthatók. Ezt tárgyalja például Ringe (1999) az amerindian nyelvek vonatkozásában.

Végül vegyük figyelembe a fonotaktikai megszorítások hatását a statisztikára. Ezeket mennyiségileg Ringe határozta meg (1999). A legfontosabb (és a legegyszerűbb) hatás a mássalhangzók használatának gyakoriságához kapcsolódik a különböző nyelvekben. Ez módosítja a téves egybeesés valószínűségét, de Ringe állítja, hogy ez a hatás viszonylag kicsi. Ami a bonyolultabb kapcsolódási minták létezését illeti, ezeket az ős-uráli forrásanyagban nem azonosították egyértelműen, és e tárgyban

még tart a vita; lásd Korhonen (1986), Honti (1981), Sammallahiti (1988, 492-94), Bakró-Nagy (1988; 1990a; 1990b; 1992), Ringe (1998, 176-77).

Hogyan lehet ezt az információt értelmezni? E pontnál meg kell jegyezni, hogy még ha alapos és statisztikailag jelentős is volna ez a vizsgálat (ami nem áll fenn), nem akadályozna meg senkit abban a véleményében, hogy a magyarban a számok '1'-'10'-ig nyelvileg rokonságban vannak az ős-uráli forrásanyag ilyen számneveivel. A vizsgálat azt viszont megmutatja, hogy ez a (korlátozott) adat nem jelent tudományos bizonyítékot e rokonság mellett, mert az egybeesések minden valószínűség szerint véletlenül is történhettek.

Ez az elemzés persze nem teljes. Csak az a célja, hogy szemléltesse a szóban forgó kérdéseket. Alaposabb számítás világos, mennyiségi ismérveket határozna meg arra vonatkozólag, hogy mit jelent az „*egybeesés*” és a „*fél egybeesés*”; összetevőkre bontaná azt a tulajdonságot, hogy valószínűtlen több megfelelés csoportosulása bevonná az uráli terület több nyelvének és/ vagy nyelvcsoportjának sokrétű összehasonlítását; és több adatot igényelne, hogy nagyobb legyen a statisztikai jelentősége. Ebbe a vizsgálatba vágunk, bele a következő részben.

5.2. A MÓDSZER

Az itt alkalmazott módszer a Ringe által bevezetett eljárásón alapul (1995, 1999). Megegyezik a gyógyszerek vizsgálatánál használt módszerrel, ahol a gyógyszer és a placebo hatását vetik össze és a két vizsgálatban jelentősen eltérő ellenhatást keresnek. A rekonstruált szókészlet esetében a kikövetkeztetett szófejtést hasonlítjuk össze az „*ellenőrző esettel*”, amely egyenlő azzal, amikor találmomra vett szavakat állítanak szembe ugyanilyen összehasonlító ismérvekkel. Az ember itt is jelentős különbséget keres a két eset között. E módszer alkalmazásának egyszerűsített példáját mutattuk be fentebb,

Az ilyen ellenőrző esettel végzett összehasonlításnál az elemzés pontos módszere addig nem sokat számít, amíg elfogadható megfelelésben van az általunk keresett viselkedéssel. Ez azért van így, mert a vizsgálat módszerében bármely változás ugyanúgy érin-

tené mind az ellenőrző, mind a rekonstruált etimológiákat, és ezért nem lenne hatással az egész összehasonlításra, így szabadon választhatunk olyan vizsgálati módszert, amely – amennyire csak lehet – világos és egyértelmű.

Ezért ebben az elemzésben Ringet követve (1995), Összehasonlítom az „*egybeesések eloszlását*”, vagyis a 2 nyelvcsoporthban jelen lévő egybeesések arányát, a 3 nyelvcsoporthban jelen lévő egybeesések arányát stb. E vizsgálat előnye az, hogy eredményei könnyen előreláthatók és be tudja azonosítani a „*kívülállók*at”, vagyis az olyan szavak alcsoportjait, melyek statisztikailag jelentősnek tűnnek, még ha átlagos számuk nem is ezt mutatja,

A kísérletek során két külön etimológiai készletet hasonlítok a megfelelő ellenőrző esetükhöz. Ezek a következők:

- A testrészekre vonatkozó, az UEW által felsorolt valamennyi etimológia;
- Janhunen (1981a) összes etimológiája, egészen a (94) számig, vagyis azok, melyeket a szerző a legjobbnak vélt.

E választást a következő tényezők indokolták: a testrészek elnevezéseit általában úgy tekintik, mint az alap szóképzlet legkevésbé „*kölcsönözhető*” szavait; Janhunen forrásanyaga szigorúbb fonológiai szempontokon alapul, mint bármelyik más uráli anyag, és általában ezt tekintik a legmegbízhatóbbnak. Janhunen rendszeresen nem számol be a balti-finn/finn-permi és a szamojéd nyelveken kívüli csoportokban előforduló egybeesésekről, és ezért az én vizsgálatomban Janhunen etimológiáit az UEW-re utaló jellel látom el, hogy eloszlásuk beazonosítható legyen az egyéb nyelvcsoporthokban.

Mindegyik etimológiát annak megfelelően osztályoztam, hogy a beszámolók szerint jelen volt-e a következő nyelvcsoporthokban (a nyelvek és nyelvjárások számát az UEW szerint adtam meg) (lásd 5.2 táblázatot).

Csoport	A nyelvek száma a csoporton belül
balti-finn	8
permi / volgai	5
ogi-ugor	2 (számos dialektus)
magyar	1
szamojéd	4
lapp	1 (számos dialektus)

5.2. táblázat. A statisztikai vizsgálatnál használt nyelvcsoportok

E csoportokat a következő okokból választottuk. A magyart önállóan vizsgáljuk az uráli családon belüli elszigetelt helyzete miatt (ahogy a 4.2.1. részben tárgyaltuk). A lappot is egyedül vizsgáljuk mint csoportot, mert valójában sok nyelvből vagy nyelvjárásból áll, és azért is, mert helyzete az urálin belül ellentmondásos (lásd 4.5.4. részt). A balti-finnt és a volgai-permit egyetlen csoportnak tekinthetjük (ahogy a 4. fejezetben tárgyaltuk), de e vizsgálat céljából kettéosztjuk, mert a statisztikai számításokhoz egyébként túlságosan nagy lenne.

Az 5.3. táblázatban a hamis egybeesés valószínűségét számítjuk ki az l, 2 vagy 3 mássalhangzót tartalmazó szavak vonatkozásában. A következőket jegyezném meg:

- A téves megfeleltetések valószínűségének számításánál összevetem a szavakban a mássalhangzókat, de a magánhangzókat nem. Ahogy fent az 5.1. részben leírtuk, a magánhangzónak kicsi a hatása, vagy egyáltalán nincs hatásuk a hibás megfeleltetés valószínűségére.
- A téves megfeleltetések valószínűségének számításában a 0 alakot nem tekintjük egybeesésnek, mert ez statisztikailag nem számít mássalhangzónak, amint azt más, az előző részben leírtuk. Azokat a szavakat, melyek a 0-t tartalmazzák, úgy vesszük számításba, mintha eggyel kevesebb mássalhangzó-egybeeséssel rendelkeznének. Például a finn *suoni 'ér'* egyenértékű a magyar *ín*-nel, és ezt a „*megfelelést*” itt l mássalhangzós egybeesésnek tekintjük.⁷

⁷ Az alternatív választás, mely következetes és ellenőrizhető maradt volna, a 0-t tartalmazó összes alak teljes figyelmen kívül hagyása lett volna. Azonban ez a választás lényegesen lecsökkentette volna a minta méretét.

- Az etimológiák összeállítója részéről szükséges egy bizonyos intuíció és szubjektivitás annak megállapításához, hogy két szó jelentésben, hangban stb. vajon eléggé hasonló-e. Emiatt a számítás csak hozzávetőleges lehet.

Felfegyverkezve a téves megfeleltetések valószínűségének eme becslésével, előre meg lehet mondani a pontosan 2 nyelvcsoporthoz megjelenő téves megfelelések arányát, vagy a pontosan 3 nyelvcsoporthoz megjelenő téves megfelelések arányát stb. Ez az ún. binomiális eloszlás. Figyeljük meg, hogy esetünkben a szavakat előre úgy választottuk ki, hogy legalább egy nyelvcsoporthoz megjelenjenek (ezek az uráli szólisták kiinduló jelöltjei), és így a binomiális eloszlást azokhoz a további csoportokhoz viszonyítva kell számítani, melyekben a szó megjelenik. Például annak a valószínűségét, hogy egy / mássalhangzós szó (a hibás egybeesés valószínűsége 62%) mind a hat nyelvcsoporthoz megjelenik, úgy számítjuk ki, mint az 5 nyelvcsoporthoz 5 kiválasztására szolgáló binomiális tényezőt, mindegyiknél 62%-os valószínűséggel. A számított százalékos arányokat az 5.4 táblázat mutatja.

A téves megfelelések előrejósolt eloszlásában a fő hibaforrások a következők:

- A téves megfelelés valószínűségének számítása csupán becsült számokon alapul. A megfigyelt eloszlásokat összehasonlítom a téves pozitív megfelelések fent említett eloszlásával, de világosan fel kell ismerni azokat az eltéréseket, melyek érzékenyek a valószínűségi hibákra és azokat, amelyek nem ilyenek. Én csak azokat az eltéréseket vizsgálom, melyek nem érzékenyek e valószínűségi tévedésekre.
- A csoportok hozzávetőleg azonos méretűek kell legyenek, hogy a binomiális eloszlás a hibás egybeesések várt eloszlásának jó megközelítését adja. A mi csoportjaink azonban nem azonos méretűek, főképpen azért, mert közöttük van a magyar, amelyik szigetnyelv. Ez a bemutatotthoz képest valószínűleg kissé módosítja az eloszlást. A módosítás viszonylag kicsi, mert valójában mindegyik csoport nagyjából ugyanannyi egybeesést tartalmazott (átlagosan 44, a szórás

11). E jelenség egyik lehetséges magyarázata az, hogy a magyar gyakrabban választhatták ki, mint előzetesen választott nyelvet, mivel az UEW szerzői többségükben magyar származásúak voltak. Valójában az alább bemutatott következtetések lényegében változatlanok voltak, amikor a magyar kizárásával újraértékeljük a vizsgálatot.^{8 9}

Az UEW-ben használt ismérvek	Hatás	Hibás egybeesés valószínűsége (hozzávetőleges)		
		1 msh.	2 msh.	3 msh.
A szótár úgy tekinti, hogy a szavak akkor esnek egybe, ha a mássalhangzók egybeesnek (lásd fentebb). Leszámítva a ritka előfordulásokat (mint az <i>r</i> , különösen kezdő helyzetben), a bizonytalan rekonstrukciókat, alakváltozatokat és affrikátákat (ez utóbbi hangok alig különböztethetők meg a sziszegőktől [lásd 4. fejezet]), a vizsgálat céljából a következő 9 jól megkülönböztethető, közös mássalhangzót használhatjuk: <i>w/v, j, p, t, k, l, m, n, s/š</i> (az UEW-ben csak nagyon kevés <i>f</i> -u. szó van és nincs <i>u</i> szó kezdő <i>r</i> -el; a kezdő <i>*l</i> -el sokkal több az <i>u</i> és <i>f</i> -u. szavak száma, több mint 20; kezdő <i>f</i> -el csak <i>l</i> <i>u</i> és néhány <i>f</i> -u. szó van felsorolva)	Ha valaki 'A' nyelvben egy szónak az első mássalhangzóját választja, akkor 1:9 az esély arra, hogy egy <i>nemrokon</i> 'B' nyelvben a megfelelő szóban ugyanez a mássalhangzó lesz.	11%	1,2%	0,13%

⁸ A szerző közli azon jelentések gazdagságát és mennyiségét, melyeket az UEW-ben felsorolt etimológiák többségének tulajdonítanak. Az általa közölt változatok közül vessük össze a következőket (a finnból idézve): az *ilma* szó, melynek jelentései: 'égbolt, időjárás, szél, világ, levegő, erős hóesés, hóvihar' (UEW 81); a *poika* szó e jelentésekkel: 'vkinek a fia, fiú, unoka, ember ~ fiatalember, állat kicsinye' (UEW 390).

⁹ Ha az összes csoport azonos méretű, a tényleges képlet ez: $p' = 1 - (1 - p)^n$, p' a hibás megfeleltetés valószínűsége n nyelvben, és a p ugyanennek a valószínűsége egy nyelvben. Gyakorlatban a csoportok nem azonos méretűek és így ez a szám hozzávetőleges.

Az UEW-ben használt ismérvek	Hatás	Hibás egybeesés valószínűsége (hozzávetőleges)		
		1 msh.	2 msh.	3 msh.
A szótár szerint a szavak között megfelelés van, ha ugyanannyi más-salhangzót tartalmaznak, VAGY ha némelyikük további mássalhangzót tartalmaz (melyet néhány etimo-lógiában kiesettnek feltételeznek). Az UEW által közölt testrészek ne-vei egybeeséseinek 23%-ában van 1 mássalhangzó (továbbá néhány esetben egy második vagy harmadik kieső mássalhangzó), és 7%-ában három mássalhangzó.	A hibás egybe-esésnek csökkent valószínűsége van az 1 vagy 3 más-salhangzót tartal-mazó szavaknál, mert ritkák a rövid vagy a hosszú sza-vak. A csökkenést 1 mássalhangzó esetén $\frac{1}{4}$ -nek ve-szem, 3-nál pedig 7%-nak.	2,8%-ra csökkent	1,2%-ra csökkent	0,01%-ra csökkent
A szótár minden szóra igen sok jelen-tést fogad el. Egy példa: 'égholt, idő-járás, szél, világ, levegő, sűrű hóesés, hóvihár' (Carlson ⁴ 1990). Minden ő-szónak 2-4 különböző jelentést adnak meg; néhánynak 1 vagy 5 je-lentése van.	A sokféle jelentés (3-nak véve) nö-veli a téves pozitív megfeleltetések valószínűségét (a tényező kicsit ke-vesebb, mint 3 ⁹).	8%-ra növelt	3,6%-ra növelt	0,03%-ra növelt
A szótár több mint 1 leképződést fo-gad el egy adott ő-s-fonémára (lásd a 4. fejezetet). Ez növeli a hibás egy-beesés valószínűségét azáltal, hogy növeli az egybeesésként elfogadott hangok sorát.	A mássalhangzó egybeesések vá-lasztéka (2-nek véve) a téves po-zitív megfeleltetés va-lószínűségét növeli. A számítás a fentiekhez ha-sonló.	15%-ra növelt	7%-ra növelt	0,06%-ra növelt
Számtalan nyelv/nyelvjárás van mindegyik csoportban, és egy szót akkor számítanak egy csoporthoz tartozónak, ha a csoportnak csak egy nyelvében /dialektusában van jelen.	A nyelvek válasz-téka minden cso-portban (6-nak véve) a téves po-zitív megfeleltetés va-lószínűségét növeli. Számítása a fentiek szerint.	6,2%-ra növelt	35%-ra növelt	0,4%-ra növelt

5.3. táblázat. A téves megfelelések számítása

A nyelvcsoporthoz száma, ahol megjele- nik egy választott szó	1 mássalhang- zós szavak (a binomiális eloszlás 62% valószínűségénél)	2 mássalhangzós szavak (a binomi- ális eloszlás 35% valószínűségénél)	3 mássalhang- zós szavak (a binomiális eloszlás 0.4% valószínűségénél)
2	7%	35%	99%
3	21%	38%	1%
4	35%	20%	0
5	28%	6%	0
6	9%	1%	0

5.4. táblázat. A téves megfelelések várt eloszlása

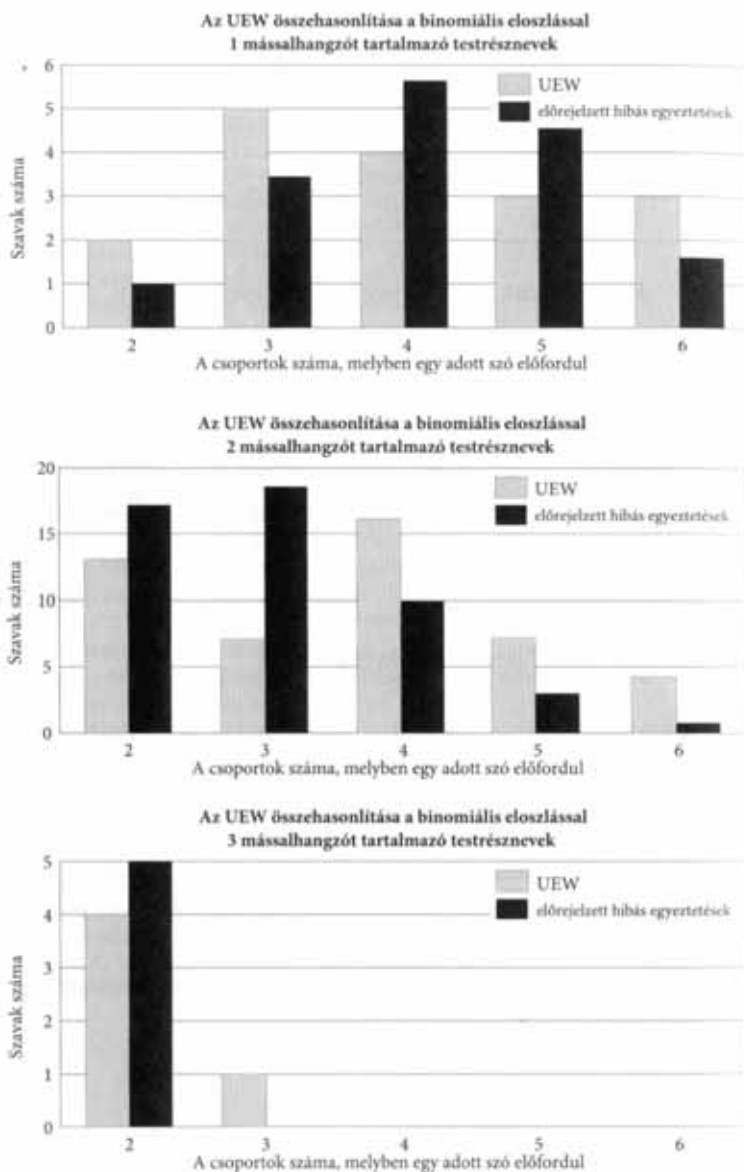
5.3. EREDMÉNYEK

Ebben a részben először a testrészek neveinek az UEW-ben közölt etimológiáit, majd azt követően a Janhunen forrásanyagában található etimológiákat fogom megvizsgálni.

5.3.1. A testrészek UEW-ben közölt megnevezései

Az I. függelék felsorolja az UEW-ben közölt testrészek neveit, táblázatos formában mutatva be a nyelvcsoportokat, melyekhez az adott szavak tartoznak. A függelék csak a „*legbiztosabb*” egybeeséseket tartalmazza, vagyis – az UEW minősítése szerint – kizárja a vitatható egybeeséseket (azaz minden egy, vagy két ’?’-lel jelzett tételt). A felsorolás kizár három olyan szót is, melyek az adatok szerint csak 1 csoportban vannak jelen. Az etimológiák teljes száma 69.

Az 5.1. ábra grafikonjai e szavak eloszlását hasonlítják össze a téves megfelelések várt eloszlásával.

5.1. ábra, Az UEW' testrésznevei matematikai vizsgálatának grafi-

konjai

Amint itt látható, az UEW-ben közölt testrésznevek figyelemreméltó egybeesést mutatnak a hibás egybeesések előre jelzett eloszlásával. E szavak legtöbbje megkülönböztethetetlen a véletlenszerű hasonlóságoktól, legalábbis ezen mérőeszköz használata esetén.

Azonban a vizsgálat felfed néhány eltérést a véletlenszerű eloszlástól melyek közül meg kell magyarázni a következőket

Túl sok 2 mássalhangzós szó van, melyek mind a hat nyelvcsoporthoz képviselve vannak (4 szó, a 0,3-hoz viszonyítva, ha az összes egybeesés téves megfelelések következtében állna fenn). Ezeket az 1. függelék vastag betűkkel jelzi, és alább fogjuk tárgyalni. Ez a szám statisztikailag jelentős.

Olyan 2 mássalhangzós szó is sok van, amelyek öt nyelvcsoporthoz jelennek meg (7 szó, a 2,0-hoz viszonyítva, ha az összes egybeesés tisztán a hibás megfeleltetések következtében állna fenn). Az 1. függelékben ezeket dőlt betűkkel jeleztük. Ezt a hibás egybeesés valószínűségi becslésének közelítő jellegével vagy a mintavételi hibával vagy mindkettővel lehet magyarázni, és ezért, bár e szavaknak van némi jelentőségük, nem tartottuk őket figyelemre és tárgyalásra érdemesnek

Van egy három szótagú szó, amely három nyelvcsoporthoz jelenik meg (egy sem volna, ha az eloszlás csak a téves megfeleltetéseknek volna tulajdonítható). Ezt a szót dőlt betűkkel jeleztük az I függelékben. A rekonstruált szó fő jelentése 'haj' vagy 'szár', de más mellékes jelentései is vannak. A szó a balti-finnben és a permiben jelenik meg (a két, egymással legközelebbi rokonságban álló nyelv), így ez a rendellenesség valószínűleg azt jelzi, amit már tudunk, hogy a balti-finn és a permi közeli rokonok. A szó a lappon is megvan, amit én szigetnyelvnek tartok.

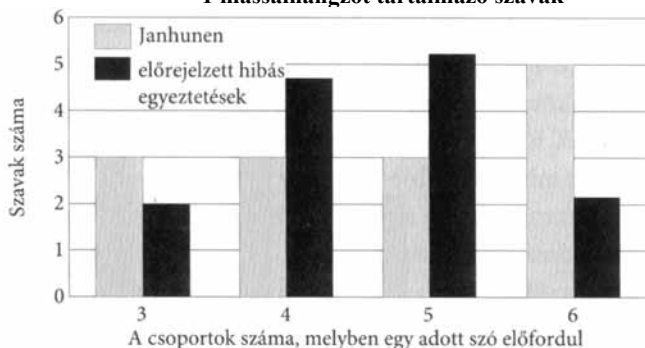
A kétszótagú szavak eloszlásában túl sok olyan szó van, mely 4 nyelvcsoporthoz fordul elő, és nincs elég szó, mely 3 nyelvcsoporthoz fordul elő. A 4 nyelvcsoporthoz jelenlévő szavak legtöbbje megtalálható a balti-finnben és a permiben, így ez a rendellenesség is talán egyszerűen azt jelzi, hogy a balti finn és a permi olyan közeli rokonok, hogy 1. nyelvcsoporthoz alkotnak, ahogy néhány kutató valóban állítja (lásd 4 fejezetet).

5.3.2 Janhunene forrásanyaga

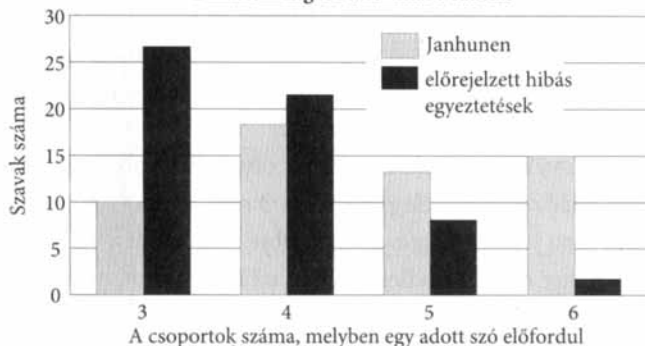
Hasonló elemzést lehet elvégezni Janhunen (1981a) forrásanyagát felhasználva E szavakat a II. függelékben soroltuk fel. A Janhunen által „jónak” felismert 94 etimológiából kizártam az ismétléseket, a „?”-el jelzett tételeket és azokat, amelyeket az UEW nem ismert el, így összesen 77-et hagyva meg a vizsgálat céljára.

A fentiekhez hasonló módon összevethetjük az egybeesések eloszlását a hibás egybeesésekkel. Ezt az 5.2 ábra grafikonjain mutatjuk be.

**Janhunnen adatainak összehasonlítása a binomunális eloszlással
1 mássalhangzót tartalmazó szavak**

**Janhunnen adatainak összehasonlítása a binomiális eloszlással
2 mássalhangzót tartalmazó szavak**

5.2 ábra Janhunnen forrásanyagának matematikai vizsgálata

A fenti grafikonon a hibás megfelelések eloszlásának számítása kissé különbözik az UEW esetétől. mert Janhunén listájában az előválasztás olyan szavakra történt, melyek két csoportban. a szamojédban és a finn-permiben (melyeket egyenlőnek tekint a f-u-val). vannak jelen. az UEW-ben szereplő egyetlen csoporttal szemben. A véletlen egybeesések a többi négy nyelvcsoporthoz kapcsolódnak (az UE'-beli öt helyett). Ugyanazokat az előrejósolt hibás egybeesés valószínűségeket használjuk (vagyis 62% és 35%). mert az előválasztáson kívüli egybeeséseket az UEW segítségével állapítjuk meg. Például a mind a hat nyelvben előforduló 2 mássalhangzós szavakra a hibás megfelelések megjósolt számát a binomiális eloszlás adja meg 35%-nál. 4 nyelvből 4-re.

Amint a fenti grafikonból látható, a Janhunén által közölt adatok feltűnően jó illeszkedést mutatnak a hibás egybeesések megjósolt eloszlásával. E szavak legtöbbje ismét megkülönböztethetetlen a véletlenszerű hasonlóságtól, legalábbis ezt a mértéket alkalmazva.

Azonban ez a vizsgálat is megállapít néhány, a véletlen eloszlástól történő elhajlást. és a következőket meg is kell magyarázni.

Túl sok. mind a hat nyelvben jelenlévő 2 mássalhangzós szó van (15 szó csupán egyhez viszonyítva, ha az összes egybeesés a hibás megfeleléseknek köszönhető). Ezeket a II. függelékben vastag betűkkel szedtük. Statisztikailag jelentősnek tűnik. és később részletesen tárgyaljuk.

Túl sok 1 mássalhangzós szó van, melyek mind a hat nyelvcsoporthoz jelen vannak (5 szó a kettőhöz viszonyítva, ha az összes egybeesés a hibás megfeleléseknek köszönhető). Ezeket a II. függelékben dőlt betűkkel szedtük. Lehetséges ezt az eredményt a hibás egybeesés valószínűségi becslésének közelítő jellegével, vagy a mintavételi hibával. vagy mindkettővel magyarázni; úgyhogy bár e szavaknak lehet bizonyos jelentőségük, de nem tartottuk őket különös figyelemre és tárgyalásra érdemesnek.

5.4. A STATISZTIKAILAG JELENTŐSNEK TŰNŐ HASONLÓSÁGOK

A véletlenszerű eloszlástól nyilvánvalóan eltérő, mindkét

mintavételben jelenlévő szavakat az 5.5 táblázat összegzi (rekonstrukció az UEW szerint).

Ez a táblázat nem tartalmazza az egyetlen, 3 nyelvben jelen lévő három-mássalhangzós szót, mert ennek különösen széles a jelentési köre és nagyon ritka az előfordulása: a 'haj/szár' szava: ö, -u, **kalke*, melynek enyhén eltérő jelentései vannak abban a 3 nyelvben, ahol előfordul: finn *kalki* (birt, e. *ka/jen* 'haj/szár' / lapp *guoŋgá* 'haj' (de nem az ember fején lévő haj; szörzet, szőrtakaró) / e mor, *kalgo* 'csúcs' (fűszálé vagy magé) (UEW 644; SSA II 286) Ez az egyetlen három mássalhangzós szó, ami minden nyelvben fennmaradt.

A mind a hat nyelvben jelenlévő két mássalhangzós tételek részletei az UEW-ből a következők:

- (5.1) A 'szem' szava: finn *silmä* / magy. *szēm* (UEW 479), Ennek nincs altaji vagy jukagír, de Tyler szerint van dravida megfelelője (1968; [55] tétel). Jelen van Janhunen forrásanyagában ([30]: 225 tétel), ahol a jelentős tételek osztályához tartozik. Janhunen vizsgálata szerint ez a szó a következő (első és második szótagbeli) magánhangzó-megfelelés egyetlen előfordulása: az ö.-sz. **ə* - *ä* ~ ö.-p.-f. **i* - *ä*,
- (5.2) A 'tojás/here' szava: finn *muna* / magy. *mony* (UEW 285). Ez a tétel benne van Janhunen forrásanyagában ([19]: 285 tétel) és nem mutat szabálytalanságot; Tyler szerint van dravida párhuzama (1968, [49] tétel).
- (5.3) A 'máj' szava: finn *maksa* / magy. *máj*, mellyel többször találkoztunk e könyvben (UEW 264). Janhunen forrásanyagában is jelen van ([41]: 228 tétel), ahol a statisztikailag jelentős tételekhez tartozik Azonos 'nime'n,' jelentéssel jelen van a türk nyelvekben és a tunguzban is. Ez az etimológia a (49) példában közölt veláris illabiális *i* kérdését mutatja be vessük össze az ö.-sz. **mjitə*-t az ö.-p.-f. **maksa*-val. Janhunen maga bizonygatja (1981a, 227), hogy nincs a szövegkörnyezetre vonatkozó magyarázata annak, hogy miért felelne meg egy permi-finn nyitott, mély magánhangzó (az első szótagban) egy sokkal zártabbnak a szamojédben. Figyeljük meg azt is, hogy minden más nyelvcsoporthoz, beleértve a magyart és a nem-uráli nyelveket is, nyitott magánhang-

zókkal rendelkezík

Jelentés és rekonstrukció	Megjegyzések	Hol van jelen?
* <i>silmä</i> 'szem'		dravida
* <i>muna</i> 'tojás / here		dravida
* <i>maksa</i> 'máj'		türk, tunguz
* <i>kuŋice</i> ~ <i>kuice</i> 'húgy'		tunguz
* <i>vaske</i> 'valamilyen fém / ?réz'	több jelentés, vándorszó	
* <i>sile</i> (* <i>süle</i>) 'öl / mell'	több jelentés. Janhunén a szamo-jédben jelen lévőnek tekinti, de az UEW szerint ez bizonytalan	
* <i>pura</i> 'fűr (fűrni)'	talán egy modern szó	türk, mongol, ?i-e
* <i>pesä</i> 'fészek'		
* <i>pele-</i> 'lélni'		
* <i>pälä</i> 'fél, rokon, oldal'	számtalan jelentés, Janhunén szerint 'másik etimológiával összekeverve'	
* <i>nime</i> 'név'	vándorszó	
* <i>mene-</i> 'menni'		jukagir
* <i>kumpa</i> 'hullám'	több jelentés	türk
* <i>kala</i> 'hal'	vándorszó	
* <i>kaŋa-</i> 'elejt'		türk

5.5. táblázat. A statisztikailag fontos lexikális tételek

(5.4) A 'húgy' szava; finn *kusi* / magy. *húgy* (UEW 210). Ez Janhunén forrásanyagában ([65]: 236 tétel) és a tunguzban is jelen van Nemigen jelent fonológiai problémát a magánhangzórendszerben; azonban az UEW szerint két vagylagos rekonstrukciót kell javasolni a belső mássalhangzók fejlődésében meglévő különbségek magyarázatára.

Janhunén forrásanyagából a statisztikailag lényeges, és mind a hat nyelvcsopórtban meglévő, két mássalhangzószavak a következők (kihagyva az UEW listáival közös és ezért fent már idézett szavakat)

(5.5) 'valamilyen fém, réz?' neve finn *vaski* / magy. *vas* ([25]: 225 tétel; UEW 560) Ez egy jól ismert vándorszó.

(5.6) Az 'öl, kebel' neve: finn *syli* / magy. *öl* ([60J: 234 tétel). Az UEW 444 szerint a szamojéd megfelelések bizonytalanok és egy '?'-lel vannak jelezve. Lásd a (4.21) példát.

- (5.7) A 'fűr (fűrni)' neve finn *pura ... pora, puraa- ~ poraa*¹⁰ / magy. jür- ([36]: 226 tétel; UEW 405). Ez a tétel az UEW szerint a nem-uráli nyelvekben rendelkezik párhuzamokkal: türk *bur-lmou. buryui-* 'egy darab drót, amit a pipa tisztítására használnak' illat. *forarelném bohren* (az i-e-i kapcsolatot az UEW bizon') lalaunak tekinti)
- (5.8) A 'fészek' neve: finn *pesä* / magy. *fészek* ([28]: 225 tétel; UEW 375) Nem mutat szabálytalanságot és csak az uráliban van jelen
- (5.9) A 'fél, félni' kifejezése: finn *pelko, pelkää* / magy. *fél*- ([56]: 233 tétel; UEW 370). Mint az előző, itt sincs szabálytalanság, és csak az uráliban van jelen.
- (5.10) A 'fél, relatív, oldal' kifejezése: finn *pieli* / magy. *fél* ([24]: 224 tétel; UEW 362). Itt a jelentés változatai okozzák a gondot, és ahogy Janhunen rámutatott, az etimológia összekeveredett, legalábbis az etimológiai irodalomban, a hasonló *piele* 'széle, külső oldal, sarok' szóval; vessük össze a *suu-pieli* 'száj-szeglet' szóval Vö. az SSA¹¹ II. 347-8-at is.
- (5.11) A 'név' kifejezései: finn *nimi* / magy. *név* ([58J: 234 tétel; UEW 305). Egy másik jól ismert vándorszó.
- (5.12) A 'menni' kifejezései: finn *mene-* / magy. *mén* (e.sz.3.sz. *megy*), ([55]: 234 tétel; UEW 272). Az UEW szerint ennek a tételnek a juk megfelelője a *män-* 'ugrani' jelentéssel.
- (5.13) A 'hullám' neve: finn *kumpu* (birt.e. *kummun*) 'hegy, domb, halom', *kumpua-* ~ *kumpuu-* 'fakad (víz a forrásból) / magy. *hab* / oszt. *χump* 'hullám' / vog. *kor, xump* 'hullám' ([12]: 222 tétel; UEW 203). Ebben az etimológiai sorozatban a magánhangzórendszerben van egy hibás párosítás; vegyük észre a jelentések sokféleségét is Janhunen szerint ebben az esetben az ugor nyelvek jobban megőrizték az eredeti hangalakokat, noha a magánhangzórendszer történeti részletei homályosak maradtak. Vessük össze a (4.48) caI is.
- (5.14) A 'hal' neve: fino *kala* / magy. *hal* ([7]: 222 tétel; UEW

¹⁰ Az ige főnévi igenévi alakja *porata* (SSA II, 397).

¹¹ SSA megerősíti a vizsgálatot, hogy itt két szó össze lett keverve: *pie/i*, amelyiknek szintén van 'oldal' jelentése. és a kérdéses szó, amely ma 'fél (oldal)'-t jelent, ez a *puuli*.

119) Jól ismert vándorszó (vö. a [428] példát).

- (5.15) Az 'ejt, enged' megnevezése: finn *katoa-* (vö. a *kadota* 'el-tűnik') / magy. *hagy-* ([2] 221 tétel; UEW 115) Ennek van egy türk párhuzama: *qal-* '(hátra)marad'.

Itt következnek, ismét Janhunen forrásanyagából, a csak egy mássalhangzós szavak, a fenti módszernek megfelelően (lásd az 5.1 fejezetet). Bár most részletesen megvizsgáljuk őket, nincsenek benne a fenti táblázatban, mert statisztikailag nem jelentősek:

- (5.16) A 'nyíl' neve: finn *nuoli* / magy. *nyíl* ([83]: 241 tétel; UEW 317). Ez a tétel szemlélteti az illabiális *i* kérdését. Vannak türk és tunguz párhuzamai; tárgyalását lásd a (4.5) példában.

- (5.17) A 'folyó' neve: finn *joki* /ő-magy. *jó* ([15] 223 tétel; UEW 99). Ez a tétel máshol nincs jelen; tárgyalását lásd a (4.39) példában.

- (5.18) Az 'élni' megnevezése: finn *elli-* / magy. *él-* ([27]: 225 tétel; UEW; 73). Az előzőhöz hasonlóan ez sincs jelen máshol.

- (5.19) Az 'após' neve: finn *appi* / magy. *ipa* 'após', *apa* / oszt. *up* ([71]: 236 tétel; UEW 14) Ez ismét a veláris illabiális magánhangzók ügyét mutatja be Az UEW nem említi a szamójéd párhuzamokat (lásd a 4.45.2. részt).

- (5.20) Az 'alsó rész' megnevezése: finn *ala-(osa)* / magy. *al, alatt* ([38]: 227 tétel; UEW 6; lásd a [4.8] példát) A szó jelen van a jukagírban és a türkben, ahol grammatikalizálódott, és az uráli nyelvekhez hasonlóan névutóként működik.

Ahogy látni lehet, e vizsgálódás szerint, a táblázatban meglévő szavakból csak a 'fészek' és a 'fél(ni)' neveinek van hibátlan megfelelésük, melyek egyedülálló módon uráliak is. A táblázaton be nem mutatott szavakból (mert csak egy mássalhangzót tartalmaztak) csak a 'folyó' és az 'élni' szavaknak van hibátlan megfelelésük, melyek máshol nincsenek jelen.

Hogy befejezzük ezt a részt, azt figyelhetjük meg, hogy az ő-uo és ő.-f.-u. etimológiák száma nagyon alacsony még akkor is, ha a hagyományos osztályozás fényében vizsgáljuk őket, azaz hagyományosan létrehozott csomópontokban kialakult pusztá eloszlásuk szerint. Valójában az összes uráli nyelvben meglévő ő-

uráli etimológiák száma – a „100%-os etimológiák” Häkkinen (1998,193; 1999, 168) definícióját használva – és azok, melyeket az UEWben és más etimológiai szótárakban viszonylag biztosnak tekintenek. csupán 17-et tesznek ki. A finnből idézve, ezek a következők:

(5.21) *ala*, *alla* 'alatt', *ku(ka)* 'kicsoda', *maksa* 'máj', *me* 'mi', *mi(kä)* 'micsoda', *mina* 'én', *niellä* 'nyel', *nimi* 'név', *nuolla* 'n}' 'al', *nuoli* 'nyíl' (lásd a [4.5] és az [5.16] példákat), *pesä* 'fészek' (lásd az [5.8] példát), *puuo* 'sodorni' (1), *silmä* 'szem' (lásd a [4.25] és az [5.1] példákat), *suoni* 'ér', *sydän* 'szív' (lásd a [4.7] példát), *tuo* 'az', *uida* 'úszni'

Azonban e szavakból 5 névmás; ezek túl rövidek és szabálytalanok ahhoz, hogy rokonság megállapítása céljából használhatók legyenek. Nyolc szóról tartják azt, hogy más nyelvekben van megfelelőjük: *ala*, *maksa*, *nimi*, *nuolla*, *nuoli*, *puno* (melyhez lásd a juk. *pun* és a gót *spinnan-t*; VEV, 402), *suoni* (melyhez lásd az ó-ind *sniāvan*; UEW 441) és *uida* (melyhez lásd a tun. *-*uju-*; UEW 542). Csak a maradék négy szó tiszta uráli: *silmii*, *sydan*, *pesä* és *nieläii* (UEW 315), melyek közül csak a *pesä* hibátlan megfelelés, ahogy fent tárgyaltuk

Hasonlóképpen, csak 22-t tesz ki azon etimológiák száma, ahol a párhuzam csupán egy uráli nyelvben hiányzik, vagy bizonytalan – ezek a „90%-os etimológiák” (Häkkinen 1998, 193f; 1999, 168):

(5.22) *jää* 'jég', *kaksi* 'kettő' (lásd a [4.6] példát), *kolme* 'három', *kuolla* 'meghal' (lásd a [420] példát), *kusi* 'húgy' (lásd a [4.1] és az [5.4] példát), *kuusi* 'hat', *kuusi(-puu)* 'fenyő-fa', lucfenyő, *picea excelsa* (lásd a [4.4] példát), *kyynär* 'könyök', *käsi* 'kéz', *mennäi* 'menni', *neljä* 'négy', *pelätä*, *pelkää* 'félni' (lásd az [5.9] tételt), *sarvi* 'szarv', *sata* 'száz', *syli* 'öl/kebel' (a [4.21] és az [5.6] példa), *talvi* 'tél', *tämä* 'ez', *vaski* 'egy fajta fém /1 réz' (az [5.5] tétel), *veri* 'vér' (lásd a [4.35] példát), *viisi* 'öt / tíz' (melyhez lásd az 5. jegyzetet), *voi* 'zsir, vaj', *ydin* 'velő'.

Más források itt is 11 etimológiáról tartják azt, hogy párhuzama van az altaji nyelvekben és/vagy a jukagirban, vagy a dravidában: *jää*, *kaksi*, *kusi*, *kuusi(-pu)*, *mennä* (melyhez lásd az [5.12] példát), *neljä*, *talvi*, *kyynär(ä)*, (melyhez lásd a tun. *ĩcēn*, *ĩkēn*, lat. *genu* és gót *kniu* 'térd' szavakat az UEW 158 szerint), *voi* (melyhez lásd tör. **bai* bas. *mai* [UEW 578]), *kuolla* (lásd Tyler [1968][38] tétel), *käsi* (lásd Tyler [1968] [73] tétel). A *vaski* egy jól ismert vándorszó, a *sarvi* és *sata* indoeurópai kölcsönszavak (lásd 7. fejezet).

Csupán 8 etimológiánk maradt, melyek tisztán finnugorok. Azonban e finnugor szótani tételek legtöbbje kétséges így vagy úgy, ahogy a 4 fejezet megfelelő részeiben bemutattuk.

5.5. KÖVETKEZTETÉSEK

Az előző fejezetben amellet érveltem, hogy az uráli nyelvek nem alkotnak családot és az ős uráli a fonológiai érvelések alapján nem érvényes csomópont Azonban ebben a fejezetben lényeges dolog volt statisztikai részletekbe menni, mert ez megcáfolt volna következtetéseimet. Ezzel szemben mégis úgy találtuk, hogy a (választott két mintán belül) rekonstruált szófejtések óriási többsége meglehetősen jó statisztikai egyezésben van a hibás megfelelések várt arányával. Ezen a ponton szeretném kihangsúlyozni, hogy ez nem azt jelenti, hogy mindezek az etimológiák téves egybeesések lennének. Azt viszont igen, hogy nem számíthatunk rájuk a nyelvi rokonság bizonyításánál, mert ez a szám valószínűleg kizárólag véletlenül állt elő.

Ha alaposabban megnézzük, a statisztikai vizsgálat megengeti, hogy egy maroknyi szót azonosítsunk, melyek a véletlenszerű eloszlással nem esnek egybe és ezért magyarázatra szorulnak. Ezeket a szavakat részletesen felsoroltuk (lásd az 55 táblázatot és a kapcsolódó fejtegetést), de magyarázatuk nyitva marad. Felfoghatnánk őket, mint vándorszavakat, mint széles körben előforduló ősi eurázsiai szavakat, mint a módszer termékeit, vagy – úgy gondolom, kevésbé valószínűen – mint valódi uráli szavakat.

Személy szerint én ahhoz az az elképzeléshez vonzódok, hogy ezek a szavak széles körű szóállomány részei, mely átíveli az egész eurázsiai térséget, de az indoeurópai nyelvek kizárásával.

Valójában az 5.5 táblázatban a „*megvan-e máshol*” fejléc alatt az „*indoeurópai*” osztályozás önállóan nem jelenik meg: azok az etimológiák, melyeken az ős-uráli osztozik az indoeurópaival (‘fúr’ és ‘név’), más nyelvcsoportokban is megtalálhatók. Ez azt jelenti, hogy a statisztikailag legfontosabb szófejtéseknek nincs megfelelésük az indoeurópai nyelvekben, ha önállóan vesszük őket. Ez viszont láthatóan megegyezik azzal, amit – egészen más érvekre alapozva – alább állítok (a 7. fejezetben), vagyis: az uráli és az indoeurópai közötti szótani kapcsolat nem olyan erős, mint a tárgyalás alatt lévő uráli és ázsiai nyelvek közötti.

Meg vagyok győződve, hogy a párhuzamoknak az összes szóban forgó nyelvcsoport bevonásával elvégzett teljesebb vizsgálata – elkerülve az előítéleteket, melyek az elkülönített uráli, altaji és jukagír csomópontok feltételezéséből adódnak – érdekes eredményeket hozhat. Ha végül is bebizonyosodna, hogy létezett ilyen eurázsiai állomány és tovább gondolhatnám a dolgot, akkor azt vetném fel, hogy e szótani tételek közötti rokonság bizonyos tokig genetikai jellegű. És egyszerűen azon megfigyelés alapján, hogy e statisztikailag fontos szavak nagy számban az alapszó-készlethez tartoznak, és ezért inkább ellenállnak a kölcsönzésnek. Nyilvánvalóan a nyelvi kapcsolatoknak is jelentős szerepük kellett legyen. Azonban – és nálam ez a központi kérdés – ezen a ponton, e széles nyelvi összefüggésben, lehetetlen megkülönböztetni a kölcsönzött jellegzetességeket az öröklöttektől (ahogy a következő fejezetben megvitatjuk).

Feltéve, hogy ebben a szóállományban valóban szerepet játszanak genetikai rokonságok, biztosan nem értelmezném azokat „*nosztratikus keretben*”, a hogy a dolog egyébként látszana. A „*nosztratikus keret*” alatt az ős-nyelv hagyományos modelljén alapuló magyarázatot értem, amely a hagyományos, rendezett, bináris szétválásokon keresztül fejlődik. A családfamodell és az összehasonlító módszer egyszerűen nem alkalmazható ebben a nyelvi összefüggésben; ehelyett, azt hiszem, megmutattam, hogy e nyelvek a dialektológia módszerével vizsgálhatók a legjobban.

Félre a spekulációval, létezik egy, a vizsgálatból levonható, elkerülhetetlen következtetés. Ha valóban létezne uráli csomópont, akkor elvárnánk, hogy az adatok ennél döntően nagyobb statisztikai fontosságot mutassanak. Egy maroknyi jelents szó egyszerűen

nem elég egy nyelvcsalád létrehozásához, különösen, ha ezek a szavak máshol is jelen vannak. Míg a statisztikai elemzést a vizsgálat szélesebb összefüggésében kell érteni, meg kell mondani, hogy a fontosság teljes hiánya arra enged következtetni, hogy nem érvényes csomópont az ő-s-uráli, amint ezt az előző fejezetben tisztán a nyelvészeti vizsgálat alapján bizonygattuk.

6. KÖLCSÖNZÉS VAGY ÖRÖKLÉS?

Az ural-altaji összevetésekből hiányzik az a szigorú módszeresség, mely egyik legalapvetőbb követelménye az összehasonlító nyelvészetnek.¹

Robert Austerlitz

Az uráli és a csoporton kívüli más nyelvek között elismert szótani egybeesések vannak. Ahogy a 2. fejezetben láttuk, az első kutatók, mint például Budenz, a *most* urálinak és altajinak nevezett csoportok közötti genetikai rokonság bizonyítékeként idézték e párhuzamokat. Azonban a paradigma valamikor az 1900-as években elmozdult, és elfogadottá vált, hogy az uráli és altaji nyelvek nem rokonok. Így tehát e párhuzamokat, mint „*kölcsönzéseket*” vagy csupán „*hasonlóságokat*” át kellett értékelni.

A kor uralkodó újgrammatikus nézetéhez felsorakozva úgy hitték, hogy öröklött szavak szabályos hangtörvényeknek engedelmeskednek, míg a kölcsönzöttek legtöbbször „*szabálytalanok*”. Ennek megfelelően az uráli családon kívüli megfeleléseket „*újra kellett osztályozni*”, mint szabálytalanokat, és terjedelmes irodalma támadt annak, hogy a feltételezett kölcsönyszavak esetében megkíséreljék megállapítani az átdó nyelvet és az időrendet.

Ebben a fejezetben megvizsgáljuk az uráli alapszókincséből vett min tát Megállapítjuk, hogy a mintában felsorolt tételek 90%-áról azt közli az irodalom, hogy kapcsolatban vannak nem-uráli nyelvekkel. Átlagosan minden uráli etimológia 22 nem-uráli nyelvvel áll kapcsolatban Azt is felismerjük, hogy a „*szabályosság*” és „*szabálytalanság*” mintái nem tisztelik az uráli terület hagyományos határait. Azzal zárjuk, hogy a nyel vi adatok, legalábbis ebben az összefüggésben, nem teszik lehetővé a kölcsönzött szavak megkülönböztetését az öröklöttektől A (lehetséges) kapcsolatok megvilágítása végett fontolóra kell vennünk a megfigyelendő izoglosszákat.

Megállapítjuk, hogy egyes erőteljes izoglosszák átszelik az

¹ 1968, 43

uráli térség hagyományos határait. Például az északi izoglosszák tartalmazzák a tunguz nyelveket és néhány északi uráli nyelvet; a déliek a magyart, a csuvast, a mongolt és a köztürk nyelveket foglalják magukban; és végül északkeleten találhatók olyanok, melyek a szamojédot és a jukagírt ölelik fel. Néhány szerző, mint például Ligeti (1986, 53-58) és Sinor (1975, 251) meglepetésének ad hangot, hogy e megfelelések némelyike hangzásban és jelentésben is oly „hibátlan” lehet. De amikor az összehasonlító módszer használatával e „hibátlan:összefüggés” összefüggések magyarázatához érkeznek, akkor nem tekintik ezeket a genetikai rokonság bizonyítékának, mert ez a magyarázat ellentmondana az eleve megalapított családoknak. Ehelyett az „*egy irányba tartó fejlődés*” vagy szabályos „*közvetlen kölcsönzés*” eredményeként magyarázzák őket. Ezek az értelmezések szöges ellentétben állnak az alkalmazott újgrammatikus alapelvvel, hogy ugyanis a kölcsönszavakat szabálytalanságukról könnyen fel lehet ismerni. Ez az ellentmondás nem kell meglepő legyen, mert ahogy látni fogjuk, ezt az újgrammatikus elvet a modern nyelvészeti adatok kiszorították.

6.1. MÓDSZERTAN

Ahogy e fejezet ismételt példáiban látni fogjuk, meglehetősen jó megfeleléseket – a szövegösszefüggésnek megfelelően – általában eltérő módon magyaráznak. Ha az uráli megfelelés az uráli térségen belüli másik nyelvvel áll fenn, bármilyen szabályosságot a genetikai öröklés bizonyítékaként értelmeznek. De ha ez a párhuzam egy, a térségen kívüli nyelvvel áll fenn, bármely szabályosságot rendszerint az „*összetartó, de független fejleménynek*” tulajdonítanak (Ligeti 1986, 53-58), vagy annak, amit szabályos, közvetlen kölcsönzésnek neveznek.

Nem kellene meglepődnünk, hogy uráli környezetben a kölcsönszavak megkülönböztetése az öröklöttektől nehézségbe ütközik, mert az uráli területen kívül még általánosabban találkozunk ugyanezzel. A modern kutatás ellentmond annak az új grammatikus elvnek, hogy a kölcsönszavak felismerhetők, mert – az öröklöttektől eltérően – többnyire „*szabálytalanok*”. Valójában a kölcsönszavak, vagy már a kölcsönzés pillanatában. vagy csupán né-

hány nemzedék múltán integrálódnak a befogadó nyelv fonológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szerkezetébe. E tekintetben idézni szeretnék egy bekezdést Lass érveléséből (1997, 193-94), melyet történetesen (észak)-germánból kölcsönzött finn példákkal illusztrál:

*„A kölcsönzések rendszerint... fonológiailag átszerveződnek, hogy megfeleljenek a kölcsönző nyelv kívánalmainak – A beszélők... nem fogadják el al idegen hangokat, hanem különböző módon hozzá idomítják azokat a »legközelebbi« anyanyelvi hangokhoz... A jelöletlen eset az, amikor egy idegen hangot hazaival helyettesítenek, és egy fonotaktikailag elfogadhatatlan sort hasonló módon helyettesítenek (innen ered a finn peldo 'föld' < ger. */felð-u-/, Risto 'Krisztofer', ranta 'part' < ger. */strand-/; kinkku 'sonka' < ger. skinka, stb.; a finnben történetileg nincsenek zöngés zárhangok. vagy /f/, és nem enged meg szókezdő mássalhangzó-torlódást).”*

Amint látható, a finn *peldo*, *kinkku*, *Risto* és *ranta* szavakban nincs „rendellenesség”, nincs nyelvi bizonyíték (Lass 1997, 191), amelynek alapján kölcsönszavakként lehetne őket azonosítani. Ezt más adatokból is tudjuk. A kölcsönszavak beépülése a befogadó nyelvekbe kiterjedt irodalom témája. Lásd például Gamillscheg (1911, 162), Schuchardt (1925, 28), Bloomfield (1933, 450), Haugen (1950), Weinreich (1953), Paul (1960, 396f), Gusmani (1981, 21-43) és Labov (1994, 332tl). Továbbá Martinet (1959, 145f), Weinreich (1953) és Klajn (1972, 42f) szerint a kölcsönszavak asszimilációja különösen hatékony ott, ahol a legtöbb érintett nyelvnek része van a fonológiai és szerkezeti hasonlóságokban, vagy ahol kiterjedt a kölcsönzés. Ahogy ebben a fejezetben, a korábbi 45.7. részben és az elkövetkező 8. fejezetben tárgyaljuk, mindezek a feltételek érvényesek az uráli/altaji/jukagir környezetben. Ez az általános megfigyelés azt jelenti, hogy – különösen az uráli összefüggésben feltehetően fennálló hosszú időtartamok alatt – a legtöbb, ha nem az összes kölcsönzésnek tekintett szó mostanra minden tekintetben és környezetben öröklött szóként fog viselkedni. Továbbhaladva az uráli tanulmányok területén az egyes adatok felé, a tankönyvek egysze-

rúen azt állítják, hogy a nem uráli megfelelések megkülönböztethetők, mert szabálytalanok, mindazonáltal ez a kérdés nagyszámú tudományos dolgozatot hívott életre e területen. A közlemények mennyisége elárulja e téma rendezetlen természetét. Nevezetesen úgy tűnik, hogy az adatok gyakran ellentétben állnak a modellel, amint az 1.33. részben láttuk a Sinortól idézett szövegben (és amit a későbbiekben, megfelelő kontextusban megismétlünk). Ahogy említettem, nem történt tényleges kutatás, mely módszeresen kimutatja az összes nem uráli megfelelésekben feltételezett szabálytalanságot. Különösen nehéznek is tartanánk – ha ugyan nem lehetetlennek – egy ilyen kimutatás elvégzését, mivel, a hogy a 4 fejezetben láttuk, magán az uráli összehasonlító forrásanyagon belül nagyfokú szabálytalanság létezik. Azt is láttuk (és még látni is fogjuk), hogy néhány uráli és altaji nyelvnek számos közös alapvető fonológiai jellegzetessége, sőt néhány nyilvánvalóan közös hangfejlődése van. E helyzetben azt kellene bizonyítani, hogy az uráli családon kívüli nyelvekkel a megfelelések bizonyos értelemben „szabálytalanabbak”, mint az uráli családon belüliekkel, de nem világos, hogy ilyen osztályozáshoz milyen sajátos ismerveket lehetne felhasználni.

E fejezetben részleteiben megvizsgáljuk a testrészek, a flóra és a fauna jelentéstani területét. Ahogy látni fogjuk, e mintákban minden uráli szófejtés átlag 2.2 nem uráli nyelvvel van társítva az irodalomban. Nagy a véleménykülönbség e megfelelések átadó nyelvét és időrendjét illetően, hogy kölcsönözteknek tételezhetők-e. Néhány példán keresztül mutatjuk be a fennálló nézeteltérések fokát. Látni fogjuk, hogy egyszerűen nem világos a tényeges esetenkénti bizonyíték, amellyel a megfelelést „*kölcsönözöttnek*”, „*öröklöttnek*”, vagy „*véletlen hasonlóságnak*” osztályozzák. E fejezet bemutatja, hogy e párhuzamok tiszta és biztos besorolását az uráli környezetben nem érhetjük el a fent részletezett általános és környezetfüggő okok miatt.

Az általános helyzet leírása után részletesen megtárgyaljuk az uráli és altaji, a magyar és nem uráli nyelvek, az uráli és jukagír közötti szótani összefüggések témáját. Az uráli és az indoeurópai nyelv összefüggéseinek témáját is bevezetjük, mellyel teljesebben a következő fejezetben foglalkozunk.

6.2. A NEM URÁLI NYELVEKKEL FENNALLÓ PÁRHUZAMOK

Amint a 4 fejezetben láttuk, nem létezik megfelelő ős-uráli összehasonlító forrásanyag, mivel a legjobb és legátfogóbb rekonstrukció csak a finn és szamojéd ágon alapul. Azt is láttuk, hogy még ez a korlátozott anyag is sok kétes megfelelést tartalmaz. Továbbá, az 5. fejezetben véghezvitt matematikai elemzés megerősítette, hogy az urálin belüli etimológiák megállapításaira általánosan alkalmazott ismérvek meglehetősen lazák. Ezért nem meglepő, hogy az irodalomban sok uráli etimológiáit hoznak kapcsolatba más nyelvcsaládokkal. Adott uráli etimológiát több alkalommal olyan távoli nyelvcsaládokkal társítanak, mint az indoeurópai és az altaji. Nem valószínű, hogy mindkét magyarázat helyes (hacsak valaki nem hisz a nosztrikus elméletben), így ésszerű az a következtetés, hogy a közölt irodalom esetleg jelentős számú véletlenszerű hasonlóságot tartalmaz.

6.2.1. Testrészek, valamint a növény- és állatvilág

A következő oldalak táblázatai és grafikonjai az irodalomban közölt kapcsolódások mértékét ábrázolják. E táblák összeállításakor szótárakra és elismert forrásokra szorítkoztunk: Szinnyei (1927); Paasonen (1912/13-1916/17; 1918); Collinder (1951; 1955; 1957; 1960; 1977a; 1977b); Räsänen (1920; 1947a; 1947b; 1953; 1955; 1963/65; 1969-71); Joki (1944; 1952; 1973); Poppe (1960b; 1960c; 1977b; 1983); Koivulehto (1987; 1991); Campbell (1990a); Róna-Tas (1983; 1988a; 1991); Sinor (1965; 1969; 1970; 1973; 1975; 1988; 1990); Tyler (1968); Friedrich (1970); Doerfer (1963-75); Clauson (1972); Hajdú (1954; 1963; 1964; 1969b; 1975c); Hajdú & Domokos (1978); Janhunen (1977); Ligeti (1938); Watkins (1985); K. Vilkkuna (1950); Hakulinen (1979); és Rédei (1999a)

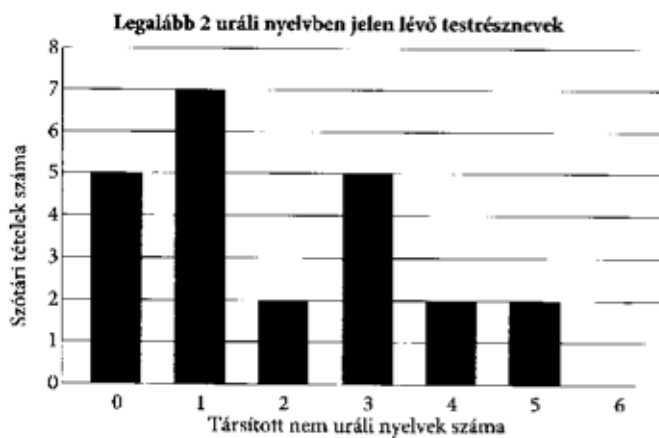
A táblázatok és grafikonok bemutatják a testrészek, valamint a növény- és állatvilágnak az idézett irodalomban tárgyalt megnevezéseit, melyek legalább két uráli nyelvben jelen vannak. A táblázat minden szó esetében közli az adott uráli szóval társított nem uráli nyelvek számát. Ezek a nyelvek az indoeurópai, az altaji, a

paleo-szibériai és a dravida családhoz tartoznak. Átlagosan minden uráli etimológia 2.2 nem uráli nyelvvel van társítva. A 60, vizsgált etimológiából csupán 6-nak nincs az irodalomban közölt külső kapcsolata

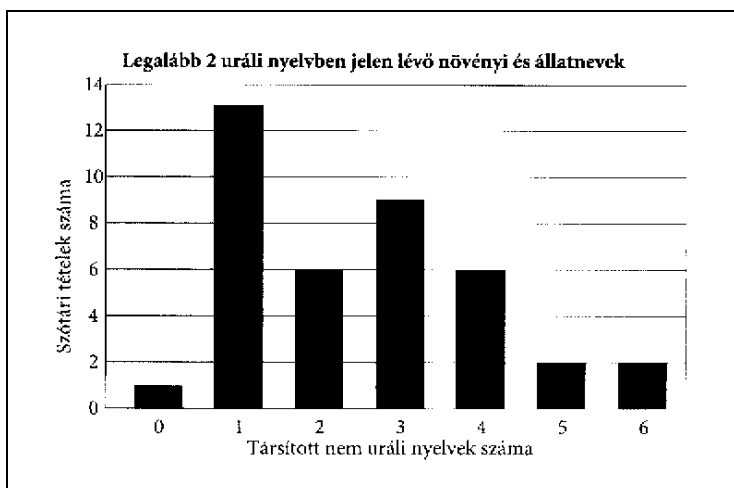
Itt megjegyezhetjük, hogy a flóra és fauna szavai között szép számmal találhatók olyanok, melyeket egy különleges „*uráli kultúra*” alkotórészeinek tekintenek, s hogy e kultúra hordozója feltehetőleg egy kőkori vadász, halász és gyűjtögető népesség volt (Hajdú 1975a; 1975b; 1975c). Ezek a szavak azt is szemléltetik, hogy az egész térségen belül sok szó létezik az ugyanolyan és/vagy hasonló fa, vagy állat jelölésére. Mindkét táblázat szemlélteti a sokféle jelentést, melyeket gyakran azért fogadnak el, hogy kapcsolatot létesítsenek vagy csak az urálin belül, vagy az uráli és nem uráli nyelvek között

Csak uráli	Szív Láb Epe (A változat) Köröm Vér
Uráli + 1 másik	Szem Kéz Lép Epe (B változat) Szarv Tőgy Vese
Uráli + 2 másik	Nyelv, beszélt nyelv Bél
Uráli + 3 másik	Bőr/kéreg/hártya (A változat) Héj/bőr/kéreg/hártya (B változat) Köldök Ajak Nyílás/száj/torkolat
Uráli + 4 másik	Tojás/herc/pénisz Máj
Uráli + 5 másik	Fej Vizelet

6.1. táblázat. Az uráli testrésznevek és külső társítás

6.1. ábra. Az uráli testrésznevek és külső társításaik

6.2 ábra Az uráli flóra és fauna és külső társításaik

6.2.2 Jellemző példák

A könyv terjedelme nem engedi, hogy a táblázatokban és grafikonokban közölt valamennyi tétellel részletesen foglalkozzunk. Ezért e részben csupán néhány jellemző példát mutatunk be, hogy a fent számokkal leírt helyzetet megvilágítsuk.

Amint a következő példákból látható, egy szó a különböző nyelvekben jellemzően sokféle társított jelentéssel (például: 'száj/ajak/nyílás/olyótorkolat/csőtorkolat'), és csak egy vagy két egybeeső hanggal fog rendelkezni mind az uráli, mind a külső nyelveken belül. Ezek a tényezők arra utalnak, hogy *sok* párhuzam esetében komolyan fontolóra kell vegyük az egybeesések véletlenszerű „*hasonlóságának*” lehetőségét Valóban, az irodalom néha említi, hogy ez az eset áll fenn – bár ezt az állítást semmiféle módszeres munka nem bizonyítja –, illetve nem különbözteti meg a lehetséges „*hasonlóságokat*” a lehetséges „*kölcsönzött*” elemektől (Ringe munkája kivétel ez alól; lásd lejjebb). Amint azt ismertettük, a legtöbb tudós az összehasonlító módszert alkalmazza e nyelvi térség vizsgálatára, és ennek megfelelően megkísérli a hasonlóságokat „*kölcsönzöttek*” vagy „*öröklöttek*” minősíteni. Ha egy szót kölcsönzöttek magyaráznak, gyakran találunk a lehetséges átvétel nyelvire, a kölcsönzés irányára és idejére vonatkozó különféle magyarázatokat, ahogy alább bemutatjuk:

- (6.1) ő.f.-u. *śola* 'belek' ('JEW 4834; SKES 113-14; Räsänen 1955, 23). Poppe szerint (1983, 192-93) ez az etimológiai sor 'jó' uráli és altaji megfeleléseket mutat a szókezdő sziszegők tekintetében. Koivulehto szerint (1987, 204-208) ezt a szót az indoeurópaiból kölcsönözték. Sinor (1975, 257) megjegyzi, hogy „*a samojéd adat hiánya eléggé meglepő*”. Vessük össze a finn *suoli* / e. mor. *śulo* / vol. *śul* / oszt *sol*, *sut* / juk. *šole* / tun. **silu-hta*; *silukta*, *hilukta* alakokkal

Uráli – 1 másik	Kutya/here(méh)/rénszarvas him	Rénszarvas változat
	Rénszarvas/jávorantilop	Rénszarvas változat
	Ló	
	Ökör/vezér rénszarvas	Rénszarvas változat
	Rénszarvas	Rénszarvas változat
	Egér	
	'Egy kacsaféle'	
	'Egy halféle'	
	Valkondok/egér	
	Vidra	
	Körisfa	
	Szivacs/gombaféle	
Uráli + 2 másik	Toll	
	Him jávorant./szarvas/rénsz./áldozati állat	Rénszarvas változat
	Nyír	
	Hód	
	Bogyó	
Uráli + 3 másik	Fű	
	Tülevelű fa	Fa változat
	Háziasított rénszarvas	Rénszarvas változat
	Gyík	
	Fogoly	
	(Váltott) ló	
	Fenyő (<i>pinuscebra/pinus sibirica</i>)	Fa változat
	Élő fa/fa (mint anyag)	Fa változat
	Szár/törzs	
	Borókafenyő	
Uráli + 4 másik	(Rezgő)nyárfafűzfá	Fa változat
	Fenyő/fa/szurokfenyő	Fa változat
	Lucfenyő/fenyő	Fa változat
	Madárcseresznye/ <i>prunus padus</i>	
	Háziasított réni/juh/tehén	Rénszarvas változat
	Him jávorantilop/rénsz./teve	Rénszarvas változat
	(Fa)kéreg	
	Fűzfá/tezgő nyárfá	Fa változat
Uráli + 5 másik	Hegyi köris/berkenye/ <i>sorbus aucuparia</i>	Fa változat
Uráli + 6 másik	Lucfenyő/fa/erdő	Fa változat
	Hal	

6.2. táblázat. Az uráli flóra és fauna, valamint külső társításaik

(6.2) öu. **aŋe* 'nyílás, száj, folyótorkolat, ajak, csőtorkolat stb' (UEW II) Ez a szó bizonyos hangtani nehézségeket mutat, valamint mond az uráliiban, mind a közeli nyelvekben jelentésváltozatokat. Például a kezdő magánhangzó az ös-szamojédban *a* helyett *ä lehetett* (Janhunen 1977, 20; Sammallahiti 1979,27). Janhunen (1981a, 255; [103] tétel) ö.-u. *āŋi*-t rekonstruál. Hajdú szerint (1954, 42, 135) a (különféle szamojéd alakokra jellemző) kezdő *n*- másodlagos. A magyarban

szórványos $*\eta > *\gamma > j$ fejlődést kellene feltételezni. Vessük össze: a magy. *aj* 'horpadás, bevágás', *ajak* stb/? cser. *āj* 'száj, torkolat, nyílás' / vot. *im* 'száj' / zür *vom* 'száj, torkolat' / oszt *oη*, *ōη* 'száj, torkolat' / ju. sz *há?* 'száj' / je. sz. *ē?* 'száj, torkolat' stb. Az UEW az. ő.-alt.-val javasolja az összehasonlítást $*am\eta$ tö. *ayiz* 'száj' / csuv. *vār* 'nyílás'/mon. *ang* 'nyílás', *aman* 'száj, torkolat' / tun *am\eta* 'száj, torkolat' (lásd Poppe 1960c, 94 is). Róna-Tas (1983, 241) megjegyzi, hogy

*„e szóban az ugorban $\eta > \gamma$, a permiben pedig $\eta > m$ változásokat találunk, de ezek későiek és függetlenek. Ha a tör. *ayiz* kapcsolatban lenne az uráli szóval, ez csak akkor lenne lehetséges, ha ugor kölcsönzó lenne. Ez esetben tehát van egy uráli szavunk *m*(andzsú-t(unguz)) és *m*(ongol) kapcsolatokkal, ha elfogadjuk, hogy az ó.-sz, ä másodlagos. Ha nem, akkor ez csak egy ő-f.-u. - *m*(andzsú)-t(unguz) és *m*(ongol) megfelelés” (kiemelés a szerzőtől).*

Sinor szerint (1975, 254-55) a tunguzra két különféle alakot lehet rekonstruálni, ezek az: '*ang* és *am*. Ezért az uráli szavakat – bár fenntartással, de – úgy tekinthetnénk, hogy c nyelvcsoporthoz kölcsönözték őket. Így az urálin belül csak az obi ugor és a cseremiszi egybeesések egyeznének meg a tunguzzal.

Az ember eltűnődhet azon, hogy az ugor $\eta > \gamma$ és a permi $\eta > m$ változás feltételezett „*késői*” időrendje milyen alapon állapítható meg? Figyeljük meg azt is, hogy az UFW szerint nincs vogul párhuzam, így nem világos, hogy mi lehetett az „*ugor*” leképződés.

(6.3) ő.-sz. '*kün* 'köldök' / ótürk *kin-diklmon küi* «*kügi*.)/magy. *köt-Jök* (RónaTas átírását átvéve (1988a, 744); az UEW-ben nem szerepel) A 2 fejezetben láttuk, hogy Budenz ezt a szót a f-u 'nyelv/beszélt nyelv' jelentésű szavakhoz kapcsolta, amit ma elutasítanak. Az urálin belül ez a szó csak a szamojédben

és a magyarban van jelen Róna-Tas szerint a különféle számjéd párhuzamokat az ősi türk *kün* /ből származtatják (lásd Joki-t [1952, 124J és Ligetit [1938, 199] is). Ha a mongol és türk alakokat rokonnak tekintenénk, a közös alak **küŋi* lenne (Róna-Tas szerint), s ez esetben a kölcsönzés a mongolból, vagy általánosabban az altajiból történhetett volna. Róna-Tas a magyar alakot a türk *kindik*-ből történt kölcsönzésnek tekinti. Ugyanezt javasolja a TESZ II. 606 is.

- (6.4) ő-u **puwe* ' (élő)fa, faanyag, erdő stb.'. Ahogy a 4. fejezetben írtuk, az urálin belül ez kétes szófejtés és valóban, Janhunén szerint (1981a) a szó rekonstrukciójában benne kellene lenni az *x* szegmensnek (lásd a [417] és [4.30] példákat). Ehhez a tételhez vannak egymással versengő társítások az indoeurópai és altaji párhuzamokból. Vessük össze a finn *puu* / magy. *fa* / cser. *pu* / zür. *pu* / vog. *-pā* / ju. sz. *pā* / je. sz. *fe* / mon. *hoi* (< **poi*) 'erdő' / tun. *hijika* 'erdő' / orok *pe* / gold *pia* / man. *fa* 'nyírfá' (UEW 410). Poppe szerint (1983, 195-96) ebben az etimológiai sorozatban a kezdő ő.-u. **p*-nek „szabályos” megfelelése van az ő-alt. **p*-vel. Campbell (1990a, 161) szerint, (akinek átírását átvesszük) kapcsolatot lehet teremteni az ie **pwk* ~ **pewk* 'fenyő, luc' szavakkal: gör. *peuke* 'luc, fenyő(erdő)' / lit. *pušis* 'luc, fenyő' / ofn. *fiuhta* ~ *fiehta* 'lucfenyő' stb. Koivulehto (1991, 56-57) Campbellhez hasonlóan indoeurópai eredetet javasol, de eltérő gyökből: **b^hUH* - **b^howH* 'nőni, virágozni'. Ez az etimológia, más hasonlókkal együtt, állítólag az uráli és indoeurópai népek közötti nagyon régi kapcsolatokra enged következtetni (lásd a 7 fejezet [7,9] példáját és a kapcsolódó fejtegetést).

- (6.5) ő.-u. **juw3* 'fenyőfa (*pinus si/ves/ris*) 'fa(anyag)'. Ez az urálin belüli másik kérdéses szófejtés (lásd a [415] példát és a vonatkozó tárgyalást a 4. Fejezetben). Az előző tételhez hasonlóan, ezt is különféle nyelvek kel és nyelvcsoportokkal társították. Vessük össze a cser. *yäfte* 'bármely magas fa, faanyag' / vog. *jiw* 'élőfa, faanyag' / oszt. *juχ* / ju. sz. *je?* / ka. sz. *d'ō* / tun. *ǰagda* 'fenyő' / man. *ǰakdan* / csuv. *yaxta* 'lucfenyő, fenyő' (L:EW 107; Paasonen 1912/13-1916/17 [337] tétel; SKES 122). Sinor azt figyelmeztet (1975, 251) hogy a

cseremisz *-te* végződést az irodalomban szóképzőként elemezték. Ezért rekonstruálhatunk ő.-u **yV_k-t* (V – magánhangzó); ez az alak megfelel a **jY_k – *jY_g*-ként rekonstruálható tunguz alakoknak (a *-kta*, *-gda* vagy a *ta*, *-te stb* a tunguz fa nevekben gyakran előforduló toldalék). Ezután a szerző hozzáfűzi:

„Alig tudom elhinni, hogy az uráli és a tunguz alakok között fennálló ilyen hibátlan alaki és jelentésbeli megegyezés véletlen lehetne.. Nem szeretném kizárni annak a lehetőségét, hogy a cseremisz és a csuvas szavak – vagy legalább egyikük – közvetlen a tunguzból történt kölcsönzések”

Az UEW nem említi a Sinortól itt idézett nem uráli hasonlóságokat, és etimológiai sorozata nem tartalmazza a cseremisz egybeeséseket a *-kt-* torlódás miatt Räsänen (1920, 240) úgy véli, hogy a csuvas párhuzam cseremiszből történt kölcsönzés. Campbell szerint (1990a, 168-69) az uráli egybeesések *„feltűnően hasonlóak”* az ie. *’eywo-* *’tiszafa’*-alakhoz, bár ez a szótó következetesen csak a németben és a keltában bír ilyen jelentéssel (a rekonstruált alak Friedrichtól (1970, 121) való; vessük össze az ófn *iwa* és ger *Eibe* *’tiszafa’* szavakat). Ezen felül Campbell a finn *juko(-puu)* és az észti *juka -juha(-puu)* alakokat is beleveszi az uráli sorozatba. Az SSA 1. 245-6 szerint a finn *juko -jukko* a ger. **juka* -ból származik és csak a finnségi nyelvekben fordul elő.

- (6.6) ő-ug. **luw₃ (*Iugə)* *’ló’*. Vessük össze a magy. *ló* (tárgy.e. *lova-t*) / vog. *low*, *luw*, *la* / oszt. *loγ*, *law* / tür. *ulaq* *’hírvívő’* / kir. *lav* (UEW 863). Az uráli etimológiai sorozatot hagyományosan türk kölcsönzésnek tekintik, és ez állítólag az ugor közösség és csomópont létezésének újabb bizonyítéka (lásd a 45.3.2. részt az *„ugor periódusba”* történő (állítólagos) kölcsönzés végett). De az egész ügy igen kérdéses Róna-Tas szerint (1988a, 749-50):

„a magánhangzórendszer... zavaros és az ő.-ug kezdő u-jának kiesése nem indokolt... A kezdő magánhangzó el-

vesztése ismert a csuvasban, de nagyon új keletű. A türk szó valójában a postaló, a váltott ló, a szállító ló eurázsiai kultúrszava, a kínai forrásokban a legkorábbi adat 629-ből való és e jelentésben olyan nyelvekbe került be, mint a perzsa, az arab stb.”

Más szerzők alapvetően arra a következtetésre jutottak, hogy nagyon *nehéz* meghatározni és osztályozni ezeket az összefüggéseket. Például az UEW 863 lehetségesnek vél egy „*ismeretlen nyelvet*”, mely mind az ugor, mind a türk alakok átagója. Sinor szerint (1965, 312-15), az ő-u **lay* alak (ahogy a szerző rekonstruálja) képezi az alapját a türk és a mongol *lav, lau, ulay(a)* alakoknak. Minthogy a szó nem korlátozódik a türkre, a tisztán türk etimológiát el kell vetnünk. Sinor szavaival élve (1965, 314-15) „ez olyan tény, amely általában az ugorok és különösen a magyarok lótenyésztésének „*itatott és legellentmondásosabb kérdését érinti. [...] A Yunt (a 'ló' ó-türk és szamojéd szava) és az ulay ilyen formán altaji szavak, melyek egy nem altaji szubsztrátumba mennek vissza, amely lehetett uráli, de éppúgy lehetett ismeretlen minőség is, mely otthagya nyomát a később ugorra és türkké váló anyagon.*”

Hasonló a helyzet a magyar *hattyú, homok, hajó* (melyhez lásd a 45.3.2. részt) a *nyár, nyak* (lásd újra Róna-Tas (1988a, 750f) és a későbbi fejtegetést) szavakkal, és még sok egyébbel. Mint más eseteknél, itt is megfigyelhetjük, hogy milyen könnyedén folyamodnak a „*deus ex machinához*”, vagy ahogy P. Michalove tréfásan mondja², a „*lingua ex machinához*”, amikor az adatok nem „*jól viselkednek*”

6.3. AZ URÁLI ÉS ALTAJ KÖZÖTTI MEGFELELÉSEK

A 2. fejezetben már ismertettük az uráli és az altaji közötti kapcsolatot, és a 8. fejezetben még visszatérünk rá. Ezért ebben a részben csak néhány rövid megjegyzést teszünk.

² Személyes közlés.

Az előző részben vizsgált szótani tételekből és a különféle fő altaji izoglosszákból ítélve (lásd a következő részt), az altaji etimológiák helyzete látszólag nem nagyon különbözik az uráliakétól. Sokuk inkább „*hasonlóságnak*” tűnik, mint „*megfelelésnek*”, abból kiindulván, hogy fonológiai és/vagy másfajta problémát és nagytokú ingadozást mutatnak. Erre a helyzetre különböző tudósok mutattak rá, közöttük Sinor (1963) és Doerfer (1968; 1971). Emlékezzünk például a fentebb említett (4.64. rész) „*ellentmondásos*” türk megfelelések kérdésére. A „*rossz*” hangtani megfelelések számtalan példája – az elegendő közös szókészlet feltételezett hiányával párosulva – a fő oka annak, hogy különböző tudósok együttesen tagadták az altaji csomópont és család érvényességét (Clauson 1956; 1969; Doerfer 1985; Janhunen 1984a; Unger 1990). Ahogy Sinor mondja (1963, 144):

„Az altaji nyelvek szókészletének összehasonlító vizsgálata azt jelzi, hogy az altaji ősnyelv nemcsak elméleti, de képzeletbeli is.”

Azonban vessük össze Vovint (1994; 1998). Greenberget (1977) és Millert (1989/91; 1991) az altaji csomópont védelme érdekében.

Ilyen helyzetben egy lehetséges kiút, vagy legalábbis hasznos gyakorlat az egész térségre alkalmazott matematikai vizsgálati módszer lenne, de a hagyományosan létesített csomópontok megkerülésével. Ilyen vizsgálat segítené felfedni a hiteles nyelvi összefüggéseket és eloszlásukat, eközben elválasztaná őket a véletlenszerű „*hasonlóságoktól*”.

A 4. fejezetben (4.52.1. rész), valamint a (6.1), (6.4) és a (6.5) példákban láttuk, hogy az uráli és altaji nyelvterületen létezik közös fonológiai jellegzetességek és különféle egybeeső hangok vagy hangfejlődések. Azt is megmutattuk, hogy ezt mindenképpen az uráli és altaji nyelvek genetikai egysége melletti komoly bizonyítékként magyarázták volna, ha ennek az egységnek a feltételezése ma annyira élő lenne, mint amilyen a 19. század végén és a 20. század elején volt.

Hasonlóképpen Sinor (1975) megjegyzi, hogy néhány északi tunguz és uráli szótani egybeesés közelebb áll egymáshoz, mint a hagyományos határokon belüli nyelvek párhuzamai. Bizonyos

uráli és tunguz nyelvek különösen erőteljes nyelvtani izoglosszában is osztoznak, ahogy a 8 fejezetben (8.53.4. részben) tárgyaljuk. Sinor (1988, 739; lásd még 1975, 261 is). Így érvel:

»Az uráli-tunguz szómegfelelések jelentéstani vizsgálata azt mutatja, hogy többségük – mondhatnánk – egy sarkköri szókészlethez tartozik.«

A szerző (1975, 248-60) 37 uráli-tunguz szótári egybeesést sorol fel, melyek némelyike egészen jónak tűnik, és látszólag széles körben előfordul mind az uráli, mind az altaji területen. E párhuzamokból már láttunk néhányat a (65) példában. Más, ilyen típusú egybeesésekhez tartoznak a 'jég', 'hó', 'sí', 'szán', 'kés', 'csizmaszár', 'tompa nyílhegy' stb. szavak (további példákat lásd Sinor [1970, 543f]-nél). Sinor azt a következtetést vonja le, hogy e párhuzamok az uráli és a tunguz közötti „közvetlen” kölcsönzést jelzik, ahogy fent már kimutattuk (lásd a Bevezetést is).

Sinor azonban azt is megjegyzi, hogy a szóban forgó nyelvek kölcsönös kapcsolata meglehetősen bonyolult, annyira, hogy a szótani összefüggések pontos természetét – kölcsönzött vagy öröklött – valójában egy könnyen nem lehet kideríteni. Ezt a következő két Sinor-idézet szemlélteti (az első [1975,261-62], a második pedig [1988, 738; lásd 14 részt is]):

»Az itt bemutatott uráli-tunguz azonosságokat más háttér elé kell helyezni. Amikor nem a családfamoddellen mutatják be őket, akkor az urál-altaji csoportot képviseli) öt törzset általában egyenes vonalúnak képzelik el: szamojéd – finnugor // türk – mongol – tunguz. Úgy vélem, hogy bemutattam a tunguz és az uráli közötti szótani csere létezését és azt, hogy bizonyos kapcsolatok közvetlenül az ős-tunguz és az ős-finnugor között mentek végbe. Ha az öt uráli és altaji törzs jelenlegi földrajzi elhelyezkedését rávetítjük a térképre, azt látjuk, hogy durván köralakban helyezkednek el:

	Szamojéd	Tunguz	
Finnugor			Mongol
	Türk		

Az északi-tunguz és az uráli sok szempontból közelebb állnak egymáshoz, mint a tunguz és a mongol. A mongol és a déli tunguz olyan alaktani hasonlóságokat mutat, melyben sem az északi tunguz, sem a turk nem osztozik. E csoportok kapcsolata egymással sokkal bonyolultabb, mint ahogy azzal eddig számoltunk. Ha figyelembe vesszük, hogy a germán nyelvek helyzete az indoeurópai nyelvek között még mindig vita tárgya, akkor az uráli és altaji nyelvek kapcsolatának homályossága kevésbé meglepő. Biztos vagyok abban, hogy a Közép-Ázsián keresztülhúzó izoglosszáknak lelkiismeretes tanulmányozása olyan területi nyelvi egységek létezését fogja feltárni, melyek – akár rokonok genetikailag a szomszédos térségekkel akár nem – bizonyos számú morfológiai és lexikális elemekben osztoznak velük”

„Egészen biztos vagyok abban, hogy ha az összes uráli és altaji nyelvből csak az (altaji) északi tunguzt és az (uráli) obi-ugort ismernénk, senki nem tagadná ezek genetikai rokonságát (kiemelés a szerzőtől).”

6.4. A MAGYAR ÉS A NEM URÁLI NYELVEK MEGFELELÉSEI

Ebben a részben a magyar és egyéb, nem uráli nyelvek közötti, az irodalomban közölt fő összefüggéseket fogom megvizsgálni, különös tekintettel a köztürkre, a csuvasra és a mongolra. Látni fogjuk, hogy fonológiai és szótani szinten mindezen nyelvek között szembetűnő megfelelések léteznek. Ezek az összefüggések – melyek közül sok biztosan valódi – éles ellentétben állnak a magyar és más uráli nyelvek közötti nagyon hiányosnak elismert összefüggésekkel, melyeket a 4. fejezetben tárgyaltunk.

Megkísérlem ezen összefüggések eredetének főárambeli tanácsos magyarázatát is bemutatni. Be kell vallanom, hogy ezt a tárgyat különösen „*gordiuszinak*” találom, és ezért igen nehéz lesz világosan kibogozni a benne lévő adatok, feltételezések és értelmezések láncolatát. Minden tőlem telhetőt megteszek, hogy ezeket elválasszam egymástól de az olvasó elnézését kell kérnem,

ha ebben a részben bármi következetlennek tűnik, vagy különbözik azoktól a magyarázatoktól amit e terület szakemberei vallanak.

A hagyományos felfogás szerint a magyarban jelen lévő nem uráli szavak mind kölcsönöztek, és legtöbbjük esetében az átdó nyelvnek az ó bolgár türkört tartják (a „*csuvasos*” kölcsönzés). Ez a tankönyvi magyarázat azonban ellentmond a szakirodalomnak. A magyarban előforduló türk jövevényszavak helyzete, besorolása és időrendje még vitatott kérdés (Gheno & Hajdú 1992, 13-25; Ligeti 1975a, 279). Nézzük például e kérdés nem meggyőző és önmagának nyilvánvalóan ellentmondó összegzését Róna-Tastól (1988a, 755)

„Kétségtől a magyarok kölcsönöztek szavakat a honfoglalás előtti időkben a nem csuvasos türk nyelvekből is. Nehéz megmondani, hogy ezek oguz vagy kipcák jellegűek voltak-e. T. Halasi-Kun megpróbálta kimutatni, hogy a legkorábbi rétegből való sok türk jövevényszó kipcák eredetű volt (1975³). A honfoglalás előtti türk jövevényszavak némelyike a magyarban végül is nem türk eredetű” (kiemelés a szerzőtől)

Valóban. Ebben a részben az elsődleges adatok vizsgálata meg fogja erősíteni azt az értelmezést, hogy e kölcsönszavak átdó nyelvének azonosítása a nyelvi bizonyítékok alapján rendszert lehetetlen (eltagadva, hogy a kérdéses szavak valóban kölcsönöztek)

A hagyományos elmélet szerint egyértelmű bizonyíték van arra, hogy a magyarban a nem uráli eredetű szavak nem öröklött, hanem jövevényszavak. Ez az állítás valójában az uráli paradigma sarokkővét jelenti – nem meglep ő, hogy ez a téma töltötte ki az uráli és nem uráli megfelelésekkel kapcsolatban született tudós

³ Halasi-Kun (1975) az új kipcák-türk filológiai adatok fényében vizsgálja a magyarban jelenlévő türk jövevényszavakat, és arra a következtetésre jut, hogy sokkal több kipcák típusú kölcsönzés van, mint azzal ez ideig számoltak. Nézzük például a magyar *gyerek* - *gyermek* szót, amelyik (az EWUng 1, 495-96 szerint is) összehasonlítható a baskír és tatár *Jermäk* tulajdonnévvel. A szótár azonban e szó származtatását egy csuvasos nyelvből tartja "*valószínűbbnek*", vö. csuv. *Šarmäk*.

tanulmányok legtöbb oldalát, és ezért helyén való, hogy itt megvitassuk.

Feltételezik, hogy a magyarok hosszú és szoros kapcsolatban álltak türk törzsekkel melyeket könnyen lehet azonosítani. Nevezetesen ezek mind ó-bolgár türk típusúak voltak, kezdve az onogurokkal, egészen a kazárokig (lásd 2.126. részt). Azonban ahogy a 2. fejezetben láttuk, ennek a történetnek nincs önálló bizonyítéka, történelmi igazolása. Az egyedüli bizonyíték nyeli, nevezetesen, hogy a magyarban jelen lévő jövevényszavak egy bolgár-türk forrásból származnak; de épp ez az a jellegzetesség, amely magyarázatra szorul.

Egy azonosított bolgár-türk forrásból származó magyar jövevényszavak melletti hagyományos nyelvészeti érvelés a következőképpen szól, amennyire én meg tudom állapítani. A kazárok, akikkel a magyarok feltehetőleg 300 évig voltak kapcsolatban, jelentős türk összetevővel rendelkező, több etnikumból álló és többnyelvű társadalomban éltek (Golden 1990a, 264f; Franklin & Shepard 1996, 95); nyelvükről azt tartják, hogy túlélők nélkül kihalt. Csupán elszigetelt nevek, helynevek és címek maradtak fenn, és még ezeket is összezavarja a pontatlan átírás. És a tudósok között nincs egyetértés abban, hogy vajon a kazár társadalom türk alkotórésze bolgár típusú volt-e vagy sem.⁴ Ahogy Golden mondja (1990a, 263-64), „*azt a régi keletű vitát, hogy a kazárok az ogur, vagy a köztürk valamely alakját beszélték-e, nem lehet eldönteni*”. Következésképpen ezt a nyelvet nem vesszük figyelembe érvelésünk során.

Az ó-bolgár-türk nyelvek szintén kihaltak és ezeket a feltételezett egyetlen modern túlélőjükből, a csuvasból kell rekonstru-

⁴ Például Ligeti (1986, 487-89) és Rédei (1998, 57) a kazárt "*nyugati türknek*" osztályozza, ugyanúgy, ahogy a csuvas és a bolgár türköket, de más tudósok ehelyett úgy vélik, hogy a kazár "*köztürk*" típusú nyelv volt. Czeglédy (1983, 104-106) azt tételezi fel, hogy a Kazár Birodalom három alapvető csoportból állt: az igazi kazárokból, akik szabír eredetűek) egy meghatározatlan típusú türk nép voltak (Johanson 1998, 18); a nyugati türkökből, akik a törzsi uniót szervezték; és a kaukázusi hunokból, akik az avarok maradékai voltak (lásd Zimonyi 1990, 58-59 a vita áttekintése végett). Bár-hogy is legyen, a valóság az, hogy a kazár királyság több etnikumú, többnyelvű társadalom volt, amely a türkön kívül több más etnikai csoportot is magába foglalt.

álni. Mivel ehhez több, mint egy forrás szükségeltetik, a feltételezett magyar jövevényszavakat is felhasználják a rekonstrukcióhoz, mintha ezek szabályos hangtörvényeknek engedelmeskednének. Ez a vélelmezett szabályosság élesen ellentmond e szavak vélt, kölcsönzött helyzetének. Továbbá a magyar nyelv használata az ó-bolgár helyreállításához különösen körkörös érvelést eredményezhet.

Például, amint látni fogjuk, néhány szófejtésnek egyáltalán nincs csuvas megfelelője, így a kikövetkeztetés egyetlen forrása a feltételezett magyar jövevényszó marad; ezt a szót aztán úgy idézik, mint az ó-bolgár-türkből történt kölcsönzés bizonyítékát. Ehhez hasonló további körkörös érvelések tárgyalását lásd Csillaghynál (1977-81, 312) és Sinornál (1969, 276).

Végül azt állítják, hogy a jövevényszavak forrását, a bolgár-türkre jellemző két izoglossza eloszlása révén meg lehet határozni. Ahogy Johanson mondja (1998, 81), a bolgár nyelvek különböznek a köztürktől,

„....a bizonyos szavakban előforduló olyan szabályos hangtani fejlemények által, mint bizonyos szavakban az r és l a z és š helyett.”

Azonban ugyanezek az izoglosszában a mongol is osztozik. Továbbá bizonyos szavakban a várt „*szabályos hangtani fejlemények*” nem játszódnak le (lásd a [67c], [67d] és a [6.9c] példákat), más szavak pedig egyszerűen nem tartalmazzák a kérdéses hangokat. Ez azt jelenti, hogy az esetek többségében ez az ismérv nem elég ahhoz, hogy a kérdéses kölcsönzés forrását megállapítsuk. Ahogy Golden mondja (1990b, 244)

„E bolgár” türk jövevényszavak közül sok semleges azon jellegzetességek szempontjából, melyek lehetővé tennék azt, hogy a türk nyelvek közé soroljuk őket. Valóban, némelyiket tekintve csak azt mondhatjuk, hogy altajiak.”
(kiemelés a szerzőtől)

A következőkben található részletes vizsgálódást e hivatkozások alapján végeztük: Németh (1921a; 1921b; 1930/91; 1934/90); Ligeti ([szerk.] 1943; 1935; 1960; 1961; 1975a; 1976; 1977-79; 1978; 1986); Gombocz (1908; 1912; 1921; 1960);

Bárczi (1958b; 1965; 1966); Benkő (1967, 280-83); Poppe (1961a); Róna-Tas (1981; 1988a); Räsänen (1955; 1939); Halasi-Kun (1975); Gheno & Hajdú (1992); Johanson & Csató ([szerk.] 1998).

6.4.1. Mikor és mely nyelvekből kölcsönzött a magyar?

Ahogy fent elmondtuk, a tankönyvi magyarázat szerint a magyar lényegében a türk nyelvekből (különösen a bolgár-türkből), és nem más altaji nyelvekből kölcsönzött szavakat. Ez az átvétel a mai magyar terület elfoglalása előtt történt – melyet hagyományosan i. sz. 896-ra tesznek – ahogy azt a 2. fejezetben ismertettük. A kölcsönzés eme rétegére általában, mint honfoglalás előtti-re hivatkoznak, és a türk nyelvekből történő kölcsönzés legrégebbi rétegének tekintik.

6.4.1.1. A türk nyelvek osztályozása

Hogy megértsük a magyarban előforduló „*honfoglalás előtti*” türk jövevényszavak hagyományos besorolását, szükséges az idevágó türk nyelvek osztályozására egy gyors pillantást vetni.

A türk nyelveket – fonológiai ismérvek alapján – két fő csoportra osztják:

- a „*csuvas jellegű*” nyelvek, azaz csuvas és ó-bolgár-türk (általában nyugati türknek osztályozva) A bolgár nyelvek feltételezhetően közeli rokonságban állnak a csuvas őseivel (Johanson 1998,81; Clark 1998, 434). A csuvas⁵ viszont általában a bolgár ág egyedüli modern képviselőjének tekintik; ezért a legtöbb (de nem mindegyik) besorolásban elszigetelt helyzetbe kerül, lásd Comrie (1981,45), Katzner (1995, 3) Azonban Baskakov besorolásában (1969), ahogy a szerző nevezi: a „*nyugati hun*” csoport egyenrangú tagjaként osztá-

⁵ A csuvas az azonos nevű nép nemzeti nyelve, akik a Volga térségében laknak. Clark szerint (1998, 434) e nyelv kifejlődését az őstürkből „*egy sor hangváltozás és helyettesítés bonyolítja*”. Még mindig a szerző szerint ezek és a „*cseremisiz beolvasztásával*” kapcsolatos változások elhomályosítják türköss jellegét.

lyozza (a törökkel baskírral, tatárral stb. együtt) a „*keleti hun*” csoporttal szemben.

- „*köztürk*” nyelvek, azaz az összes egyéb türk nyelv (ezeket általánosan keleti türk nyelveknek osztályozzák) melyek az ősbolgár nyelveknek az elő/ős türkből történt korai leszakadása után alakultak ki.

Ahogy említettük, ez a besorolás néhány izoglosszán alapul melyek közül a leglényegesebbek az *r* jelenléte a *z*-vel valamint az *l* jelenléte az *ś*-sel szemben, a csuvasban, illetve a köztürkben⁶ (Räsänen 1969-71 1:77, 424; Benzing 1959, 710-11; Johanson 1998, 81).

A tankönyvek rendszerint azt állítják, hogy a csuvaszt az összes többi türk nyelvtől elválasztó ezen izoglosszák alapján azt is meg lehet állapítani, hogy egy adott magyar jövevényszó „*csuvas típusú*” nyelvből származik-e (nevezetesen ó-bolgár-türkből, őscsuvasból és talán kazárból) vagy pedig egy „*köztürk*” nyelvből. Azt is szokták állítani, hogy a magyar jövevényszavak nagy többsége „*csuvas típusú*”. Jóllehet a türk nyelveknek és ezért a magyarban előforduló türk jövevény-szavaknak ez a nyilvánvalóan leegyszerűsítő osztályozása két gyengeséget mutat⁷.

Először, magának a csuvasnak az osztályozása az altajin belül ellentmondásos, mivel kapcsolatban áll az „*altaji elmélet felletti vitával*”, hogy Comrie szavait használjuk (1981, 45). Ténylegesen

„...a türk nyelveket a mongoltól elválasztó néhány izoglossza alapján a csuvas a vonal mongol oldalára esik.”

Ezekben az izoglosszában jelen van az *r* és az *l*, míg az összes egyéb türk nyelvben *z* és *ś* található. Más szóval a döntő izoglosszák, melyek alapján a magyarban jelen lévő türk jövevényszavak „*bolgár eredete*” megállapítható, nem csak a csuvas és a magyar nyelv között oszlanak meg. Osztottnak rajtuk a mongol és bizonyos fokig a tunguz nyelvek is.

⁶ A szóvégi *-r* mind a csuvasban, mind a köztürkben megőrződött; vessük össze a köztürk *är* és a csuv. *ar* 'ember' szavakat.

Másodszor, ahogy említettük, az *r* és *l* „szabályos hangtani fejlemények” a *z* és *ś* helyett egyáltalán nem szabályosak, mert, ahogy Johanson megjegyzi ezek csak „bizonyos szavakban” valósulnak meg, míg másokból hiányoznak. Ezt a helyzetet az alábbi példák mutatják be:

- (a) *r* → *z* **izoglossza**: (a példák Johansontól származnak (1998, 104f), akinek az átírását is átvettem; lásd még Comrie-t (1981, 45); további hasonló példákat lásd Ligetinél (1986, 14-15))
- (6.7) a köztürk *buzāɣu* / csuv. *paru* / bur buruu / (klasszikus) mongol *biray* / magy. *borjú*
- b köztürk *ekiz* / csuv. *yěker* / mon. *ikire* / man. *ikiri* / magy. *Iker*
- c köztürk *qār* / csuv. *yur* 'hó'
- d köztürk *tiz* 'térd' → *tirsgek* 'könyök, térdizület' (< **tiz-ge-k*) / magy. *térd* (< **tir-*) 'térd' (Róna-Tas 1988, 72)

Ha szószerint vesszük, a (6.7a) és (6.7b) típusú példák azt sugallják, hogy a magyar, a mongol és a csuvas között van valami-féle kapcsolat. De egy ilyen viszony ellentmondana a hagyományos paradigmának, a magyarok feltételezett történelmi vándorlásainak, valamint az ezzel összefüggő kapcsolatainak.

Ennek megfelelően Ligeti (1986, 14-16) nyelvészeti okoskodással igyekszik bemutatni, hogy a magyar közvetlenül a csuvas-tól kölcsönzött és nem a mongoltól. Hogy ezt kimutassa, azt bizonygatja, hogy a magyar rotacizmus közvetlenül a csuvasból származik. Bizonyítékait két szóra alapozza, ahol a rotacizmus a magyarban végbement, de a mongol megfelelőiben nem. Csak-hogy mindkét szónak hiányzik a csuvas megfelelője! A szerző ezt az ellentmondást úgy magyarázza, hogy feltételez egy eredeti, *nem* adatolt ős⁷ csuvas alakot *r* hanggal. Íme a két szó (Ligeti

⁷ Egyes tudósok, mint Benzing & Menges (1959, 1-2) megjegyzik, hogy "a *turkológusoknak még nem sikerült megegyezniük a türk nyelvek és dialektusok osztályozásáról*". Ezt a helyzetet erősítette meg nemrégén Johanson (1998, 82f), aki kijelenti, hogy nehéz "a mai türk nyelvek olyan osztályozását fel-

1986, 15):

- (6.8) a magy. *karó*/köztürk *qazuq* (ugyanaz) -*qadaq* .pecek, tú,
cövek' tat. *kazak*, *kaJak* 'szög, tú / mon. *qada*- 'behajtani,
beverni'
b magy. íróitat. *yaz*- 'köpülni' / bas. *yaδ*- (ugyanaz)

Ahogy említettük, az összképet tovább bonyolítja az a tény, hogy a várt izoglossza nem jelenik meg mindig a türk nyelvek területén, amint a (6.7c) és a (67d) példákon bemutattuk, ahol az *r* megvan mind a köztürkben (bizonyos összefüggésekben), mind a csuvasban.

- (b) $l \rightarrow \acute{s}$ **izoglossza**. A csuv.*l.* $\rightarrow$ köztürk (nem kezdő) $\acute{s}$ izoglosszára pontosan ugyanaz a helyzet vonatkozik, ahogy a Johansontól vett (1998, 105) következő példákon bemutatom; egyéb, hasonló példákra lásd Ligeti (1986, 16-17):

- (6.9) a köztürk *taš* / csuv. *čul* / mon. *čila*- 'kö'⁸
b köztürk *köšek* / mon. *gölige* / magy. *kölyök*
c köztürk *yöl* / csuv. *šul* 'út'

Ez az izoglossza kisszámú esetben valósul meg; valójában sok jelentős türk párhuzam a (6.9c) példán bemutatott *l* fejleményt, vagy a (6. 10) példákban látható $\acute{s}/\acute{s}$ leképződést mutatja. Hasonlóképpen, ahogy ugeti rámutatott (1986, 16-17), a magyar szavak közül csak négy tükrözi ezt az izoglosszát. Más szóval a magyarban a kölcsönzések „*csuvasos jellege*” mellett szóló másik feltételezett döntő bizonyítékot csupán négy szó igazolja. Továbbá e négy csuvas/magyar párhuzamnak van egy megfelelője a mongolban; ezt a (69b) példa mutatja, ahol a várt csuvas párhuzam újra hiányzik!

állítani, amely egyesíti a földrajzi és örökléstani ismérveket". Bárhogy is legyen, a feljegyzések, és bármely egyéb független ismeret hiányában lehetetlen kideríteni, hogy a tárgyalt izoglosszák milyen útvonalon terjedtek a magyarban.

⁸ Jegyezzük meg, hogy Janhunén (1996, 237) e párhuzamokat és a kapcsolódó rekonstrukciókat "képzelt helyreállításoknak" tekinti.

Ráadásul van a bonyodalomnak egy másik eleme is. Ahogy Johanson mondja (1998,105) bizonyos szavakban van egy „*kivé-
tel, amely bonyolítja a képet*”, vagyis a csuvas az *ś* leképezést
mutatja, míg a köztürk az *š-t* Ebben az összefüggésben a mongol
tükröződés megegyezik a köztürkkel, míg a magyar reflex az *-lcs*
(*l-č/*), vagy a *-cs-* (*/č/*) Vessük össze a következő példákat:

- (6.10) a köztürk *bāš* / csuv. *puš* 'fej' (Johanson 1998, 105)
 b köztürk *yimiš* / csuv. *šiměš* < *ĵimiš* / mon. *ĵemiš –ĵimiš* /
 magy. *gyümölcs* (Ligeti 1986, 17)
 c köztürk *bēšek* / magy. *bölcső* (Ligeti 1986, 17 és
 Johanson 1998, 105)
 d köztürk *bošat-* 'elereszt' / csuv. *pušat-* / magy. *bocsát-*
 (Ligeti 1986, 17; és Róna-Tas 1998, 72)

Ez az elsődleges bizonyíték látszólag megint arra utal, hogy
 ilyen bonyolult szöveggörnyezetben lehetetlen a kölcsönzés pon-
 tos eredetét meghatározni; az átvétel egyformán bekövetkezhetett
 a kérdéses források bármelyikéből. Ténylegesen, bizonyos ma-
 gyarázatok szerint például egyes esetekben a türk *š* egy régi **lč*
 tükröződése lehet (Johanson 1998, 105). Azonban Ligeti újra azt
 állítja, hogy a kölcsönzés a magyarban a csuvasból történt. Ezt az
 a feltételezés igazolja, hogy a magyar megőrizte az átadó csuvas
 nyelv eredeti *š* hangját, a kölcsönzés a csuvasban lévő
 „*lambdacizmus*” (*š*-ről *l*-re váltás) előtt történt. Amint a példákból
 egyértelmű, régi feljegyzések, vagy bármely másfajta információ
 hiányában, Ligeti feltételezése a „*csuvasból történt kölcsönzést*”
 illetően nem bizonyítható és nem is cáfolható.

- (c) **kezdő *n*-**. A folyékony és sziszegős hangokon túl egy másik
 vitapontot jelent a kezdő *n*- is (Johansonj 1998, 105). Például
 néhány altajista úgy véli, hogy ez a hang létezett az ő-
 altajiban, és a köztürkben *y* hanggá alakult. Vessük össze a
 következő példákat, ahol a magyar újra a mongol és nem a
 türk mellé áll, mely utóbbiból az állítás szerint a szót hagyo-
 mányosan kölcsönözték (figyeljük meg, hogy Johanson sze-
 rint (uo) a magyar párhuzam egy „*lehetséges*” jövevényszó):

(6.11) köz-türk *yāz* 'tavasz' / mong. *miray* 'friss' / magy. *nyár*⁹
(/ń-/)

A lambdacizmus és a rotacizmus kérdései és ezek magyarázata a türkün és az altajin belüli feltételezett ősfonémák rekonstrukciója céljából még mindig vitatott téma a tudósok között. Például Janhunen szerint (1996, 241), „az alapszerkezet teljesen világos, amennyiben fonéma szétválásról van szó bizonyos szövegösszefüggésekben ($*s \rightarrow s$ vs $z > r$ és $*sh \rightarrow sh$ vs $*zh > l$)”. De vannak más vélemények, lásd például Miller (1991, 311), Tekin (1986) és Róna-Tas (1998, 71-72); továbbá Johanson (1998, 104-105) a vita ismertetése végett. Továbbá ismét Janhunen szerint (1996, 241), a lambdacizmus és a rotacizmus csak az ős-elő-türk belső nyelvjárástanával összefüggő „jelenség”, míg az altaji elméletet támogató tudósok szerint ez a jelenség már az ős-altajiban jelen volt.

Szem előtt tartva ezt a bonyolult társadalmi és nyelvi környezetet, most áttekinthetjük a magyarban szereplő legrégibb türk jövevényszavak osztályozása és időrendje körül forgó vitát.

6.4.1.2. A magyarban található jövevényszavak osztályozása és időrendje

A legrégibb türk jövevényszavakat a magyarban, vagy legalábbis ezek többségét eredetileg bolgár-türk (főként volgai bolgár és ős-csuvas) nyelvekből származónak tekintették és feltételezték, hogy az isz. 5. század (vagy még korábban) és a 7-9. század közötti időszakban kerültek a magyarba (Gombocz 1912, 1921, 1923 és 1960; Ligeti 1961). Valóban a vélelmezett kölcsönzött alakok némelyike olyan jellegzetességeket mutat, melyek először a legtöbb türk és egyéb altaji nyelvtől idegennek tűntek, s helyett csak a csuvasra voltak jellemzőek. Nevezetesen, Gombocz azt bizonygatja (1912), hogy i. sz. 800 előtt a magyarok a délorosz sztyeppén éltek, valahol a Kaukázustól északra, a volgai bolgárok szomszédságában, és hogy *ezt* az időpontot a *termi-*

⁹ Az EWUng szerint a *nyár* jövevényszó a csuvas *śúr*-ból, míg a 'mocsár' jelentésű *nyár-nak* (?) a jukagírben van párhuzama.

nus ante quem (ami előtt valaminek végbe kellett menni) kell tekinteni a kölcsönzésre vonatkozólag, még ha későbbi munkáiban (1921; 1923) a szerző az i. sz. 5. század közepét tartja is valószínűbbnek. Németh szerint (1930/91, 126) a magyarokra gyakorolt bolgár-türk hatás már az i. sz 1. században elkezdődhetett, bár az 5. század is elfogadható időpont.

Később több tudós megkérdőjelezte ezt a képet Poppe (1960a) például egy általa korábban készített tanulmány alapján (1927) azt állította, hogy hiba volna a magyarban előforduló ó-türk elemeket bolgár-türk vagy ős-csuvas kölcsönzésnek tekinteni. A szerző szavaival (1960a, 140)

„Az r- és l- hangokkal kezdődő alakok nem feltétlenül bolgár eredetűek, hanem az előtürk szakasz idején vehették át a hunból, illetve egyéb nyelvekből és nyelvjárásokból.”

Ez azt jelenti, hogy a (legrégibb) türk jövevényszavak a magyarban sokkal régebbiek lehetnek, mint általában feltételezik. A kezdő *tí-t* tartalmazó párhuzamok alapján Räsänen (1949, 18-19) azt állítja, hogy a magyar jóval régebbi bolgár-türk elemeket tartalmaz, mint azt hagyományosan hiszik. E hasonlóságokban benne vannak a fent említett *nyár* (EWUng⁹ II, 1037). *nyál* (EWUng¹⁰ II, 1036) és a *nyak* (EWUng¹¹ II, 1034) szavak.

Bárczi (1958b, 66, 72) más részről azt állítja, hogy a különféle kölcsönzések már akkor bekerülhettek a nyelvbe, amikor a magyarok még az uráli térségben éltek, vagy még előbb (ahogy már Németh fölvetette, lásd a 261. részt), bár az időrendi szempontok nem zárják ki a földrajzaikat. Más szóval, az idevágó hangok magyar tükröződései (főként a magyar, csuvas és mongol *r* a köztürk *z* ellenében) két egyformán lehetséges változatot jelezhetnek: (a) a kölcsönzés nagyon régi, elő/ős-türk időkre mehet vissza; és (b) a kölcsönzés lehet sokkal későbbi eredetű, a „*honfoglalás előtti*” időkből való, mely esetben egy meghatározott türk nyelvből a csuvasból származna.

Ligeti, több ízben (1943, 45; 1961, 241; 1975a; 1977-79;

¹⁰ Az EWUngban nem uráli nyelvekből nem említenek párhuzamokat.

¹¹ Az EWUng szerint türk származás valószínűtlen.

1986, 25-26) elismerte, hogy bizonyos türk jövevényszavakat, ideértve a sokat vitatott *nyár* és *nyak* szavakat, igen korán kölcsönözhettek, az uráli haza térségében. Vagyis elismerte, hogy bizonyos szavak esetében csupán azt mondhatjuk, hogy „*altaji*”. Azonban Ligeti elutasította a Poppe által javasolt átfogó „*altaji/ős-türk*” magyarázatot, a hagyományos „*honfoglalás előtti*” értelmezés javára

Végül a türk jövevényszavak időrendi kérdését illetően felidézhetjük az ugor közösségbe történt kölcsönzés állítólagos rétegének tárgyalását, melyhez lásd a 4.5.3.2 részt.

6.4.1.3. A „türk jövevényszavak” „mongol párhuzamai”

A 6.4.1.1. részben már megtárgyaltuk azon izoglosszák ügyét, melyen a magyar, a csuvas és a mongol közösen osztoznak, és bemutattuk a magyar/csuvas/mongol párhuzamok néhány példáját. A 2.1.2.3. részben azt is láttuk, hogy egy feltehetőleg türk eredetű fontos magyar szónak ismét van közeli párhuzama a mongolban, úgyhogy ténylegesen nem lehet megmondani, melyik nyelvcsoporthoz lehetett a kölcsönzés forrása. Ez a türk *kündü* (magy. *Kündü* - *kende*), melynek megvan a pontos mongol megfelelője, a *kündü*. Számos efféle példánk van. Ahogy Róna-Tas mondja (1988a, 757):

„*A magyarban előforduló türk jövevényszavak váratlanul nagy százalékának van mongol megfelelője.*”

További példák (Ligetitől 1986, 48; lásd még 1986, 21): magy. *alma* vs mon. *alima*; magy. *búza* vs mon. *buyudai* stb.; magy. *árpa* vs mon. *arbai* vs man *aria*; magy. *bátor* vs mon. *baratur* vs man. *baturu*. Lásd továbbá a (4.52):-(4.54) példákat fent. Ligeti (1935) ezeket a párhuzamokat a magyar-i türk kapcsolatot egy másik „*megoldatlan kérdésének*” tekinti.

6.5. AZ URÁLI ÉS A JUKAGÍR KÖZÖTTI MEGFELELÉSEK

6.5.1. A jukagír helyzete

A jukagír több száz ember által beszélt nyelv Északkelet-

Szibériában. Státusát illetően vannak versengő elméletek, melyek – úgy tűnik – tartalmazznak minden lehetséges besorolást A legtöbb tankönyvben a jukagírt „szigetnyelvnek” osztályozzák. Rédei (1999a) amellett érvel, hogy a jukagír/uráli párhuzamokat egyszerűen és tisztán úgy kell magyarázni, mint az uráliból a jukagírbe történt „kölcsonzéseket”. Collinder (1955, XII) szerint „*a jukagír nyilvánvalóan rokonságban áll az uráli nyelvekkel*”(kiemelés tőlem A. M) Mások, mint pl. Paasonen (1907), Bouda (1940), Pusztay (1980), Ruhlen (1987, 64) általában egyetértenek e magyarázattal. De más szerzők, mint pl. Abondolo ([szerk.] 1998, 8) sokkal óvatosabbak, csupán annyit engedve meg, hogy előfordulhat genetikai kapcsolat:

„Az urálival történő termékeny, és előrejelzést is megengető összehasonlítás egyetlen, valóban hitelt érdemlő jelöltje a jukagír ...Ha az uráli kapcsolatban van a jukagírral, kicsi az esély, hogy a kettő közötti bármely felületes hasonlóság régi, vagyis genetikus rokonságot tükrözzön. A bizonyításnak sokkal mélyebbre hatoló vizsgálatból kell jönnie, amely merészebb elméletet hoz létre és ezért nagyobb kockázat vállal.”

Az adatokat vizsgálva úgy tűnik, hogy a jukagír osztozik bizonyos uráli nyelvekkel, különösen a szamojéddel. némely szótagi, alaktani és morfoszintaktikus összefüggéseken (Collinder 1940, 1955, 1965a; Harms 1977; Sauvageot 1964, 1969; Hegedüs 1988; Audova 1996; Klesment 1996, Pusztay 1980). Collinder (1965a, 30) így foglalja össze a nyelvi adatokat:

„A jukagír esetrendszer majdnem azonos az északi szamojéddel. Meghökkenítő közös vonásaik vannak az igeképzésben... A jukagírnek félszáz közös szava van az urálival, azokon túl, melyek gyaníthatóan jövevényszavak, érdemes megjegyezni, hogy esetragozásában az összes finnugor nyelv jobban eltér a szamojédtól, mint a jukagír.”

Azonban, mint a többi uráli és nem uráli párhuzam esetében, nemigen van olyan vizsgálat, amely kimutatná, hogy a megfigyelt összefüggéseknek statisztikai jelentősége lenne. Így kénytelenek

vagyunk egy negyedik lehetőséggel élni, nevezetesen, hogy az összefüggések nagyrészt véletlen hasonlóságoknak köszönhetők.

Az alaktani hasonlóságok tárgyalását egy másik fejezetre hagyva, itt röviden a szótani hasonlóságokat fogom magyarázni

6.52. A szótani összefüggések

Az irodalomban megállapított uráli és jukagír szótani hasonlóságok a következő, angol fordításból idézett szavakat tartalmazák (mindenre kiterjedő listát lásd Rédei-nél [1999a]):

(6.12) 'anya' (UEW 74; Rédei 1999a, [8] tétel), 'apa' (UEW 78; Rédei 1999 a [9] tétel), 'nagybácsi' (UEW 34; Rédei 1999a, [5] tétel), 'sógornő' (UEW 135; Rédei 1999a, [19] tétel), '?fej/halom' (UEW 365; Rédei 1999a, [44] tétel), 'bél' (UEW 483-84; Rédei 1999a, [82] tétel), 'héj, kéreg, bőr, hártya' (UEW 184; Rédei 1999a, [66] tétel), 'szopni' (UEW 198; Rédei 1999a, [10] tétel), '[valami] alatti tér' (UEW 6; Rédei 1999a, [1] tétel), '?[háziasított] rénszarvas' (UEW 387-88; Rédei 146] tétel), 'fehér fenyő, jegenyefenyő, *abies*' (UEW 327; Rédei 1999a, [41] tétel), 'olvadni' (UEW 450-51; Rédei 1999a, [80] tétel), 'enni' (UEW 243; Rédei 1999a, [70] tétel)¹² stb.

Ahogy említettük, Rédei (1999a, 25f) szerint a jukagír/uráli párhuzamokat egyszerűen és tisztán, mint az uráliból közvetlenül a jukagírbe kölcsönzött szavakat kell értelmezni. Nevezetesen a jukagírben állítólag a kölcsönzés következő rétegei láthatók: uráli réteg (szamojéd jövevényszavak); ugor/obi-ugor/ős-osztják réteg; szamojéd:jellegzetességek réteg. Azonban maga a szerző figyelmeztet, hogy ezen besorolás felvázolásánál nem támaszkodhatunk a fonológiai jellegzetességekre, lévén, hogy nem ismerjük eléggé

¹² A kérdéses ige a *le-*; ez egyenértékű a finn *lie-/magy. lē- (lēv-, lész-,)/zür. la-/vot. lu- < f-u. *le-* alakokkal. Ezt az igét a finnben a 'lenni' (*ole-, alla*) ige lehetőségének, lehetségességének kifejezésére használják, vessük össze: *lienen, lienet, lienee*, 'lehetnék' stb. (SSA, II, 68). A finn *ole~* párhuzamaira vö. a magy. *vol-, val-, vagy-/e. mor. & mor. ule-/oszt. wiil-* stb. < f-u. **wüle-*töveket (UEW 580). Hasonló szavak vannak jelen az altajiban.

a jukagír hangszerkezetet és hangfejlődést. A jukagír etimológiák inkább „*hangbeli hasonlóságot*” mutatnak be (1999a, 25), mint valódi megfeleléseket. Ezért ahogy a szerző mondja (1999a, 29):

“Diese Klassifizierung geschah in erster Linie nicht aufgrund von lautlichen Kriterien, sondern eher nach der Verbreitung der Wörter in den Gebersprachen.”

Az uráliból a jukagírba történő kölcsönzés magyarázatával szemben másik bizonyítékot az uráli/jukagír párhuzamok szolgáltathatnak, viszont, úgy tűnik, az altaji nyelvek is részesednek. Maga Rédei ismeri fel (1999a, 32), hogy ez problémát jelent:

“Ein grosses, bis auf weiteres ungelöstes Problem bedeuten die mandschu-tungusischen, türkischen und mongolischen Beziehungen der jukagírischen Wörter uralischer Herkunft Von ihnen werden 11 Wörter mit empfohlenen mandschu-tungusischen, 10 mit türkischen und 6 mit mongolischen Entsprechungen verglichen.”

Csakugyan hogyan állíthatja valaki, hogy az uráli/jukagír szótani megfelelések közvetlen, egyirányú hatás eredményei az uráliból (nevezetesen a szamojédból) a jukagírba, ha közülük sok máshol is megvan?

Ismétlem, ezek az adatok azt üzenik nekünk, hogy az összehasonlító módszer használatával e nyelvterületen nehéz, ha nem lehetetlen, megkülönböztetni a „*kölcsönzőt*” szótani tételeket az „*öröklöttektől*”.

6.6. AZ URÁLI ÉS AZ INDOEURÓPAI KÖZÖTTI MEGFELELÉSEK

A következő szakaszokban néhány általános megjegyzést szeretnék fűzni az uráli és az indoeurópai közötti kapcsolat témájához, a következő fejezetre hagyva az uráli nyelvben jelenlévő (feltételezett) indoeurópai szavak részletes tárgyalását

6.6.1 Valódi megfelelések vagy véletlenszerű hasonlóságok?

A legtöbb kutató kölcsönzés következményének tekinti az uráli és indoeurópai szótani összefüggéseket. Azonban vannak néhányan, beleértve a nosztratikusokat is, akik a genetikai rokonság mellett érvelnek. Például Toivonen nem zárja ki a két család közötti „*ősrokonság*” lehetőségét, miközben megtárgyalja például a ’méz’ finnugor etimológiáját (SKES 341): a finnugor és indoeurópai **mete* hasonlóságát (lásd 7. fejezet) az indoeurópai/uráli genetikai rokonság bizonyítékának lehet tekinteni, még akkor is, ha ez az etimológia nincs jelen a szamojédben. Campbell (1990a, 174-75) következtetése a saját, lehetséges uráli és indoeurópai fanevezésekből álló korpuszához (némelyikét fent már vizsgáltuk, lásd a [6.4] és [6.5] példákat) a következő

„Bár ezen összehasonlított alakok közül néhány elképzelhetőleg csak véletlenül hasonló, az összehasonlítások összességének súlya elegendő azon következtetés alátámasztására, hogy ez a két nyelvcsalád nagyon régi, történelmi kapcsolatokkal rendelkezik, mely vagy genetikai, vagy nyelvszövetségi rokonságot, esetleg mindkettőt tükrözi. A kapcsolatban benne lehet a szétterjedés és valóban, az itt bemutatott formák némelyikében majdnem biztosan szerepet játszik a kölcsönzés. Másrészt ebben a stádiumban nem zárható ki annak lehetősége, hogy az itt feltárt fanevek némelyike közötti hasonlóságok esetleg régi genetikai rokonságot közös őst tükrözhetnek.”

Mindamellettt Ringe (1998) Oswaltot követve (1970) matematikai elemzést alkalmazott a rekonstruált uráli és indoeurópai szófejtésekből álló mintára, hogy kiderítse vajon véletlen hasonlóságra utalnak, vagy valódi nyelvi rokonságra.¹³ Ringe így fejezi be (1998, 187):

„Józan statisztikai vizsgálat aligha tudja a kapcsolatot akár valószínűségi alapon is megállapítani.”

¹³ Legjobb tudomásom szerint Ringe és Oswalt elemzésein kívül mások nem végeztek ilyen elemzéseket uráli és nem uráli szótani párhuzamok között.

Vizsgálatában összeveti a 100 kikövetkeztetett indoeurópai és finnugor szóból álló forrásanyagot, Sammallahti (1988) rekonstrukcióját használva a finnugorhoz és sajátjait az indoeurópaihoz. A szerző észreveszi, hogy (1998, 183)

„A vitathatatlanul rokon nyelvek összehasonlítása általában legalább néhány olyan szópárt fed fel, melyekben két vagy több szignifikánsan gyakori hangmegfelelés jelenik meg.”

De jegyzékében csupán három ilyen szópárt tud találni. Ezek a követ kezdők: 'harapni': ő-i-e *denk^y*- vs ő.-f.-u **puri-*; 'jég': ő-i-e **yeg* vs ő.-f.-u. *jäñi*; 'szarv': ő-i-e **k^yron-* vs őf.u. **s^yorwa*. Megjegyzi, hogy e három szópár mindegyike egy vagy más okból kérdéses: például a 'jég' szópárját kifejezetten azért vezette be a szerző, mert jó megfelelésnek látszott és ezért *ez* elfogultságot jelző adat.

6.6.2. Az indoeurópai eredetű szavak terminológiája

Több szerző az uráli és indoeurópai nyelvek közötti összefüggéseket azonos súlyúnak tekinti az uráli és keleti szomszédnyelvei közötti általános összefüggésekkel, bár néhányuk óvatosabb a többiekénél. Manzelli (1993, 474) úgy beszél az indouráli elméletről, mint amely *„versenyben áll”* az ural-altajival. Vovin (1994, 97) úgy véli, hogy:

„Az ő-s-indoeurópai és az ő-s-uráli viszonya azonos terminológiát, mint az angol és az orosz közötti kapcsolat, csak távolabbi.” (lásd még Vovin 1998)

Korhonen megjegyzi (1989, 46), hogy az uráli és az indoeurópai között olyan hasonlóságok vannak, melyeket gyakran eredeti genetikai rokonság jeleként magyaráznak, bár az uráli nyelvek alapszerkezete közelebb áll az altaji és jukagír, mint az indoeurópai nyelvekéhez. Azután azt mondja, hogy sohasem lehet megállapítani azt, hogy azok a hasonlóságok, melyeken az uráli nyelvek osztoznak az altajival, az indoeurópaival, a jukagírral és esetleg a dravidával, igazából a genetikai rokonság vagy az érint-

kezés eredményezi-e. A szerző így fejezi be: „a láthatár a ködbe vész” Greenberg (1991, 130) ezt mondja:

„Nem hiszem, hogy tipológiai alapon különösen szoros kapcsolat van az uráli és az altaji között, ahogy azt a 19. században széles körben el fogadták Ami a különleges kapcsolatok hiányát illeti, egyetérttek azzal, ami hitem szerint ma közmegegyezésnek tekinthető. Mégis a tényleges hasonlóságok tekintetében van elég, amely alátámasztja mindkettőnek a nagyobb eurázsiai családbeli tagságát, ahogy itt körvonalaztam”

Véleményem szerint azonban az adatok nem igazolják azt, hogy az uráli/indoeurópai megfeleléseket az uráli/ázsiai kapcsolatokkal azonos szintre helyezzük. Feltéve egy pillanatra, hogy az összes közölt uráli és nem uráli szótani megfelelések valódiak, néhány lényeges különbséget figyelhetünk meg az azonosított indoeurópai összefüggések természetét és eloszlását illetően, a felismert ázsiaiakéival. Például a (feltételezett) ázsiai eredetű szavaktól eltérően a (feltételezett) indoeurópai eredetű szavak nagy többsége a „*kultúra*” tárgykörébe tartozik és nem az alapszókészlethez, a nyugati uráli nyelvekben található szavak kivételével (lásd a következő fejezetet). Az ázsiai eredetű szavaktól eltérően, az indoeurópai eredetűek eloszlása korlátozottabb (ha ugyan nem teljességgel hiányoznak) az európai térségtől távolabb fekvő olyan ágakban, mint az obi ugor és a szamojéd. Ehelyett a nyugati ágakban, különösen a finn nyelvekben és a balti-finnben sokkal nagyobb kiterjedésű az eloszlásuk.

A finn ágba jelen lévő indoeurópai eredetű szavak főként germán és balti nyelvekből, míg a sokkal keletebbre fekvő uráli nyelvekben jelen lévők inkább kelet-európai nyelvekből származnak. Ezen általános felismerések érvényesek maradnak még a területen végzett legújabb kutatások fényében is, ahogy a következő fejezetben tárgyaljuk. Ezért ezek az indoeurópai/uráli párhuzamok, ha valódiak, látszólag egy-egy indoeurópai és szintén egy uráli nyelv közötti kapcsolatra utalnak, semmint a két nyelvcsalád közötti genetikai rokonságra

6.6.3. Az alaktani hasonlóságok természetéről

Azt a nézetet, hogy az indoeurópai/uráli szótani összefüggéseket inkább szerzett, mint öröklött jellegzetességekként lehet magyarázni, megerősíti ki merem mondani – a két nyelvcsalád közötti alaktani és morfo-szintaktikus hasonlóságok teljes hiánya. Hiszem, hogy ez a valódi helyzet annak ellenére, hogy bizonyos alaktani megfelelések széles körben elfogadottak: a (feltételezett) ő.-n. **-t(a)* ablativusz/lokativusz-t az ő.-i-e **(V)d* (Sweet 1900, 116) ablativusszal; az ő.-u. **-m* tárgyesetet az ő.-i-e **-m-mel* (de figyeljük meg, hogy az ő.-u. **-m* nem valódi tárgyeseti végződés, lásd később); a **-t* befejezett/igeidő ragot az ő.-i-e dentális múltidő képzővel; az ő.-u. **-s* lokativuszt az (eredetileg) ő.-i-e *’-s* függő eseti végződéssel (Orr szerint 1997); az ő.-u. **-n* birtokos esetet az indoeurópai rendhagyó névragozás függő eseteinek **-n*-jével (Hegedüs, Michalove & Manaster Ramer 1997).

Véleményemet arra a kétségtelen és idevágó tényre alapozom, hogy az uráli nyelvek teljes alaktani és morfo-szintaktikus szerkezete igen nagy mértékben különbözik az indoeurópaiakétól, amint az a 8. fejezetben bizonyossá válik. A tipológiai távolság ugyanolyan nagy, mely tény a genetikai rokonság megállapításánál sokat nyom a latban, ahogy Di Giovine mondja (1997); lásd továbbá a 8 fejezet érveit is. Például az indoeurópai esetrendszer közvetlenül összefügg a nemmel, a számmal, a gyök/tő típusokkal, melyek által a közös (al)rendszerek könnyen azonosíthatók (az indoeurópai nyelv szerkezete és tipológiája, valamint az ehhez kapcsolódó rekonstrukciós kérdések végett lásd például: Lehmann [1993]; Belardit [1990]). Ezek egyike sem található az uráliban (sem az ázsiai nyelvekben), ahol ezzel szemben megfigyelhetjük: (a) a nem, a főnév osztályai és bizonyos fokig a (nyelvtani)szám hiányát; (b) a közös alaktani rendszerek visszakeresésének és helyreállításának nehézségét; és (c) a kevés közös (elsődleges) eset végződés egyszerűségét. Ezeket a témákat a 8. fejezetben tárgyaljuk meg. Ezért lehetséges, hogy az irodalomban feltárt alaktani kapcsolatok nem a genetikai rokonság és nem is a kölcsönzés eredményei, hanem egyszerűen a véletlen hasonlóság következményei, különösen a rekonstruált indoeurópai és uráli

alakok egyszerű és alapvető természetének fényében.

6.7. KÖVETKEZTETÉSEK

Ebben a fejezetben az uráli nyelvek és szomszédai közötti szótani párhuzamokat vizsgáltuk meg. Úgy találtuk, hogy ezek a párhuzamok széleskörűek. A testrészek, valamint a flóra és fauna rekonstruált uráli szókészletében például minden kikövetkeztetett uráli szóról kiderült, hogy átlagosan 22 külső nyelvvel volt kapcsolatban, és csak 10%-uk nem rendelkezett ilyen kapcsolattal.

Az irodalmat áttekintve alig akadunk egyetértésre e külső párhuzamok besorolását illetően. Például, bár az általunk vizsgált összes szónak van ős-uráli rekonstrukciója, és ezért feltehetőleg az uráli családfán keresztül öröklődtek, számos egymással versengő és gyakran ellentmondásos állítást találtunk arra vonatkozólag, a kérdéses szavakat hogyan lehetne inkább kölcsönzöttnek besorolni.

Részletesen megvizsgálva a szavakat azt találjuk, hogy azok nagyon sokféle jelentéssel és az illeszkedő mássalhangzók kis számán alapulnak. Ez arra utal, hogy e megfelelések közül sok – mind az urálin belül, mind azon kívül – valójában véletlenszerű hasonlóságok. A véletlen hasonlóságnál komolyabb párhuzamok egyértelmű azonosítása nem látszik lehetségesnek az elemzés megfelelő módszere nélkül. Még ha valaki meg is tudja tenni ezt néhány adott szó esetében, nyelvészeti alapokon lehetetlen különbséget tenni az ősi kölcsönzések és az öröklött szavak között (ahogy Sinor vizsgálatán keresztül is bemutattuk; lásd a 6.3. részben közölt idézeteket), mert a jövevényszavak hamar hasonulnak a befogadó nyelvhez.

Végezetül nyilvánvaló, hogy az izoglosszákon alapuló modell alkalmasabb arra, hogy megmagyarázzuk az eurázsiai térségben megfigyelt bonyolult összefüggéseket, mint a családfamodell, ahogy ezt Sinor is számtalanszor megállapította.

7. Az URÁLI ŐSNYELV KORA

Az uráli etimológiai korpuszban jelen lévő szabálytalanságok a korai keletkezés természetes következményei. Ezért nem csoda, hogy alig akad egyetlen ős-uráli szótő, melynek tökéletesen szabályos megjelenítése lenne minden egyes uráli nyelvben.¹

Juha Janhunen

Általában azt feltételezik, hogy az ős-uráli nyelv kora 8000 és 6000 év között van.² Jelen fejezet célja: e feltételezést alátámasztó bizonyítékok vizsgálata. Avégett, hogy a bizonyítékokat a legjobb megvilágításban közöljem, a hivatalos elméleten belül működök és e fejezetben elfogadom, hogy az ős-uráli nyelvcsalád és közösség létezett.

Feltételezhető, hogy az uráli nyelvtudományt átható nagyfokú szabálytalanságot az ősn nyelv nagy régiségét alátámasztó bizonyítékként vehetjük. Ilyen nagy időtávlaton át várható, hogy sok szabálytalanság és következtetlenség csúszik a nyelvekbe. Azonban sokkal gyakoribb, hogy a kutatók ellenkező irányban hozzák létre a kapcsolatot, vagyis a nagyfokú szabálytalanságot a feltételezett ősiséggel magyarázzák. Szükség van nyilvánvalóan e nyelvcsalád régiségének független bizonyítékára abból a célból, hogy a szembetűnő körköröséget elkerüljük.

Az ős-uráli nagy régiségének feltételezését nem támasztja alá régészeti vagy néprajzi adat annak ellenére, hogy sok kísérletet tettek az ős-uráli közösségnek ilyen vagy olyan adott anyagi mű-

¹ 2000, 64. Janhunen (1981a, 252) azt is megjegyzi, hogy túlzás lenne tökéletes hangtani szabályosságot elvárni az összes, uráliként elfogadott megfelelésektől, egy ilyen nagy különbségeket mutató nyelvcsaládban.

² Figyeljük meg, hogy Tauli (1955, 16-17) kétségbe vonja az ő.-u. nagy régiségét, bár csupán feltevései vannak. Pusztay (1955, 120f) hasonlóképpen azt állítja, hogy az ő.-u. nem kiindulási, hanem csak nagyon késői szakasz volt az uráli nyelvek fejlődésében, mely a Szibériában jelenlévő különféle nyelvtípusokból alakult.

veltséggel való társítására (lásd az áttekintést Carpelannál [2000]) Régi feljegyzések sincsenek A feltételezést inkább kétfajta bizonyítékra alapozzák (a) számos fanév rekonstrukciója az ősnyelvészet módszere szerint; és (b) ősinek feltételezett indoeurópai eredetű szavak jelenléte az uráli nyelvekben.

Ahogy e fejezetben látni fogjuk, az ősnyelvészeti bizonyítékok öt rekonstruált szóra rúgnak, míg a korai indoeurópai kölcsönzésekből öt és tizenöt közötti szót tesz ki a bizonyíték, az értelmezéstől függően Ráadásul mindezekkel a szavakkal gondok vannak. Például legtöbbjüknek kérdéses a helyreállítása, vagy pedig az uráli és az indoeurópai területen kívül is van párhuzamuk.

Az első szakaszban megvizsgálom az ősnyelvészeti adatokat, vagyis a rekonstruált fa neveket; a második paragrafusban az indoeurópai jövevényszavak bizonyítékát vizsgálom. Végül érinteni fogom az uráli szubsztrátum feltételezett létezésének kérdését, amely, ha igaznak nyilvánul, bizonyítékot jelenthet az uráli család érvényessége és ősisége javára.

7.1. REKONSTRUÁLT FANEVEK ÉS AZ URÁLI ŐSNYELV IDŐRENDJE

Az alábbi (a)-(c) pontok összegzik az „ősnyelvészeti bizonyítékokat”, melynek alapján a tudósok arra a következtetésre jutottak, hogy az ős-uráli nyelv nagyon régi. Ezt a bizonyítékot használták arra is, hogy a sok javasolt uráli hazából megállapítsanak egyet, éspedig a leghagyományosabbat, melyet az Urál hegység térségébe helyeznek. Az idevágó adatokat főleg Hajdú tette közzé (1964; 1966; 1969b; 1975a; 1975b; 1975c; Hajdú & Domokos 1978,45-60; Hajdú őshazaelméletéhez lásd még Koivulehto 1994, 143).

(a) az ős-uráli közösség ismerte a következő faneveket:

(7.1) ’lucfenyő, fenyő, *picea excelsa*’: finn *kuusi* < ő-u **kuse* ~ **kose* (UEW 222); lásd a (4.4.) példát

(7.2) ’szibériai fenyő, *pinus cembra*’: vot *susi-pu* ’*juniperus communis*’ / zür **us* < ő.u. *soksə* (*saksə*, **səksə*) (UEW 445; ezt az etimológiát a 4.452 részben tárgyaltuk)

- (7,3) 'fehér fenyő, szibériai fenyő, ezüst fenyő, *abies*, stb.': cser. *nũlʝo* / vot. *nũl-pu* / zür. *nũl* / oszt. *nãlkĩ* / vog. *nũl* / szö. sz. *njulg* stb. < ő-uo **nũlk*₃ (UEW 327)
- (7.4) 'szibériai vörösfenyő, *larix sibirica*' zür *nĩa* / oszt *nãhk* / vog. *nĩk* < fu **naŋ*₃ (UEW 302)
- (7.5) 'szilfa, *ulmus*: finn *salava* 'törékeny fűz, *salix fragilis*' / magy. *szil* / mor. *śel'ej* 'szil' / cser. *sol* < f-u **sala* (UEW 458), Vessük össze a latin *salix*-al

(b) a virágpolelemzés alapján e fáknek az ősi elterjedése a következő volt

- (1) 'szil' kivételével valamennyi része volt a mindenkori szibériai növényvilágnak, ahogy maguk a nevek ezt világosan jelzik (figyeljük meg azonban, hogy a 'szibériai vörösfenyő' hiányzik a szamojéd nyelvekből);
- (2) a 'luc' a korai holocén alatt terjedt el az Uráltól a Fehér-tengerig;
- (3) a 'szibériai fenyő' Európában a középső holocén alatt jelent meg (Kr. e 6000-500), de elterjedése az Urálhoz közeli területekre korlátozódott;
- (4) a 'szibériai vörösfenyő', Szibériában már honos, az Uráltól nyugatra csak Kr. e. 500 körül terjedt el;
- (5) a 'szil' nyugati eredetű, talán a korai holocénnal egykorú, de kelet felé csak a középső holocénben terjedt el és ott elérte az Urál nyugati oldalán fekvő túlelű erdőket.

Ez a kép arra utal, hogy az uráli őshaza ott helyezkedett el, ahol ezek a fák mind egyszerre voltak jelen, ami hozzátétőlegesen a Középső-Urál térségét az Északi-Urálba nyúló részekkel, valamint az Ob és a Pecsora folyók vidékét foglalja magában. Az időrend tekintetében ezek az adatok azt jelzik, hogy az ős-uráli nyelvet olyan időszak után kellett beszélni, amikor a fenti két fenyőfajta és a luc már megjelent Európában. Ez az időszak a középső holocént jelenti, a *terminus post quem* Kr. e. 6000.

- (c) Mivel a finnugor nyelveknek – a szamojéd kivételével – van szavuk a 'szil' megnevezésére, ezért a finnugor korszak kezdetét azutánra teszik, hogy a 'szil' elkezdett terjedni eredeti,

nyugati környezetéből, majd elérte a szibériai erdők nyugati szélét. A 'szil' elterjedését viszont Kr. e. 6000 és 4000 közöttre feltételezik (Hajdú 1969b; Campbell³ 1977, 841). Joki (1973, 330) későbbi időpontot javasolt a finn ugor 'méh' és 'méz' szavak alapján, melyek indoeurópai eredetűek (lásd lejjebb). Úgy vélik, hogy a méhészkedés Kelet Európában Kr. e 2500-2000 körül kezdődött. Ez elméletileg lehetne a *terminus post quem*, még ha a 'méh' és a 'méz' jelölésre szolgáló szavak egyszerű létezése nem is vonja feltétlenül maga után a tényleges méhészet létezését, ahogy ugyancsak Joki megjegyezte.

Az (a)-(c) pontokban fent összegzett ősnyelvészeti bizonyíték különféle nehézségeket vet föl, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy az ősnyelvészet nem megbízható vizsgálati módszer (lásd például. Ikonen 1968a; Renfrew 1987). Kezdjük azzal, hogy ha ezt a módszert elfogulatlanul és következetesen alkalmaznánk, akkor figyelembe kellene venni, hogy a fent felsorolt öt fanévből az irodalomban hármát nem uráli nyelvekkel társítanának. Ugyanez vonatkozik egyes, hasonló céllal használt állatnevekre is. mint például a '*tetrao bonasia*, fogoly(madár)' (Hajdú & Domokos 1978,48). Az uráli flóra és fauna szavainak legtöbbje valóban olyan növényekre és állatokra vonatkozik, melyek mindenütt megtalálhatók egy nagy eurázsiai területen, némelyikük pedig a szibériai flórára jellemző, ahogy maguk a nevek is mutatják.

Másodszor az uráli nyelvek meglehetősen gazdagok a 'fenyő/luc/elő-fa' stb. jelentésű nevekben, ahogy a fenti 6.2 ábrán és 6.2 táblázatban bemutattuk Ezek az „*alternatív*” nevek a jelek

³ Campbell "egy negatív bizonyítékból származó érvvel" támasztja alá ezt az értékelést: a permifinn nyelveknek közös szavuk van a 'tölgy'-re: finn *tammi*/észti *tamm*/e. mor. *tumo*/zür. *tu-pu* (*pu=fa*) < p.-f. **toma* (UEW 798). A magyarban ezt a fát egy nem-rokon szóval jelölik: *tölgy*. Ezt úgy lehetne értelmezni, hogy mire a tölgy Kr. e. 3000-2000 körül megérkezett a Pecsora térségébe, a permifinn ág már elkülönült az ugartól. Ezt a magyarázatot általában elfogadják, annak ellenére, hogy a *tölgy* névnek nem nagyon van rokona az obi-ugor nyelvekben (nincs az UEW listáján), míg a *tammi* volgai-finn és nem permifinn szó.

szerint nem sok figyelmet keltenek az uráli őshaza és a hozzá kapcsolódó időrend megállapítása céljából, ahogy Hajdú & Domokos is megjegyezte (1978, 54). Ez a helyzet például a következő rekonstruált tételeknél: ö.-u. **juwə* 'fenyőfa, *pinus silvestris*' (UEW 107), amely az urálin belül csak a vogulban. az osztjákban és a szamojédban van jelen, noha vannak párhuzamai a türkből és a tunguzban (egyes tudósok szerint); ö.-p.-f **päča* - **päńča*, amely csak a permi-finn nyelvekben található meg, vessük össze a finn *pätäja* '*pinus silvestris*'-névvel (UEW 727); és az ö.-f.-u. szóval a 'lucfenyő'-re, amely csak a magyarban (*fenyő*), a csere-miszenben és a zürjénben van jelen (UEW 416).

Harmadszor, nagyfokú változatosság, zürzavar és keveredés van hangzókban, jelentésben és/vagy mindkettőben, a növényekre utaló legtöbb uráli (és nem uráli) szóval kapcsolatban, ahogy a 6.2.1. és 6.2.2. részben bemutattuk. Ez elég nehézzé teheti a növény pontos azonosítását, melyre e szavak utaltak. Például a finn *salava* (a [7.5] példa) '(törékeny) fűz' és nem 'szil' jelentésű. Így „fel kell tételeznünk”, hogy az általános jelentés „másodlagos”, amint például az UEW-ben is ezt teszik. Más források a *salava* szót germán eredetűnek tekintették és a finn *halava* névhez 'babér fűz' *salix pentandra* kapcsolták, amelyről viszont azt tartják, hogy balti eredetű⁴ (Suhonen 1989; SSA 1, 132). Ezzel szemben a finnben a 'szil' neve ettől eltérő, de hasonló szó: *jalava* (SSA 1, 234). Ez a szó, melyet a kezdő *j*- miatt nem lehet a **sala-ból* származtatni, elszigeteltnek tűnik (Räsänen 1955, 27).

Negyedszer, nemcsak azt kellene feltételeznünk, hogy az ős-uráli közösség és más ázsiai ős-közösségek ugyanazon a hatalmas élőhelyen osztoztak, de azt is, hogy mindezek a közösségek többé-kevésbé egyformán ősiek. Azonban egyes tudósok, Janhunen is beleértve (1999, 31), azt állítják, hogy az altaji nyelvek viszonylag fiatalabbak, főként mivel az egyes ágak nagyon kis eltérést mutatnak.⁵ Ahogy Csillaghy⁶ megfogalmazza (1998), bár el

⁴ Figyeljük meg azt is, hogy milyen nehéz a magy. *szil* i-jét a **sala-* ból származtatni, ha a javasolt **a* > a veláris illabiális **i* > *i* fejlődést nem fogadjuk el; lásd a 4.4.5.2. részben leírtakat.

⁵ Egyes tudósok szerint, mint Ramstedt, a köztürk i. sz. 400 és 600 között fejlődött ki. Mások, mint Vovin, fölvetik, hogy az altaji egészében igen régi és ez magyarázatul szolgál az ágai. összehasonlításakor adódó sok vitára.

akarjuk fogadni az uráli és az altaji népek között a genetikai rokonságot és/vagy a hosszan tartó, szoros kapcsolatot, marad egy „megoldhatatlan” akadály: az ős-uráli legalább 6000 évre tekint vissza, míg az ős-altajit nem lehet 2000 évnél messzebb nyomon követni, s eléggé valószínűtlen az olyan rokonság, ahol az egyik fél legalább 4000 évvel idősebb. Hogy lehet ezt a (látszólagos?) ellentétet feloldani?

Ettől eltekintve, nincs biztosíték arra, hogy a kikövetkeztetett növény- és állatnevek egyértelműen ugyanazokat a növényeket és állatokat jelölik, melyekre manapság vonatkoznak. De ha ez lenne is az eset, ebből még nem következik szükségszerűen, hogy az akkor ott élő emberek (már) egy ős-uráli nyelvet beszéltek. Ezen felül a vadász és gyűjtögető népek nomádok, ahogy még ma is a sarki zónában élő vadászok és gyűjtögetők nomád életmódja ezt mutatja. Ezért az *őshaza* keresésének – ha azt a hagyományos módon értelmezzük – ebben az összefüggésben látszólag nincs sok értelme. Csakugyan, míg egyes tudósok hiszik, hogy volt egy uráli haza, bár annak pontos helyét illetően eltér a véleményük (lásd Koivulehto 1999; Kallio 1999, 239), addig mások úgy okoskodnak, hogy az uráli haza ismeretlen (Abondolo 1998, 1; Cavalli-Sforza 1996, 194; Janhunen⁷ 1999, 34-35), vagy hogy „egy bizonyos” haza utáni kutatás reménytelen dolog, nélküli a tudományos alapokat⁸ (Korhonen 1993, 57).

Befejezésül ki szeretném emelni, hogy az uráli nyelv nagy régiségének támogatására felhozott ős nyelvészeti bizonyíték szorosan kapcsolódik ahhoz – sőt tulajdonképpen pontosan olyan, mint – amelyet az uráli *őshaza* azonosítására hoznak fel, mely őshaza létezését számos tudós tagadja.

⁶ Ez a bekezdés egy Csillaghyval készült beszélgetésből való az olasz "*Il sole 24 ore*" című lap 1998. február 15-i számából.

⁷ A szerző mégis úgy véli, hogy az uráli haza "*keskeny*" kellett legyen.

⁸ Számtalan más elmélet van az eredeti ős-uráli hazáról. Mivel ezeket mind a paleolingvisztika módszereire alapozták, nem fogom itt tárgyalni őket. Áttekintés végett lásd Campbell (1977, 834-41) Sohunen (1999) és Rédei (2000).

7.2. INDOEURÓPAI JÖVEVÉNYSZAVAK ÉS AZ ŐS-URÁLI NYELV IDŐRENDJE

Elfogadott tanítás, hogy az ős-uráli nyelv sok indoeurópai eredetű jövevényszót tartalmaz, melyek igen régiek. Pontosabban a tulajdonképpeni ős-uráli korszakhoz tartozó szókészletben olyan jövevényszavak vannak, melyeket az ős-indoeurópai korig lehet nyomon követni, míg az ős-finnugor korszak szókészletében az ős-indoiráni korig visszavezethető jövevényszavak találhatók és így tovább. Ez azt jelenti, hogy:

- az ős-uráli legalább olyan régi kell legyen, mint az ős-indoeurópai, ha nem régebbi;
- az uráli család hagyományos, kettős rétegződése, melyet a belső adatok alapján hoztak létre, további támogatást nyer abból a tényből, hogy illeszkedik az indoeurópai elfogadott, kettős rétegződéséhez.

Azonban az idevágó adatok és elemző módszerek közelebbi vizsgálata során kiderül, hogy e hiedelmek az alábbi okok miatt nehezen tarthatók

Először is, a történeti nyelvészet módszerei nem sokat tudnak mondani az „*abszolút időrendről*”, és ez az indoeurópaira is érvényes (Dixon 1997, 48-49; Ross 1996; Nichols 1992).

Másodszor, eddig még nem állapítottak meg világos fonológiai ismérveket, amelyek lehetővé tennék a valódi átadó nyelvnek és az indoeurópaiból az uráli nyelvi környezetbe történő kölcsönzés pontos korszakának meghatározását. Ahogy Häkkinen⁹ mondja (1984a, 307):

„Az utóbbi időben kezdett feltűnni, hogy a kölcsönszavak viszonylagos korának és a kölcsönzés időszakának meghatározásánál a hangtani és eloszlási ismérvek használat, bizonyos fokig következtelen lett.”

Valójában az indoeurópai jövevényszavak régiségét általában inkább azoknak az uráli nyelven belüli „*elfogadott*” eloszlása

⁹ Az idézet a dolgozat végén található angol összefoglalásból való.

alapján állapítják meg, mintsem fonológiai ismérvek szerint. Más szóval a kölcsönzött szót a kölcsönzés ős-indoeurópai rétegéhez tartozónak minősítik, ha az uráli nyelv minden ágában – ideértve a szamojédot is – jelen van, vagyis, ha megtalálható az ősuráliban A jövevényt az ős-indoiráni rétegbe tartozónak osztályozzák, ha a finnugor nyelvekben jelen van, de a szamojédban nincs, és így tovább. Nyilvánvaló tehát, hogy az ősuráli nyelv nagy régiségének és hagyományos rétegzésének egész ügye igencsak körkörös módon kötődik az indoeurópai jövevénytiszavak és hagyományos rétegződésük nagy régiségének kérdéséhez. Trask (1996, 357) például – alighanem nem ismerve az e területre jellemző körbenforgó érvelést – egyes közbülső uráli csomópontokra hivatkozva egyeztet bizonyos indoeurópai csomópontokat. Helyesen azt állítja, hogy az uráliban fellelhető indoeurópai jövevénytiszavak között van a finn *porsas* 'disznó' és a távoli rokon votják *par*. Azt is állítja, hogy a fonológiai alakjukból ítélve e szavakat nem az ős-indoeurópai **porkos* '-ból', hanem az ős-indoiráni **parsa* '-ból' kellett kölcsönözzék. Azután ezt mondja:

„Uráli specialisták úgy vélik, hogy ezeknek [finn és votják] legkésőbb Kr. e. 1500-ban kellett elválniuk közös őstől ... Ez azt jelenti, hogy az indoiráninak már Kr. e. 1500-nál korábban létezni kellett, az egész jellegzetes fonológiai fejleményeivel együtt (kiemelés tőlem A. M.)”

Harmadszor, ha el is fogadjuk ezt a hagyományos keretet és ezen belül dolgozunk, az adatok nemigen támasztják alá a tételt, hogy az indoeurópaiból történt kölcsönzés már az ősuráli korszakban végbement. Igazából nem azonosították biztosra vehető indoeurópai jövevénytiszavak előfordulását a szamojéd ágba, ahogy a modell megkívánná Ahogy. Joki mondja (1973, 362-63, 373)¹⁰:

¹⁰ Íme az eredeti szakaszok: (1973, 363) "dass sich die altesten Kontakte zu den Finnougriern erst seit der uriranischen Periode feststellen liessen"; (1973, 373) "Die arischen Elemente des Samojedischen stammen durchweg erst aus iranischen Sprachformen (frühestens aus dem sog. Altiranischen)".

- az őś-indoeurópai időkből nem található egyetlen biztos kölcsönszó sem a közös őś-uráli nyelvben;
- még ha meg is állapítható a kölcsönzés indoeurópai, különösen indoiráni eredete, néha nehézségek adódnak a kölcsönzés pontos forrásának és idejének kimutatásánál;
- az uráli népekkel fennálló legrégebbi kapcsolatokat az őś-iráni korig lehet visszavezetni, lévén, hogy még a szamojédban jelen lévő indoiráni elemek is iráni alakokból származnak

Korenchy (1972, 42f) hasonlóképpen azt állítja, hogy nehéz felállítani fonológiai ismérveket, melyek alapján meg lehetne különböztetni a kölcsönzés különféle rétegeit. Ez annak is tulajdonítható, hogy nehéz körülhatárolni magát az őś-indoeurópai, az őś-indoiráni és az őś-iráni korszakot. A szerző egy későbbi dolgozatában (1988, 673), miután gondosan megvizsgálta az idevágó szavak fonológiai alakját (melyek főleg Joki [1973] forrásanyagából származtak) ezeket mondja:

“Die Finnougrier aber – und das ist auch geographisch akzeptabel – haben ihre Lehnwörter aus der Sprache der alanischen Völkerschaften entlehnt... Mit Hilfe der Arealhypothese können möglicherweise Wörter rekonstruiert werden, die man als »alanisch« bezeichnen kann,”

Korenchy arra is rámutat, hogy az uráli nyelvek legrégebbi rétegeiben csupán néhány iráni jövevényszó található – csak 3 a szamojéd, és 9 a finnugor rétegben – míg számuk jelentősen nő az egyes nyelvekben: 18 a mordvinban és 30 a magyarban, melyek mindegyike alán eredetű. Csak két iráni jövevényszó van az osztjákban és 4 a vogulban, és talán egy biztosra vehető sincs a balti-finnben.

Más finn tudósok is, például Hakulinen (1979, 350) azon a véleményen vannak, hogy egyetlen indoeurópai eredetű jövevényszó sem vezethető vissza biztonsággal a közös őś-uráli korszakig.

A következőkben az idevágó adatokból vett mintával fogom szemléltetni a fent körvonalazott képet.

7.2.1. Az őś-indoeurópai korszak

Azt állítják, hogy vannak olyan indoeurópai jövevényszavak az uráliban, melyek az őś-indoeurópai korig vezethetők vissza, mert a szamojédban, vagyis az őś-uráli szinten is jelen vannak. Azonban közelebbről megvizsgálva kiderül, hogy az összes uráli ágbban jelen lévő indoeurópai jövevényszavak száma, beleértve a szamojédot is, igen kevés (Rédei 1986, 40-43; [1]-[7] tétel). Továbbá, és még komolyabban szólva, indoeurópai eredetüket nehéz bizonyítani, lévén, hogy hasonló szavak más nem uráli nyelvekben is, mint pl. az altaji és a jukagír, jelen vannak. Ilyen szavak (a finnől idézve): a *nimi* 'név'; *vesi* 'víz'; *suoni* 'ízom, ín'; *tuo-da* 'hozni, adni'; *vaski* 'bármely fém /? réz'¹¹; *myy-* 'eladni'; *kata* 'hal'; magy. *mos*. E szavak közül öt (*nimi*, *vesi*, *tuo-*, *vaski*, *kala*) elismert jövevényszó

7.2.2. Az őś-indoiráni korszak

Állítják, hogy vannak az uráliban olyan indoeurópai jövevényszavak – Rédei (1986, 43-49; [8]-[25] tételek) szerint 18 –, melyek az őś-indoiráni korig vezethetők vissza, mert legalább egy finn és egy ugor nyelvben jelen vannak, de nincsenek meg a szamojédban. Ez azonban eszményített kép, ahogy az alább közölt tények bizonyítják:

- (i) sok jövevény-szó van, amely hangtanilag meglehetősen régiesnek, talán indoiráni jellegűnek tűnik, de elterjedése igen korlátozott, a modell előrejelzésével ellentétben A legismeretebb példák (a finnől idézve): *mesi* 'méz', *mehi-lainen* 'méh', *porsas* 'disznóhús, disznó', *vasa* 'jávorantilop borjú', *marras* ~ *martaan* 'halott', *jyvä* 'gabona', *sara* '100', *vasara* 'kalapács', *taivas* 'égbolt', *varsa* 'csikó' *susi* 'farkas', *rosi* 'igazság', *ora* 'tövis', *orpo* 'árva', *osa* 'farok, rész', *lapa* 'váll', *muru* 'morzsa', *muurain* 'törpemálna', *aja* 'árok', stb. A *vasara* eloszlása például a balti-finnre, a lappra és a mord-

¹¹ A *vaski* nevet általában vándorszóként magyarázzák, amely azután került az uráli nyelvekbe, hogy szétváltak (Joki 1973,339-40; UEW 560-61). Janhunen (1983) a szamojéd párhuzamokat úgy magyarázza, hogy azokat az őś-tochári közvetlenül kölcsönözte az őś-szamojédba.

vinra korlátozódik (VEW 815), a *vasa* szóé pedig a balti-finnre. A *porsas* és a *jyvä* jövevényszavak (UEW 633) az összes ugor nyelvből hiányoznak.

Häkkinen (1990, 237) megjegyzi, hogy a régi indoeurópai szavak elemzése során világosan észlelhető az az „*igyekezet/kísérlet*” („*pyrkimys*”), hogy a finnugor csomóponthoz tartozónak keltezzék azokat a jövevényszavakat, melyek eloszlása a finnugornál ténylegesen korlátozottabb. Ráadásul a fent felsorolt szavak némelyikét, mint például a *jyvä*, *amarras* és *aporsas*, egyes szerzők a „*többszörös kölcsönzés*” eseteként sorolják be (lásd lejjebb Rédei [1986, 52f])

(ii) összesen két sajátos hangjelölés és hangváltás áll rendelkezésünkre, hogy pontosan megkülönböztessék az ő-indoeurópai és az ő-indoiráni jövevényszavakat, ezért e jövevényszavakat nem lehet használni a két, feltehetően különböző ő-uráli és ő-finnugor csomópont létezésének alátámasztására. A tárgyra vonatkozó hangváltások (Korenchytől 1972) a következők:

(7.7) az első szótagbeli ő-i-e **e / *o / *a* magánhangzók, mind az ő-indoirániban, mind az ő.-f.-u.-ban szokásosan az **a* -ba olvadnak be, ahogy a finn *vasa* < f.-u. **vasa* 'borjú' (Joki 1973, 338, [197] tétel), vagy más magyarázatok szerint < **wasa* (Rédei 1986, 63, [61] tétel és UEW 814) < ő-i-i **vasa-ka* < ő-ie *-uet-es-* 'év, éves' (VEW 1175). Vessük össze az ó-indiai *vatsá-* 'borjú' alakkkal;

(7.8) az ő-i-e palatálisok mind az ő-indoirániban, mind a ő.-f.-u.-ban sziszegő hangokká változnak, ahogy a finn *porsas* '(fiatal) disznó' < ő.-p.-f. **poršias* ~ **porčas* < ő-i-i **poršos* (Joki 1973, 303, [117] tétel; Rédei 1986, 56, [42] tétel és UEW 736) < ő-I-e **pork'os* (IEW 841) mutatja.

Rédei (1986, 43-49) a fent felsorolt fonológiai ismérvek alapján két alcsoportra osztja az ő-indoeurópaiból és/vagy az ő-indoirániból kölcsönzött 18 ő-finnugor szófejtését. Az (1), legrégibb réteget alkotó csoportba tartozik az a 12 szó, amelyik meg-

őrizte az *e, *o, *a indoeurópai hármast, valamint az ős-indoeurópai palatálisokat A (2), egy sokkal későbbi réteget képviselő csoport, azt a 6 szót tartalmazza, melyekben a fent említett hangváltások megtörténtek, vagyis a magánhangzók beleolvadtak az a-ba, és a palatálisok sziszegőkké változtak: *k', *k'h, *g', *g'h → ś, śh, ź, źh.

Azonban ismételten, a helyzet nem világos Például az; első alcsoportban (vagy a másodikban?) olyan szavak vannak, mint a finn *mehi-(läinen)* 'méh' < f-u *mekše- (e. mor. *mekš* / vot. *muš* stb. / szan. *mākṣā*- stb; Rédei (1986, 45, [13] tétel és UEW 271), melyekben a mássalhangzó- és a magánhangzórendszer ellentmond egymásnak. Igazából az ős-indoeurópai magánhangzórendszert őrizték meg úgy, hogy ebből a szempontból a szót ősinek kellene osztályozni, de a mássalhangzórendszer a várt sziszegőkre változott, ezért a szót fiatalabb kölcsönzésnek kellene tartani. Ugyanez igaz a fenti (7.8) példában említett 'disznóhús, (fiatal) disznó' szóra is, mellyel hasonlítsuk össze az egyéb uráli párhuzamokat zür. *pors*/?*vott parś* / e. mor. *purcos* (UEW 736) Itt nemcsak a magánhangzó- és a mássalhangzó-állomány mond ellent egymásnak, hanem maga az utóbbi is bizonytalan, ahogy a mordvin párhuzam mutatja, amely annyira emlékeztet a lat *porcus-ra*.¹²

E nehézségeken túl ott a gond, hogy hasonló 'ős-indoiráni/ő-f.-u.' párhuzamok más nyelvcsoportokban is találhatók. Vessük össze például; a f u *kora 'kunyhó'-t (Rédei 19116,45, [12] tétel), melynek egész Euráziában és Indiában vannak párhuzamai (UEW 190); a f-u *aja- 'hajtani, üldözni, utazni', melyet egyszerre társítottak az altajival és az indoeurópaival (Rédei 1986, 43, [8] tétel; Joki 1973, 247, [2] tétel) és más egyebet. Más szófejtések, mint a fu. *ar''a 'érték, ár' (Rédei 1986, 43, [91] tétel) és a t.u. *mele 'méz' (Rédei 1986, 45, [14] tétel), a legkülönbözőbb szabálytalanságokat mutatják fel, és a 'többszörös kölcsönzés' példái.

A második csoportot tekintve, a Rédei által felsorolt hat szó-

¹² Az indoeurópai palatális k' a *kentum* nyelvekben (latin, görög, germán) zárhanggá, *asatam* nyelvekben (szláv, balti stb.) pedig sziszegővé változott. Figyeljük meg avatják -a- magánhangzó szabálytalanságát is.

ból Korenchy (1972) ötöt a kölcsönzés őś-indoiráni rétegehez sorolt

Azonban az őś-indoeurópai jövevényszavak azonosítási kísérletének legfőbb nehézsége a következő tényben rejlik: még a fent említett hangváltások az őś-indoeurópai magánhangzó hármas beolvadása és az ugyancsak őśindoeurópai palatálisok sziszegőkké változása¹³ – sem olyan megbízhatóak a kölcsönzés idejének pontos meghatározása céljából. Valójában az ie. *s > őś-ira. h változás, ahogy Korenchy megjegyzi (1972, 42), valószínűleg elég későn zajlott le, vagyis az őś-ie *5 egy időre az őśirániban is megőrződött. Ezért ha s-t vagy h-t találunk az őś.-f.u.-ban, és s-t vagy h-t az irániban (az őś-i-e *k' vagy *s helyett), nem tételezhetjük fel, hogy szükségszerűen őś-indoiráni jövevényszóval van dolgunk: az éppúgy lehet őś-iráni is.

7.2.3 Rédei következtetései

Az egész helyzetet Rédei záró megjegyzésével összegezhetjük (1986). A szerző – mivel tudatában volt az előző részekben körvonalazott nehézségeknek és ellentmondásoknak – elismeri, hogy az uráli nyelvekben jelen lévő indo-európai jövevényszavak nagy többségének osztályozását csak megoszlási, és nem fonológiai ismervek alapján lehet elvégezni, mert (1986, 25)

"Es kann nämlich kein lautliches Kriterium festgestellt werden."

7.3. BALTI ÉS GERMÁN JÖVEVÉNYSZAVAK A FINNSÉGI NYELVEKBEN

A finnségi, különösen a balti-finn nyelvekben előforduló balti és germán jövevényszavak jellegének, régiségének és hollétének részletes leírása melyhez kiterjedt irodalom tartozik – nem tartozik e munka hatáskörébe (lásd az áttekintést Häkkinennél 1996, 142-66). Mégis érdemes bemutatni a téma vázlatát, annak ábrázolására, hogy a legtöbb esetben milyen nehéz a kölcsönzés

¹³ Korenchy (1972, 42f) szerint csak két másik hangváltozás van, mely fontos lehet az indoeurópai jövevényszavak különféle rétegekbe osztályozásánál: az iráni r > f-uo l; iráni a > ob-ug ä.

pontos idejének és eredetének meghatározása még ilyen körülhatárolt, alaposan tanulmányozott területen is A valóság az, hogy itt is, mint az uráli tanulmányok más területein, a vélemények, feltetelezések, következtetések nagymértékben változhatnak, és gyakran ellentmondanak egymásnak.

7.3.1. A balti jövevényszavak

Sammallahti (1977, 1984) azt állítja, hogy a balti nyelvekből a balti-finnbe, a lappba és a volgai-finnbe történt összetett kölcsönzési helyzetet úgy magyarázhatjuk meg a legjobban, ha feltelevük, hogy a balti és az ős (balti)-finn nyelvet beszélők ugyanazon a területen élő "*kevert*" csoportokat alkottak, melyek mindegyike többé-kevésbé közvetlen kapcsolatban volt a szomszédaival, az ős-lapp nyelvű néppel.

Nemrégén a nyelvészek és régészek megkísérelték (például Sammallahti 1984), hogy a balti-finn/balti kapcsolatok kezdetét összekössék az ún *vasara-kirves* ("*csatabárdosok*"¹⁴) kultúrájának elterjedésével a Balti-tenger térségében ezt általában Kr. e. 2500-2000 körülre keltezik (de Carpelan 1999 szerint Kr. e. 3200-2350 körülre). Azonban ez a becslés túl távolinak tűnik a kölcsönzött szavak hangalakjának szempontjából, lévén, hogy azok (legalábbis) nagy többsége látszólag az ős-baltiig megy vissza, amelyről viszont azt tartják, hogy Kr. e. 2500-2000-nél később indult. Ez azt jelenti, hogy a "*csatabárdos*" kultúrát tükröző jövevényszavak (még) nem balti eredetűek, hanem ős-balti vagy ős-germán forrásból származók. Ez olyan felfedezés, mely jól illik a "*csatabárdos*" kultúrájának a hatalmas európai területeken történt szétterjedéséhez (beleértve Skandináviát, Közép Európa északi részét, délnyugat Finnországot és Észtországot). A homályos balti és/vagy germán eredet példájaként számon tartott etimológiák között, melyek hangtanilag eléggé régiesek, de eloszlásban igen korlátozottak, a finn *sus*; 'farkas' és *tosi* 'igaz' szavakat idézhetjük (Koivulehto 1983a, 1983b, 1984; Korhonen 1976). Koivulehto szerint azt jelzik az ős balti/ős-germán jövevényszavak, hogy közvetlenül a (késői) ősíndoeurópaira vezethetők vissza. A szerző úgy érvel, hogy régészeti bizonyítékok híján nincs ok arra, hogy

¹⁴ Figyeljük meg, hogy a *vasara* szó magában 'kalapács' jelentésű.

ne kössük össze ennek a még egységes "csatabárdos" kultúrának a terjedését a még egységes ős-indoeurópai nyelv terjedésével. Más szóval a csatabárdos kultúra hordozói ős-indoeurópai dialektust kellett beszéljenek és nem ősbaltit, ahogy főleg régészek állítják (lásd például Moora 1956) Erről a nagyon egységes ős-indoeurópai nyelvjárásról tételezik fel, hogy az ősbalti és ősgermán jövevényszavak átadó nyelve volt Korhonen (1981, 32-34) megkísérelte az ellentmondó régészeti és nyelvészeti bizonyítékok összeegyeztetését, azáltal, hogy olyan messze tolta ki a finn/balti kapcsolatok időpontját, amennyire csak lehet, Kr. e. 1800-1500 körülre. E kérdésben megoszlanak a vélemények (lásd Sammallahhti 1995, 149; Häkkinen 1996, 148-52; Kallio 1998).

A balti eredetű szavak között vannak a rokonságra. testrészekre, flóra/faunára és természeti környezetre vonatkozó szavak, továbbá nemzetiségre utaló megnevezések. Most a finnől idézett néhány példát mutatok be *morsian* 'menyasszony', *nepaa* 'unokatestvér', *seura* 'társaság/társadalom' *heimo* 'törzs', *sisar* 'lánytestvér', *tytär* / *tyttö* 'leány', *hammas* 'fog', *kaula* 'nyak', *napa* 'köldök', *reisi* 'comb', *ankerias* 'angolna', *harakka* 'szarka', *hirvi* 'jávorantilop', *härkä* 'ökör', *lohi* 'lazac', *vouhi* 'kecske', *heinä* 'széna', *herne* 'borsó', *kuuro* 'zápor' *lahti* 'öböl'¹⁵ (Posti 1977, 267-68), *meri* 'tenger' (Kálíma 1936, 137-38); *järvi* 'tó', *harmaa* 'szürke', *virta* 'patak', *malo* 'nyílás, part', *salu* 'vadon, nagy erdő, őserdő' (bizonyos források szerint ismeretlen eredetű; lásd Suhonen 1984, 1988). E szavak balti eredetét az SSA szótár megerősíti, de lásd Ariste-t (1981a), aki bizonyítja, hogy az ún. balti jövevényszavak többsége, mint a *sisar* és a *tyttö*, valójában régi indoeurópai *satəm* nyelvjárásokból valók.

Jegyezzük meg azonban, ahogy Kulonen rámutatott (1999, 242), hogy a fent felsorolt nőnemű rokonsági neveknek megfelelő hímnemű szavak nem osztoznak a balti eredeten. Például a 'fiú, gyerkőc' szavát, ami megfelel a *tytar/tyttö* 'leánya, lány' szónak, f-u. eredetűnek tekintik; vessük össze a magy.*fi*, *fiú* és a finn

¹⁵ Figyeljük meg, hogy itt jelentésbeli nehézségek vannak: a balti szó, melyből a finn *lahti*-t (Gen. *lahde-n* > **lakte*) kölcsönözhatték, a lit. *lanktis*, melynek jelentése: 'fogantyú, fül; fonalmotolla, motolla'. Posti cikkében a többi szótani tétel is így vagy úgy kérdéses.

poika (UEW 390; SKES 590-1). A 'fivér' finn *veli* szavát, ami megfelel a *sisar* 'nővér'-nek, nagyon bizonytalan eredetűnek tartják (az UEW 567-ben az etimológiát dőltbetűkkel adják meg, míg a SKES 1691-ben nincs jelölve az eredet). A 'vőlegény' szónak, ez a finn *sulhanen*, s megfelelője a *morsian* 'menyasszony', a SKES¹⁶ 1100-1 szerint nagyon bizonytalan a szó fejtése. Ugyanez áll a finn *mies* 'ember, férj'-re, melynek a *nainen* 'nő, feleség' a megfelelője (UEW 867 és SSA II, 166). Más szóval a finn *veli*, *sulhanen* és *mies* szavak, melyek csak balti-finn elterjedésűek, ismeretlen eredetűnek tűnnek. Ehhez a listához hozzátehetünk bizonyos szavakat a testrészek területéről: *hiki* 'verejték', *huuli* 'ajak', *koipi* 'lábszár', *kuve* 'lágycső, oldal', *kylki* 'oldal', *liha* 'hús', *niska* 'tarkó', *nenä* 'orr'. Ariste szerint (1971, 255) ezek a szavak valószínűleg ismeretlen nyelvekből származnak, melyeket a balti-finn népek érkezése előtt beszéltek azon a területen (az ismeretlen eredetű finn szavakra vonatkozó további példák végett lásd a 9. fejezetet).

7.3.2. A germán jövevényszavak

A germán/finnségi kapcsolatokat és az ezzel összefüggő jövevényszavakat általában későbbi eredetűnek tekintik, mint a balti/finn jövevényszavakat (lásd pl. Hakulinen 1979, 356-57). Ezt a nézetet arra a feltételezésre alapozzák, hogy a balti, de nem a germán kölcsönszavak, átmentek a balti-finnre jellemző hangváltozásokon. Nevezetesen, hosszú ideje – Collinder művei óta (1941) – állítják, hogy a finn és germán népek között a kapcsolatok viszonylag új keletűek a történelmi időkben. Collinder szerint e kapcsolatok nem kezdődhettek a Kr. e. első századnál korábban. Más kutatók, mint Fromm (1957/58), Raun (1958) és Ariste (1981b), úgy vélik, hogy a kapcsolatok, és ebből következően a germán jövevényszavak behatolása a finn nyelvekbe az i. sz. első században kezdődött, amikor a germán törzsek letelepedtek a Visztula torkolata mentén, valamint a mai Észtországban. Rot megerősítette ezt a becslést (1988), aki azt állítja, hogy a finnségi nyelvekbe „négy-réteg” jövevényszó került be a Kr. e. első és az

¹⁶ A SKES óvatosan kapcsolatot indítványoz az 'olvadni' jelentésű szófejtéssel: finn *sulaa*, magy. *olvad*.

i. sz. negyedik század között.

Koivulehto (1980; 1981; 1984) újabban kétségbe vonta ezt a hagyományos nézetet. Alapvető érvelése szerint a finnégi és a germán törzsek közötti legkorábbi kapcsolatok Kr. e. 1500 és 500 között alakultak ki, vagyis a skandináv bronzkorban. Szerinte (1981, 192f; 1992, 193) a legrégebb germán jövevényszavaknak legalább egy alcsoportja az ős-balti-finnhez vezethető vissza, lévén hogy ezek a rekonstrukciónak olyan szintjét tételezik fej, amely ehhez a korhoz tartozik (lásd még Joki 1988, 588) Azonban e jövevényszavak végleges értékelését nehéz megvalósítani, megint csak a kielégítő és idevágó fonológiai ismérvek hiánya miatt. Gyakorlatilag még az (első) germán hangeltolódás sem segíthet sokat, pedig ebben az összefüggésben lényeges, meghatározó ismérv lehet, mert a finnégi hangváltozások, melyek e germán jellegzetességgel összefüggésben azonosíthatók, a legtöbb esetben nélkülözik a pontos megfelelést a balti-finnben. Ezért lehetetlen a még mindig vitatott kérdés megválaszolása, hogy a germán jövevényszavak a német hangeltolódás előtt vagy az után léptek-e be a célnyelvbe. Azért, mert ha a jövevényszó ez utáni eredetű, akkor az idegen hangoknak a célnyelvbe való beolvadási jellemző hajlama miatt (lásd az előző fejezetet), a kölcsönzött szó olyan hangtani helyettesítéseken ment volna keresztül, amelyek e jellegzetes germán hangok minden nyomát eltüntették volna. Például a finn *pelto* 'föld' szót, melyet az egyik legrégebbi germánjövényszónak tartanak, lehet a hangeltolódás előtti ger **pelto-*, vagy az azutáni ger. **felþa-* ból átvett szóként magyarázni. Az utóbbi esetben, képtelenek lévén a két réshangot kiejteni, a kölcsönzés pillanatában helyettesítették volna a *p-*, illetve a *-t-* hangokkal (lásd erről Koivulehto 1983b, ill. Häkkinen 1990, 245-53).

A kölcsönzés időrendjével kapcsolatos belső nézeteltérések ellenére általában feltételezik, hogy a germán/balti-finn kapcsolatok meglehetősen élénkek voltak, egészen addig, hogy Posti (1953), és őt követően Koivulehto (1984), azt állítja, hogy a megfigyelt összes elő-késő-balti-finn változást, beleértve a fokváltakozást is, egy germán rárétegződés okozta. Pontosabban, a szerző szerint a fokváltakozást a Verner-törvény hatása okozta. E vizsgálatban azonban ellentmondások vannak. Például a germán rárétegződés hatásának tulajdonított számos hangváltozást ugyan-

olyan jól lehet független, természetes hangfejlődésként értelmezni, mint pl. az **š > h* változást (finn *hiiri* 'egér' < f-u. **šiye*-re UEW 500). Azonkívül, mostanában a germán hangeltolódást a korábbi feltételezésnél újabb keletűnek gondolják, a bronz és a vaskor határára teszik (Schrodt 1976, 59-72; Koivulehto 1984, 20] -202). Az időzítés ellentmondásait elkerülendő, Koivulehto & Vennemann (1996) fölvetik, hogy Posti fokváltakozás magyarázatát javítja a feltételezés, hogy a hangeltolódás a rárétegződő nyelvben még nem valósult meg Ez azt jelenti, hogy fokváltakozást úgy kellene tekinteni, mint amely csak a bronzkorban merült fel, míg az egyéb, feltehetőleg a germán rárétegződés által okozott hangváltozásokat későbbi, a vaskorra visszanyúló, független fejlődésnek kellene tekinteni.

Az idevágó időrendi kérdéseken felül (melyekhez lásd még Kylstra [991-96), azt is észrevehetjük, hogy az uráli nyelvi térségen belül bármely fölé vagy alárétegződési elmélet társadalmi jellegű nehézségekkel találja magát szemben. A finnségi nép óriási területen szétszórt, kisszámú népek voltak (és ma is azok), így nehéz elképzelni, hogy jó feltételek voltak a kétnyelvűség kialakulásához, mely az ilyen típusú ráhatás gyakorlásához szükséges

A germán jövevényszavak nagy többsége kulturális tárgyakra és fogalmakra, a mindennapi élet tárgyaira, mezőgazdaságra és intézményekre vonatkozik, amint a következő finn példák mutatják: *kana* 'tyúk', *rauta* 'vas', *kulta* 'arany', *kansa* 'nép', *kaura* 'zab', *aura* 'eke', *leipä* 'kenyér', *humala* 'komló, ittasság, mámor', *ruis* 'rozs', *valta* 'erő', *kuningas* 'király', *ruhtina*, 'herceg'. A testrészek neveiből idézhetjük *hartia* 'váll', *hipiäi* 'arcszín', *olsa* 'homlok', *kalvo* 'hártya', *lantio* 'medence', *maha* 'gyomor, has', *nahka* 'bőr'(kikészített). E listához hozzá kell tennünk az *aiti* 'anya'nevet, valamint a *ja* 'és' kötőszót.

7.4. AZ INDOEURÓPAI JÖVEVÉNYSZAVAK KOIVULEHTO ÉRTELMEZÉSÉBEN

Legújabb kutatásaiban Koivulehto állította, hogy az uráli nyelvekben jelen lévő indoeurópai jövevényszavak sokkal régebbiek, mint azt korábban feltételezték. Pontosabban, főleg a finnben és más finnségi nyelvekben, de néhány uráli nyelvben is jelen

lévő, sok indoeurópai eredetű kölcsönszó nyomon követhető az őś-indoeurópai szakaszig (lásd Anttila-t is 1999/2000 a hasonló vélemény végett). Koivulehto azzal az érveléssel támasztja alá vizsgálatát, hogy bizonyos őś-uráli rekonstruált hangok az őś-indoeurópai korszakra jellemző, meghatározott indoeurópai rekonstruált hangok leképződései. Ezek a hangmegfelelések feltehetőleg az indoeurópai/uráli kapcsolatok nagy régiségének, és így viszont az őś-uráli nyelv magas korának bizonyítékai. Koivulehto elemzése ellentétben áll Joki, Rédei és Korenchy előző részben közölt vizsgálatával. Ezek a kutatók arra következtetnek, hogy az adatok a legrégibb indoeurópai jövevényszavak forrásaként nem az őś-indoeurópai korszakra utalnak, hanem legfeljebb az őś-indo-iráni, ha nem éppen a késő-iráni korra. Ezért érdemes közelebbről szemügyre venni Koivulehto adatait és érvelését.

7.4.1. Az őś-uráli *x* szegmens és az őś-indoeurópai gégehangok

Koivulehto szerint (1991, 19f, 101f) a legrégibb indoeurópai jövevényszavak azonosítására alkalmas, jelentős hangmegfelelések között szerepel az indoeurópai gégehangok összefüggése az uráli *x* mássalhangzói szegmensei, ahogy Janhunén (1981a) bevazette és Sammallahti (1988) átvette, melyhez lásd a 4.4.51. részt. Pontosabban, a legrégibb indoeurópai jövevényszavakban az őś-indoeurópai gégehangokról azt tartják, hogy az őś-uráliiban szó belsejében felcserélték őket az *x* szegmennsel (és esetenként a **k*-val), kezdő helyzetben pedig a **k*-val. Tekintsük a következőket, mint az *x* szegmennsel való helyettesítés példáit (melyekből őśszesen hat van¹⁷) (Koivulehto rekonstrukcióit és átírását használjuk):

(7.9) ő.-u. **puxi* (**poxi/pVxi*¹⁸) 'élő fa' vs ó-i-e **b^huH*, ~ **b^huH-*

¹⁷ A másik négy etimológia Koivulehto kikövetkeztetése szerint: ő.-u. **näxi*: finn *nainen* 'nő' ([9] tétel: 52); ő.-u. **pexi*:- magy. *fő*- 'főzni' ([10] tétel: 55); ő.-u. **suxi*:- lapp *sukká*- 'evez' ([12] tétel: 59); ő.-u. **toxi*:- finn *tuota*- 'hozni' ([13] tétel: 63). E tételek legtöbbjét említettük e könyvben szabálytalanságukkal kapcsolatban.

¹⁸ Emlékezzünk, hogy Janhunén ő.-u. ? **pəxi* alakot rekonstruál, ahol az ə nem pontosan meghatározott magánhangzót jelöl, mert e szóban lehetetlennek

’nőni, virágozni’ (hagyományosan **b^heuə-* -**b^hū-*; IEW 146ff.). Vessük össze a finn *puu* ’élő,fá’ / gör. *Φυή* ’természet, jellem, stb’ / gót *bagms* stb. (1991, 56f ([11] tétel; lásd még a [4.17] és [6.4] példát)

- (7.10) ő.-n. „*tuxi*, ’szél, hangulat, stb’ vö. ó.-i.e **d^huH-li* ’permetez, kavarog, fúj, füst, füstköd, gőz stb. (hagyományosan **d^hū-li*-¹⁹; IEW 261). Vessük össze a finn *tuuli* ’szél / lat *fūli*, (> *fūligo* ’korom’) és *fūmus* / lit. *dūlis* ’köd’ alakokkal (1991, 65-66; [14] tétel) Jegyezzük meg, hogy az etimológiát nem lehet biztosan urálinak osztályozni, lévén hogy a feltételezett magyar és szamojéd megfelelők jelentése ’toll/szárny’ (lásd még Ranhunen 1981a, 24.1, [85] tétel).

Koivulehto vizsgálata, bár szigorú, de személyes véleményem szerint két alapvető ok miatt elfogadhatatlan. Először is egy hangra épít, az ő-s-uráli *x* szegmensre, melynek hangtani/fonológiai természete bizonytalan – azért nevezték *x*-nek, mert tulajdonsága „*ismeretlen*” – bár a szerző hiszi, hogy azonosítható a hagyományos *ɣ*-val. Vessük össze Viitsóval is (1992, 161), aki az enyémhez hasonló nézetet vall. Ráadásul itt van a „*gégehang-elmélet*” ellentmondásos helyzete, ami annak tudható be, hogy nehéz megtalál, ni a gégehangok bizonyítékát és/vagy meghatározni pontos tulajdonságukat (lásd Belardi 1958, 185; Cipriano²⁰ 1988, 124; Lehmann 1993, 107-10; Bammesberger 1988; Vennemann 1989). Ezért két „*fedő hangjelölés*” összehasonlítását kockáztathatjuk. Másodszor, ahogy Koivulehto maga rámutat (1991, 105-16), bizonyos helyettesítő hangokból ítélve hat meglehetősen régiesnek látszó jövevényszó van, ám ezekre nem található gégehang leképzés, amint a következő példa mutatja:

- (7.11) ő.-f-u. **aja*, ’hajtani, vezetni’ vs ő-i-e **ag’e* / o (IEW 4); a *g*’ helyettesítése *j*-vel látszólag egy nagyon régi jövevényszó-

látszik helyreállítani az első szótag első magánhangzójának minőségét akárcsak hozzávetőlegesen is; lásd a (4.17) példát.

¹⁹ **d^huH-li* a névszói képzés; itt azonban az igei alakok jelentését is felsorolom.

²⁰ A szerző azt mondja, hogy nem kellene tagadni „*egy gégehang*” létezését az ő-s-indoeurópaiban, amennyiben a „*gégehanggal*” nem a fonéma hangtani tulajdonságára utalunk, melyet nehéz meghatározni.

ra utal²¹ (1991, 105-106, [1] tétel). Vessük össze a finn *aja-lóind ájati* 'ő hajt' szavakat

Feltehetően az olyan szavak is, mint a finn *orpo* 'árva' és *osa* 'rész', melyeket Rédei (talán) indoiráni korszakból származó jövevényszónak sorolt be (lásd fent a 7.2.2. részt), a kölcsönzésnek ehhez a régebbi rétegéhez tartoznak (Koivulehto 1991, 106, [3J tétel, illetve 107, [4] tétel): vagyis feltételezhetően nagyon régi kölcsönzések, melyek szó elején nem tartalmaznak gégehang leképeződéseket. Koivulehto úgy hiszi, hogy a várt leképeződés hiányát („den »fehlenden« *Laryngalreflex im Anlaut* [1991, 109]) a jövevényszavak forrásaként, egy újíító jellegű, talán közép- vagy nyugat-indoeurópai nyelvjárás feltételezésével lehet megmagyarázni. Ebben a nyelvjárásban a kölcsönzés idejére a gégehangok teljesen eltűntek, vagy nagyon erőtlenné váltak. Ez a magyarázat számomra véletlenszerűnek tűnik és egyáltalán nem igazolható, és nem is cáfolható.

Ezen felül a következőket is megfigyelhetjük: a szóban forgó uráli tételek több szempontból kétséges szófejtések, ahogy a 4 fejezetben ismertettük; a jelentések széles tartományát kell elfogadni ahhoz, hogy az ősz-indoeurópai és az ősz-uráli alak közötti szótani megfelelést megállapítsuk

7.4.2. Korai uráli/indoeurópai kapcsolatok és az uráli őshaza

Egyik újabb dolgozatában Koivulehto (1999) a korábbi kutatásai során már közzétett két alapvető állítását erősítette meg, miközben legfontosabb adatainak világos összegzését is nyújtotta. Nevezetesen megerősíti, hogy: (a) az uráli és az indoeurópai népek közötti kapcsolatok a korábbi elképzeléseknél sokkal előbb kellett kezdődjenek, vagyis a még meg nem osztott ősz-nyelvek idején, Kr e 4000 körül; és (b) e korai kapcsolatok létezése azt bizonyítja, hogy az ősz-uráli közösség hazája a Balti-tenger és a Volga közötti területen kellett elhelyezkedjen, Ennek következ-

²¹ Ha ez egy későbbi indoiráni jövevényszó lenne, a szerző szerint a finnugorban -s-, vagy -č-hang helyettesitené.

ményeként az ázsiai ős-haza elméletét, vagy az Urál hegység nyugati (a szerző valószínűleg keletit akart írni. A ford. megj.) oldalán elterülő haza hipotézisét el kellene vetni.

Azonban Koivulehto ebben a dolgozatban elismeri, hogy az indoeurópai, és különösen az iráni jövevényszavaknál az egyértelmű fonológiai ismérvek megállapításakor nehézségek adódhatnak (1999, 214), továbbá feltételezéseivel szemben bizonyítékok kerülhetnek nyilvánosságra, de ő úgy véli, hogy magyarázattal tud szolgálni. A cáfolat tételei és Koivulehto magyarázatai a következőképpen összegezhetők:

- (a) a hagyományos modell azt jósolja, hogy az elő-indo-iráni/korai ős-indoiráni jövevényszavak széles körben terjednek el a finnugor rétegbe. Ez a széles körű eloszlás nem valósult meg. Ellenkezőleg, a (feltételezett) indo-iráni jövevényszavak a finnugor rétegben meglepően kis mennyiséget, csupán 14 tételt tesznek ki (*„Laajalevikkisiä [suomalais-ugrilainen levikki] on oikeastaan yllättävän vähän”* [1999, 215]). Ezt az ellentmondást úgy lehetne megmagyarázni, hogy e nagyon régi jövevényszavak némelyike eltűnt, vagy kölcsönzése az uráli nyelvnek csak egyes ágaiban fordulhatott elő;
- (b) úgy tűnik, hogy e jövevényszavak többsége, nevezetesen 19 tétel, főleg csak a nyugati nyelvekben, a permi-finn ágban terjedt el (*„Enemmän uäyttää olevan vall läntisiin [suomalais-permilaisiin] kieliiin levinneita, nimittain 19 kappaletta”* [1999, 215]). Az ellenbizonyíték e másik darabja úgy magyarázható, ha feltételezzük, hogy az indo-iráni ág hazája (viszonylag) nyugatabbra helyezkedett el, mint az eredeti indoeurópai haza. Ebben az esetben több nyugati indoeurópai nép lehetett volna képes oly messze, északnyugatra, Közép-Európába, a Balti térségbe és fel Skandinávia és Finnország déli részére vándorolni (1999, 231), ahol be kellett következzen a jövevényszavak átvitele (hasonló elképzelések végett lásd még Sammallahti 1977, 124).

Kifogásolhatnánk, hogy az (a) pontbeli feltételezés megint csak nem bizonyítható és nem is cáfolható, továbbá hogy nincs

semmiféle független bizonyíték arra, hogy az (indo-) iráni törzsek olyan messze vándoroltak északnyugat Európába.

7.4.3. Indoeurópai jövevényszavak, ázsiai jövevényszavak, vándorszavak vagy valami más?

Az előző részben rámutattam Koivulehto elemzésének szerintem legfőbb gyengéire (kedvező bírálat végett lásd Kallio 1999). Azonban, még ha jóvá is hagyjuk vizsgálatát, akkor is megmarad a nehézség, hogy elfogadjuk-e az uráli és indoeurópai nép nagyon régi kapcsolatának átfogó elméletét: annak a kevés (13 darab) etimológiának a többségét, mely – Koivulehto szerint (1999, 209-11) – a kölcsönzés legrégibb rétegét képviseli (az őś-indoeurópaiból az őś-uráliba) más források másképpen osztályozzák. Vagyis e 13 szó némelyikéről azt tartják, hogy ázsiai nyelvekben is van párhuzamuk, amint a (6.4) és (6.5) példákban bemutatottuk. Másokat egyáltalán nem osztályoznak indoeurópai eredetűnek; néhány másik pedig a *Wanderwörter* jól ismert esete. Ráadásul ezen őś-uráli/őś-indoeurópai párhuzamok közül az uráli oldalon több igen kétes szófejtésnek számít (ezeket a 4. fejezetben tárgyaltuk). E tényezőket már megfigyeltük a Rédei által felsorolt indoeurópai jövevényszavakkal kapcsolatban (1986), és valóban Koivulehto és Rédei jegyzékei nagyjából fedik egymást (lásd a 7.2.1 és 7.2.2. részeket). Adva lévén e bonyolult szótani és fonológiai együttállás, ahogy a 6 fejezetben is megvilágítottuk, az ember nem lehet biztos abban, hogy a kérdéses etimológiák megbízható, hiteles példái-e az indoeurópaiból az uráliba történt kölcsönzésnek. Ezért e szavakra támaszkodva nem lehet bizonyítani, hogy az uráli és indoeurópai közösségek közötti kapcsolatok már a saját, osztatlan őś-közösségeik idejében végbementek.

Azért, hogy az olvasó megértse a probléma nagyságát, alább közlöm Koivulehto 13 őś-indoeurópai/őś-uráli párhuzamának listáját²², miközben jelzem egyéb nyelvcsoportokban is a lehetséges megfelelőiket. Ezt a 13 szót két csoportra osztottuk: az első

²² Figyeljük meg, hogy ez a 13 tétel nem tartalmazza a Koivulehto által felsorolt 6 tételt (1991), viszont tartalmazza az ő.-u. x szegmenst mint az ie. gégehangok leképeződéseit.

csoportban (712) olyan szavak találhatók (7), melyek a szamojéd-ban is jelen vannak, és ezért a feltételezett legrégibb jövevénytisz-tavak; a második csoportban (7.13) olyan szavak vannak (6), melyek hiányoznak a szamojédból. E párhuzamok rekonstrukcióinak némelyike az uráli oldalon tartalmazza az *x* szegmenst, az indoeurópai oldalon pedig a gégehangokat (ha rendelkezésre áll, akkor a finnből idézzük):

- (7.12) *myydä* 'adni, eladni' (VEW 275 hitelesíti az ie kapcsolatot; lásd a 4.4.5.1 részt); magy. *mos-* (VEW 289 megerősíti az ie kapcsolatot; lásd 72.1. részt); *nimi* 'név' (vándorszó); *pelätä* 'félteni, tartani v.mitől' (UEW 370 szerint nem kapcsolódik az i-e-hoz; lásd 5.5 táblázatot és [5.9] példát); *punoa* 'csavarni, szőni' (UEW 402 szerint kapcsolódik a juk. *pun* 'mondani' és a gót *spinnan-alakokhoz*); *pura* ~ *pora* 'fű' (a türk *burhoz* kapcsolódik; UEW 405 az ie. kapcsolat bizonytalanak van minősítve; lásd még az 5.5 táblázatot és az (5.7) példát; *vesi* 'víz' (vándorszó)
- (7.13) *ajaa* 'haitani' (UEW 4 bizonytalanak mondja az ie kapcsolatot; lásd a [7.1 1] példát); *salko* '(hosszú) karó, pózna' (UEW 460-ban csak ajuk *culgo-* 'emelőrúd' -hoz kapcsolódik); *suoni* (UEW 441 megerősíti az ie kapcsolatot; lásd a 4.4.5.1 részt); *tuoda* 'hozni, adni' (UEW 529 alapján a juk *tadi-* hoz kapcsolódik); *ostaa* 'vásárolni' (VEW 585 szerint bizonytalan az ie. kapcsolat); *vetää* 'húzni' (VEW 569 megerősíti az ie. kapcsolatot)

Ugyanez a helyzet áll arra a 14 (feltételezett) indo-iráni jövevénytisz-tára, melyek a finnugor szinten vannak jelen, és melyek eloszlása a hagyományos paradigma szerint „szélesebb körű kellett volna legyen”, mint amilyen valójában (Koivulehto 1999, 216):

- (7.14) *arva* 'érték', **asera* 'úr', *juoda* 'inni', *kora* 'kunyhó', *mehiläinen* 'méh', *mesi* 'méz', *sara* 'száz', *sarvi* 'szarv', *ora* 'tövis', *orpo* 'árva', *suoli* 'bél', *voi* 'zsír, vaj', *vuori* 'hegy, magas szikla', *vuosi* 'év'

A *kota* például vándorszó; a *suoli* a jukagírhoz és a tunguz-

hoz is kapcsolódik (UEW 483); a *voi* 'zsír, vaj' a türk **bai*-hoz (UEW 578) is kapcsolódik, a *vuosi* alakot az UEW 335 egyáltalán nem kapcsolja az indoeurópaihoz. Továbbá ezen etimológiák közül néhány másik a „*többszörös kölcsönzésre*” is példa (*arvo, mesi, mehi-läinen*, stb), megint másokat egyes tudósok későbbi kölcsönzésnek soroltak be, mint például az **asera*-t, melyet Korenchy. (1972; lásd 7.2. részt) késői iráninak tartott.

E rész befejezéseként rá szeretnék mutatni, hogy. az alábbi okok miatt eleve nem lehet kizárni a föltevést, hogy a közölt indoeurópai/uráli szótani összefüggésekből, legalábbis egyesek, csupán a véletlen hasonlóság következményei (a) nincs megegyezés a különböző források között a kölcsönzés számára, pontos eredetére és időpontjára vonatkozóan; (b) támaszkodás az olyan hangmegfelelésekre, melyeknek természetét nem lehet meghatározni; (c) a sokféle jelentés, melyeket el kell fogadni, hogy a megfelelés létrejöjjön; (d) a Ringe (1998) és Oswalt (1970) által az ős-uráli és ős-indoeurópai szótövek mintáján végzett matematikai elemzés eredményei (melyhez lásd 6.6.1. részt); és (e) az uráli szókészletből vett mintán végzett matematikai elemzés eredménye (ahogy az 5. fejezetben lefolytattuk), mely alapján tulajdonképpen az urálin belüli legtöbb szótani megfelelést meg lehet magyarázni a véletlen hasonlósággal.

7.5. A VÉLELMEZETT URÁLI ALAPRÉTEGZŐDÉS

Van egy másik nyugtalanító szempont. Amely – elfogulatlan vizsgálat esetén – gyanakvóvá tenné a kutatókat a nagyon régi, szoros ős-uráli nyelvközösséget illetően: alig akad az uráli szubsztrátumból bármilyen szintű nyelvi ráhatás a közelben található balti, germán vagy szláv nyelvekbe, bár sok tudós igyekezett, hogy találjon ilyet (Gy. Décsy 1967; Veenker 1967; Kiparsky 1969; 1970; Thomason & Kaufman 1988, 238-51; Orr 1992; a „*lehetséges uráli szubsztrátum*” jellegzetességeinek listáját lásd Künnap 1998a, 104-10).

A most következőkben röviden áttekintem ezt a helyzetet, azaz ismertetem a szótani, alaktani/morfo-szintaktikus, és fonológiai kölcsönhatást, mely feltehetőleg az uráli szubsztrátum létezésére mutat.

7.5.1. Szótani ráhatás

Nincsenek régi uráli jövevényszavak sem a germán, sem a balti vagy a szláv nyelvekben. Ez még meglepőbb, ha figyelembe vesszük, hogy ezzel ellentétben, e nyelvek szótani hatása a nyugati uráli nyelvekre egészen következetesnek tűnik (lásd Gy. Décsy 1988 és az előző részben leírtakat). Természetesen igaz, hogy a kölcsönzés, az összetartástól eltérően, általában egyirányú folyamat, melyben a magasabb társadalmi rangú nyelvi alakzat hatása érvényesül. Valóban, a tudósok általában azt állítják, hogy az indoeurópai és a (nyugati) uráli népek közötti kapcsolat idején, az indoeurópaiak magasabb életszínvonalon és társadalmi rangban élő gazdálkodók voltak, és ezért nem kölcsönöztek egyetlen szót sem az uráli nyelvekből (bár átvettek bizonyos uráli fonológiai és alak-mondattani jellegzetességet, lásd később).

Mégis, a kölcsönzött uráli szavak (látszólag) teljes hiánya véleményem szerint meglepő marad, lévén, hogy amikor egy tekintélyesebb nyelv egy kevésbé tekintélyesnek a területére terjed el, legalább néhány szót át szokott venni az őshonos nyelvből a helyi flóra és fauna, a helyi kézműves termékek, és alkalmanként a helynevek terén is. Azonban ez itt egyáltalán nem így van.

7.5.2 Alaktan; és alak-mondattani ráhatás

Az ősi uráli szubsztrátum fennállásának alátámasztására újabban azt állították, hogy ebből a szubsztrátumból alak- és mondattani ráhatás történt a közeli germán, balti és szláv nyelvekbe, még ha nyomát sem lelik szótani hatásoknak. Azonban a kölcsönhatások hírül adott esetei nagyon korlátozottak és inkább helyi kapcsolatokkal, mint idegen forrásokkal vannak összhangban. Most bemutatok néhány példát (részletek végett lásd Künnap 1977b; Wiik 1999):

- a nyelvtani nemek el eltűnése a lettben, a liv nyelv hatására;
- egyes szám 3. személy igei végződés eltűnése a balti nyelvekben, a finnugri nyelvek hatására;
- az ún. második birt.e. kialakulása az oroszban, egy partitívusz-féle szerkezet, amely egy eltűnőben lévő, fő-

névi osztály szerinti megkülönböztetés újraértelmezése-
által keletkezett, és amelyet a tagadó mondatok tárgyának
jelölésére is használnak. Ez a szerkezet állítólag a finnsé-
gi nyelvek hatására alakult ki. Vessük össze például a
finnt, ahol a tagadó mondatban a tárgy partitívusban áll:
Pekka lukee kir ja-a; 'Pekka könyvet (tárgye.) olvas,
Pekka olvassa a könyvet' vs *Pekka ei lue kirja-a* 'Pekka-
nem olvas könyvet (partitívusz), Pekka nem olvassa a
könyvet',²³

- a felszólító mód *-ka* képzőjének használata az oroszban,
melyről azt állítják, hogy az ő.-u. **-k* ragból származik
(amely azonban nem csak uráli; lásd a 8. fejezetet);
- a „*birtoklást kifejező*” ige hiánya és a *mihi est* szerkezet
használata az oroszban és a lettben, ami nyilvánvalóan a
finnségi nyelvek hatásából származik, minthogy a 15.
századig nem volt meg az oroszban (Veenker 1967, 117-
19; Orr 1989);
- az „*alanyesetben álló tárgy*” használata a „*nekem kell ...ni*”
típusú főnévi igeveges szerkezetben a lettben és az északi
orosz nyelvben; vessük ezzel össze a finn szerkezetet
minun *täytyy ostaa kirja-0* 'én=(birt) kell=vásárolni
könyv alany.e, vennem kell egy könyvet', ahol a tárgy
nincs jelölve, ehelyett jelen van a tárgyesetet jelenítő *-n*
(Orr 1994/95, 55; Klaas 1996; Mathiassen 1985)

Az itt bemutatott alak és mondatnani ráhatások, az irodalom-
ban szokásosan közöltekkel együtt, a germán és a balti nyelvekre,
valamint Oroszország északi nyelvjárásaira (és természetesen az
egyéb skandináv nyelvekre) mint célnyelvekre korlátozódnak. Az
átadó nyelvek a nyugati, finnségi, különösen a balti-finn nyelvek.
Más szóval az ilyen fajta kölcsönhatásnak nem nagyon van köze
az ő-s-uráli szubsztrátumhoz. Emellett közismert, hogy két külön-

²³ Figyeljük meg, hogy bizonyos kutatók szerint (például Wiik 1999, 46) az
orosz tagadó birtokos jellemzője a közszlávnak, bár a legtöbb egyéb szláv
nyelv nemrég "*elvesztette*". Ez a szerkezet a litvánra is jellemző
(Michalove, személyes közlés). Bárhogy is legyen, ez a jelenség inkább
finn hatást tükröz, mint urálit, lévén, hogy a tagadó szerkezetek nincsenek
széles körben elterjedve az uráli nyelvekben.

böző nyelvben ugyanannak a jellegzetességnek az előfordulása magában nem egyértelmű bizonyítéka a kapcsolatnak, és a jellegzetesség eredetére sem lehet a kapcsolatból egyértelműen következtetni (Bednarczuk 1991).

Valóban, az uráli szubsztrátum létezésének alátámasztására általában előhozott több jellegzetesség jól megmagyarázható a nyelvfejlődés természetes irányjaival.

7.5.3. Fonológiai ráhatás

A fonológiai ráhatást illetően röviden csak Wiik modelljét fogom megtárgyalni, mivel az egyéb közölt esetek olyan kétesek és kérdések, hogy említésre sem érdemesek (néhány példát lásd Thomason-Kaufman 1988, 239-51).

Wiik csupán fonológiai bizonyíték alapján érvel amellett, hogy az uráli szubsztrátum megtalálható az indoeurópai nyelvekben (1955, 1997a, 1997b, 1999 és 2000)²⁴. Ő valójában úgy véli, hogy önmagában az alapréteg fonológiai ráhatása – megfelelő szótani ráhatás nélkül – lehetséges nyelvészeti jelenség (az általános vélekedéssel ellentétben), sebben Thomason & Kaufman hasonló nézete őt támogatja (1988 42-43).

Figyelembe véve az idevágó régészeti kultúrákat és az e kultúrákban használt nyelvekre vonatkozó feltételezéseket, Wiik visszautasítja az Urál és a Volga közötti területen lévő „*korlátozott*” uráli haza elképzelését, állítva ehelyett, hogy az ős-urálit Észak-Európa hatalmas területein beszélték. Kr. e. 8000 körül Európa durván két megélhetési területre oszlott: északon volt az „*erdő kultúrája*”, míg a déli népesség már a mezőgazdasággal és állattenyésztéssel (kecskefejjéssel) foglalkozott. Az északi vadászgyűjtögetők közös érintkezési nyelve az ős-uráli volt, egyfajta lingua franca, míg a mezőgazdasággal foglalkozók mindennapos nyelve az ős-indoeurópai volt. A két világ közötti határvonal nagyjából Hollandiától indul, Németországon, Lengyelországon és Ukrajnán át, egészen a Fekete-tengerig. Kr. e. 5500 körül a mezőgazdaság kezdett kiterjedni az uráliak lakta területekre. A

²⁴ Lásd még az újságírói interjút a finn *Suomen Kuvalehti* című lap 1997. február 28-i 9. számában.

vadász-gyűjtögetők átvették és a saját kultúrájukhoz igazították a farmerek biztosabb és előrelátható életformáját. Ezért fokozatosan cserélték saját *lingua franca*-jukat, az ős-urálit az ős-indoeurópaira, meghagyva benne ily módon egy uráli szubsztrátumot. A kérdéses ős-indoeurópai nyelvet (legalábbis próbaképpen) „északi ős-indoeurópainak” lehetne nevezni: ez volt az ős-nyelv, amelyik később (különféle uráli és talán más nyelvek hatására) a germán, a szláv és a balti nyelvekre vált szét. Azonban az északi népesség „uráli módon” tanulta meg beszélni az indoeurópai, mint bármilyen hasonló cserehelyzetben. Más szóval, hibásan ejtették a fonémákat és a szavakat, valamint hibáztak a szintagmák és mondatok szerkesztésekor.

Éppen e hibák voltak azok a tényezők, melyek sok jelentős hangváltozást idéztek elő az indoeurópai célnyelvekben, e módon utat engedve olyan jelenségeknek, mint a palatális zárhangok átalakulása sziszegőkké a balti-szlávban; a mássalhangzók lágyulása a germán-balti-szláv ős-nyelvben; az összes tipikus ős-germán hangváltozás, beleértve a szókezdő hangsúlyt, a „*Grimm-törvény*” és „*Verner-törvényként*” ismert változásokat, az umlautot stb.

A germán hangváltozás magyarázata révén Wiik alá tudja támasztani Posti elméletét (1953), mely szerint a balti-finn fokváltakozás nem régi, uráli jelenség, hanem nyelvszövetség eredményeként keletkezett, a germán nyelvek hatására. Valójában a Verner törvénye és a fokváltakozás közötti kapcsolatot most egy „oda-vissza mozgásnak (Wiik 1997a, 22)” tekinthetjük abban az értelemben, hogy Verner törvénye eredetileg egy, a szókezdő hangsúlyon alapuló uráli szubsztrátum jellegzetesség volt, míg a fokváltakozás germán és skandináv jellegzetesség volt, melyet ezek a betelepülők hoztak el a finn partokra.

Wiik modellje elsőre megnyerőnek hangozhat. Germanisták gyakran állítják, hogy az ős-germán valójában a nem indoeurópai nyelvű népek hatása alatt alakult ki, akikkel feltehetőleg a délskandináviai területükre történt vándorlásuk után keveredtek, talán Kr. e. 1000 előtt (Hawkins 1987; Polomé 1986; Pokorny 1968). Ezt az állítást a következő két tény támasztja alá (a) a germán nyelvek szókészletének egy harmada – beleértve az alapvető

szavakat²⁵ – nem indoeurópai eredetű; (b) a tipikus germán más-salhangzói hangváltozásokat úgy tekintik, például Hawkins (1987, 61), hogy:

"..mértéküket tekintve máshol az indoeurópaiban páratlanok és azt sejtetik, hogy a réshangokban gazdag, zöngés zárhangokat nélkülöző nyelvek beszélői, az indoeurópai hangokat módszeresen változtatták saját legközelebbi megfelelőikre, és ezeket végül az egész nyelvközösség átvette."

Sajnos, a germán nyelvekben lévő nem indoeurópai szavak nem uráli eredetűek és – ami még komolyabb – az ős-uráli egyáltalán nem réshangokban gazdag nyelv. A történelmi uráli nyelveket nézve, természetesen találunk különféle réshangokat, így ha Wiik elemzése elfogadhatónak bizonyulna, a történelmi uráli nyelvek még lingua franca köntösükben is jobb jelöltek lehetnének a feladatra, mint az ős-uráli. Hasonlóképpen az egyes történelmi nyelvek szubsztrátumként nagyon is szolgáltathattak alapanyagot a további germán, szláv és balti hangváltozások kezdetén – egy pillanatra feltételezve, hogy ez a foratókönyv elfogadható. Tekintettel például az első szótagbeli hangsúly eltolódásra az ős-germánban, az előidéző tényezők lehettek akár egyes balti-finn nyelvekkel létrejött kapcsolatok, és a változás létrejöhetett Kr. e. 3500 után, ahogy Wiik föltette (lásd még Taagepera 1994).

Befejezésül azt hiszem, hogy még ha lehetséges volna is fonológiai kölcsönhatás a szótani ráhatás nélkül, és ha a tipikus balti/szláv/germán hangváltozásokat bizonyíthatóan egy alárétegzett nyelvi elem váltotta is ki, még akkor sincs bizonyíték arra, hogy ez az elem régi ős-nyelv volt – föltehetően az ős-uráli – és nem a tényleges, történelmi uráli nyelvek

7.6. ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Módszertani probléma van az uráli család korának becsléséhez használt eljárásokban. Azért, mert nincsenek a család ősiségére vonatkozó feljegyzések, nincs a nyelvészet területén kívüli bi-

²⁵ Példák e nevekre: *tenger, part, kelet, kard, hajó, ponty, angolna. bárány, borjú, inni, ugrás, csont, feleség.*

zonyíték. Az egyetlen bizonyíték nyelvészeti jellegű. De széles körben elismert, hogy nyelvészeti módszerek (ős-nyelvészet és történelmi nyelvészet) képtelenek megmondani egy család abszolút korát. Erre az általános nehézségre mutatott rá, mások mellett, Dixon (1997, 48-49), aki még az indoeurópai hagyományosan elfogadott, Kr. e. 6000-re becsült időpontját is megkérdőjelezi.

Félretéve a módszertani kérdéseket, az őś-nyelvészeti elemzés olyan növényekre utal, melyek feltételezés szerint jelen kellett legyenek az Urál hegység nyugati oldalán, egy bizonyos történelmi időben. Valójában ezek egy nagy kiterjedésű ázsiai területen voltak jelen (és még ennek megfelelő neveik is vannak, mint például a 'szibériai fenyő').

Továbbra is elfelejtve a módszertani problémákat, a történelmi nyelvészeti vizsgálat indoeurópai jövevényszavakon alapul. Ezek azonban sok szempontból kérdésesek. A nagy régiség teljes bizonyító an)'aga például összesen 13 szóra rűg (Koivulehto 1999). vagy csupán 7-re (Rédei szerint 1986), vagy 6-ra (Koivulehto szerint 1991), olyanokra, melyek részben átfedik egymást.

Azonban e szavak legtöbbjét úgy osztályozták, hogy más ázsiai nyelvekben is vannak megtelelők, így' az indoeurópai kölcsönzésként való besorolásuk megkérdőjelezhető. Továbbá, nincs megállapodás azokról az ismérvekről, melyeket az átadó *nyelvek* és a kölcsönzés idejének meghatározásánál, és ezért a kölcsönzés (feltételezett) legrégibb indoeurópai rétege korának azonosításánál kell használni. Például egyes tudósok számára még az sem lehetséges, hogy különbséget tegyenek az indoeurópai és az indoíráni/íráni réteg között. Másoknak megfelelő a meg nem határozott szegmensek, mint pl. az őś-indoeurópai gégehangok és az "*ismeretlen*" őś-uráli *x* szegmens használata egy adott jövevényszó nagyon magas korának alátámasztásához. Ennek eredményeképpen egy adott szónak több, ellentmondó osztályozása lehetséges. Például az egyik tudós által a régiség bizonyítására használt szó, a másiknál a késő-írániból származó, újabb kölcsönzésként kerülhet besorolásra. Amint Janhunen mondja (1999, 35), ez az őś-indoeurópai/őś-uráli szótani kapcsolat még vitatható az őś uráli nyelv kormegállapításának szempontjából.

Végül megvizsgáltuk a kísérleteket, melyek az uráli szubszt-rátum feltételezett létében akarják megtalálni az uráli nyelv régisé-
ségének bizonyítékát, alapvetően az urálból az indoeurópaiba
való „*kölcsönzésekben*”. Láttuk, hogy a kutatóknak semmiféle bi-
zonyítékot nem sikerült találni a szókincsen belül. Találtak össze-
függéseket a mondattan és fonológia szintjén; azonban ez a bizo-
nyíték, ha helyesnek is bizonyul, inkább utal helyi hatásokra, mint
uráli szubsztrátumra, mivel a megfelelések földrajzilag nagyon
korlátozottak.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy csupán mivel az
uráli ősn nyelv régisége mellett felhozható bizonyíték hiányzik,
nem zárhatjuk ki eleve a lehetőségét annak, hogy az uráli (ha léte-
zett) valóban nagyon régi család.

Azonban megmaradnak a tények, hogy eddig nincs meggyő-
ző bizonyíték, amely ezt az állítást alátámasztaná.

8. ALAKTAN

A hagyományos összehasonlító módszer tehát megkívánja a nyelvtanból az alaktant és az olyan dolgokat, mint a közös, tetszőleges szótani besorolás a rokonság kiinduló feltételezésére szolgáló bizonyítékként; a hangmegfeleléseket a család belső fejlődésének leírásához használja, nem pedig a család mint egész, rokonságának elsődleges bizonyítékául.¹

Johanna Nichols

A tankönyvek rendszerint megállapítják, hogy az uráli nyelvek alaktanát következetesen állították helyre. Például gyakran közölnek egy teljesen rekonstruált esetrendszert, amely nyolc esetragot tartalmaz, ahogy a 8.1 táblázaton bemutatjuk. Azonban a szakirodalom ellentmond ennek az egyszerű képnek. Valójában csak két esetrag van, melyek a mai uráli nyelvekben, széles körben képviseltetik magukat, ezek a locativus *-n* és a locativus/ablativus *-t*. Mindkettő a közelükben található ázsiai nyelvekben is jelen van, hasonló szerepkörrel. Az indoeurópaiktól eltérően, nem lehet kikövetkeztetni teljes alaktani sorozatokat (vagy akár részsorozatokat), mint pl. névszói, igei, névmási, nyelvtani stb. Az irodalom sem tartalmaz semmiféle, felismert, közös szabálytalanságot, „*egyedi sajátosságot*”, vagy a kiegészítésnek és egybeesésnek az indoeurópaiban található eseteit (Meillet 1967, 41). Nincsenek elfogadott rekonstrukciók az igeidők vagy az ige szemlélet terén. Ahol rekonstrukciót javasoltak, ott erre olykor számos jelölt versenyez. Például a többes szám jelének legalább négy különböző várományosa van (történetesen ezek mindegyike előfordul szomszédos ázsiai nyelvekben). Ez azt jelenti, hogy az uráli nyelvek nem jelentenek „*újgrammatikus anyagot*” (Lass 1993, 180) a nyelv alaktani szintjén, ahogy a fen-

¹ 1992, 313.

tiük szerint a fonológiai szintjén sem Az összehasonlító módszer hagyományos keretein belül a területről nagyon kevés a nyelvi adat amely alkalmas az uráli csomópont alátámasztására, és a kevés bizonyíték valójában arra utal, hogy ha van rokonság, az túlnyúlik az uráli területen.

Nem kellene meglepődnünk a jelentős közös alaktan hiányán. Ahogy látni fogjuk, a szakirodalom elfogadja, hogy az uráli nyelvekben a legtöbb esetrag, igevégződés és többes jel, az egyes nyelvekben függetlenül végbement újítás. Bizonyíték van például arra, hogy sok esetrag a történelmi időkben alakult ki a nyelvtani jelenséggé válás és leválás eljárásai révén.

Mivel az összehasonlító módszernek az alaktanra történt alkalmazása nem hoz használható eredményt, ez a fejezet bizonyos alapvető formánsok statisztikai vizsgálatát is tartalmazza, amelynek az a célja, hogy a nyilvánvalóan jelentős megfeleléseket azonosítsa. A módszer hasonlít ahhoz, amelyet az 5. fejezetben alkalmaztunk az uráli szókészletre. A vizsgálat eredményei olyan összefüggéseket állapítanak meg, melyek aligha véletlenszerűek. Mindezen fontos elemek földrajzi eloszlása túlnyúlik az uráli területen, a szomszédos keleti nyelvekbe. Például van egy maroknyi jelentős formáns, melyek az egész eurázsiai térségen keresztül elterjedtek.

Ezek a megfelelések jó bizonyítéknak tűnnek egy fajta nyelvi rokonság igazolásához, de szembe fordulnak azzal a hagyományos magyarázattal, hogy az uráli nyelvek függetlenek keleti szomszédaiktól. Az adatok inkább megegyeznek a széles eurázsiai területen átívelő, egymást keresztező izoglosszák modelljével. Ha elfogadjuk ezt a magyarázatot, akkor ez azt jelzi, hogy az uráli nyelvek közötti összefüggést, valamint ezek összefüggését az egyéb ázsiai nyelvekkel az összehasonlító módszertől eltérő, más vizsgálati eljárás használatával lehet a legjobban érthetővé tenni.

8.1. ESETRAGOK ÉS AZ URÁLI NYELVEK ALAPVETŐ TIPOLOGIAI SZERKEZETE

A mai uráli nyelvekben az esetragoknak két különböző kate-

góriája van:

- A közös ősrre visszavezethető esetragok. Ez a legalapvetőbb, természetes hangokat tartalmazó egyszerű formán-sok kis csoportja, melyek térbeli kapcsolatokat, tárgyjelölést és esetleg birtokviszonyt fejeznek ki. Pontosan ezek azok a ragok – Tauli (1966) ezeket helyesen „*ősi-nek*” nevezi –, amelyeket hagyományosan ős-uráliként rekonstruáltak; részletesen a 8.2. részben vizsgáljuk meg őket.
- A közös ősrre vissza nem vezethető esetragok, azon egyszerű okból, mivel a történelmi nyelvek önálló élete során keletkeztek, talán párhuzamosan, de feltétlenül külön-külön az egyes nyelvekben Ezek új, összetett esetragok, vagy „*másodlagos*” ragok, hogy megint Tauli (1966) meghatározását használjuk; ezeket a 8.3. részben fogom megvilágítani.

Ezen, akár elsődleges, akár másodlagos végződések, leginkább toldalékok, és szerkezetük többnyire ragozó. Ahogy Sinor (1978, 146) mondja

*„Rendesen a szó, egy változatlan és jelentéssel bíró gyökből állhat, melyet egy vagy több toldalék követ”*².

(Rag szavunknak nincs pontos megfelelője az angol nyelvben, s így a nyelvészeti szakirodalomban sem. – A ford. megj.) De én itt jobban szeretem a „*végződés*” szót használni, mert az uráli nyelvek tipológiai szerkezetét tekintve ez semleges. Valójában a ragozó szerkezet, melyet általában tipikusan urálinak tartanak, nem található meg az összes nyelvben, vagy legalábbis nem következetes, „*tiszta*” módon. Ténylegesen többféle tipológiai szerveződés létezik, melyek a cseremiszből található következő ragozó rendszertől (Ivanov & Tužarov 1970; lásd a példát a 2

² Vessük össze a következő példát az északnyugati cseremiszből (Ivanov & Tužarov 1970): *pi* 'kutya'; *pi-em* 'kutyám'; *pi-βlā* 'kutya-t.sz., kutyák'; *pi-em-βlā* 'kutyám t. sz., kutyáim'; *pi-lān* 'kutya-dat., kutyának'; *pi-ern-lān* 'kutyám dat., kutyámnak'; *pi-lān-βlā* 'kutya-dat.-t. sz. a kutyáknak'; *pi-em-lān-βlā* 'kutyám dat.-t. sz., kutyáimnak'.

jegyzetben), az észten (a 42 táblázatban részben illusztrálva) és a lappban található, inkább egybeolvasztó jellegű rendszerig terjed Eme tipológiai szerkezetbeli sokféleség alapján, Tauli kétségbevonta (1966) az uráli nyelvek közös eredetére vonatkozó állítást (lásd még Comrie 1978/79; Austerlitz 1970; Korhonen 1996) Ezt az ügyet nem tárgyalom tovább, mert nem tartozik szigorúan e könyv témájához. Azonban hiszem, hogy az agglutináló szerkezetet mégis az összes uráli nyelv eredeti tipológiai szerkezetének lehet tekinteni, még ha némelyikben hiányosan valósul is meg, Valójában a ragozó rendszer jónéhány nyelvben jelen van, míg a legáltalánosabb elhajlások ettől még mindig a történelmi változásokból származó olyan eltérések, melyek egy – eredetileg agglutináló – rendszerre hatnak. Ezek a módosulások hozták létre a 4. fejezetben megbeszélt változtatásokat, melyek közlik néhány később, az eredeti hangtani indíték elvesztése után, alaktani szabályozás alá került (ahogy az észten látható). Azonban az összeolvasztás eredete, ezekben a kezdeti ragozó rendszerhez igazodó módosulásokban, a legtöbb esetben még visszakereshető

Az egybeesés és kiegészítés biztosan jelen van az uráli nyelvekben (lásd Abondolo (szerk.) 1998, 30-32 és Hajdú 2000, 266), de e jelenségek inkább nyelvhez kötöttek és nehéz őket egy közös forrásra visszavezetni. Ezenkívül az egybeesés és kiegészítés legalább néhány közölt esetét más módon is lehet értelmezni (lásd Marcantonio³ 1983). A közös egybeesés/kiegészítés hiánya, a közös szabálytalanság hiánya stb. annak tulajdonítható, hogy az alaktan főbb, lényeges területei független, nyelvtől függő újítások, ahogy ez a következő részből nyilvánvalóvá válik

8.2. AZ „ELSŐDLEGES” ESETRAGOK HELYREÁLLÍTÁSA

Elfogadott tétel, hogy az uráli nyelvek esetragokban (mégpe-

³ Például a finn: e. sz. acc. *talo-n* vs t. sz. acc. *talo-t* párban, a többes számhoz tartozó **talo-n-t* vagy **talo-t-n* egyesített ragozó alak hiánya nem okvetlenül az egységesülés következménye) ahogy általában feltételezik. hanem más oka van. A finn *-n* accusativus eredetileg topicjelölő elem volt. Ezért csak egyes számban használták, mivel egyes számú (kézzelfogható és utalásszerű) elemek, melyek jellegzetesen a topikalizáció céljára választódnak ki.

dig toldalékokban) nagyon gazdagok. Következésképpen számos „elsődleges” esetragot rekonstruáltak. A 8.1. táblázat jellemző, kikövetkeztetett esetrendszert mutat be, bár kisebb ingadozások előfordulnak (Collinder 1960; 1965a; Tauli 1956; 1966; Janhunen 1981b; Hajdú 1966; Honti 1995b; Rédei 1998, 38; lásd a III. Függelékét az esetragoknak az uráli területen belüli és azon kívüli eloszlása végett).

Azonban ezen elsődleges esetragok között csak a helyhatározó esetek: a locativus, ablativus, lativus vannak jelen egyszerre minden uráli nyelvben, és ezért az összehasonlítás és a rekonstrukció céljára nagyon lantosak. Ezek tükrözik jellemzően a hármas térbeli szembenállást: „nyugalmi állapot” vs „oda” és „viszszá” „mozgás”.

Az esetragokban gazdag nyelvekben az alapvető szembenállást a következő típusú al kategóriák egészíthetik ki „nyugvó állapot” vminek a „belsejében”, „felületén”, „szomszédságában” vagy „mozgás” ezek felé/felől (Cardona 1976; 1985) Ezzel szemben a többi esetrag, mint a birt. e, az (ún) tárgye. és más, többé-kevésbé elvont végződés, csak bizonyos nyelvekben jelennek meg.

	osztják	voguł
nom.	xããp-Ø	ala-Ø
lat.	xããp-a	ala-n
loc.	xããp-na	ala-t
abl./cla.	!	ala-nał
ins.	!	ala-l
tra./ess.	!	ala-y

8.1. táblázat. A rekonstruált ős-uráli „elsődleges” esetragok

Továbbá, a nyelvtani alanyt mindig a -Ø jelöli, mivel ez a közvetlen tárgy, lévén, hogy amit rendszeren „accusativusnak” nevezünk. az a valóságban topicjelölő. Ezért nyilvánvaló, hogy az igének azon „argumentumai”, melyeket az összes uráli nyelvben egy bizonyos esetvégződés határoz meg, nem fejezhetnek ki mást, mint „irányultságot” és „helymegállapítást”. Ez a helyzet bizo-

nyos uráli nyelvekben/nyelvjárásokban gyakorlatilag megtalálható

Az osztják Serkal⁴, Obdorszk és .nyelvjárásban csak két esetrag van (három, ha az alany -0 jelét is számítjuk) lativus és locativus. Öt végződés van az északi vogulban lativus, locativus, ablativus, instrumentális, translatívus (feltéve, hogy az instrumentálist lehet ige „*argumentumnak*” tekinteni). Hasonlítsuk ehhez a 82 táblázatot, mely bemutatja a Nizyam osztják⁵ esetrendszerét (egyes számban) a *χăăp* 'csónak' főnévvel szemlélve (Abondolo 1998c, 361), és az északi vogul esetrendszerét (ugyancsak egyes számban) az *ala* 'tető' főnévvel szemlélve (Keresztes 1998, 410)

	osztják	vogul
nom.	χăăp-Ø	ala-Ø
lat.	χăăp-a	ala-n
loc.	χăăp-na	ala-t
abl./cla.	!	ala-nał
ins.	!	ala-l
tra./ess.	!	ala-y

8.2. táblázat. A Nizyam osztják és az északi vogul esetrendszere

A szakirodalomban eltérhetnek a vélemények a fenti rekonstrukcióktól a kikövetkeztetett esetragok számát és természetét illetően. Abondolo például (1998, 18) azt állítja, hogy:

*(az őś-uráliban) legalább három helyhatározói eset is volt a locativusi *-nA, a separativusi *-tA ~ *tl és talán*

⁴ A serkal és nizyam nyelvjárások átmenetet képeznek észak és dél között; Obdorsk messze északon van.

⁵ Figyeljük meg, hogy Abondolo a 'Nizyam' írásmódot használja a 361. oldalon, de 'Nizjamot' a rövidítések felsorolásakor. Az 1. táblázatban közölt példákhoz a két szerző átírását használtam.

*a lativusi *-k (és/ vagy *-ŋ) *-d (és / vagy *-n)*⁶

Korhonen (1992/6, 223) a következő érveléssel javasolja a genitivus *-n figyelmen kívül hagyását.

„Sok okunk van feltételezni, hogy az -n genitivus és az -n lativus történetileg összetartoznak... Az uráli nyelvekben rendszerint a lativus veszi át a részeshatározói funkciót, és talán ez történt már az ős-uráliiban is. Lehet, hogy a részeshatározó esetet (vagy ennek a szerepében a lativust) adnominalis esetként is kezdték használni birtokos szerepkörben, ha a birtokosságon volt a hangsúly, vagy ha a birtokos jelző jelöltje élő, emberi, határozott vagy névmási volt... Különben a birtokos jelző esete az alanyeset volt. Tipológiai szempontból természetes a lativus > dativus > genitivus fejlődési irány Amint ismeretes, az alaktani, valamint a szótani elemek jelentéstani fejlődése inkább halad a kézzelfoghatótól az elvont felé, mint fordítva.”

Hasonló magyarázatot találunk E. Itkonennél (1968b). Künnap (1998a, 66-68) ugyancsak azzal érvel, hogy nincs elegendő alapunk arra, hogy például egy eredetileg ős-uráli tárgyeset létezését feltételezzük a finnben más szóval, figyelembe „éve az accusativus topicjellegét (melyet általában csak egyes számban használnak), a genitivus cs lativus lehetséges egybe esését, a lativus különféle, együttlétező alakjai okozta bizonytalanságot, csak két esetragot lehet biztosan rekonstruálni: a locativust és az ablativust separativust. Emellett a locativus végződésnek egyike, a második locativusi -l hangalakjában és szerepkörében nem igazán különböztethető meg az ablativus/separativustól (lásd a III. Függelék 5. és 6. pontját)

A 8.1 táblázatban közölt esetragokon felül vannak az urálin belül olyan hely-határozói ragok, melyeket a hagyományosan rekonstruált esetrendszerekben nem említenek, mert csupán néhány nyelvben vannak meg. Ezek a következők:

⁶ Figyeljük meg, hogy Abondolo átírásában a felső mutatószám 'lágy(ulást)' jelöl.

1. az osztják lativusi $-a \sim -\ddot{a}$ (lásd alább és a III. Függelék 10. pontját);
2. a cseremis, a mordvin és (talán) a balti finn belső helyhatározói eseteiben jelenlévő lativusi/illativusi $-s$ (lásd a 8.3 táblázatot és a III. Függelék 9 pontját);
3. a vogul, a magyar és (talán) a finn helyhatározói eseteiben jelenlévő ablativusi $-l$ (lásd a 8.3 és 8.4 táblázatot, valamint a III. Függelék 5 és 6. b pontját)

A fenti esetragok jellegére és eloszlására való tekintettel a következőket érdemes figyelembe venni:

- (i) A 8.1 táblázatba foglalt mindkét végződés, valamint a másik három, amelyek az ős-uráli esetrendszerben általában nem szerepelnek, megtalálható az ázsiai nyelvekben, ahogy a III. Függelék ábrázolja.
- (ii) A magyar, a vogul és az osztják, ismételjük, nem azonos módon viselkednek. Honti szerint például (1998a, 344)

„A térbeli esetek három elsődleges szerepkörét a dativust/lativust, a locativust és az ablativust – az osztjában és a vogulban olyan morfémák töltik be, melyek nincsenek történeti kapcsolatban.”

Az osztják dativus/lativus végződés az $-a \sim -\ddot{a}$ (nincs a 8.1 táblázatban), míg az ennek megfelelő vogul rag az $-(\ddot{a})n$, $-na \sim -n\ddot{a}$ (lásd a III. Függelék 7. pontját). Az osztják dativus/lativus végződést Honti⁷ „*tisztázatlannak*” tartja (1998a, 344)

A vogulban és az osztjában nincs meg a közös locativusi végződés: a vogulnak van $-(\ddot{a})t$, $ta \sim t\ddot{a}$ ragja (lásd a III. Függelék 5. és 6. a pontját), míg az osztjáknak $-n\ddot{a} \sim -n\ddot{a}l$, $(\ddot{a})n$ ragja, az $-n$ formáns pedig a magyarban is megtalálható (lásd a III. Függelék 4. pontját)

Az ablativus/elativus végződés szintén különböző morfémákhoz kötődik. A vogulban vannak az esetleg „*összetett*” $-na \sim -n\ddot{a} \sim -n\ddot{a}l$ $\sim -n\ddot{a}l$ végzések (lásd a következő részt), melynek az $-l$

⁷ Figyeljük meg, hogy Honti szerint (1998a, 344) a vogul és osztják ragok magánhangzói hosszúak.

összetevője (nincs a 8.1 táblázatban) a magyarral közös, de az osztjakkal nem. Mégis ezt az ablatívusi *-l* alkotóelemet legalábbis az ugor korból származónak tekintik (Liimola 1963,66). Az *-n* összetevőről általában úgy vélik, hogy az ősz-ugor **-li* datívus/latívusnak felel meg. Ezzel szemben az osztjának azokban a nyelvjárásaiban, ahol az ablatívus külön esetraggal fejeződik ki, ezt olyan morfémák képviselik, amelyek Honti szerint (1998a, 344-45) „*esetleg mind egy 'Vγ' alakú térbeli viszonyt jelentő főnévre mennek vissza*” (lásd még Honti 1984, 61; Rédei 1977, 208-209).

Ezek a tények további bizonyítékokat szolgáltatnák az uráli csomópont érvényességével szemben.

- (iii) A fent felsorolt formánsok némelyikének az összes szóban forgó nyelvben ugyanaz a szerepe, mint az **-n* birt.e és az **-m* topic/tárgye esetében. Azonban ezektől eltekintve, általában bizonyos zavart figyelhetünk meg a hang és funkció viszonyában, különösen a helyhatározói esetek terén. Vagyis, egy formáns adott szerepköre nyelvről nyelvre vagy akár még egy nyelven belül is változhat; ez különösen egyértelmű a locatívusi/separatívusi **-t(V)*, vagy a locatívusi/latívusi **-n(V)* esetében.
- (iv) Amint a fent közöltekből és a III. Függelékből nyilvánvaló, az elsődleges esetragok eloszlása nem tiszteli az ősz uráli ágak hagyományos felosztását, noha vannak kivételek (például a finnségi nyelvekben a belső és külső hely határozói esetek meglehetősen szabályos módon képződnek). Más szóval, az elsődleges esetvégződések eloszlásának változatossága és véletlenszerűsége (illetve kombinációja, lásd lejjebb) a hagyományos családfa alkalmatlanságát erősíti meg alaktani szinten
- (v) A genitívusi **-n*, a datívusi **-k* a dravida nyelvekben is jelen van; hasonlóképpen Tyler szerint (1968) az ún. accusatívusi **-m* is megfelelhet a dravidában elszórtan meglévő accusatívusi **-n* végződésnek A **-s* formáns és az indoeurópai **-s* végződés közötti lehetséges kapcsolat végett lásd Orrt (1997)

Ezt a részt azzal fejezhetjük be, hogy felhívjuk a figyelmet a

rekonstruált ős-uráli esetrendszer és az ős-indoeurópai rendszer közötti távolságra. Az ős-indoeurópaiban mindegyik kikövetkeztetett alak a lehetőségek összetett sorozatát jelenti és nincs egyetlen alak, mely mindet leképezné (Szemerényi 1980). Ezzel szemben a legtöbb ős-uráli formáns, mint olyan jelen van a mai nyelvekben, magában vagy más formánsokkal kombinálva

8.3 A MÁSODLAGOS ESETRAGOK KIALAKULÁSA

A mai uráli nyelvek esetragjaik többségét, különösen a gazdag esetrendszerrel rendelkező nyelvekben (mint a finn, a magyar, a mordvin), nem közös forrásból, közös őstől örökölték. Ellenkezőleg, ezek új, viszonylag nem rég keletkezett nyelvtől függő alkotások. Az elsődleges esetektől eltérően ezek a végződések összetettek, mert a meglévő, „*régiesebb*” elemek újrafelhasználásán és összekapcsolásán át képezték őket. Két alapvető, általános képzési eljárás révén jöttek létre: a névutók nyelvtani eszközzé válásának módszere, melyek maguk is (eredetileg) közönséges, önálló főnevek nyelvtani eszközzé válásából származnak, és két meglévő, elsődleges végződés többé-kevésbé véletlenszerű összekapcsolásának, hozzáadásának, azaz elágazásának (szétválásának) eljárása,

Mindezek az összetett, másodlagos ragtípusok az uráli nyelvekben szerte megtalálhatók, de eltérő eloszlásban. Az elágazásból levezetett másodlagos ragok (nevezzük őket „*elágazó*” ragoknak) különösen termékenyek, vagy legalábbis különösen áttetszőek a finnugri ágban, míg a névutókból/főnevekből származó másodlagos ragok (nevezzük ezeket „*nyelvtani eszközzé vált*” ragoknak), különösen a magyarban, az obi-ugorban és a legtöbb szamojéd nyelvben visszakereshetők. Ezt a következő részben fogjuk bemutatni.

8.3.1. Elágazással létrehozott másodlagos ragok

Az elágazás eljárása⁸ (Gould & Vrba 1982; Lass 1997, 320-

⁸ Az „*exaptáció*” kifejezést Gould & Vrba (1982) alkották meg, az eredetileg más célra kifejlesztett szerkezetek kialakulása alatti kooptáció folyamatának jelölésére.

21; Orr 1999) alapvetően két fő lépésből áll: (a) némelyik eredeti eset kezdeti, általánosabb jelentésének felosztása; és (b) új alrendszerek építése régi esetragok vagy képzett és másféle formánsok összekapcsolásával. Ennek eredményeképpen összetett (és gyakran koherens) alrendszerek olyan típusa alakul ki, amely nem tulajdonítható az ős-uráli nyelvnek, és melyet meglehetősen új szerveződési elvek irányítanak. Ami a hozzáadásban újra hasznosított ragok típusát illeti, a finnségi nyelvekben ezek tipikusan, de nem kizárólagosan az elsődleges helyhatározói ragok (Korhonen 1979/96, 1981/96; Tauli 1966). A 8.3 táblázat a finn *kala* 'hal' szó (egyres számú) főnévragozását tartalmazza és megmutatja, hogyan alakult néhány új, másodlagos finn esetrag, bizonyos korábbi időszakban meglévő (feltehetőleg ős-uráli) esetragok szétválása révén (átdolgozva Lass [1997,321] táblázatából). A **-na* (locativus), **-ta* (separativus/ablativus), **-s* (lativus) és az **-l* (ablativus) összetevők mind egyszerű, ősi ragok.

a. Régi „elsődleges”/ egyszerű esetragok			
nominativus	<i>kala-ŋ</i>	'hal'	
essivus	<i>kala-na</i>	'halként'	
partitívus/(ablatívus)	<i>kala-(t)ja</i>	'valamennyi hal'	
b. Új „másodlagos”/ összetett esetragok			
b.1 belső helyhat. esetek			
inessivus	<i>kala-ssa</i>	'halban (belül)'	-ssa < *-s-na
elativus	<i>kala-sta</i>	'halból'	-sta < *-s-ta
b.2 külső helyhat. esetek			
adessivus	<i>kala-lla</i>	'a halon/nál (felületén)'	-lla < *-l-na
ablatívus	<i>kala-lta</i>	'a halról (felületéről)'	-lta < *-l-ta

8.3. táblázat Az új „leválasztott” esetragok képzése a finnben⁹

Lass szerint (1997, 323-24) ez a táblázat a következőket mutatja:

„Két eredeti eset, a locativus és a separativus, melyek essivusként, illetve partitívusként, korlátozott használatban maradtak, a termékeny, új ragokba úgy épültek be,

⁹ A finnben a partitívus tényleges ragjai *-a* ~ *-ta*, a gyöknek megfelelően, melyhez adódnak. Ebben az esetben ez ténylegesen *kala-a*. Figyeljük meg azt is, hogy annak, ami most bizonyos nyelvekben partitívusszá vált, alapvetően separatívusi szerepe van.

fölvettek más (nagy részt származékos) anyagot, és azt módszeresen és újszerűen összeolvasztották az esetragokkal. A fennmaradó esetek, miközben nem esnek ebbe a rendszerbe, mindazonáltal hasonló fogalmi újszerűséget mutatnak... Az elágazás jellegzetes kézjegye világosan látható: a barkácsolás és a fogalmi újítás összekapcsolása.”

Az új, összetett esetek kialakítását szolgáló, meglévő anyag (többször véletlenszerű) összekapcsolásának folyamatát a szamojéd nyelv esetrendszere is jól szemlélteti. Janhunen (1998, 469) szerint:

*„Az őszamojéd névszóragozása alighanem egy jelöletlen, és hat raggal jelölt esettel rendelkezett... Ez az őszszes mai szamojéd nyelv esetrendszere lényegeként maradt fenn. Az esetek közül három, általános nyelvtani viszonyokat fejez ki, és az őszuráliból közvetlenül származó őszszamojéd alakja van: a *-0 a jelöletlen nominativust (absolútívust), a *-n a genitívust és a *-m az accusativust. A másik négy eset helyviszonyokat fejez ki, és két fő ragsorozattal jelenik meg attól függően, hogy közönséges főnévhez vagy határozóként, esetleg névutóként használt térbeli viszonyt kifejező főnévhez kapcsolódik. Ez utóbbiak ragozása szerkezetileg egyszerűbb, és az őszuráliból származó régies ragokat foglal magában: *-ng-t a dativus/lativusra, *-na²-t a locativusra¹⁰, és -t(0)-t [0 = redukált magánhangzó] az ablativusra. Másrésztől, a rendes főnevek ragozása a *-k(0)- és a *-nt0(-) elemek közös toldalékként való használatára alapozódott, melyek alapvetően dativus/lativus végződésként működnek a mai nyelvekben, különféle eloszlásban. A nganaszán [tavgi szamojéd] egyedül használja a *-nt0-na² locativusi együttest, szemben a *-k0-na²-vel másutt, mely helyzet azt jelzi, hogy a helyhatározói esetrendszer még alakulóban volt, amikor a nganaszán kivált a többi ősz-*

¹⁰ A felső mutatószámok a magánhangzó-hangrendből adódó változatokat jelölik.

szamojédból. A hátramaradó helyhatározói esetragoknak, a prosekutivus/prolativusnak is lehet közös toldaléki eredete, amennyiben valószínűleg az accusativusi *-m és a locativusi *-na² egyesítését tartalmazza”

	finn	cseremisiz	zurjén	ős-permi-finn
adessivus	isä-llä	i	mort-ijez	nA
allativus·dativus	isä-lle	kit-lan	mort-ij	I + n/k
ablativus	isä-ltä 'apa'	kit-leč 'kéz'	mort-ijš 'ember'	NA

8.4. táblázat: Az új „leágazó” esetragok képzése a permij finnben
(Korhonen 1981/96, 202)

Azt a tényt, hogy ezek az összetett esetragok az egyes történelmi nyelvek önálló képződményei, nem pedig egy adott közbülső csomópont közös újításai, véletlenszerű eloszlásuk bizonyítja a még olyan közeli rokonságban lévő nyelvekben is, mint a finnségi nyelvek. Nézzük a 8.4 táblázatot Korhontól (1981/96, 202–203), amelyik bemutatja az új esetragok képzését a finnségi „(tartózkodási) helyet” kifejező rendszerben úgy, hogy az egyszerű (ablativusi) *-l rag összekapcsolódik néhány más egyszerű helyraggal (melyek mind megtalálhatók a fenti 8.1 táblázatban). A szerző a következőképpen magyarázza a helyzetet:

*„Azonban ezen esettípusnak a lapp és mordvin főnévragozásban észlelhető hiánya okot adott annak feltételezésére, hogy az ős-permi-finnben ez még nem volt az esetrendszer része, hanem inkább a képő elemek termékeny csoportját alkotta. Mégis azt gondolják róla, hogy a *-na/*-nä, *-ta/*-tä, *-n/*-k ősi finnugor helyhatározói esetek (ragjainak), az -l helyhatározó ragból létrehozott elemekhez való hozzáadásával keletkezett.”*

Korhonen azután megjegyzi, hogy a permi-finnben vannak más korból eredő, egyéb esetragok, melyek a feltételezett közös esetrendszer elemit tartalmazzák. Hozzá hasonlóan Sinor (1961, 177) is rámutat a várt adessivusi eset hiányára a cseremiszen, és az egész paradigma hiányára a mordvinban és a lappban. A szerző szerint mindez azt jelzi, hogy ezek a végződéses nem közös örök-

ség részei; helyett „*párhuzamos, de önálló fejlődés*” példái.

Szétválás (elágazás) által létrehozott, összetett esetragok az altaji nyelvekben és a jukagírban is találhatók. Sinor (1961, 176f) bemutatja, hogy az uráli és az altaji nyelvekben egyes összetett, elágazó esetragok hogyan „*mutatnak teljes párhuzamosságot*”. Például a párhuzamos finn, cseremiszi, mongol és tunguz *-ksi, -g-si, -ki* directivus/lativus/translativusi összetett ragokban „*rokon, mégis önálló fejleményeket*” láthatunk (Sinor idézett műve szerint), amelyek létrehozták a hasonló morfémák kialakulását a hangtanilag és feladatukat illetően hasonló elemek egyesítéséből, de eltérő sorrendbe állítva azokat; az **-s* lativus/illativust és a **-k* lativust, (lásd a III. Függelék 8. és 9. pontját); vessük össze például a finn *tulla iloise-k-si* ’boldoggá válni’ szerkezettel. Ugyancsak a szerző szerint, a párhuzamosság még feltűnőbb, ha figyelembe vesszük, hogy ezek a nyelvek földrajzilag nagyon távol vannak egymástól, s így a kapcsolatból adódó kölcsönhatás valószínűtlen. Az is nagyon szembeötlő, hogy a translativusi *-k-si* stb. ugyanazt a feladatot tölti be az összes szóbanforgó nyelvben.

8.3.2. Nyelvtani eszközzé válás útján létrejött másodlagos esetragok

Az efféle esetragok (és/vagy ezekkel összefüggő névutók) majdnem minden uráli nyelvben jelen vannak. Olyan finn nyelvekben is megtalálhatók, mint a cseremiszi (Kangasmaa-Minn 1998, 227; Driussi 1996; Hajdú 2000, 263), a moksa mordvin (Zaicz 1998, 204) és a lapp (Korhoneo 1979/96, 169; lásd még Sebeok 1946), ahol, mint láttuk, az elágazás módszerét mint az új esetragok létrehozásának kedvelt eszközt alkalmazták. Ezek azonban különösen jól adatollak, szerkezetükben világosak és tisztán megfigyelhetők a vogulban (Keresztes 1998, 416; Lämola 1963), egyes szamojéd nyelvekben, az ómagyarban és az osztjákban.

A névutók és a kapcsolódó esetragok kialakulásának ideje az uráli nyelvekben meglehetősen „*késői*” (hogy Korhonen meghatározását használjuk 1982/96, 208). Más szóval, ezek az esetragok nem valamikor az írás nélküli múltban keletkeztek. Ellenkezőleg, némelyik egészen legutóbb, a történelmi időkben alakult ki, míg

néhány másik tulajdonképpen ma is alakulóban van. Úgy vélem, hogy ez fontos tényező, melyet meg kell magyarázni, ha támogatjuk az uráli család nagy régiségének tételét. Azonban e téma megfelelő kutatása és lehetséges következményei az uráli tanulmányokra, kívül esik e könyv hatáskörén; ezért csupán némi töprengésre korlátozom magam a fejezet végén.

A nyelvtani eszközzé válás a nyelvekben általános jelenség, és a fejlődés (nyilvánvalóan) szabályos, folyamatos, visszafordíthatatlan szakaszain keresztül valósul meg (Vincent 1980; Traugott & Heine 1991; Lass 1997, 267-70; Hopper & Traugott 1993, 1) az eredeti főnév hangtani alakjának folyamatos mérséklése/egyszerűsödése; 2) sajátos jelentéstartalmának el vesztése; 3) és (végül) toldalékká válás. Ezeket a szakaszokat bizonyos uráli nyelvekből vissza lehet nyerni.

8.3.2.1 A nyelvtani eszközzé válás példái az osztjákban és néhány más uráli nyelvben

A főnevek névutókká válásának folyamata ma nyilvánvalóan még a fejlődési pálya első és második szakasza között van az osztjákban. Ahogy Abondolo mondja (1998c, 367), a névutók

„... valójában a főnevek hiányos ragozási mintákkal és megoszlással. Némelyiknek csak egy alakja van, megkövesedett, szinkron szempontból elhomályosult alaktannal, például a lényegileg lativusi моңа 'ameddig'. A legtöbb azonban legalább egy, és rendszerint két vagy több szinkron szempontból tagolható helyi rag hozzáillesztésével fordul elő, például a lativusi пийр-аа 'mögé': locativusi пийр-на. 'mögött, után'. Talán lehetetlen éles határt vonni a névutók osztálya köré, mivel sok főnév tud alkalmi névutói szerkezetbe bocsátkozni.”

Hasonlóképpen Gulya szerint (1966, 90-91);

„[a névutók] olyan főnevek, melyek – általánosabb jelentés tartományuk miatt (például 'időköz', 'hosszúság', 'valaminek a belseje' stb.) alkalmasak bizonyos általánosabb kapcsolatok kifejezésére. A névutók két nagy csoportot képeznek: az egyik csoport a valódi névutókat

tartalmazza (rég megkövesedett ragozott szavak, melyeket ma csak névutókként használnak); b) a másik csoport olyan főneveket tartalmaz, melyeket névutókként használnak vagy használhatnak (névutók, melyeknek eredeti főnévi jellegzetessége megmaradt). Lehetetlen szigorú határvonalat húzni a két csoport közé.”

A következő mondatban a valódi névutókra¹¹ hozunk példát (a szöveg Gulya 1966, 91-ből):

- (8.1) tom puɣal močət mənləm
 az falu ameddig menni fogok
 'addig a faluig fogok menni'

A következő mondatok a névutóként használt főnevek alapvető viselkedését szemléltetik (Gulya Ib] csoportja). A névutói funkcióban használt főnév, mint bármely' közönséges főnév rag nélkül vagy ragozva is megjelenhet. Ebben az utóbbi esetben a ragozás történhet birtokos névmással a (8.2.) szerint, esetraggal (rendszerint elsődleges helyi esetraggal), a (8.3.) szerint, vagy mindkettővel a (8.4.) szerint. Amint a példákból nyilvánvaló, a névutók kialakításának szöveggörnyezete egy genitivusi/possessivusi szerkezet (a szövegek Gulya 1966, 92-ből):

- (8.2) nŋ möyl-ən kojɿ jŋwəl?
 te oldal-tiéd kijön
 'ki jön helyetted?'
- (8.3) löɣ kat kas-nə laɿ wəl
 Ő ház tér=mögött-loc áll
 'a ház mögött áll'
- (8.4) löɣ y möyl-əl-ä äɿj-l jŋs
 ő oldal-övé-lat. idősebb=fivér-övé jött
 'bátyja jött helyette'

Ezeket a főneveket/névutókat melléknévi igenevekkel kap-

¹¹ Figyeljük meg, hogy a mostani elemzéshez nem fontos szavaknak nem adom meg a tagolását.

csolatban is használják mellékmondatok képzésére. A következő mondatban a 'menni' ige *-mä* befejezett melléknévi igenévi morfémmal és *-l* 3. sz. birtokos raggal van ellátva. Az egész névszósított igei csoport viszont egy főnév/névutóval együtt jelenik meg, mely a: *piir-nə* 'tér-loc. után' helyi esetragját kapja meg (a szöveg Guly-a 1966, 93-ból):

- (8.5) *löy mən-mä-l piir-nə, mä ätʃ-m jös*
ő megy-befm.i-ö, 'é térloc. én idősebb=fivér-enyém jött
'miután elment, a bátyám jött'

A zürjén (komi) másik olyan nyelv, amelyik egyértelmű bizonyítékot szolgáltat a névutók és esetragok képzésének eljárásához (Wichmann & Uotila 1942; Baker 1985, 167; Hausenberg 1998). Például Baker szerint (1985, 167)

*„A din- morfémt tartalmazó névutó sorozat a din főnévből származik, melyet még mindig, 'a fa bunkós vége' eredeti jelentéssel használnak a nyelvben E lexéma eredete viszont az ősz-finnugor *tiŋe vagy *tüŋe, ugyanazzal a jelentéssel; vö. a finn tyvi 'a fa töve'... ez hozta létre a magyar –tól/től ablativust (névutói eset) ... és a mordvin -ńďi dativust.”*

Azután a szerző azt állítja (170-172), hogy:

„nincs olyan készregyártott ismérv, mellyel egy elemet határozottan esetragnak vagy névutónak lehet ítélni. Ilyen próbakőre gyakran nincs szükség, mivel, hála az általános irányelvek sokaságának, sok szóalak egyedi osztályba tartozása nyilvánvaló. Így például az inessivusi -in nyilvánvalóan esetrag, a darin alak vitathatatlanul névutó. Azonban léteznek határesetek. a komi esetek és névutók közötti funkcionális elkülönülés valójában nem nagy.”

Figyeljük meg, hogy – az UEW 523 szerint a finnugor **tiŋe* (**tüŋe*) gyöknek, melyből a finn *tyvila* magy. *tő* (accusativus *töve-t*) / a zürjén *din, dŋn* stb. (és a kapcsolódó névutók/esetragok) származik, az altaji és a paleo-szibériai nyelvekben párhuzamai

vannak; vessük össze vele például a türk **töŋ* 'egy fatörzs', a kor. *tunġ* 'egy bot, fa töve' stb. szavakat.

A finnben nem nagyon van nyoma a nyelvtani eszközzé válás útján képzett ragoknak, bár van néhány névutó, melyek csak nemrég alakultak olyan korábbi főnevekből, mint a *faka-na* és *luo-ta*. Vessük össze a *koda-n raka-na* 'kunyhó-gen. hátul-ban', azaz 'a kunyhó mögött', *venee-n luo-ta* 'csónak-gen. jelenlétből', azaz 'a csónakból' stb. (Campbell 1990b). Azonban vannak példái a folyamatnak az észten, ahol a comitativusi eset grammatikalizációja a 17. század óta jól adatolt a szövegekben).¹²

Ami a névutók és a kapcsolódó esetragok képzését illeti a szamojéd nyelvekben, lásd pl. Salminent (1998, 540) a jurák szamojéd (/nyenyec) és Simoncsicsot (1998, 590) a kamasz szamojéd végett.

8.3.2.2. Nyelvtani eszközzé válás a magyarban

A mai magyarban a főnevek névutókká és a névutók esetvégződésekké (ragokká) való átalakulásának folyamata alapvetően teljesen végbement. Azonban nyilvánvaló bizonyítéka van annak, hogy a folyamat az újabb, történelmi időkben zajlott le, mivel a legrégebb magyar szövegek gyönyörűen megőrizték. Ezen újabb keletű megvalósulás következményeként, még a mai magyarban is van néhány osztják típusú, „*áttetsző*” névutó, bár legtöbbjük eredeti szerkezete mára „*átlátszatlan*” vált

A magyar névutókat rendszeren elsődleges esetragokkal és (ha szükséges) birtokos ragokkal szerkesztik, mint más uráli nyelvekben (lásd az előző részben az osztják példákat). A következő példák az „*átlátszatlan*” névutók esetei, mivel a főneveknek, melyekből képezték őket, már nincs önálló státusuk, vagyis mint ilyenek nem léteznek a magyar szókincsben és csak kikövetkeztetni lehet őket.

(8.6) *ala-tt, al-á, aló-l* (< ő.-u. **ala* '[valami] alatti tér'; lásd a [4.8] példát). Itt *-t* ~ *-tt* a locativus, *-á* a lativus (lásd a III.

Függelék 8 pontját) és *-l* az ablativus ragja.

(8.7) *mögö-tt, mög-é, mögü-l*. Mint az előző példában, a névutóvá

¹² Urmas Sutrop, személyes közlés.

- vált főnév már nem létezik független főnévként, de eredetét helyreállíthatónak tekintik feltételezik, hogy a f-u **mija* (**müja*) '(valami) mögötti tér' (UEW 276) alakból származik. Azon kevés névutó közül, melyeknek az eredeti főneve még önálló főnévként létezik, tekintsük a következőket
- (8.8) *közö-tt, köz-é, közü-l*. A megfelelő főnév a *köz*, melyet a f-u. **kit3* (*küt3*) alakban rekonstruált az UEW 163.
- (8.9) *melle-tt, mell-é, mellő-l*. Itt a megfelelő főnév a *mell*, ami az UEW 267 szerint feltételezhetően a f-u. **mälke* (**mälje*)-re megy vissza (tárgyalását lásd lejjebb¹³).
- (8.10) *belé* stb. (melyre lásd alább); a megfelelő főnév a *bél* (hajdú 2000, 263).

A magyar esetrendszer teljesen kialakult, bár néhány végződés még ma is kialakulóban van.¹⁴ Ahogy előrebocsátottuk, a főnévből/névutóból esetraggá válás folyamata az újabb, történelmi időkben ment végbe, és a legrégebb magyar szövegek megőrzik. A 8.5 táblázatban bemutatott, a *Halotti beszédből*; származó példák magukért beszélnek: „*térbeli típusú főnévből*” származnak az összetett esetragok, egyszerű esetragokkal és (esetleg) birtokos ragokkal ellátva. Ez a térbeli tanév viszont be van illesztve egy genitivusi/birtokragos szerkezetbe (Molnár & Simon [1977, 27] kiadásából; Lásd még Imre [1972, 333-34] és [1988, 433]; Sauvageot [1971, 66-68]) Az (1)-(5) példákban a közönséges *bél* főnévvel találkozunk vagy névutói szerepkörben a (3)-(5)-ben, vagy esteragként az (1)-(2)-ben. Névutóként, majd esetragként, a *bél* egyszerű, helyhatározói ragokkal: az *-n* ragos locativussal (< **-n* superessivusként); az *-é* ragos lativussal (lásd a III. Függelék¹⁵ 8 pontját), és az *-l* ragos ablativussal szabályosan van szer-

¹³ Figyeljük meg, hogy a magy. *-ll-* gondot jelent; talán az **-lk-* > **-ly-*n át alakult ki. Figyeljük meg az egyenértékű juk. *melut*-ot is.

¹⁴ A magyarban viszonylag későn, több mint tíz esetrag alakult ki névutós szerkezetekből, mások pedig még most alakulnak, mint pl. a *-kor* időrag, ahogy a magánhangzó-illeszkedés hiánya mutatja: *hat-kor*; *öt-kor* stb.

¹⁵ Vessük össze a mai magyar *belé*, *belé-m*, *belé-d* stb. Figyeljük meg azt is, hogy a *bele* igekötőként is használható, mely a 'mozgás, behatolás valami-be' képzetét adja, mint a *beleesett a kútba* kifejezésben, ahol a 'mozgás bele' fogalom gyakorlatilag kétszer van kifejezve, egyszer a *bele* igei össze-

kesztve. Főleg a *-be/-e* alakot magyarázzák úgy, mint a *bél* szónak a magyar lativusi *-é* *-vel*¹⁶ történő ragozását. Ezek a *bél* főnevet tartalmazó szerkezetek ([1]-[5] példák) világosan mutatják a főnév/névutóból esetragokká történő átalakulást. Valójában az első két példában az esetragokat a 'valaminek a belsejében' jelentéssel, már a mai formájukban látjuk (ahogy a mai magyarral való összehasonlítás mutatja).

ó-magyar		mai magyar
1) <i>gimilc-be-n</i>	>	<i>gyümölcs-ben</i>
2) <i>miloc-be-n</i>	>	<i>malaszt-ban</i>
3) <i>vilag-bel-e</i>	>	<i>világ-ba</i>
4) <i>uruzag-bel-e</i>	>	<i>ország-ba</i>
5) <i>timnuce-bel-ev-l</i>	>	<i>tömlőc-ből</i>
6) <i>gimilcic-tu-l</i> (~ <i>-tv-l</i>)	>	<i>gyümölcs-től</i>
7) <i>uro-m-chuz</i>	>	<i>ura-m-hoz</i>

8.5. táblázat Esetragok képzése névutókból az ó-magyarban

A (3)-(5) példákban még nem ez az eset, ahol a *bél* semmiféle egyszerűsödésen vagy hangtani alakváltozáson nem ment keresztül, ahogy később, a mai magyarban történik. Más szóval, e példákban adatolva látjuk a mai *-ba* ~ *-be* < *~bele* (a [3]-[4] példák) kialakulásában, és a *-ból* ~ *-ből* < *-bel-ev-l* (az [5])¹⁷ példa) kialakulásában a közbülső állapotot. De nem így látjuk a *-ban* ~ *-ben* esetében, amelyik úgy lenne adatolva, ha **-bele-n* lenne (Korhonen 1981/96, 200).

Nyilvánvaló, hogy a *miloszt-ben*, *vilag-bele*, *uruzag-bele* szavakban a névutó/rag nem követi a hangrendet. Ez viszont azt jelenti, hogy az elem még nem vesztette el teljesen önállóságát, bár ahogyan írva van – az öt megelőző főnévhez ragasztva –, az azt a látszatot kelti, hogy a toldalékká válás folyamata valahogyan már elkezdődött. Ez a tény még meghatározóbbá válik, ha figye-

tevő által, egyszer pedig az ebből származó *-ba* rag által.

¹⁶ Vessük össze a mai magyar *belőle-m*, *belőle-d*, *belől-e* stb. alakokkal.

¹⁷ Figyeljük meg az *-ev-* hosszú magánhangzót ebben a névutóban, mely talán a birtokosrag jelenlétét jelzi.

lembe vesszük, hogy az erre az időszakra már teljesen kialakult alaktani elemek, engedelmeskednek a magánhangzó illeszkedésnek, amint a következő, ismét a *Halotti beszédből* vett példákön látjuk: *ovdo-ni-a* 'oldint~birt. esz.3 az ő oldása' vö *ket-ni-e* 'köt-inf.-birt. esz.3 az ő kötése'.

A (6) példában a *tul* alak (> mai magy. *-tól ~ -től*) már teljes mértékben esetrág, melynek eredeti főnév/névutóját nem lehet visszakeresni az etimológiai szótár segítségével. Feltételezhetően a f-u. **tiŋe* (**tüŋe*) '(fa)gyökér, alap, törzs'-ből származik, amely a finn *tyvi*-t és a magy. *tő*-t adja (acc. *töve*-t), és amely a zürjénben és a mordvinban is névutó/esetrággá vált (ahogy az előző részben megtárgyaltuk).

A (7) példában a *-chuz*, ami megfelel a mai magyar *-hoz ~ -hez ~ -höz*-nek, teljesen elvesztette eredeti névszói és korabeli névutói szerepét, hogy kizárólag esetrággá váljon. Az eredeti főnevet ő-ug. **kućz* 'v.mi mellett, közelében lévő tér' alakban következtették ki (UEW 857; lásd lent)

A névutók/esetrágok fent leírt helyzetét két tény erősíti meg: (a) bizonyos érdekes ingadozás az írott alakokban, melyek ugyanabban (és más) régi szövegben találhatók; és (b) a szótó „*alakja*”, melyhez hozzá fűződnek. Ami az (a) pontot illeti, a *Halotti beszédben* a következő írott alakokat találjuk: *muga nec* 'magának', a *halalnec* (*halal-nec*) 'halálnak', ismét magánhangzó illeszkedés nélkül Hasonlóképpen a tihanyi apátság alapító levelében találjuk a *rea* névutót (a mai magyar *-ra ~ -re*), a legtöbb esetben külön írva, de esetenként hozzá is toldva az előtte álló elemhez, amint lent mutatjuk (az [a] példák ó-magyarok, a [b]-ben lévők a megfelelő mai alakok; Molnár & Simon kiadásából [1977, 17-18])

(8.11) a Feheruuaru rea meneh hodu utu rea

(8.11) b Fehérvár-ra menő had(i) út-ra

(8.12) a bukurea

(8.12) b bokor-ra

Ami a (b) pontot illeti, Sauvageot (1971, 144) megjegyzi, hogy azok az esetrágok, melyek egy eredeti főnév/névutó ragozá-

sából (illesztéséből) származnak, a szó mássalhangzói és nem magánhangzói tövéhez vannak hozzákapcsolva. Például, adott a *ház* szó, többes száma *háza-k*, tárgyesete *háza-t*. Ha azonban hely (határozó) i eset(ragot) kapcsolunk hozzá, akkor a *tő* mássalhangzóivá válik *házon*, *ház-ban*, *ház-ba*, *ház-ból* stb. Ez azt mutatja, hogy a helyragok (de nem a már nyelvtani eszközzé vált toldalékok) hozzáragasztása, a végső *tő*magánhangzó elvesztése után valósul meg. Ez a folyamat viszont meglehetősen újkeletű, mivel a legkorábbi nyelvemlékekben a végmagánhangzók még ott állnak tanúként, ahogy maga az *utu rea* mutatja (lásd még a 45.5. részt).

A *Halotti beszéd* után kb. egy évszázaddal alkotott szövegben, az *Ómagyar Mária-siralomban*¹⁸, a magánhangzó harmónia teljesen működőképesnek tűnik, például a *virag-nac* (virág-nak) alakból ítélve. Azonban, ahogy a következőkben látjuk, még mindig meg lehet találni a *-beleul* alakot, mellyel először a *Halotti beszéd*ben akadtunk össze (eredeti szöveg a (8.13 a)-ban, a mai változat a (8.13 b)-ben; a szöveg Imrétől való [1972, 334]):

(8.13) a bu-a-beleul kyniuhhad

(8.13) b. bú-já-ból kinyújsad (=kihúzzad)

Ez arról értesít bennünket, hogy a nyelvtani eszközzé válás folyamata és a főneveknek névutókká, illetve a névutóknak ragozási alakítása még zajlik a 12. és 14. század között. Ez valóban „*késői*” időrend, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a tankönyvek az ős-ugor szétválását ős-obi-ugorra és ős-magyarra, valamikor a Kr. e. I. évezred kezdetére becsülik, ha nem korábbra. Ezért arra következtethetnénk, hogy legalább két évezredbe telt, ha nem tovább, hogy a névutók és esetragok, majd végül a ragozás kialakuljon a magyarban.

E rész befejezéseként felhívnom az olvasó figyelmét a következő két tényezőre, melyek a nyelvek közötti rokonság megállá-

¹⁸ Az *Ómagyar Mária-siralom* a legrégebb magyar vers 1300 körüli évekből. Észak-Olaszországból származó kódexben maradt fenn, és egy, a középkori himnuszirodalomhoz tartozó versnek, a *Planctus Sanctae Mariae-nak* többé-kevésbé szabad fordítása. A szerző és/vagy másoló a bolognai egyetemen tanuló magyar barát lehetett.

pítása céljából fontosak lehetnek (amint itt tárgyaljuk).

Ahogy említettem, az uráli névutói szerkezetek eredetileg birtokos (genitivus v. birt. ragos) szerkezetek voltak. Ez egyértelmű a bemutatott (8.2)-(8.4) példákból és a 85 táblázatból. Egy másik példát véve, a mai magyar *ház-tól* névszói kifejezés, egy ősi **hazu tüwü-l* alakból származik ('ház [övé]tő-től a ház tövé-től') (lásd a [6] példát a 8.5 táblázatban és a rávonatkozó tárgyalást). Az ilyen típusú szerkezetekben 'a térbeli viszonyt kifejező főnév' (ez esetben a 'tő' kifejezés) jelenti a névszói csoport főtagját.

Másodszor, a főnevek névutókká és a névutók válása a türken is jól adatolt és világos. A mondattani szerkezet, melyben a grammatikalizáció végbement, megegyezik az uráli nyelvekével vagyis egy birtokos szerkezet, benne a „*főtag*” szerepét betöltő „*térbeli főnévvel*”. Ebből a birtokosraggal és egyszerű esetraggal ellátott főnévből lesz a névutó/összetett esetrag (néhány példát lásd Johanson [1998, 112-13])

8.3.3. Az esetragok és birtokos személyragok fordított sorrendje

Ebben a részben egy olyan tárgyat szeretnék megvitatni, amely fontos lehet ahhoz, hogy megértsük az alaktan eredetét és természetét az uráli nyelvekben, bár elsőre kissé mellékesnek tűnhet: az eset- és birtokosragok fordított sorrendjének kérdése, amikor együtt vannak jelen ugyanabban a névszói csoportban

E ragoknak a fordított sorrendje nyelvről nyelvre változhat, miközben mindkét ellentétes sorrend ugyanabban a nyelvben megtalálható¹⁹. A finnben például a sorrend mindig esetrag birtokosrag: *yštava-lle-ni* 'barát-nak-enyém, barátomnak'. Ez a sorrend található a balti-finnben, a mordvinban, a legtöbb számojéd nyelvben és a lappban, míg az ugor nyelvekben a sorrend²⁰ alapvetően fordított, birtokrag esetrag érdekes változatokkal, melyekkel a továbbiakban foglalkozunk.

A mai magyar a birtokrag esetrag sorrendet használja a név-

¹⁹ Ugyanígy ingadozás figyelhető meg az altaji nyelvekben is: a türk nyelvekben a sorrend: birtokosrag → esetrag, de a mongolban és a tunguzban: esetrag → birtokosrag.

szói csoportban: *burát-om-nak*, de a névutói szókapcsolatban a fordított sorrendet *köz-t-ük* (~*közö-tt-ük*) köz-loc.t.sz. 3. (lásd a megfelelő névutót a [8.8]-ban). Vessük össze a *melle-tt-em* mell-loc.enyém stb.vel. Ha a *mell* nem névutóként, hanem rendes főnévként szerepel akkor az ellenkező sorrendet alkalmazzák, melyet tanév esetében a szabály megkövetel, vagyis *mell-em-ben* 'mell-enyém-loc'. Az utolsó esetben a locativus rag *nem* az „*el-sődleges*”, egyszerű *t* (véltetően az ő.u. **t* -ből), hanem másodlagos, összetett rag: *-ban* ~ *-ben*, melynek képzését a 8.5 táblázaton mutattuk be.

A permi nyelvekben és a cseremiszenben mindkét sorrend megtalálható, „*alkalmanként mint alternatívok*” (Comrie 1980, 81; Hajdú 1983, 105).

A legtöbb osztják nyelvjárásban, a névszói és a névutói csoportban a sorrend a magyar névszói szerkezetekhez hasonló: birtokrag esetrag. Vessük össze a két osztják és magyar azonos jelentésű és felépítésű szerkezetet, a bennük foglalt fő. **kítz* (**kütz*) alakból származó névutóval melynek magyar párhuzamával már találkoztunk (a [8.8] példában):

- (8.14) oszt. *köt-iin-na* 'köz-2 dual-loc. kettőtök között' (Abondolo 1998c, 367) vö. a magy. *köz-t(e)-tek* 'köz-loc.t.sz.2:(A szerző angol fordítása: „*kettőtök között*” – A ford. megj.). Az izomorfizmus a birtokos és az esetragok fordított sorrendjének kivételével tökéletes.

Másrésről az egyéb osztják nyelvjárásban van néhány, általában régebbinek tekintett névutó, mely a fordított sorrendet képviseli a fenti *köt-iin-na* alakhoz képest, vagyis azt, ami a magyar névutói szókapcsolatokban található (Abondolo²⁰ 1998c, 368):

- (8.15) a Szinja osztják *naŋ xoš-aj-ən* 'te tér=mellett-lat.-e.sz. 2., melléd', ez izomorf és szinonim a magyar *hozz-á-d* 'tér=mellett-lat.-e.sz. 2: (Ez természetesen nem igaz. – A ford. megj.)

²⁰ Az osztják példa Abondolótól van, de itt nem követtem a szerző palatális hangátírását.

Számtalan magyarázat született e (nyilvánvalóan?) véletlen váltakozással kapcsolatban. Honti szerint például (1995b, 78; lásd még 1997)

„Die relative Abfolge der Kasus- und Possessivsuffixe war höchstwahrscheinlich von Natur der Kasusuffixe abhängig: die grammatischen Kasus traten hinter den Possessivsuffixen auf (PxCx), die nicht-grammatischen standen vor den Possessivsuffixen (CxPx) „

Lásd még Luutonent (1997) és Künnapot (1998b). Az alapvető elképzelés itt az, hogy például a genitivus és accusativus nyelvtani esetekkel kapcsolatban birtokos esetrag az eredeti sorrend, de a helyi és határozói esetekkel kapcsolatban fordított: esetrag birtokos a sorrend. Azonban az új, általában határozói, helyi jelentéssel bíró esetragok képzése a nyelvtani eszközzé válás útján feltehetőleg széttörte ezt az eredeti mintát. E nézet szerint ezek az új esetragok, hozzáragasztva a szóhoz, természetesen az alakzat végén foglaltak helyet; ez a folyamat a birtokrag esetrag sorrendet eredményezte, amely eredetileg csak a (tisztán) nyelvtani esetekre volt jellemző. Ez az új sorrend később bizonyos nyelvekben általánossá vált és magában foglalta az egész paradigmát, így idézve elő a megfigyelt váltakozásokat.

Comrie (1980,83) azonban Tauli (1966, 119) javaslatait követve, az ellentétes értelmű forgatókönyv mellett érvel. Állítja, hogy az esetrag birtokos sorrend a régebbi, a birtokos esetrag sorrend pedig újítás. Ezt a következőkre alapozza 1) az uráli esetragok nagyon „*eltérő történelmi korokból*” valók, egyesek az ősuráliig mennek vissza, mások pedig nyelvhez kötődő újításokból származnak, főképpen a főneveknek névutókká, majd azután ragokká történő átalakulásából; és 2) mivel a névutók különböznek a ragoktól azáltal, hogy különálló szavak, ahol egy névutó esetraggá alakul, ott fordul elő a korábbi főnévi szótőbirtokrag névutó sorrend; ebben az esetben a főnévi szótő és a birtokrag önállószt képez. A (legtöbb) balti-finn nyelvben, ahol az esetragok nagy többségét elágazással képezték, az esetrag birtokrag sorrendet találjuk, míg az olyan nyelvekben, mint a magyar, ahol az esetragok képzésének fő forrása a névutók nyelvtani eszközzé válása volt, a

várákozásnak megfelelően a birtokrag esetrag sorrendet találjuk, amely egy korábbi birtokrag névutó sorrendet tükröz.

Azonban, ahogy maga Comrie rámutat (uo.), léteznek az ő vizsgálatának ellentmondó nyelvi adatok. Például a cseremiszb en a várákzással ellentétben az accusativus és genitivussal kapcsolatban, melyek elsődleges esetragok, a birtokrag esetrag sorrendet találjuk. Az m. mordvinban hasonlóképpen a birtokos-genitivus sorrendet találjuk. A cseremiszb en és a vogulban létezik a főnevek, birtokos ragok és névutók összekapcsolása, ahol a birtokragot tetszés szerint inkább a névutóhoz ragasztják, mint a főnévhez. Továbbá a permi nyelvekben és a cseremiszb en mindkét sorrend megtalálható, esetenként alternatívaként.

Az ellenérvek e listájához hozzátehetjük mindkét fenti sorrend együttes létezését az osztják névutói csoportokban, amint a (8.14) és (8.15) példákban bemutattuk.

Ahogy látható, nincs meggyőző magyarázat a birtokos és esetragok fent leírt, különböző sorrendben való megjelenését illetően.

Az igazság valójában az, hogy nincs következetesség vagy bármiféle sablon egyik vagy másik sorrend használatát illetően. Más szóval, e ragok összekapcsolása egyszerűen pusztán véletlen, ugyanúgy, ahogy véletlennek tűnik az egyéb, e könyvben vizsgált alaktani elemek eloszlása is. Ezt a magyarázatot, eltekintve attól, hogy egyszerű és nem mond ellent az adatoknak, az ó-magyar *köz-* névutó viselkedése is alátámasztja, ahogy a *Halotti beszédből* vett következő példában bemutatjuk (a latin szöveget is közöljük):

(8.16) a. w rzentii ef unuttei cuzi-c-un

(8.16) b. suos sanctos et electos inter
inter sanctos et electo, suos

Itt a *cuzi-c-un* névutó (szó szerint 'köz-övék-loc.), a mai magyarban *köz-ük-ön-nek* hangzása (Souvageot 1971, 146), ha létezne ilyen alakban, a létező *köz-t-ük* (~ *közö-tt-ük*) helyett; e tekintetben lásd a (8.8) és (8.14) példákat.

Gyakorlatilag a *cuzi-c-un* névszói szókapcsolat két érdekes

jelenséget mutat:

- a locativus nem a *-t—tt*, melyet rendszeren a névutói szókapcsolatokban használnak (emlékezzünk: *melle-tt-em*, *mögö-tt-em*, *elő-tt-em* stb; lásd még a [8,8] és [8,9] példákat), hanem a másik (feltehetően ős-uráli) locativus rag, az *-n*, melyet a *-ba-n ~ -be-n* összetett ragban találtunk (lásd 8.5 táblázatot)
- az esetrag és birtokosrag sorrendje megfordul ahhoz képest, amit a magyar névutói szókapcsolatokban rendszeren találunk, vagyis: először jön a többessz. 3. sz birtokos *-c-* (olvasd *-[ü/k]*) majd azután jön az *-ön* helyi esetrag. Itt újra találkozunk azzal az indokolatlan váltakozással, amellyel az osztják nyelvjárásokban kerültünk szembe: emlékezzünk a két egyenértékű alakra, a *köt-iin-nə* 'köz-dual. 2. sz.-loc, kettőjük között' szemben a *χos-aj-ən* 't; r=mellett lat egyessz 2. sz. melletted felé' alakkal (lásd meg a [8.14], ill. [8.15] példákat).

E példák azt mutatják, hogy a véletlenszerű eloszlás nemcsak a ragok fordított sorrendjéig terjedhet azonos típusú szókapcsolatokban, hanem az adott esetragok kiválasztásáig is.

E rész befejezéséként jegyezzük meg, hogy a különféle ragok fordított sorrendjében hasonló ingadozások jelentkeznek a türk nyelvekben is. Ezt szemléltetik például a többes szám birtoklás esetragok együttesének különböző sorrendjei, amint az a csuvasban és más türk nyelvekben található (részletekért lásd Clark [1998, 434]).

8.4. ALAKTANI MEGFELELÉSEK A SZAMOJÉD ÉS A JUKAGÍR KÖZÖTT

Már a 6. fejezetben említettük, hogy az irodalomban szó- és alaktani összefüggéseket ismertek fel a jukagír és az uráli nyelvek, nevezetesen a jukagír és a szamojéd között, mi pedig megvizsgáltuk a szótani összefüggéseket (6.4. rész). Itt az azonosított alaktani összefüggéseknek csak egy szempontját fogom tárgyalni, az esetrendszert, mivel e könyv keretei között e terület összetett vizsgálata lehetetlen volna (lásd például Hegedűs 1988, Audova

1996 és Klesment 1996).

8.4.1. Az esetrendszer

Az (északi) szamojéd és a jukagír esetrendszere nagyon hasonlónak tűnik (Collinder 1940; 1955; 1965a; Harms 1977; Sauvageot 1969, 348; Rédei 1999a; Hajdú 1953). Például Collinder (1965a, 30) ezt mondja:

„Esetrendszerében az összes finnugor nyelv jobban eltér a szamojédtól, mint a jukagír.”

Mint már a 8.3.1. részben tárgyaltuk, a szamojédban helyi esetek két sorozata létezik, egy egyszerű és egy összetett (elágazással képzett), attól függően, hogy milyen szófajhoz kapcsolódnak. Az egyszerű ragok csoportját határozószókkal és névutókkal használják. Az összetett ragokat főnevek mellett használják, és ezeket a *-*k0-* és *-nt0-* elemek hozzacsatolásával képezik. A jukagír is a ragok két csoportjával rendelkezik, az egyszerű és az összetettekkel, ugyancsak annak függvényében, hogy milyen szófajhoz kapcsolódnak. Az összetett végződés a szamojédhoz hasonlóan elágazás (leválás) útján képződnek. Itt a hozzákapcsolódó elem a **-ka-*, melyet általában az ő.u. (pro-)lat. **-ka-*-val hoznak összefüggésbe (lásd a III. függelék 8. pontját). A jelentősebb szamojéd és jukagír közös (rekonstruált) esetvégzódéseket a 8.6 táblázat mutatja.

	Ős-szamojéd	Jukagír
Loc.	<i>*-n(V)</i>	<i>-ya ~ -qa</i> (főnevek és névmások)/ <i>-ya-ne ~ -ka-ne</i> (főnevek)
Pro.	<i>*-m-n(V)</i>	<i>-n</i> (határozószók, névutók)/ <i>-ya-n ~ -qa-n</i> (főnevek, névmások)
Abl.	<i>*-i(V)</i>	<i>-i</i> (határozószók, névutók)/ <i>-ya-i ~ -qa-i</i> (főnevek, névmások)
Dat./lat.	<i>*-ng</i>	<i>-ni</i> (névmások)/ <i>-ni-ni</i> (főnevek)/ <i>-de ~ -nu-de</i> (határozó)

8.6. táblázat. Párhuzamos esetragok a szamojédban és a jukagírban

A szamojéd esetében csak az egyszerű, elsődleges ragokról számoltam be (Janhunentől átvéve [1988, 469]), a közös toldalékelemek nélkül, mert a kapcsolódás e két elemmel következetesen és szabályosan megy végbe. A jukagír esetében mind az összetett, mind az egyszerű végződésekről beszámoltam, mert meg lehető-

sen következetlenül és „*rendetlenül*” kapcsolódnak össze (Sauvageottól átvéve [1969, 348]; vö. Rédei is [1999a, 10-11]). A locativus, ablativus és prolativus (/prosecutivus) végzések részletekben is megegyeznek a két nyelvben. A másik szembeötlő, párhuzamos jellegzetesség a látszólag azonos hozzákapsolt *-*k(V)* elem használata, bár ennek eloszlása meglehetősen véletlenszerű. A szamojédban például a hozzákapsolt elemet csak a főnevekkel, míg a jukagírban esetenként a főnevekkel és névmásokkal használják. A jukagírban alkalmanként a -*ɣa* ~ -*qa* hozzákapsolt elemet, „*egyszerű*” végződésként is használják, mint a locativusban. A két nyelv esetragjai csak a prolativus és ablativus esetében viselkednek következetes módon: ugyanazokhoz a szófajokhoz (névutók és határozószók) ugyanazokat az -*m-n-(V)* és -*t-(V)* végzéseket, mint „*egyszerű*” végzéseket használják, miközben *-*ka*-val összekapcsolva főnevekhez és névmásokhoz használják. Az alapvetően véletlenszerű eloszlás csak azt jelentheti, hogy a jukagírban az új, összetett végzések képzésének folyamata (az elágazás révén) a szamojédtól függetlenül valósult meg, bár az elágazásban felhasznált szótani anyag azonosnak tűnik. Ez egyáltalán nem különbözik attól, ahogy az urálin belül az elágazó esetvégzéseket képzik, ahogy az előző részben bemutattuk.

8.4.2. Az uráli/jukagír megfelelések hagyományos magyarázata

Az uráli (szamojéd)/jukagír alaktani összefüggéseket hagyományosan vagy a „*genetikai rokonság*”, vagy a „*szoros kapcsolatok*” eredményeként magyarázzák. Azok, akik a „*kölcsönzési*” értelmezését támogatják, azt állítják, hogy a genetikai rokonság tételének ellentmond az uráli és a jukagír alaktani összefüggéseinek szabálytalan jellege. Rédei például (1999a, 11-14) azt állítja, hogy nincs teljes megfelelés hangalakban és funkcióban a különböző közös végzéseket, különösen az esetragokat illetően.

Azonban az ilyen ingadozások nagyon is közönségesnek tekinthetők, mivel ezek a végzések (bár azonos folyamaton keresztül, és azonos szótani anyag felhasználásával képződtek) a szóbanforgó nyelvekben egymástól függetlenül jöttek létre. Va-

lójában az uráli területen is hasonló az eset, ahogy már bőségesen bemutattuk, és még fogjuk is. Továbbá Rédei maga ismeri el, hogy legalább két példa van, ahol a szamojéd ragok és a jukagír ragok teljes megegyezést mutatnak hangalakban és szerepkörben egyaránt (1999a, 13-14):

- (8.17) a. jukagír abl. *-gət -ɣət* szemben a jurák szamojéd abl. *-χad ~ -kad* alakkal;
b. jukagír com. *-ńə(ŋ)*, ami a jurák szamojéd *ńā* 'bajtárs, fi-vér' főnév nominalizált alakja.

Miközben Rédei elismeri ezen, és más végzódések „összetartozásának” lehetőségét („*Ihre Zusammengehörigkeit ist durchaus möglich*”), mégis azt állítja, hogy nem gondolhatunk az „ősi rokonságra” (1999a, 14), hanem csak a szamojédból a jukagírba történő nagyarányú kölcsönzésre, bár ennek az állításnak nincs külön bizonyítéka vagy igazolása.

Egyszerűen ismét azt láthatjuk, hogy e nyelvi területen az összehasonlító módszer alkalmazásával nem lehet perdöntő eredményeket elérni

8.5. NYELVTANI VÉGZŐDÉSEK

A következő részekben az uráli (valamint az altaji) nyelvekben jelenlévő, néhány nyelvtani és szóképzési végzódást fogok vizsgálni. A bizonyítékok áttekintése során arra fogok figyelni, hogy mit tekintenek általában az ős-urálihoz rekonstruálható fő funkcionális, nyelvtani és szóképzési morféimáknak, anélkül, hogy nekilátnék a nyelvtani és szóképzési alaktan²¹ közötti különbség meghatározása nehéz feladatának (lásd például Johanson 1999). Amint látni fogjuk, az egyes végzódések rekonstrukciója, valamint összefüggő nyelvtani paradigmák kikövetkeztetése az uráliban eddig nehéznek bizonyult, ha ugyan nem lehetetlennek.

²¹ Egyes tudósok állítják, hogy a származtatott morféimák közelebb állnak a töhöz, mint a rag morféimák; ezért sokkal ellenállóbbak lehetnek a kölcsönzés folyamatával szemben.

8.5.1 Birtokos és személyes névmási ragok

A 8.7 táblázat (Sinortól 1988, 725) bemutatja a birtokos ragokat az őś-urálira, az őś-türkre és az őś-tunguzra²² (az őś-uráli sorokat lásd Hajdúnál is 1966, 141-43). A rekonstruált ragok egy része teljes egyezést mutat.²³ A táblázatban az egyes nyelvekre és nyelvcsoporthoz bemutatott egységes kép, és a nyilvánvaló párhuzamok ellenére ezek a rekonstrukciók a következő okok miatt nem problémamentesek (ha a hagyományos uráli nyelvek és az összehasonlító módszer keretén belül magyarázzuk).

	Őś-uráli	Őś-türk	Őś-tunguz
Egyes sz.			
1	*-m	*-m	*-m
2	*-t	*-ng	*-t
3	*-s(V)	*-s(V)	*-n
Többes sz.			
1	*-m + többes	*-m + többes	*-m + többes (kizáró)
2	*-t + többes	*-ng + többes	*-t
3	*-s + többes	*-o	*-t

8.7. táblázat. A rekonstruált birtokos/személyes névmási ragok
(Sinor 1988, 725)

Először az a kérdés jelenti a fő problémát, hogy eredetileg mennyire lehetett teljes és következetes a birtokos (és személyes névmási) ragok rendszere az őś-uráliban (Raun 1988b, 560). A birtokos ragok rendszere a mai uráli nyelvekben meglehetősen összetett, és sok eltérést mutat a helyreállított rendszertől. Ez különösen igaz, amikor a birtokos ragok a többes vagy kettős szám végződéseivel együtt jelennek meg, amikor is bonyolult, összetett kapcsolatokba lépnek (melyekből néhányat alább szemléltetünk a kettős szám és a többes szám tárgyalásakor) És ténylegesen nem lehet tisztázni, hogy a többes ragok milyen módon kapcsolódhattak össze a birtokos ragokkal az őś-nyelvben. Továbbá a magyar újra még távolabb helyezi magát a többi uráli nyelvtől. Kulonen (1993, 72) például megfigyeli, hogy a magyar birtokosragok

²² A régi és a klasszikus mongolban, valamint a mandzsuban nincs birtokosrag; ugyanez áll az észtre.

²³ Figyeljük meg, hogy a 3. személynél hozzátettem egy '(V)' jelet Sinor táblázatához, hogy jelezzem a magánhangzót.

rendszere nem közvetlenül a rekonstruált ős-uráli rendszerből származik. Abondolo (1998b, 439) állítja, hogy a magyar birtokos rendszer

„analógikus kiegyenlítődés eredménye lehet, amelyben a ragoknak két, eredetileg egymást kiegészítő sorozatából az egyik vagy a másik részesült előnyben, ahol is az egyik sorozat az egyes, a másik a nem egyes számú birtoklást jelölte.”

Másodszor a birtokos ragokról általában azt állítják, hogy a megfelelő személyes névmásokból fejlődtek ki a nyelvtani eszközé válás útján, de maguknak az ős uráli névmásoknak a rekonstrukciója számos nehézséget támaszt, ahogy később tárgyaljuk.

Harmadszor az ős-uráli egyes szám 3. személyhez rekonstruált **-s(V)* csak részben igazolt. Ez a morféma jelenik meg például a finn *kala-nsa* 'hal-övé' alakban és a legtöbb uráli nyelvben. A magyarban azonban a szóban forgó birtokos rag *-a ~ -e* egyes számban (az ó-magyarban is), mint *hal-a*. Úgy hogy általában feltételezik az **-s-* eltűnését, illetve beolvadását a megelőző magánhangzóba. Hasonlóképpen a rekonstruált ős-uráli ragok várt leképződései nincsenek jelen a vogulban, az osztjákban vagy a szamojédban. A vogul nyelvben egyes számban magánhangzó után *-(t)e* (például *ula-te* 'új-övé'), és minden más esetben csak *-e* áll (Keresztes 1998, 411). Az osztjákban *-(ə)l* van, ha a birtokos és a birtok mind egyes számban állnak²⁴ (Abondolo (1998c, 365); lásd még Gulya (1966, 58) a keleti osztjákhoz, és a (8.4) és (8.5) példákat. Hogy a tényleges vogul és osztják ragokat meg magyarázza, Honti rekonstruált egy eredeti ős-obi-ugor **-(V)e -*-e (V)* morfémat (1988; 1998a, 342). Azonban semmi nem gátol meg bennünket abban a feltételezésben, hogy ezek a vogul és osztják ragok nincsenek kapcsolatban (amint a fent említett egyéb végződések esetében előfordult), mely esetben a vogul *-t-* összetevő az ős-szamojéd **-t(V)* formánssal lehetne azonos (Janhunen 1998, 471). Hasonlítsuk össze az egyes szám 3 jakut *-ta ~ -ty-*vel is

²⁴ Ez valójában leegyszerűsítés: számos végződés van birtokos és a birtok különféle kapcsolódásának megfelelően; lásd még később.

(Menges szerint 1968/95, 114) Bármi is a kapcsolat, ez a szétartás újabb esete az obi-ugor és a magyar között, és a (lehetséges) „vízszintes” összetartás esete az obi-ugor, szamojéd és egy türk nyelv között

Negyedszer a vogul és osztják egyes szám 2. birtokosragok különböznek a magyar és más uráli nyelvékbeliektől; valójában a vogulnak és osztjáknak $-(V)n$ végződése van és nem $-t$, ahogy az ős-urálira rekonstruálták. Vessük össze a magyar *ház-a-d* -at a finn *talo-si* 'ház-tied'-del, a vogul *ula-n* 'új-tied' -del (Keresztes 1998, 411). A $-(V)n$ -re számtalan kapcsolatot javasoltak (lásd például Sinor 1988, 733; Hajdú 1966, 132-33). Ezek között megfontolhatjuk a szamojédbeli $-n$ - formánst. Ahogy Janhunenn mondja (1998, 471):

*„Az uráli ősnyelv szempontjából az egyik legérdekesebb jellegzetesség az, hogy az ős-szamojédban az egyes szám második személy állítmányi végződése *n lehetett, a finnugor legtöbb alágának *-t ragjával szemben.”*

Collinder szerint (1965a, 134) két szó lehetett a 'te' névmás kifejezésére $*-t$ és $*-n$; ezt a kettősséget találjuk a finnségi nyelvekben, az észt, a mordvin, a cseremisz és a permi mutató névmásokban, ahogy a finn *tämä* 'ez' vs *nämä* 'ezek' mutatja. A szerző szerint ez „*talán a expletivizmus esete*” lehetne.

Összegezve az uráli nyelveknek, különösen a többes számmal és a kettősséggel kapcsolatban nagyon különböző birtokragos rendszereik vannak, és az eredetüket nehéz visszavezetni egyetlen, közös forrásra. Ráadásul, még a visszavezethető morféma is (és/vagy morféma összetevői) nehézséget jelentenek. Valójában nincs kétség afelől, hogy az ős-uráliban, az ős-türk. ben és az ős-tunguzban a fontos végzések és/vagy összetevők ugyanazok, nevezetesen: $*-m$, $*-l$, $*-n$ és $*-s$, de viselkedésük és eloszlásuk ellentmondó, hogy ne mondjam zűrzavaros, és bizonyosan nem illenek a rendezett, egyenesvonalú családfamodellbe, legyen az akár csak uráli, akár csak altaji, vagy urál-altaji. Ellenkezőleg, eloszlásuk a "zűrzavar" és "felcserélhetőség" erőteljes benyomását kelti bennünk. A helyzet vizsgálatának jobb módja lenne, ha ezeket a ragokat úgy tekintenénk, mintha egy alapvető, közös eurázsiai készletet képeznének, melynek elemeit véletlenszerűen vá-

lasztják ki és hasznosítják a szóban forgó nyelvek. Nyilvánvalóan annak lehetősége is fennáll, hogy ezek a morféma egyszerű, alapvető fonológiai természetükből adódóan csak véletlenül hasonlók. Ezt részletesen tárgyaljuk a későbbiekben.

Végül, a birtokos ragok az ige személyragjaiként is működnek mind az uráli, mind az altaji nyelvekben (a nyelvtani eszköz-zé válás révén). Az is általánosan elfogadott, hogy mind a birtokos, mind a személyragok képzése függetlenül valósult meg és nem is oly régen a történelmi időkben, mindegyik nyelvben vagy nyelvcsoporthban (Collinder 1960, 308; 1965a, 107; Sinor 1988, 733; Aalto 1969/78,329).

Egyes kutatók szerint a 8.7. táblázatban bemutatott, rekonstruált egyes számú személy- és birtokos ragok kapcsolódnak a következőzített indoeurópai *-m, *-s, *-t ragokhoz.²⁵

8.5.2. Személyes névmások

A személyes névmások paradigmájának rekonstrukciója ismét számos nehézséget támaszt. Ahogy Abondolo mondja (1998, 24):

"Az uráli személyes névmások rekonstrukciója e szófajra jellemző nehézségekkel kerül szembe A számokhoz és rokonsági kifejezésekhez hasonlóan a névmások könnyen lépnek analóg alrendszerbe, melyek engedik a keresztumlautot (?). További nehézség adódik az ős-uráli névmási szótő viszonylag kis méretéből, amely az alaptétel szerint egyszótagú (C)V(C) volt."

Janhunen (1981a, 232) az ős-uráli *mun / ős-permi-finn *mun 'én' ([50] tétel), és az ős-uráli *tun / ős-permi-finn *tun 'te' ([51] tétel) rekonstrukciója közben megjegyzi, hogy ezek az alakok nem maradtak meg az összes mai uráli nyelvben, csak a lappban, a mordvinban és a szamojédban. A többi uráli nyelv, az

²⁵ A birtokos személyragok képzése mint a (legalább az) 1. és 2. személyes névmás nyelvtani eszközzé válásának eredménye, eléggé hétköznapi jelenség a nyelvekben. (Hogy a mienkhez földrajzilag közeli nyelveket idézzünk), megjelenik a kartvéliben, a kamcsatkai-csukcsban és az aleut-eszkimóban, az indoeurópaiakat nem is említve.

ugor és a permi nyelvek a cseremisz, a balti-finn nyelvek és még a déli lapp is más típust mutat: **m3* és **t3*, melyek rendszeren kétszótagú szóként jelennek meg, a származékanyag jelenléte miatt, mint a finn *mina* 'én', és *sina* 'te' szavakban. Más szóval, ezek a (egyes számú) névmások az egész uráli nyelvcsaládot két nagy csoportra osztják a rekonstrukció szempontjából az elől képzett magánhangzót tartalmazó névmási tövek a finnugor szintnél messzebbre nem vezethetők vissza

Kiegészítő szótövek ritkák ebben a szófajban, lévén, hogy csupán néhány uráli nyelvben, a magyarban, a jurák és a jenyiszej szamojédban vannak jelen. Azonban nem nagyon van köztük összefüggés. Vessük össze például a magyar 1. és 2. személyes névmásokat alany- és tárgyesetben: *én* vs *en-ge-m*, *te* vs *té-ge-d*. Fölmerült az, hogy a *-ge-* talán kapcsolatban van a **kit* - **kat* 'arc' szóval, amelyből talán a szamojéd kiegészítő tárgyeset alak származik, de úgy tűnik, hogy ezt semmi nem igazolja (lásd Abondolo [szerk.] 1998, 25-öt további részletekért) Ezeket a kiegészítő alakokat gyakran kapcsolták egyenértékű indoeurópai alakokhoz (Greenberg²⁶ 1996)

A finn és az osztják tárgyesetben a névmások *-l* ragot kapnak (finn *minu-t* cs oszt *miin-t* 'engem'); e rag eredete és lehetséges kapcsolatai számtalan, különféle magyarázatot vonzottak.

²⁶ Greenberg (1996) hivatkozik a kiegészítésnek imént leírt (feltételezett) esetére, hogy alátámassza az eurázsiai család létezését. Állítja, hogy az uráliban található kiegészítés (más néven: kettős vagy járulékos tő) emlékeztet rá, és talán genetikailag rokona az indoeurópai alanye. 1. szem. **eġ(h)om* 'eurázsiai őseinek', amelyik más esetekben *m*-mel kezdődő kiegészítő alakokkal váltakozik. Feltehetően különös jelentőségű a genitivus, melyet általában **mene* alakban rekonstruálnak, s amelynek **men-* tövét bizonyos nyelvekben más alanyesetekre is kiterjesztették. Ez a fajta kiegészítés feltehetőleg majd minden indoeurópai nyelvben fennmaradt (angol *I/me*; francia *je/moi* stb.), valamint az eurázsiai család más ágaiban, beleértve az urált is, ahol ezek a formák megtalálhatók a magyarban, ahogy az imént leírtuk. Azonban az uráli nyelvekben található kiegészítést nem lehet igazán az ősuráliig visszavezetni, nemcsak azért, mert csupán néhány nyelvben van jelen, hanem azért is, mert a feltételezett etimológiai kapcsolat nagyon gyenge.

8.5.3 Többes szám és kettős szám az uráli nyelvekben

A többes és a kettős szám végződésének, valamint a többes/kettős szám ragozásának helyreállítása ismét igen nehéznek bizonyult a hagyományos vizsgálati módszerek keretében. Igazából három fő probléma van:

- (a) számos olyan többes rag van, mely közösen fordul elő (néhány és/vagy sok) az uráli nyelvben, úgyhogy legalább négy végződést kell rekonstruálni az ős-nyelvre; ezek a végzések nem csak az uráli nyelvekre jellemzőek;
- (b) a többes és a kettes számú ragok eloszlása eléggé korlátozott és/vagy hiányos számos uráli nyelvben;
- (c) bizonyos nyelvekben (permi, cseremiszi és részben a magyar) alig van nyoma a rekonstruált végzéseknek. Ellenkezőleg, ezek a nyelvek viszonylag újabb végzésekkel fejlesztettek ki.

8.5.3.1. A többes és kettős szám végzések

Az uráli nyelvekben létezik a többes ragok választéka, amely ellentmond annak a feltételezésnek, hogy közös eredetük egyetlen, jól meghatározott ős-nyelvre vezethető vissza. A többes számra általában legalább négy végződést rekonstruáltak: **-t*, **-n*, **-k*, **-j ~ *-i* (Raun 1988b, 557; Honti 1995a; 1995b és 1997; Hajdú 2000, 266-67). Nem könnyű közöttük az etimológiai kapcsolatot megállapítani, az ellenkező állítások dacára. Más ragok is léteznek, melyek a helyreállításban jelöltek lehetnének, de azokat (az urálin belüli) korlátozott eloszlásuk miatt nem fogadják el széles körben. Néhány tudós szerint például az uráli idők kezdetén a „közös többes” kifejezésére akár tíz rag is lehetett, melyek némelyike később megváltoztatta szerepét (lásd például Serebrennikov” 1966 és 1973). Honti (1995b, 62) két éles elméret valló kérdést tesz fel ezzel kapcsolatban (későbbi dolgozatában válaszokat is ad; lásd lejjebb):

„(a) Galten die in mehreren uralischen Sprachen

vorhandenen, etymologisch voneinander untrennbaren Pluralsuffixe bereits in der Grundsprache als Pluralsuffixe, oder sind sie nur für Produkte späterer konvergenter Entwicklungen zu halten? (b) Wenn sie uralte waren, wie erklärt sich dann der Umstand, dass es mehrere Pluralsuffixe in der Grundsprache gab?“

Most következik az uráli nyelvekben található többes szám és kettős szám legáltalánosabb végződéseinek áttekintése (további részletekért lásd Honti 1997). Ez a rész a ragok lehetséges feladatainak sokféleségét, eloszlásuk „rendetlenségét” és a nem uráli nyelvekbeni előfordulásukat is szemlélteti. E végzések mind a főnevekre, mind az igékre érvényesek, miáltal a főnévvel vagy az igével történő közös előfordulásukat általában semmilyen különleges hangtani vagy morfo-fonetikai jel nem jelöli. Ez a tényező viszont több uráli rag általános tulajdonságát tükrözi és a legtöbb tudós által vallott azon nézethez vezetett, hogy az ős-uráliban nem tettek különbséget az ige és a főnév besorolása között.

-t- A legtöbb uráli nyelvben, mint a finn, a vogul, az osztják, a szamojéd, van *-t* végződés, pl. finn *taio-t* ’házak’. Ezt a *-t* morfémát több nyelvben, például a vogulban (Honti 1988, 157-58; Keresztes 1998, 398-99) az igeragozásban is használják.

Egy *-t* formáns a mongolban, a türk nyelvekben (noha itt ritka előfordulása, egészen odáig megy, hogy gyakran a mongolból való kölcsönzésnek tekintik) és a tunguzban is jelen van, bár használata néhány névmásra és személyragra korlátozódik (Poppe 1952; 1955; 1977a; Sinor 1952; 1988, 728-31).

-n. A többes szám másik gyakori morfémája az *-(a)n*, melyet például a zürjénben, a mordvinban, a szamojédban, az észtenben (mint személyes névmások előképzőjét) és a vogulban találunk meg. Ez utóbbi nyelvben igékkel kapcsolatban is használják, a határozott igeragozásban a határozott tárgy többes számának kifejezésére. Főképpen főnevek többes számának

képzésére használják, amikor a birtokosrag is jelen van, és ekkor a birtoklás (és/vagy a birtokos) többesét is jelöli. Hasonlítsuk össze a vog *kol* 'hái, *kal-um* 'ház-enyém, házam' at és a *kal-an-um* 'ház-többesz.-enyém, házaimat (emlékezünk vissza, hogy a vogulban a többesjel a --t, ha nincs jelen a birtokosrag).

Figyeljük meg, hogy bizonyos szamojéd nyelvekben a szokásos *-la*, többes ragot a birtokossal kapcsolatos többes jelölésére is használják (lásd alább)

A szakma általában úgy véli, hogy az *-n* formáns az ősfinnben is létezett. A mai finnben például a *tala-ni* alaknak a nyelvtanban két jelentése van: (1) 'házam' < **talo-mi* (itt a **-mi* az 1. sz. birtokosrag); (2) 'házaim' < **talo-n-mi*, ahol az *n* a többes számot jelöli. Hasonlóképpen a *tala-n-sa*, ahol *-sa* a 3. sz. birtokosrag és négy nyelvtani jelentése van, lévén, hogy a *-n-sa* a birtokos, valamint a birtok egyes számát és többes számát is jelöli: 'háza' vs 'házuk'/'házai' vs 'házaik' (ez esetekben a főnév nem veszi fel a rendes *-t*: *tala-t* ragot). Ezért azt tételezik fel, hogy a **tala* mi és **tala-n-mi*, valamint a **tala-sa* és **talo-n-sa* alakok között egybeesés ment végbe, ahol a a párok második szava a többes szám *-n* ragját tartalmazza (Abondolo 1998b, 4.40). Hasonlítsuk össze ezzel a megfelelő mordvin szerkezeteket, ahol nem zajlott le ilyen folyamat: *kudo-m* 'házam' vs *kudo-n* 'házaim', *kudo-zo* 'háza' vs *kudo-n-za* 'házai' (Zaicz 1998, 195).

Az *-n-* formáns jól adatolt az altaji nyelvekben, hasonló funkcióval (Sinor 1988, 726; Menges 1968/95, 111).

-l. Korlátozottab, bár nem kevésbé összetett eloszlású az urálin belül az *-l*, melyet igazából nem mindig rekonstruálnak ősuráliként. jelen van az osztjában, a cseremiszen és a szamojédban. A szölkup szamojédban *-la* alakban található, egyszerűen a többes szám jelölésére, mint *loga* 'róka' vs *loga-la* 'rókák'. Azonban itt a többes számot is kifejezheti a birtokkal kapcsolatban, ahogy *loga-la-m* és *loga-ni-m* alakokban egyaránt 'rókáim' jelentéssel ez történik (Honti 1997, 38). Amint korábban tárgyaltuk, a *n(i)*- a birtokkal kapcsolatban a leggyakrabban használt többes végződés A keleti oszt-

jákban *-l* csak a birtoklással kapcsolatban a többes szám jele (máskülönben *t*), amint *weli-t* 'rénszarvas-többes sz., rénszarvasok' vs a *welil-l-äm* 'rénszarvas-többes sz.-enyém, rénszarvasaim' (Gulya 1966, 58). Ez a formáns jelzi a határozott tárgy többes számát is a határozott igeragozásban Honti (1997, 85) ezt az *-l* végződést újnak tekinti, mely a kérdéses nyelvekben külön-külön fejlődött ki.

Egy *-l* formáns a tunguzban (a főnevek és igék többes számának jelölésére) az ó-mongolban és néhány mai mongol nyelvjárásban is jelen van. A türk nyelvekben szintén megtalálható, ahol a *-la-r-* többesjel alkotóelemének vélik, legalábbis bizonyos magyarázatok szerint (Sinor 1952, 214; 1988, 729; Poppe 1952; 1955). Itt is kapcsolat áll fenn a többesség, mint olyan és a birtok többes száma között, lévén, hogy *-l* a legtöbb esetben a többes szám egyszerű morfémája, más esetekben a birtokkal kapcsolatos többes szám kifejezője.

-j ~ -j. Ezt a végződést függő esetragokkal és/vagy birtoklással kapcsolatban használják a többes szám kifejezésére. Hasonlítsuk össze a magy. *háza-m* vs *háza im*; a finn *talo* 'ház' / *talo-t* 'házak' vs *talo-ssa* 'házban'. Ez a lappban és a szamojédban is megtalálható a kamassz kivételével. Sokat elmondtak e morféma eredetéről, még ha eddig alig jutottak is meg egyezésre (Raun 1988b, 558; Imre 1988, 434; Hajdú 1988; Mikola 1988; Honti 1997, 26; Sammallahti 1998, 47). Egy *-i* formáns található a türkből és egyéb türk nyelvekből.²⁷ Jegyezzük meg azt is, hogy az észttben függő esetekben mind az *-i*, mind a *-t* (és más többes végzések) megjelenhetnek.

-r Végül meg kell említenünk az *-r* végződést, bár eloszlása nagyon korlátozott. Gyűjtő értelmű végződésként van jelen a jurák szamojédban és a cseremiszen. Ezt a formánst meg-

²⁷ Az *-i* formáns adatolt a germán és a szláv nyelvekben is. Nagyon is lehetséges, hogy egyáltalán nincs kapcsolat az összes ilyen *-i* formáns között, és valószínűleg az alább elvégzett matematikai elemzés során nem vettük számításba.

egyezőnek vélik a türkbën meglévõvel, ahol a *-la-r-* egyik összetevõje²⁸, valamint a tunguzban találhatóval (Sinor 1952, 217).

A kettõs szám õs-uráli végzõdését általában **-k(ə)-ként* rekonstruálták (Janhunen 1981b, 29; Collinder 1965a, 131; Honti 1997, 2), még ha a kettõs szám kategóriáját a tényleges nyelvekben (a többes számhoz hasonlóan) igen sokféle végzõdéssel fejezik is ki, melyeket nehéz egy közös forrásra visszavezetni²⁹ (lásd Künnap 2000, 31 kritikai beszámolóját).

8.5.3.2 „A többes szám viszonylag új nyelvtani kategória”

Az uralisztikában általában elfogadott az, hogy a többes szám és a kettõs szám az õs-uráliban hiányosan kellett mûködjön. E kategóriáknak nem volt teljes ragozásuk, mint pl. az egyes számnak az alanyeset kivételével nem volt sem kettõs szám, sem többes szám. Más szóval, az õs-uráliban egy ideig kellett léteznie megkülönböztetés nélküli *numerus absolutus*-nak. Ez az állítás két tényen alapul: i) a többesség és a kettõsség rekonstruálható végzõdéseinek hiányos eloszlása; ii) eme (feltételezett) uráli végzõdések hiánya számos nyelvben, ahol helyettük teljesen új vég-

²⁸ Általában elfogadják a nem csuvas türk nyelvek többes *-lar* végzõdésének olyan elemzését, hogy az az **-l + *-r* kombinációját tükrözi, de más magyarázatok is vannak. Például Georg (1989/91, 144-48) szerint a *-lar* az ó-türk *-ol-nak* (e. sz. 3. sz. névmás) az *olar* alakkal szembeni (t. sz. 3. sz. névmás) újraértelmezése. Itt felteszi, hogy a többes szám csupán **-ar/*-er*, de a türk szótagolás szabálya szerint (ha egy VC alakú végszótagot megelőz egy C, akkor a végszótag magához vonja a C-t: VC-VC > V-CVC), a névmás *-l* hangja az analógia alapján a többes szám végzõdésének része lett.

²⁹ A többes *-t* és a duális *-k* jelenléte adatolt a kamsatukai-csukcsban, az aleut-eszkimóban és a giljákban is; létezik egy többes *-k* a dravidában. E két elem eloszlása arra utal, hogy a *-k*-t azokban a nyelvekben használják a többes szám jeleként, melyekben nincs kettõs szám, mint a dravida és egyes kamsatukai csukcs nyelvek. A magyar **-k* ide sorolható, ha kapcsolatban lévõnek tekintjük a duális **-k(a)* jelével. Továbbá a **-t* és **-k* névszó- és igeragként mûködik e nem uráli nyelvekben is, pontosan úgy, ahogy az uráli nyelvekben.

zódések vannak jelen (Ravila 1938, 1941; Fokos-Fuchs 1961; E. Itkonen 1962; Collinder 1965a, 128; Raun 1988b, 556; Rédei 1980; 1981; 1988b; 1999b; Luutonen 1999)

Az ős-uráli *numerus absolutus* tételét nemrég Honti vonta kétségbe (1995a, 1995b, 1997), aki helyett azt állítja, hogy az ős-uráliiban valószínűleg (majdnem) hiánytalan eset paradigma volt minden számban.³⁰ Hogy megmagyarázza a feltételezett (majdnem) hiánytalan ragozási sor és a mai nyelvekben a többes végzódések hiányos, korlátozott eloszlása közötti szembenállást, a szerző úgy érvel, hogy

„a) bizonyos mai nyelvekben (cseremis, permi nyelvek és [részben] magyar) az ősi szám végzódések (*-t és *-j ~ *-i) eltűntek, és újakkal helyettesítődtek;

b) néhány egyéb nyelvben (lapp és szamojéd) e végzódések megváltoztatták szerepkörüket”

Azonban a szerző elismeri, hogy a fent felsorolt változásokat nem lehet a történeti fonológia szerint magyarázni. Nevezetesen:

„c) úgy tűnik, hogy a permiben és cseremisben a többes végződés (feltételezett) elvesztése hangtanilag nem indokolható;

d) (még) nincs semmiféle megnyugtató magyarázat a lapp és szamojéd többes végzódések feladatainak (feltételezett) változásai ra, bár a magyarázatot az egyes nyelvek alak- és mondattanának fejlődésén belül kellene keresni.”

Hontihoz hasonlóan, Luutonen úgy érvel (1999, 83), hogy a permi nyelvek és a cseremis elveszítették az eredeti ős-uráli *-t

³⁰ Vessük össze Honti (1997, 103) következtetései: "Ich postuliere ein Numerussystem – auch in dem Kasusparadigma – für die Grundsprache, worin die einzelnen Numeri und deren Suffixe ihre bestimmten Funktionen gehabt haben... Die funktionelle Ausbreitung einiger Numerus- und Kollektivsuffixe sowie die Entstehung neuerer Kollektivsuffixe haben die morphologischen und funktionellen Änderungen in den verschiedenen Sprachgruppen und Sprachen ausgelöst."

végződést, és hogy tényleges végződésük új, jobban tagolható (közönséges szavakból képzett) másodlagos morfémaátvételén keresztül történt újabb keletű „pótlás” Luutonen, Hontitól eltérően, úgy próbál érvelni, hogy inkább hangtani igazolás létezik a permi nyelvekben az eredeti ős-uráli végzések elvesztésére: e nyelvekben a szóvégi fonémák „erős egyszerűsödésnek” voltak alávetve; ez a jelenség pedig a többség régi végződésének elvesztését (és ezt követő pótlását) okozta. Azonban a szerző (1999, 83) csak két szóvégi mássalhangzó (a *-k* és *-m*) elvesztését tudja „nyilvánvaló hangtani okok” számlájára írni. Továbbá, amint maga a szerző is megjegyezte (1999, 81), a cseremiszen van számos nyoma a **-t* végződésnek, amely valójában az igék és főnevek többes szám 3 személy ragja; vessük össze: *ila-t* ’élnek’ és *kuδ-š-t* ’az ő házuk’. Ez azt a tételt támasztja alá, hogy a Honti által tárgyalt *-t* eltűnésére eddig nem sikerült hangtani igazolást felhozni.

E ponton fontos kihangsúlyozni, hogy a többes szám (feltételezett) ’pótoltt’ végzések a permiben és a cseremiszen, széles körben vagy bizonytalan, vagy türk eredetűnek tekintik. Nevezetesen, a zürjén és votják végzések (*-jas—jez ~ -ez* illetve *-jos ~ -os*) a legtöbb tudós szerint bizonytalan eredetűek (például Luutonen [1999, 73] és Hajdú [2000, 266]; de lásd Rédei³¹ [1988b, 379-80] eltérő véleményét). A hegyi cseremisz *-βlä* és a keleti cseremisz *-βlak* végzések a köztürkből származónak tekintik, vessük össze a türk *bölük* ’(ember) csoport, tömeg’ szóval. Luutonen szerint (1999, 73) a mezei cseremisz *-šaməč* végződés „*nagyon emlékeztet a csuvas sem*³² *többes ragra, ami talán a bulgár *säm »szám« szóból származik*”; Bereczki (1988, 341) és Hajdú (2000, 266) osztják ezt a véleményt. Egy másik, a türkből származó többes végződésnek tűnik, a kamasz szamojéd *-lar* végződés, melyet csak népnévvel kapcsolatban használnak: *mator-lar* ’a motorok’ (Hajdú 2000, 267).

³¹ A szerző szerint a permi ragokat fel lehet fogni úgy, hogy a **jos* ’nép’ jelentésű permi többől származnak. Azonban elismert nehézségek léteznek e nyelvekben a többes szám végzések képzésének folyamatában; továbbá a ’nép’ jelentés nincs meg a votjában.

³² A csuvasban ezt a *-sem* ragot a köztürk *-lar* végződés helyett használják.

Bármilyen legyen a magyarázat, marad az a tény, hogy az urálin belül a többes szám és a kettős szám végződéseinek eloszlása meglehetősen korlátozott és/vagy hiányos, míg egyes nyelvek új, „*másodlagos*” többes végzódásokat fejlesztettek ki. A kettős szám például csak az obi-ugorban, a szamojédban és a lappban van jelen. A legtöbb szamojéd nyelvben csak az alanyesetben van kettős és többes szám, bár Hajdú szerint (1968) van néhány, az alanyesettől eltérő esetrag, amely együtt fordulhat elő a többes végzódésekkel. A lappban a kettős szám az igei végzódésekre, birtokosraggal ragozott főnevekre és személyes névmásokra van korlátozva. Az egyes és többes szám szembenállása minden esetben semlegesítődik, az alanyeset kivételével, például a mordvinban (határozatlan főnévragozás): *kudo* 'ház' vs *kudo-t* 'házak', de *kudo-slo* 'házból' (Zaicz 1988, 191). A többes szám leggyakoribb végződése (melyet ezért az egyik legrégebbinek tekintenek) a *-t, a cseremiszenben (részben, lásd fent), a permi nyelvekben és (részben) a magyarban (lásd lejjebb) hiányzik, míg a szölkup szamojédban csak élőlényekre használják. Az új végzódásokat kifejlesztő nyelvek között a szamojédot is említhetjük. Ahogy Janhunen mondja (1998, 469-70):

„Az őś-szamojéd megőrizte az őś-uráli jelöléseket a kettős és többes számra. Ezeket eredetileg nem lehetett összekapcsolni a szokásos esetragokkal; a többes paradigma különféle típusait másodlagosan szerkesztették, a felhasználható elemekből.”

Továbbá, a mai nyelvekben a névszói szerkezet számos olyan fajtája található, melyek ismét a többes szám korlátozott használatára utalnak. E szerkezetekből néhányat felsorolunk (Fokos-Fuchs-tól [1961, 266-90]: néhány további példát lásd Rédeinél [1999b]):

- egyes szám használata számok után: finn *kaksi talo-a* 'két-ház-partit.', két ház' (a finnben, ha egy szám megelőzi a főnevet, partitívus szükséges);
- egyes szám használata a páros testrészek után: magya *szem-e közé néz*;

- ha a két résznek csak egyik tagjára utal, a nyelv ilyen kifejezésekhez fordul magy *fél szem*, finn *silmä-puoli* 'egyszemű' (szó szerint fél szemű);
- gyűjtő értelmű egyes szám használata egyelemcsoport jelölésére, mint a cse. *pi jimä* 'fog tompa, a fogak tompák';
- egyes szám használata minden egyes tulajdonosra, ha azok csak egy tételt birtokolnak, mint a finn *laki-t iensi-vät ää-stä* 'kalap többes sz. repül többes sz. fej-ről, a kalapok lerepültek a fejekről' stb.

Éppen ezek a szerkezetek és a *numerus absoiutus-ra* utaló sok másik, megvannak az altaji nyelvekben is (lásd ismét Fokos-Fuchs [1961. 266-90] és ugyanő [1937J])

Összegezve, számos uráli nyelvben/nyelvcsoporthoz az „*alaktanilag kifejeződő többes szám viszonylag új nyelvtani kategória*” („*suhteellisen nuori muotokategoriat*”, hogy Ravila kifejezését (1938, 296) használjuk. Továbbá, az elveszett uráli végzódéseket (feltehetőleg) helyettesítő új végzódések némelyike türk eredetűnek tűnik. Ez a tény nemigen keltett gyanút a hagyományos magyarázat érvényességét illetően. Ellenkezőleg, Luutonen³³ szerint (1999) például több mint természetes az a tény, hogy mondjuk a cseremiszi inkább „*új türk végzódéseket*” vett át, mint „*új uráliakat*” – ahogy ésszerűen várható lenne. Magyarázatul azt állítják, hogy az új „*pótló*” végzódéseket kölcsönözték. Azonban más nyelvcsoporthoz nincs bizonyíték amely alátámasztaná azt a (burkolt) feltételezést, hogy a nyelvtani kölcsönzés gyakori, természetes nyelvi jelenség lenne. Valójában a nyelvtani kölcsönzés, beleértve a nyelvtanilag kifejeződő többes szám kölcsönzését is, nagyon ritka. Ha egyáltalán előfordul, inkább csak „*kevert nyelvek*” környezetében (lásd lejjebb) és/vagy korlátozott, sajátos szótani és nyelvtani környezetben történjen (néhány példát lásd Hock [1986, 387]).

Végül megfigyelhetjük, hogy az új többes végzódések vi-

³³ Úgy látszik, Luutonen szerint, hogy a többes szám nyelvtani morfémainak teljesen eltérő, nem rokon nyelvekből történő kölcsönzése gyakori, természetes jelenség. Valójában azt bizonygatja, hogy hasonló helyzet figyelhető meg egyes indo-árja többes morféma területén.

szonylag újabb képzésének folyamata az altaji nyelvekben is lezajlott (lásd Poppe 1960c, 34-35; Menges 1968/95, 57-58; Doerfer 1964, 89; Luutonen 1999,74).

8.5.3.3. A magyar többes szám

A legtöbb uráli nyelvtől eltérően, a magyarnak eltérő többes végződése van, mely mind a főnevekre („nem függő” esetekben), mind az igékre használatos: a *-k* jel. A többes *-k* a lappban is megtalálható, bár általában úgy tekintik, hogy a **-t*-ből származik (Ravila 1935; Honti 1997,32).

A főneveknél a *-k* egyszerű többes számot fejez ki, mint az *ember* vs *emberek*. A *-k* a birtokragos többes számnak is alkotója, mint a *ház-unk* esetében, amely a *'háza-mi-k* alakból származik (Abondolo [1998b, 439] átírását használjuk). Ezt a rekonstrukciót világosan tükrözi a *Halotti beszédben* talált alak: nézzük például az *uro-m-c* úr-birtokos 1. sz.-többes, mi urunk (mai magyar *urunk*). A mai *urunk* alakot az *uru-nk* helyett, *ur-unk-ként* észlelik és elemzik (további részletek végett lásd Imre [1988, 432-34]).

Igei funkciójában a *-k* mind a határozott, mind a határozatlan ragozásban a többes szám összetevője (Imre 1988,436). A határozatlan ragozáshoz nézzük a következő alakokat: *lát-unk*, *ül-ünk* stb. Az *-unk* alkotórész a *Halotti beszédben* lejegyzett eredeti összetevők és tagolás mai fejlődését és felülvizsgálatát képviseli: *vog-mu-c* 'lenni – 1. sz birt. – többes sz.', amely megfelel a mai magyar *vagy-unk-nak*. A határozott ragozáshoz figyeljük meg a következőket: *lát-ju-k*, *lát-já-to-k*, *lát-já-k*, ahol a különféle morfémák egyértelmű tagolása még lehetséges – bár a magyar igeragozásban nem mindig ez az eset.

A *-k* eredetét vitatják. Egyes kutatók úgy gondolják, hogy egy **-kkV* képző elemből ered, vö. a finn *puna-kka* 'pirosposzsgás' a *puna* 'vörös'-ből (Abondolo 1988b, 439). Ez a magyarázat kissé erőltetettnek tűnik, Abondolo maga megfontolja annak a lehetőségét is, hogy a *-k* igei elem azonos az *uru-n-k-ban* előforduló *-k* birtokos elemmel. Ezt a magyarázatot választottuk mi is, de ez még mindig nem mondja meg, honnan ered a *-k* összetevő. Aolto (1969/78, 326) annak lehetőségét mérlegeli, hogy a **-k* elemet összekapcsolja a korábban tárgyalt számajéd **-k(0)-* közös tolda-

lékkal (8.4.1. rész), valamint a tunguz, türk és mongol -g gyűjtő értelmű végződéssel. Másrészről, Menges (1968/95, 129) megjegyzi, hogy számos türk nyelvben az -ym ~ -yz 1. személy többes birtokragot (melyet rendszerint az igei névszóval kapcsolatban használnak) az -yq ~ -ik helyettesíti (a két alak bizonyos nyelvekben együtt van jelen), melyek eredetét homályosnak tartják, de jelentésük és hangalakjuk összekapcsolható a magyar -k-val. Többes -k a dravidában is létezik.

8.5.3.4 A többes szám és kettős szám összegzése és következtetések

Sinor ([1952, 228-30]; lásd a 63. részt az azonosított, szótani urál-tunguz összefüggések végett) következő észrevételeivel szeretném összegezni a többesség kategóriájára vonatkozó helyzetet:

„Az -n-nel kapcsolatban megfigyelt finnugor és tunguz tények... olyannyira párhuzamosak, mintha ugyanahhoz a nyelvhez tartoznának. Ugyanez mondható el, bár kevésbé határozottan, a többes -t-ről. Mindkét rag jól képviselve van a mongolban... A többes -l, amelyen a szamojéd és a tunguz osztoznak, továbbá némi nyoma van más urál-altaji nyelvekben, új tény ezzel kapcsolatban... Az urál-altaji többes ragok tanulmányozása világosan megmutatja, hogy a fő probléma ezeknek a nyelveknek a kölcsönös viszonya. Egy nyelv ragjának befogadása egy másik nyelv által, talán az egyik legérdekesebb vonás, amit e tanulmányban tisztázni tudtunk. Ez többet feltételez, mint kapcsolatot a szóban forgó nyelvek között; gyakorlatilag számolnunk kell a különböző nyelvek összeolvadásával... Úgy tűnik, hogy az urál-altaji nyelvek eredetileg csak két vagy esetleg három személyraggal rendelkeztek, melyeket válogatás nélkül használtak egyes és többes számra. A többes számot külön ragokkal fejezték ki, melyeket az egyes számú személyragokhoz toldottak. A csuvas kil-əm-ər 'a mi házunk'-at így alakítják: szótő + birtokos rag + többes rag. Még a ju-w-ur 'a saját házunk' is ennek a pontos párja, míg például az osztják-szamojédban ugyanezt a mintát különféle többesragokkal

használják loga-u vagy loga-m 'rókám', loga-u-t vagy loga-m-en 'rókánk'. Az -m, -w, -u ugyanannak a birtokosragnak a hangtani változatai, az -r, -t, -n ugyanabban a szerepben használt különféle többes ragok. A szamojéd alakok különösen érdekesek, mert az azonos jelentéstani célt szolgáló eszközök felcserélhetőségét mutatják egy és ugyanazon nyelv keretén belül... Most felmerül a kérdés, hogy azonos elemekből alkotott, azonos szerkezetet használó különböző nyelvek vajon külön-külön fejlesztették-e ki a formákat, vagy azokat folytatták, melyek már jelen voltak a kezdetleges, tegyük fel urál-altaji nyelvben. A válasz nem könnyű.”

8.5.4. Igeidő, ige szemlélet, igemód és más származékos morféma

Elismert, hogy az egyes igei morféma helyreállítása az ősuráli nyelvre gyakorlatilag lehetetlen – nem beszélve az igei paradigmákról.

Az uráli nyelvek nem osztoznak időbeli és/vagy ige szemléleti fogalmakat kifejező közös igei morfémaikon. Különösen nincs egyértelmű, közös múltidőjelölés. Általában elfogadják, hogy az eredeti igeidőrendszer, hasonló lehetett a mai szamojédban találhatóhoz, ahol az igeeknek csakis szótani jelentésük alapján van eleve adott statív, nem befejezett, illetve befejezett szabatos jelentésük/mellékértelmük.

Hasonlóképpen, az uráli nyelvekben előforduló különféle gyakorító végződések létezése arra a következtetésre vezethet, hogy az ismétlődőnek a nem ismétlődővel való szembenállása, ha ősiuknél/őseiknél létezett is, nem fejlődött közös, pontos alaktani megkülönböztetéssé. Ugyanez áll az igemód kifejezésére: az ősuráliiban lehetett egy jelöletlen kijelentő mód a jelölt felszólító móddal szemben, amely azonban nem hagyott lényeges nyomokat a leánynyelvekben.

Más szóval, a legtöbb uráli nyelv, az alapvető múlt-nem múlt szemben állást, valamint az alapvető kijelentő-felszólító megkülönböztetést (amely feltevés szerint létezett az ősuráliiban) más-más, önálló módon gazdagította. Ezért széles körben elfogadott

az, hogy az ős-uráliban az eredeti igealak valamiféle „aorisztosz” kellett legyen, mely az idő tekintetében semleges, és amelyhez közvetlenül toldották a személyragokat (a 8.7. táblázatban be számoltunk róla) (Abondolo [szerk.] 1998, 28; Raun 1988b, 563; Janhunen 1981b, 36).

Következzen az a néhány igei végződés, melyet esetleg vizsgálva lehet vezetni egy közös forrásig.

- *-s ~ -ś*: a múltidő jele. A legtöbb szamojéd nyelvben, az obi-ugorban, talán a mordvinban a 3. személyben és csak tagadó mondatokban (Mikola 1988, 248; E. Itkonen 1966b, 80; Künnap 2000, 29-30), a cseremiszen, lappban (de a svédben is), a déli észtenben, a livenben van jelen. Ezt a morfémat főleg tagadó és/vagy kérdő mondatokban használják, úgyhogy nem lehetett következetesen igeidőjelző jegyezzük meg, hogy Menges szerint (1968/95, 156) van egy vitatott eredetű ige-szemléleti *-ś* végződés a csuvasban, melyet talán a volgai-finn nyelvekből kölcsönöztek. Található egy *~s* időrag a paleo-szibériai nyelvekben is, beleértve a jukagírt (Audova 1996).
- *-j ~ -i*: a múltidő jele jelen van a finnben: *sa-i-n kirjeen* 'kap múltidő-egyes sz. 1. sz. levél, kaptam levelet', a keleti cseremiszenben és az északi lappban. Az is felmerült, hogy az ómagyar múltidő *-á ~ -é* morfémaájának kiindulási pontjánál van egy ősi **-j ~ *-i*. Egy folyamatos/jelen/aorisztoszt kifejező *-i* jelen van az abaquan nyelvekben, habar máshol igen ritka (Menges 1968/95, 156), valamint a dravidában (Tyler 1968)
- *-k(V)* a jelenidő jele. E végződés bizonyítékai kisszámúak. Mint a jelenidő végződését állították helyre, de e funkciójában csak az obi-ugor nyelvekben található meg. Tagadó és felszólító/óhajtó mondatokban használják a permi és a volgai nyelvekben (E. Itkonen 1966b, 80; Künnap 2000, 30). Ez a morféma esetleg megegyezik a lappban és a kamassz szamojédban találhatóval (Collinder 1965a,] 32). Az altaji nyelvek *-gai* óhajtó végződésével is társították.

Hasonlítsuk össze a széles körben elterjedt uráli és altaji

-(V)n gerundiumos végződést, és az ugyancsak széles körben elterjedt uráli és altaji befejezett/igeidő/műveltető -t végződést, melyeket a következő részben fogunk bemutatni.

A rekonstruált morfémák listájához hozzátehetjük azokat, melyeket hagyományosan „*leszármazottaknak*” osztályoznak: a sorszámnevek *mt*, *mc*- végzódései, melyek talán türk nyelvi párhuzamokkal rendelkeznek (Räsänen 1959; Sinor 1959); az igei „*visszahatást*” kifejező végzódések (finn -*u*, -*pu*), melyeket a türk és mongol -*bu*- val és a tunguz -*wu*- val hoztak összefüggésbe; a gyakorító képző, mely – a finnben -*ele*- (*astele*- 'lépked, jár', *kävele*- 'bizonyos távolságra megy') és melyet a türk *älä* ~ *ala*-val társítottak (Räsänen 1963/64, 183-84).

8.6. IZOMORF SZERKEZETEK

A legújabb kutatások szerint a mondattan (vagy legalábbis bizonyos részei) a „*könnyen kölcsönözhetőség*” rangsorában, az alaktanhoz hasonlóan, szintén az egyik legalacsonyabb helyet foglalja el. Campbell például (1993, 104) megjegyzi, hogy van, ha nem is kényszerítő erejű, de feltétlenül jól okadatolt általános „*hajlamok*”, melynek alapján a következő „*kölcsönözhetőségi rangsort*” állították fel, és jutottak felőle egyetértésre, bár apróbb változatok előfordulnak (Thomason & Kaufman 1988, 64-76; E. Moravcsik 1978; Lass 1977, 184-90; Oanchev 1988):

(8.18) Szókincs > fonológia > alaktan > mondattan/tipológiai szerkezet

Továbbá, a rangsorban minden nyelvészeti szinten belül további, igen jól okadatolt hajlamokat ismertek fel:

(8.19) főnév > ige > formaszavak (határozószó, kötőszó stb) > elöljáró/névutó

Ezzel ellentétben, amikor nagyfokú, széles körű szerkezeti kölcsönzéssel kerülünk szembe, mint pl. a kusita csoportba tartozó ma'a nyelv esetében, akkor szakmai meghatározás szerint már egy „*kevert nyelvvel*” foglalkozzunk (Thomason & Kaufman

1988, 65-109; McMahon 1994, 211-12). Az is fölmerült, hogy mondattani szerkezeteket lehet „örökölni”, akárcsak a fonémákat és morféimákat; lásd Campbell munkáját (1990b) bizonyos balti, finn szerkezetek helyreállításáról. Hasonlóképpen az izomorfizmusra vonatkozólag, melyről általában azt hiszik, hogy csupán a területi összetartás „tünete”, Bynon (1977, 244) megjegyzi:

„A szerkezet izomorfizmusa... persze nem szükségszerűen az összetartás ismérve, mert az a genealógiailag rokon nyelveknek is közös vonása, akár szétváltak földrajzilag, akár nem”

Az ehhez hasonló állítások beleillenek abba a ténybe, hogy az utóbbi évek, ben a tipológiai jellegzetességeket úgy tekintették, mint amelyek fontosak a rokonság megállapításának folyamatában, abban az értelemben, hogy közvetett adalékot nyújthatnak a rekonstrukciók hagyományosabb módszereihez. Nichols (1992, 2-3) például így érvel:

„Az összehasonlító módszer nem érvényes 8000 évnél jóval nagyobb időtávlatokra. [de] a népesség tipológia szolgáltatja nekünk azt a heurisztikus módszert, amely a szabványos összehasonlító, történeti módszerből hiányzik a nagyobb időméltség esetén.”

Végül az uráli és ázsiai nyelvterületre vonatkozó határozott utalással Janhunen (1996, 229-33) fölveti, hogy az „altaji együttesbe” tartozó nyelvek hazáját keletre lehet helyezni (a mandzsúriai térségbe), és (2000, 65) az uráli családot fel lehet fogni úgy, mint ugyanennek a területi és tipológiai együttesnek egyik korai tagját. Ez a tag azután nyugat felé terjeszkedett, új genetikai egyiséget képezve (lásd még Austerlitzet [1970] hasonló elképzelések végett).

Ezért helyénvaló, hogy bizonyos izomorf szerkezeteket és néhány tipológiai jellegzetességet nagyon röviden figyelembe vegyünk, hogy e nyelvi térségben a rokonságokat megállapítsuk. Nevezetesen, a feladathoz véleményem szerint fontos izomorf szerkezetekre, legjobb ismereteim szerint eddig nem fordítottak kellő figyelmet. Valójában számos izomorf szerkezet, melyeken a vizsgált nyelvek osztoznak, látszatra ugyanazt a morféimát, néha

akár három azonos morfémat is használ. Hiszem, hogy az ilyen összetett szerkezetek nem véletlenül keletkeznek, függetlenül attól, hogy bizonyítható-e a bennük lévő szóanyag nyelvtörténeti összefüggése vagy sem.

8.6.1. Tagadó ige

Egyes uráli és altaji nyelvekben és a jukagírben létezik az ún. tagadó ragozás. Más szóval, a tagadást nem egy, az igével együtt jelentkező, tagadó szócskával fejezik ki, hanem segédigével, amelyet szabályosan ragoznak, miközben a valódi ige semleges, állandó alakot ölt, ahogy a finn paradigma mutatja (lásd a 8.8. táblázatot).

<i>lue-n</i>	olvasok	<i>e-n lue</i>	nem olvasok
<i>lue-t</i>	olvasol	<i>e-t lue</i>	nem olvasol
<i>luke-e</i>	olvas	<i>e-i lue</i>	nem olvas

8.8. táblázat Tagadó ragozás a finnben

Tagadó igei alakot használnak a finn felszólító módban is, ahogy a *luf* 'olvass' vs *älä luf* 'ne olvass' (egyész. 2. sz.) pár mutatja. Az *älä* tagadó alakot gyakran vetik össze a jukagír el *-ele* megfelelőjével. Egyenértékű tagadó igék és ezzel rokon izomorf szerkezetek találhatók a tunguz nyelvek többségében (*e-* *-ä-*), a mongolban (*e-se*) (UEW 68; SSA 100) és a dravidában.

8.6.2. Az igeszemlélet jelölő és igei szerkezetek

Az összes türk nyelvben van egy *-t-* ~ *-d-* jelölője az igeszemléletnek és igeidőnek. Egyebek között, a hagyományosan „*perfectum definitum*nak” nevezett szerkezetekben jelenik meg, vagyis az olyanokban, melyek névszósított igét tartalmaznak, összekapcsolva a birtokosraggal, mint a *git-t-im* 'megy-asp. -birt. 1 sz., az én menésem/mentem' (Menges 1968/95, 129-30). A türk szerkezetek azonos felépítésűek a megfelelő magyar szerkezetek-

kel,³⁴ amint azt a *men-t-em-ben* mutatja, ahol *-t-* a múltidő jele, *-m* a birtokosrag (*-e-* betoldott magánhangzó), és a *-ben* egy új, másodlagos locativus végződés (lásd a 8.5. táblázatot). Nyilvánvaló, hogy a ma megszokott magyar múltidejű alak (*men-t-em*) egy névszósított igei kifejezésből fejlődött ki, melynek eredeti jelentése 'az én elmenésem' volt (melléknévi igenévi eredetük még valóban visszanyerhető az ó-magyarból; lásd Marcantonio & Kummenaho [1998]).

Az urálin belül a *-t* formáns a zürjénben, az osztjákban, a finnben, a balto-finnben és bizonyos szamojéd nyelvekben is jelen van. Például a vahi osztjákban van egy befejezetlen melléknévi igenév rag, a *-t(ə) ~ -t(ə)*, melynek két alapvető funkciója van. Lehet rendes melléknévi igenév (cselekvő és/vagy szenvedő értékkel), mint itt: *kul wel-ta ku* 'hal öl-bef-tlen mn. in. ember, hal élő ember/halász'. Vagy lehet alárendelt mellékmondat része, mely esetben birtokos és/vagy esetraggal együtt van szerkesztve (mint a magyarban és a türkbén; lásd még a [8.5] osztják példát). A finnben is van egy szenvedő múltidejű melléknévi igenév, a *-tu ~ -ty*, amelyet az osztják szerkezetekkel azonos alakú alárendelt mellékmondatokban használhatnak. Hasonlítsuk össze a következő mondatokat, melyek két igei csoportot mutatnak, az elsőt az osztjából, a másodikat a finnből. Az osztják kifejezést a *-t* bef-tlen.mn.in.-vel és az *-öγ* 'mienk' birtokossal szerkesztették (a szöveg Gulyától 1966, 127), a finn szerkezet továbbá esetvégződést, a partitivusi *-a* ragot tartalmazza

(8.20) *məŋ saǰəw təl-t-öγ,.../tul-tu-a-ni,..*

mi halász=háló húz-imppt.-mienk, /jön-múlt-i.mn.in.-partit.-enyém

halászhálónk húzása, amikor halásztunk/jöttöm után, miután (meg)jöttem.

³⁴ Az uráli és altaji nyelvekben a melléknévi igenév/gerundiumot tartalmazó szerkezetek a legáltalánosabb módjai a tárgyi alárendelt mellékmondatok kifejezésének, ami megfelel az indoeurópai 'that + egyeztetett ige' típusnak. Azonban ez utóbbi szerkezet típusok mostanában széles körben elterjedtek bizonyos nyugati nyelvekben, mint a mai magyar, a finn és a lapp.

A szölkup szamojédban a *-t* morfémanak lehet befejezett és befejezetlen melléknévi igenév értéke, mint a *kuubedi* 'halott ember'-ben, a *minta-* 'aki megy'-ben (Janhunén 1998, 473; Collinder 1965a, 115; Hajdú 1988). Végül a *-t* faktitív/műveltető alakokat is képezhet mind az uráli, mind az altaji nyelvekben. Néhány tudós szerint az indoeurópai dentális múltidő jelhez kell kapcsolni.

8.6.3 Főnévi igenévi, gerundiális és igei szerkezetek

A számos azonos felépítésű szerkezet közül, melyeken az uráli és altaji nyelvek osztoznak, különösen érdekesek az előző részben látott igei szerkezet típusok. Ezek akár három azonos morfémat is tartalmazhatnak, mint a következő török (8.21) és osztják (8.22) gerundiális/melléknévi igenévi szerkezetek:

(8.21) *memleket-i tam-ma-ma-m-a,...* (szöveg Trasktól 1996, 126)
ország-tárgye. tud-nem-ger.-enyém-loc./dat.
 'minthogy nem ismertem az országot'

(8.22) *mā löyә kasm-äm-ä,..*
én őt néz-perf.part-enyém-lat.
 'ahogy láttam őt' (szöveg Gulyától 1966, 129)

A törökben van egy *-ma- ~ -mä-* morféma (Menges 1968/195, 162), amelynek különféle főnévi igenévi funkciói vannak, beleértve a gerundiális is. Az osztjákban van egy morféma, az *-m-* (*-əm- ~ -ə'm-; -mә- ~ -mә'-*, a hangrend és az igei természet szerint [Gulya 1966, 124-27]), múltidejű melléknévi igenévi és befejezett értékkel.³⁵ Ezek az első azonos morféma. A másodikok a török locativusildativusi *-a* és az osztják lativusi *-ä* (lásd a III. Függelék 10. pontját). A harmadik azonos morféma a birtokos *-m* ragok.

A *-ma ~ -ma* morféma a finnben is jelen van (és más finnégi nyelvekben, lásd Kangasmaa-Minn 1969), ahol két feladata van: főnévi igenév és (szenvető) melléknévi igenév, ahogy itt mutat-

³⁵ Ez az *-m-* a másik, e nyelvben jelen lévő, melléknévi igenév, az előző fejezetben tárgyalt befejezetlen melléknévi igenév *-t-je* mellett (lásd [8.5]).

juk:

(8.23) *menin kävele-mä-än / Peka-n rakenta-ma talo*
mentem sétál-in 1-illat. / Pekka-birt. épít-part. ház
'sétálni mentem / a Pekka által épített ház'

Az első mondatban az *-än* illativus végződés a *-ma* főnévi igenévhez járult. A másodikban a *-ma* morféma a (szenvedő) melléknévi igenév, és a cselekvő pedig birtokos esetben került (ez az ún. *agenffipartisippi*). A *-ma* morféma e szerepkörben az urá-li, az altaji nyelvekben mindenütt, és a jukagírben is megvan (ez utóbbi nyelvben egyéb feladata is van; Sauvageot [1969, 353]).

A főnévi igenévi csoportok területén belül a következő szembetűnő, izomorf, gerundiális/melléknévi igenévi végződéseket és szerkezeteket lehet felhozni ó-türk *-pa-n—pä-n* vs magy. *-vá-n—vé-n* (ez utóbbi a *-va—ve* gerundium/melléknévi igenév hosszú alakja). Hasonlítsuk ehhez a magy. *vár; vár-va -várván stb.* alakokat. Ezek a magyar és türk szerkezetek a következő összetevőket tartalmazzák: melléknévi igenévi **p-* + közbeiktatott magánhangzó + *-n*, ezen utolsó morféma a locativusi végződés lehet, modalitást kifejező határszóként (lásd később). A türk *-p* morféma szabályosan felel meg a magyar *-v* -nek és az egyéb uráli nyelvek *-p* -jének (Sinor 1961, 177). Ezek az alakok és szerkezetek megtalálhatók a legrégebbi dokumentumokban, a türk „*feliratokon*” és az *Ómagyar Mária-siralomban*. A *-p* morfémát a mongolban is megtaláljuk, bár csak más ragokkal összekapcsolva, továbbá a tunguzban (Menges 1968/195, 135-36).

A *-(V)n* gerundiális/eszközhatározói rag, Sinor (1943, 226) szavait használva: „*az urál-altaji nyelvekben különösen elterjedt morféma*”. Ez (talán) az eredeti locativusi végződés, melyet mind főnevekhez, mind igékhez lehet használni. Igékkel kapcsolatban a morféma modalitást kifejező határozó szerepét veszi fel, a fentiek szerint. Főnevekkel kapcsolatban az eredeti helyi szerepkörnél még elvontabbakat is felvesz (ahogy ez gyakran történik), mint például eszközhatározói, mód- és időfunkciókat. Vessük össze az urálin belül a következő példákat: finn *alka-en* 'indulva', *jala-n* 'gyalog'; magy. *tél-en*; finn *tänä päivä-na* 'e napon', *tänä kesäi-*

nä 'e nyáron'; magy. *gyors-an* stb. (de lásd E. Itkonen-t³⁶ 1966b, 72 e végződések eltérő magyarázata végett).

8.6.4 Névutós szerkezetek

Az uráli és az altaji nyelvek (és a jukagír) egy másik lényeges izomorf szerkezeten is osztoznak, a névutói szerkezeteken, melyek némelyike hasonló vagy azonos szóanyagot is tartalmaz.

A névutókat birtokos és/vagy esetvégződésekkel lehet szerkeszteni (a funkciótól és a szövegkörnyezettől függően), ahogy a magyar *ala-tt* névutó mutatja: *asztal ala-tt*, *ala-tt-am*, *ala-tt-ad*, *ala-tt-a* stb. E szerkezetekben az *ala-* az eredeti 'térbeli' főnév 'helyvalami alatt' jelentéssel; a *-t-* (*-tt-*) locativus, az *-am*, *-ad*, *-a* 1., 2. és 3. személyű birtokosrag (lásd a [8.6]-[8.10] példákat). Finn megfelelője az *alla-ni* alak, ahol a *-ni* megint az 1. személyű birtokos. A törökben az *alt-ım-da* a megfelelő izomorf szerkezet, ahol *alt-* 'alsó tér' jelentésű, az *-ım* 1. személyű birtokos és a *-da* locativus. A magyar és türk szerkezet közötti egyedüli különbség, a birtokos, és az esetragok fordított sorrendje, amely megszokott ebben a nyelvi térségben (lásd 8.3.3. részt).

Vannak más főnevek, melyek névutóvá váltak vagy válhatnak, és melyek hasonlóak az uráli és altaji, vagy az uráli és jukagír között, lásd például a 8.3.2.1. részben tárgyalt finnugor **tije* (**tüje*) gyököt.

A (8.18) és (8.19) példákban közölt „*kölcsönözhetőség*” rangsor fényében lehetséges, hogy ezek a névutói szerkezetek különösen ellenállnak a kölcsönzésnek.

8.6.5. A tipológia szerepe

Fent kifejtettem, hogy a vizsgált nyelvterületen a mondatban és a tipológia szerepet játszhat a rokonság megállapításában, különösen annak fényében, hogy itt a kapcsolat „*elsődleges bizonyítéka*” sem az alaktanra, sem a fonológiára nem támaszkodhat. Ezért azzal *szeretném* zárni e fejezetet, hogy egyszerűen felsorolok néhány tipológiai és alaki mondattani szerkezetet, melyeken

³⁶ Itkonen szerint (1966b, 72) a kérdéses esetrag, az *essivus* eredetileg locativusból származik, mint pl. a *koto-na* 'otthon'.

az uráli nyelvek a keleti szomszédos nyelvekkel osztoznak.

Azonban figyelmeztetni kell az olvasót, hogy ez csupán bizonyos „*felszíni*” tipológiai tulajdonságok áttekintése, melynek valódi, átfogó vizsgálata kívül esik e könyv hatáskörén.

Elismert tétel, hogy az uráli és altaji nyelvek „*egyszerűen osztoznak a tipológiai hasonlóságokon*” (például Dixon 1997, 32), Eltekintve attól, hogy ez tényleg nem igaz, megjegyezhetjük, hogy e nyelvekben a közös tipológiai jellegzetességek nem mindegyikét lehet „*nyelvi nniverzáléknak*” és „*következményeiknek*” tulajdonítani (Greenberg 1963). Vessük össze a következő jellegzetességeket, melyek némelyike valamennyi, mások pedig sok uráli és altaji nyelvben jelen vannak:

- (1) ragozás;
- (2) a nyelvtani nemek hiánya;
- (3) mássalhangzó torlódás (CCV) hiánya szókezdő helyzetben;³⁷
- (4) a névelők hiánya (a mai magyar és a mordvin kivételével, melyekben van enklitikus névelő);
- (5) a *determinans* megelőzi a *determinatum*-ot;
- (6) a birtoklást a *mihi est* szerkezettel fejezik ki, lásd a finn *minu-lla on* és a magy. *nekem van*;
- (7) egyes szám használata egy számnév által megelőzött főnév esetében, mint a magy. *három asztal-0*; finn *kolme pöytä-ä-0* 'asztal-partít,-0, három asztal';³⁸
- (8) alap (S)OV szórend (ettől számos „*eltérés*” létezik, mint a mai magyarban és a modern finnben);
- (9) a 'lenni' ige hiánya az állító mondatokban, mint a magy *ez ablak*; a *virág szép*; a finnben nem ez az eset: *kukka on kaunis* 'virág van szép';
- (10) a birtokos végződések használata a főnév- és igeragozásnál;
- (11) a kérdőmondatok jelölésére szolgáló rag használata (ez

³⁷ Az uráli és altaji nyelvekben a likvidák is ritkán fordulnak elő szókezdő helyzetben.

³⁸ A finnben számszavak után a főnév partitívusban áll.

jelen van például a finnben: *tulee-ko hän?* 'jön?', de nincs meg az észtenben);

- (12) a nominalizáció használata alárendelt mondatok alkotására, az olyan szerkezetek helyett, mint a 'hogy + ragozott ige' (ez az utóbbi típus azonban a mai magyarban és finnben jelen van);
- (13) az (ún.) tárgyeset jelölő használata, csakis a határozott/topic szerepű tárgy jelölésére (egyébként a -0 áll helyette); ez az összes türk nyelvben (beleértve a csuvast is), a finnben, a vogul bizonyos nyelvjárásaiban, és talán az ó-magyarban is létezik (lásd Marcantonio 1981; 1983; 1994);
- (14) az igenévszó jelenléte, vagyis szótövek, melyek eredendően kétértelműek. Általánosabban kifejezve a szófajok megkülönböztetésének hiánya (az urálihoz lásd Laakso 1997]; az altajihoz Daerfer [1982] és Kara [1997])

Igaz, hogy például az (1), (5) és (12) tulajdonságok, az összes OV nyelv egyetemes, eleve adódó jellemzői, míg a legtöbb egyéb jellegzetességet igen gyakran hozzák összefüggésbe velük, úgy-hogy a rokonság megállapításánál nincs jelentőségük. Az is igaz, hogy az (S)OV a világon a legáltalánosabb szórend, és hogy ezt rekonstruálták az ő-s-indoeurópaira is. Azonban ez nem áll az összes felsorolt tulajdonságra. Amennyire én tudom, a határozott/referenciális/topic szerepű közvetlen tárgyat szabványosan leíró jel használata, az OV nyelveknek következményként eleve nem adódó tulajdonsága; a kezdő mássalhangzó-torlódás hiánya sem vagy a *numerus absolutus*.

A fenti jegyzékhöz más, kevésbé „felszíni” tipológiai jellegzetességeket lehetne hozzátenni, ha elfogadnánk Nichols vizsgálatát (1986; 1992), Szerinte az alábbiak fontos „*tipológiai ismérvek*”, melyke felosztása fontos lehet a nyelvek közötti rokonság megállapításánál:

- a „*főtag jelölése*” az „*alárendelt jelölésével*” szemben;
- az alaktani bonyolultság foka;
- a „*mellékmondatok igazodásának*” sajátos típusa, vagyis tár-

gyi, ergatív, statív-aktív vagy más típusú szerkezetek (lásd [13] pontot a fenti listán);

- az uralkodó szórend.

Nevezetesen, Nichols kifejti (1986, 84), hogy a jelölési típus” a nyelveknek nagyon szilárd paramétere, ennél fogva a nyelvek még idegen hatásnak kitéve is megőrzik eredeti típusukat. Ami viszont azt jelenti, hogy ez az adott tipológiai osztályozás ,

*„a történeti nyelvészet számára egy eddig hiányzó eszköz
közt ajánlhat a rokonság hiányainak kritériumát bármely
feltárható időbeni”.*

Amint a névutók és esetragok képzésének tárgyalásánál láttuk (a 8.3.2.1. és a 8.3.2.2. részben), az uráli nyelvek hajlanak arra, hogy „*főtagjelölők*” legyenek, ellentétként annak, ami például az angolban történik. Vessük össze a következő magyar és angol genitívusi/birtokragos szerkezeteket:

(8.24) az ember háza / the man's house
 az ember ház övé
 az ember háza

A magyarban a birtokos jelölése a névszói szerkezet „*főtagján*” történik, *ház-a*, míg az azonos angol szerkezetben a jelölés az „*alárendelt*” főnévnél megy végbe: *man's*. Ahogy a 8.3.2.2. rész végén említettük a türk nyelvek osztoztak a magyarral és más uráli nyelvekkel ebben a „*főtagjelölés*” típusú esetben. Továbbá, mind bizonyos uráli, mind a türk nyelvekben e szerszerkezetek képezik az alapvető alak- és mondattani szöveggörnyezetet, melyben a névutókat és esetragokat képezték.

Lehet, hogy e nyelvi terület „*tipológiai ismérveinek*” átfogó vizsgálata meggyőző eredményeket hozhatna.

8.7. A MÁSSALHANGZÓS FORMÁNSOK ELOSZ- LÁSA EURÁZSIÁBAN

Ebben a részben az e fejezetben tárgyalt legáltalánosabb uráli, altaji ős jukagír formánsok – a tényleges formánsok és nem a

(lehetséges) rekonstrukciójuk – matematikai elemzését fogom végrehajtani azt igazolandó, hogy hasonlóságukat és/vagy azonosságukat lehet-e valódi nyelvi megfelelésként magyarázni. Valóban az *e* formánsokra jellemző egyszerű fonológiai alakot, a rendetlen eloszlást, a hang- és funkcióbeli felcserélhetőséget lehetne a pusztán véletlen hasonlóság tüneteként magyarázni. A számítás megegyezik azzal, amelyet az 5. fejezetben az uráli szókincs vizsgálatához átvettem.

A számításba be fogok vonni néhány dravida formánst, de a 6.6. részben tárgyalt okok miatt indoeurópaiakat nem.

8.7.1. A formánsok

A matematikai elemzésre kiválasztott formánsok azok, melyeket a szövegben tárgyalunk és a III. Függelékben felsorolunk, kivéve a ritkán előforduló formánsokat, mint pl a többes *-r-* és *-i-*, vagy azokat, melyeknek közös eredetét bizonytalannak tartjuk, mint az uráli tárgy. *-n/-m* és a szórványos dravida tárgy. *-n* közötti kapcsolatot. Ugyancsak figyelmen kívül hagytam a jukagír *-ka-* közös toldalékelemet, amit gyakran kapcsolnak össze a mordvin prolativusi *-ka* (*~ -ga*, *~ -va*), és ezért az (ős-uráli) lativusi **-ka* morfémával, bár ez a végződés a jukagírban is gyakran kap lativusi szerepkört. A tagadó ige formánsát - általában *-e ~ -i-* sem vettem figyelembe, mert úgy döntöttem, hogy a magánhangzós formánsokat ingatag voltak miatt nem veszem számításba. A lapp nyelvek esetében figyelembe vettem a többes *-t* mellett az ugyancsak többes *-k* jelet, amely a régi helyesírásban szerepel. Sammallahti megjegyzi (1998, 69), hogy a lapp többes jel *-k* volt, mely vagy az ős-uráli **-t* -re, vagy a **-k* -ra megy vissza (ugyanaz a *-k* van jelen a magyarban), bár helyzet egészen nem világos.

Mindent egybevéve, nagyon nehéz biztosnak lenni az azonosítandó és a számításba foglalandó formánsak pontos számát illetően, felcserélhetőségük, hangalakbeli és funkcionális bizonytalanságuk, zavaros eloszlásuk (az összetett végzések lehetséges alkotórészeiként) stb. miatt. Emellett mindegyikre gyakran találhatók ellentmondó magyarázatok az irodalomban. A helyzet különösen nehéz a lapp esetében, mert szerkezetének nagy része a kiegyenlítő és a morfofonémikus váltakozások miatt hajlító

rendszerre alakult át. Nem is szólva a különféle lapp nyelvek és nyelvjárások változatosságáról és bonyolultságáról (e tekintetben lásd Korhonen 1988a; 1988b). Mégis remélem, hogy a kiválasztott toldalékok, ahogy a 8.9. és 8.10 táblázatban közlöm, elfogadhatóan közelítik meg az eurázsiai térségben jelenlévő leggyakoribb és tisztán azonosítható formánsok számát és eloszlását.

E rész befejezéseként jegyezzük meg, hogy egy ilyen, az urálira, altajira és a jukagírra kiterjedő vizsgálatot B. Collinder már megkísérelt egy 1947-ben keltezett dolgozatában. A számítást csak 13 formánsra alkalmazta: (a) funkcionális morféma: genitívus, accusativus, locativusi/ablatívusi *-t*, locativusi *-n*, latívusi *-k*, melyhez a szerző, bár fenntartással, a jukagír *-ge* (vagyis a *-ɣa ~ -qa* közös toldalékot) és a lapp *-ge* formánst kapcsolja; (b) személyes és mutatónévmási tövek; (c) néhány igei morféma (a felszólító/óhajtó *'-k(v')* és a tagadó igei **-e*). Collinder így zárja (1947, 24):

„Les concordances entre les langues altaïques et les langues ouraliennes ne peuvent pas être l'effet du hasard. Il nous reste il faire le choix entre la parenté, d'une part, et l'emprunt et l'affinité élémentaire, de l'autre. Voilil qui semble être inaccessible au calcul, du moins en l'état actuel de nos connaissances.”

8.7.2 Matematikai elemzés

Ebben a részben bemutatjuk a funkcionális és nyelvtani formánsok eloszlását, és elvégezzük a vonatkozó számítást. A vizsgált formánsokat csak mássalhangzók szerint idéztük, mert a magánhangzók rendszeren egy (szövegtől függő) alakváltozatot képviselnek, azonkívül, hogy gyakran ingatagok is.

Az általam vizsgált mássalhangzói formán sokat a 8.9. táblázatban soroltam fel, ahol egy formánst X-szel jelölünk, ha legalább egy vizsgált nyelvben/nyelvcsoporthoz megjelenik (lásd a III. függelék az esetragok száma és eloszlása végett, a 85.1. részt a birtokos/személyes végződés száma és eloszlása végett, a 8.5.3.1. részt a többes és kettős szám végzések száma és eloszlása végett, és a 8.5.4. részt az idő/igeszemléleti végzések

végezt).

A 8.10. táblázat azokat a nyelveket/nyelvcsoportokat mutatja, amelyekben ezek a formánsok megjelennek. E nyelvek és nyelvcsoportok megegyeznek azokkal, melyeket a szókincs matematikai vizsgálatához azonosítottunk (lásd 5.2. részt). Ha egy adott jelentéssel bíró formáns a nyelvcsoport legalább egy mai nyelvben jelen van, akkor X-szel jelöljük.

	k	l	m	n	s	t	Összesen
ablativus		x				x	2
accusativus			x				1
igeszemplélet						x	1
kettős szám	x						1
genitivus				x			1
gerundium			x				1
ővé				x	x	x	3
lativus	x			x	x		3
locativus				x		x	2
enyém			x				1
partitivus						x	1
többes	x	x				x	3
tiéd				x		x	2
többes(birt.)				x			1
Összesen	3	2	3	6	2	7	23

8.9. táblázat. A legfontosabb mássalhangzós formánsok Eurázsia-ban

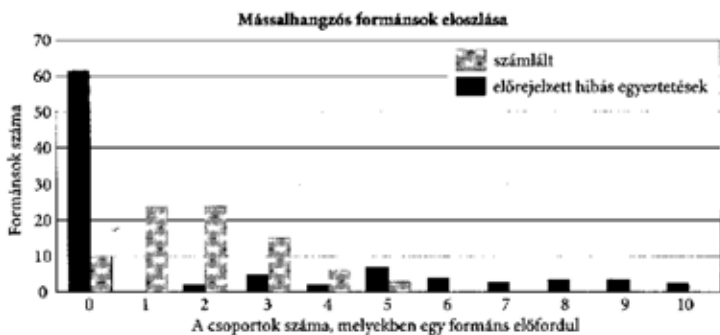
E formánsok eloszlását a 8.1. ábra mutatja. Hangsúlyozni kell, hogy a legtöbbjük sok helyen megvan. Például az *-m* 'enyém' formáns 10 nyelvcsoportban van jelen. Három formáns fordul elő 9 nyelvcsoportban inf./ger. *-(V)m-* ~ *-m(V)-*, mely névszósított igei csoportokban is használt (lásd a 8.6.3. részt), a genitivusi és locativusi *-n*. Három formáns van jelen 8 csoportban: a többes, az ablativus és az igeszemplélet/idejelölő *-to*. Két formáns 7 csoportban található a többes/birtokos *-n* és a locativusi *-t* stb. Az egyedüli gyéren képviselt formáns az *-n* 'ővé' jelentéssel csak két nyelvben van jelen, feltéve, hogy ez az *-n* a többest/birtokost kifejező *-n*-től eltérő morféma.

Hang	Jelentés	b-f	Per.	Ob-ug	Magy.	Szam.	Lapp	Tör.	Mon.	Tam.	Juk.	Dra.	ponr
m	enyém	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		10
n	locativus	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		9
m	gerundium	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		9
n	genitivus	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	9
t	többes	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		8
t	igeszemlélet	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	8
t	ablativus	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		8
n	tb.(birt.szr.)	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		7
t	locativus	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		7
m	accusativus	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		6
l	többes	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		6
k	lativus	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	6
n	lativus	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		5
l	tied	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		5
s	övé	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		5
s	lativus	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		5
k	többes	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	5
k	felhasználó m.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		5
t	partitivus	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		4
k	kettős szám	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		3
t	övé	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		3
n	tied	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		3
l	ablativus	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		3
n	övé	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		2

8.10. táblázat Mássalhangzós formánsok eloszlása Euráziában

Összehasonlítás céljából a 8.1. ábra grafikonja azt az eloszlást is mutatja, amelyre számítanánk, ha az adatok egészen véletlenszerűek lennének, és ezért teljesen „hamis illeszkedéseket” képviselnének. Hat hangból választhatunk (*k*, *l*, *m*, *n*, *s* és *t*) és szoros

összefüggést feltételezve a csoportokon belül, $1/6$ valószínűsége volna annak, hogy egy adott hang minden cellában jelen legyen a 8.10 táblázaton. Ez a binomiális eloszlásra vezetne az ábra szerint (az elemzés hasonló a szótani elemzéshez, ahogy fentebb tárgyaltuk).

8.1. ábra. Mássalhangzós formánsok eloszlása

Az észlelt eloszlás élesen elüt a véletlenszerű eloszlástól. Képtelenek vagyunk a két eloszlás illesztésére, akárcsak közelítőleg, még ha feltételezzük is, hogy a csoportokon belül a nyelvek között nincs megfelelés. Még pontosabban a következő megfigyeléseket tehetjük:

- Egy formánst sem találunk, amely csak egy csoportban lenne jelen. Következésképpen, ha egy formáns jelen van egy csoportban, akkor legalább még egy másikban is ott találjuk
- Ha az eloszlás egészen véletlenszerű volna, akkor sokkal kevesebb üres hely lenne a formánsok tábláján. Több mint 50 lehetséges formáns nincs jelen a térség egyetlen nyelvében sem. Ez szilárd bizonyíték a nyelvek közötti összefüggésre.
- A 7 vagy több nyelvben jelenlévő formánsok statisztikailag jelentősnek tűnnek. Ezek képezik a 1.10. táblázat első 9 formánsát, melyek némelyike az alak és funkció kapcsolatában is mutat bizonyos állandóságot, vagyis 1. szem birt -m, birt -n, ger./inf. -m' és loc. -n.

Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ezen formánsok eloszlása nem lehet a véletlen eredménye, mivel túl sok formáns vall jelen túl széles körben. Természetesen a kérdés, hogy vajon ezek a valódi összefüggések a kölcsönzés vagy az öröklés következményei-e (bár az alaktan meglehetősen ellenáll a kölcsönzésnek), vagy nagy valószínűséggel mindkét folyamatéi, örökre nyitva marad, ahogy már Collinder megjegyezte a 6. fejezetben előadott okok miatt

8.8. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

8.8.1. Az alaktan helyzete az uráli nyelvekben

A következő keret az e részben tárgyalt adatok támasztják alá:

- Nehéz, ha nem lehetetlen, azoknak a – funkcionális, nyelvtani, leszármaztatott – végződéseknak a változatait visszavezetni egy közös eredetre, melyek, kel a mai uráli nyelvekben találkoznak. Valójában az uráli alaktan nagyobb és jelentősebb területei nem rekonstruálhatók. Ide tartoznak: (a) az összetett esetragok, melyek az egyes nyelvek életében bekövetkezett újítások; (b) az igeragok, melyek rekonstrukcióját még a hagyományos paradigmán belül is bizonytalannak tekintik; (c) bizonyos többes végzések, melyek szilltén az egyes nyelvek független életében alakultak ki; (d) a kettős szám végzések, melyeknek korlátozott az eloszlása; (e) még a névmási paradigmán belül is van egy nagyobb szakadás, amely két csoportra *osztja* az uráli nyelveket. Van egy maréknyi, széles körben eloszlott alaktani elem, azaz: két vagy három egyszerű helyhatározói eset, néhány birtokos és többes végződés. Azonban ezek általában jelen vannak az altaji nyelvekben és a jukagirben is (egyes tudósok szerint a dravidában és az indoeurópaiban is).
- A személyi, birtokos és többes ragok, melyeken osztoznak az uráli (és az altaji) nyelvek, váltakozva használhatók a főnévre és az igrére. Ha lett volna egy jelentős előd, akkor e tényező

(másokkal együtt) azt jelezné, hogy az nem tett különbséget főnév és ige között, Hasonló okok miatt feltételezhető, hogy az ősnyelvben nem volt kategoriális megkülönböztetés a főnév és melléknév, vagy a főnév és névutó között Valójában a hagyományos paradigma is ilyen igényt támaszt; lásd például Ravila (1957); E. Ikonen (1966b, 226); Abondolo (szerk.) (1998, 18, 27) és Laakso (1997) Bizonyos mai uráli nyelvekben a főnév és névutó közötti világos megkülönböztetés hiányát bőségesen szemlél tettük e részben.

A névszói, igei, névmási paradigmák (részleteinek) stb. hiányában, alak, tanból vett adatokat használva, nehéz belátni, hogyan lehet az uráli nyelvek genetikai állapotát eredményesen megmagyarázni az összehasonlító módszer révén. Ha azonban különféle vizsgálati módszereket is alkalmazunk, melyek jobban megfelelnek e nyelvi térségnek, jelentősebb eredményeket érünk el. Példám a matematikai elemzés feltárja, hogy az uráli, altaji és a jukagir nyelv osztozik egy formáns állományban, melyek száma jelentőssé válik, ha együtt vesszük figyelembe és elemezzük őket.

Hogy magyarázzuk ezt a bizonyítékot? Az eloszlási ismérvek szétszórt mintát mutatnak, mely nem szolgáltat bizonyítékot a hagyományos, kettős családfához, és a legtöbb közös alaktani elem esetén felcserélhetőség van a formák és a funkció között. Ezek a tényezők lehetetlenné teszik az ős-morfémák kikövetkeztetését

Talán jobban megfelel a képnek egy olyan vagylagos magyarázat, ami úgy tekinti a mai alakokat, mintha egy közös anyag „vonzásából” származnának, hatalmas nyelvjárás; területet áthidalva, melyből minden nyelv a többtől függetlenül szedte fel az építőanyagot, bár talán egymással párhuzamosan. Ezt az anyagot azután felhasználták és összekapcsolták úgy, hogy összetett végződéseket, és/vagy ragok sorozatát képezzék oly módon, amely már csak az egyes nyelvekre jellemző Andronov szavait használva (1968, 32), e nyelvek „*nagyjából a megfelelő alakú, vagy az elfogadható jelentésű darabokat*” kellett felszedjék, „*de különösebb rendszer nélkül*”, hogy a (nem túl) különböző feladatoknak megfelelő különféle szerkezeteket megteremtsek.

Ez a magyarázat illik legjobban az olyan nyelvi térségekből származó adatokhoz, melyeket az összehasonlító módszerben ha-

gyományosan figyelmen kívül hagynak Például számos izmorfi szerkezet, melyek hasonlósága mondattani szerkezetben és szó-tani összetevőkben igen szembetűnő, újfent egymást keresztező izoglosszák sorát képezi, amely az egész területet áthidalja

8.8.2. Töprengés az esetragokról és az uráli nyelvek régiségéről

Megfigyeltük, hogy az uráli nyelvekben az összetett esetragok egyedi mű don és viszonylag későn alakulhattak ki. Például a nyelvtani eszközzé válás útján képzett esetragok újabb kori alkotása az ő-magyarban van adatolva, és az esetragok zöme az obi-ugorban és (részben) a szamojédban ma is alakulóban van. Az adatok arra utalnak, hogy a ragozás a mi korunkban alakult ki.

Az a gondolat, hogy a nyelvtani eszközzé válás újabb kori folyamat, megegyezik a más nyelvcsoportokból származó bizonyítékokkal, ahol azt is közlik, hogy gyors és gyakran hirtelen lezajló folyamat, különösen az esetragok tekintetében (Dixon³⁹ 1997, 54-55). A grammatikalizációt általában úgy említik, mint amely három vagy legfeljebb négy évszázad alatt válik teljessé, ahogya pidgin/creol nyelvek példája mutatja (Hopper&Traugott 1993,208-209).

Ez a kép – ha elfogadjuk – összeegyeztethetetlen azzal a ha-

³⁹ Az idevonatkozó bekezdés így szól: *"Amikor névutók esetrendszerre fejlődnek, az egész rendszer valószínűleg többé-kevésbé egy időben fejlődik, ahelyett, hogy egy névutó esetté válna... aztán száz év múlva egy másik névutó másik esetté válna stb., úgy hogy egy hét esetből álló rendszer, hét különálló szakaszban fejlődne ki... Nem azt akarom mondani, hogy egy kialakult szófajt nem lehet hozzátenni. Ha egyszer egy nyelvnek mondjuk öt esetből álló rendszere van, továbbiak könnyen hozzáadhatók; vagy egy új főnévostály; vagy további főnevek is nyitottakká válhatnak a beépülésre. Álláspontom az, hogy amikor új kategória alakul ki, azt határozott módon teszi. Először egyáltalán nincsenek esetek és azután – talán néhány nemzedék alatt – egy féltucat estből álló rendszer, semmint egy, azután kettő, majd három... De azután, további gyarapodásként, egy későbbi stádiumban könnyen kialakulhat a hetedik eset. Hasonló észrevételek vonatkoznak a kötött névmások kialakulására. A nyelvfejlődés egy fokán az alanyt és a tárgyat az igén kívüli, szabad névmások fejezik ki. Azután ezek fejlődnek kötelező, beépült névmásokká, melynek minden igében ott kell lenni... a kötött névmások akár teljes sorozata fejlődhet ki többé-kevésé egyidejűleg.*"

gyományos modellel, hogy az uráli nyelvek legalább 2000 éve alakultak ki. Azt a következtetést kellene levonnunk, hogy a mai uráli nyelvek kialakulása nem nyúlik olyan messzire az időben, mely következtetés nem mond ellent az adatoknak (lásd a 7. fejezetet az ős uráli „feltételezett” régiségének témájában)

Az uráli nyelvek újabb kori kialakulása az altaji nyelvek fejlődési szaka szavai is összeegyeztethető lenne, mely esetben, legalábbis néhány tudós, viszonylag fiatal korral számolt (lásd a 6. fejezetet) Amint láttuk, az alaktani szerkezetet tekintve, az uráli és altaji nyelvek, valamint a jukagír, a fejlődésnek többé-kevésbé ugyanazon a fokán vannak nyelvtani eszközre válás és elágazás működik mindezekben a nyelvekben nagyjából párhuzamosan, és az így létrejövő elemek alapvetően azonosak. Természetesen az egész területet telő, célravezető vizsgálatra lenne szükség ahhoz, hogy e képet alátámasszuk

Hogy szembefizáljuk az uráli nyelvek viszonylagos fiatal-ságáról alkotott nézettel, az alaktani „ciklikusság” létezését lehetne sikerre vinni (Anttila 1989; Dixon 1994, 182-86), nevezetesen, hogyanyelvfejlődés követi az alábbi im meghatározott tipológiai ciklust:

→ elszigetelő → ragozó → egybeolvasztó → elszigetelő →

E modell szerint, bár most a legtöbb uráli nyelv a ragozó szakaszban van, korábban többször kerestül mehetek ezen az alaktani cikluson: valóban nagyon régi nyelvek lehetnek

Bár ez természetesen lehetséges magyarázat, nincs bizonyítékunk, hogy megkülönböztessük az egyszerűbb feltételezéstől, mely szerint e nyelvek viszonylag fiatalok. Mivel így áll a dolog, én személy szerint azt hiszem, hogy az uráli nyelvek őse(i), vagy legalábbis a „közvetlen” őse(i) bármilyen természetük is volt, viszonylag fiatalok voltak, és alaktanilag egyszerű szerkezetük volt. Ez a személyes magyarázat ellentétes azzal, melyet a szakmán belül általában képviselnek és a területen kívül felismernek, lásd például Janhunent⁴⁰ (1981b), Dixon⁴¹ (1994, 184; 1997, 42) és a

⁴⁰ Janhunent nem állítja határozottan, hogy az ő.-u. alaktanilag gazdag, de a dolgozatból ez sejthető.

7. fejezet tárgyalását.

⁴¹ Dixon (1997, 42) azt állítja, hogy az ő-u/ő.-f.-u. ragozó jellegű "*lehetett*" az alaktani körfolyamat 9. órája körül, míg a mai nyelvek a bekebelező típus felé haladnak.

9. A KÉP KIEGÉSZÍTÉSE: TULAJDONNEVEK, RÉGÉSZET ÉS GENETIKA

A finneknek 90% európai és 10% uráli génjük van, $\pm$ 4,1% elfogadható hibával.¹

Luigi Luca Cavalli-Sforza és mások

Az uráli nyelvek áttekintése nem lenne teljes a tulajdonnevekhez kapcsolódó kiterjedt irodalom, valamint a régészet és genetika területéről érkező adatok tárgyalása nélkül. Amint látni fogjuk, a kutatás e területeit is erősen befolyásolta, és bizonyos esetekben jelentősen eltorzította vagy meghamisította a vélekedés, hogy az uráli nyelvek egy családot képeznek.

A tulajdonnevek vizsgálatával kezdjük. Amint látni fogjuk, a tulajdonnevekre eddig alig akadt olyan bizonyíték, melyet az uráli családfa közös csomópontjára vagy alélágazásához lehet visszavezetni. Ellenkezőleg, vannak a tulajdonneveknek szembeűnő izoglosszái, melyek túlnyűlnak az uráli nyelvi környezet határain. Például vannak izoglosszák, melyek a magyart és a türköt kötik össze (különösen a baskírt), mások pedig a finnségi területet a közép-ázsiai területtel. E tekintetben a tulajdonnevek összhangban állnak a nyelvnek az előző fejezetekben megvizsgált más rétegeivel, abban az értelemben, hogy összeférőbbnek tűnnek az egymást keresztező izoglosszák modelljével, mint a családfán alapuló modellel. Amint látni fogjuk, ezen összefűgűgűések egy része, az 5. fejezetben megvitatott statisztikai értelemben, aligha lehet a véletlen hasonlóság eredménye. Például a baskír *Jurmati* és a magyar *Gyarmat* nevek között az összesen hat fonémában négy illeszkedő mássalhangzó van. Hasonlóképpen öt illeszkedő fonéma található a magyar *Jenej* és a baskír *Jeney* között, holott az általunk vizsgált uráli szókészlet egyetlen darabja sem rendelkezik háromnál több illeszkedő fonémával. Továbbá, bizonyos baskír

¹ 1994, 273.

tulajdonnevekről azt állítják, hogy megőrizték a megfelelő magyar nevek első szótagának magánhangzójában az eredeti minőséget; vessük össze a baskír *Jurmati* és a magyar *Gyurmat* neveket, mely utóbbi a *Gyarmat* ó-magyar változata (Németh 1966a, 16-17)

A „*főáramú*” uráli értelmezésben a tulajdonnevekből nyerhető adatokat mint, értelmetlent, általában félresöprik. Feltételezik, hogy a tulajdonnevek megbízhatatlanok – vagy még pontosabban, megbízhatatlanok, ha nem támasztják alá az uráli elméletet. Például (ahogy a 2 és 4. fejezetben láttuk) a *hungarus/Yugria* és a *magyar/manysi* közötti feltételezett kapcsolatot kivételnek tekintik e szabály alól, mert szinte az egyetlen bizonyítékot képezik – az ugor csomópont érdekében. Amikor e fejezetben a *magyar* népnév feltételezett szófejtéséhez érkezünk, azt fogjuk találni, hogy véletlenszerű, és nem illeszkedik a történetileg adatolt alakokhoz. Ugyanígy a finn *suomi* ön elnevezés eredetileg hihető, közvetlenül belátható párhuzamokhoz kapcsolódott, melyeket a ma altajinak tekintett területen találtak; azonban azért, hogy illeszkedjen a később előtérbe került uráli paradigmába, ezt az eredetet el kellett utasítani, és most igen tekervényes és teljességgel valószínűtlen magyarázatokat olvasunk e név eredetéről.

Azután nagyon röviden meg fogjuk vizsgálni a genetika bizonyítékait. Tankönyvekben gyakori megjegyzés, hogy a genetikusok „*uráli génről*” beszélnek. Ahogy látni fogjuk, e meghatározás eredeti szerzői erőteljesen hangsúlyozták: ez pusztán nyelvészeti meghatározás, melyet annak ellenére vettek át, hogy nem felel meg a genetikai vizsgálatokból kibontakozó sokkal egyszerűbb képnek – a genetikai anyag fokozatos szétterjedésének a térségben keresztül.

Végül látni fogjuk, hogy a kevés bizonyíték a régészet terén a népek és technológia délnyugatról északkeletre irányuló mozgását jelzi, az uráli elméletbe foglalt, feltételezett vándorlással ellentétes irányban.

9.1. TULAJDONNEVEK

Ez a rész a tulajdon nevek vizsgálatával kezdődik. Az ura-

lisztikán kívül, ezeket gyakran a nyelv különösen fontos alakjainak tekintik, például az indoeurópai (Renfrew 1987, 21; lásd a Bevezetésben közölt idézetét) és az angolszász tanulmányokban (lásd például Gelling² 1978). Az általános nyelvészetben vita van a tulajdonnevek státuszát illetően egyes szerzők azt állítják, hogy nagyon ösztönzőek lehetnek a tényleges kapcsolatokra vonatkozóan (Kiviniemi 1980a), míg mások az ellenkezőjét állítják, mivel az idők folyamán az emberek és helyek könnyen változtathatják elnevezésüket a történelmi és társadalmi események nyomása alatt (Trask 1996, 350).

Ahogy a 2. fejezetben láttuk, az uráli elmélet a tulajdonnevek kapcsolatából ered, a *magyar-manyisi* szópárt még ma is az elmélet bizonyítékaként idézik. Itt majd meglátjuk, hogy nagyszámú tulajdonnév létezik, melyek ellentmondanak az uráli elméletnek, ha szó szerint vesszük őket, mert átnyúlnak az uráli terület feltételezett határain. Ez számos tudományos dolgozatot eredményezett a területen. Az ellene szóló adatok e hatalmas tömege ahhoz az általános feltételezéshez vezetett az urálistikában, hogy a tulajdonnevekből semmit nem lehet levezetni (természetesen a *magyar-manyisi* kivételével)

9.1.1. Népnevek az uráli nyelvekben

A népnevekről eddig alig tártak fel bármiféle adatot – legyen az akár önelnevezés, akár külső elnevezés –, amelyet vissza lehet vezetni egy közös ős-nyelvre – nem is szólva, hogy az ős-urálira. Az uráli nyelvekben jelenlévő népnevek eredete legtöbbször ismeretlen marad. Amikor – gyakran bizonytalanul – szótörténetet következtetnek ki, kiderül, hogy azok európaiak, ázsiaiak vagy éppen helyi eredetűek. Az etimológiák jelentése többnyire egyszerűen valami olyasmi, hogy 'ember, jó ember, föld, nép' stb., úgyhogy nem használhatóak azonosítás céljára. Továbbá ezen a

² A szerző azt mondja, hogy könyvének célja "oly módon rendszerezni a helynévi adatokat, hogy a régészek és hely történészek megértsék azok erősségeit és gyengeségeit". Hangsúlyozza a következőket is: "ha elfogadjuk, hogy a helynév-etimológiák és – meghatározások szakemberektől kell eredjenek, vagy bírniuk kell az ő egyetértését, akkor a tanulmányt teljes szívvel ajánlhatjuk más területek szakembereinek".

jelentéstani téren a változatok olyan nagy mértékűek, mint bármely más, eddig vizsgált jelentéstani területen, ha nem nagyobb. Gyakran számos változat létezik – két, három – ugyanarra a névre. Tekintsük az *eesti*, *viro*, *igaunija* neveket az észtekre (Grünthal 1997); a *fenni* ~ *finni*, *sererefennae*, *scrithiphinoi* (latin és görög forrásokban; lásd még a 2. fejezetet) talán a lappok, vagy más, rosszul azonosított észak-európai népek jelölésére (Sammallahti 1984). Gyakran azt is nehéz eldönteni, hogy a hely adta a nevet a népeknek, vagy fordítva, mint az olyan helynevekben, amelyek a *lappi* elemet tartalmazzák, lévén maga a szó bizonytalan eredetű (Häkkinen 1996, 173). Soká tartana részleteiben megvitatni az uráli nyelvek összes népnevének etimológiáját, de részletes ismertetés található Jokínál (1973) a (feltételezett) indoeurópai eredetű népnevekre, Décsynél (1965, 231f), Gheno & Hajdúnál (1992), Häkkinennél (1996, 167-80), Grünthalnál (1997) a balti-finn terület népneveire vonatkozólag, és természetesen a szótárakban, ideértve a UEW-et is.

Az uráli népek/nyelvek önelnevezéseit a IV. Függelékben közöljük.

9.1.2. A Suomi „szófejtése”

Beszéljük meg most a *Suomi* (~ *Suome*-) nevet, a finnek önelnevezését, melyet a történeti feljegyzések *sum* alakban adatolnak (lásd 21.1. részt). Castrén közli, hogy kiterjedt ázsiai utazásai során számos helynevet talált, melyek nagyon hasonlítanak bizonyos finn tulajdonnevekre, beleértve a *Sumi* helynevet is. Ezeket a Szaján hegység térségében találta, mely egyes szamojéd nyelvek területe (lásd a családfa diagramot az 1.1 ábrán). De ugyanezt a *Sumi* nevet (és más közölt neveket) a későbbi kutatók a véletlen hasonlóság példájának tekintették, és nem vették figyelembe a *Suomi* eredetének lehetséges jelöltjei között. Ezzel szemben (esetenként nehézkes) etimológiák és leszármaztatások széles választékát javasolták, melyek mindegyike feltételezés szerint indoeurópai eredetű (áttekintést lásd Koivulehto 1993). Itt csak a ma leggyakrabban elfogadott magyarázatot szeretném megemlíteni (Koivulehto 1993; Grünthal 1997, 56; másik gyakori magyaráza-

tot a ³. jegyzet közöl), amelyben a *Suomi* az ős-balti **žemē* '(alacsonyan fekvő/sík) föld' szóból származik; vessük össze a lett *zemevel*. Nyilvánvaló hibás hangtani illeszkedés, van a mai *Suomi* és a javasolt **žemē* között, és ezt azzal az elmélettel magyarázzák, hogy a név ide-oda vándorolt, a Balti-tenger északi és déli partja között, és minden lépésnél apránként változott. Alapvetően a következő eseménysor történt (Koivulehto [1993, 405-406] összegzéséből átvéve).

- a) A rekonstrukció első lépése annak feltételezése, hogy bizonyos korai ős-finn törzseket a balti/ős-balti népek **žemē* '(alacsonyan fekvő/sík) föld' néven ismertek, és így emlegették őket.
- b) A következő feltevés az, hogy ezek a finn törzsek átvették az idegen nevet, mint önelnevezést, átalakítva azt a **šāmā* hangalakra.
- c) A következő feltevés a láncban az, hogy a lappok átvették a **šāmā* nevet (e finn törzsektől), mint saját önelnevezésüket, saját hangalakokkal: **šāmā*, később *>*šāmē > sabme ~ saame* (a *hämäläiset* nép *hämä-läinen*⁴ önelnevezése is a **šāmā*-ból származik). Ha pedig valaki úgy véli, hogy a lappok és a finnek ugyanannak az ősnek a leszármazottai (ennek ellentmondanak a genetikai adatok, lásd lejjebb), akkor fel kellene tételeznie, hogy a **šāmā* -ból szabályszerűen alakult ki a **šāmā*, mely akkor keletkezett, amikor a mai lappok elváltak a közösség többi részétől
- d) Aztán feltételezik, hogy bizonyos balti törzsek, akik szoros kapcsolatban álltak a lappokkal, Kr. e 800 és 600 között elkezdtek ezeket a lappokat **šāmā* néven nevezni, de a saját balti hangalakjukon **šāmasnak* (vö. lett *sāms*) ejtve.
- e) A következő feltételezett lépésben ezt a **šāmas* nevet a fenti balti törzsek kiterjesztették, hogy ne csak a lappokra utaljon, hanem a balti finn népekre is, mert az eredeti **žemē* '(alacsonyan fekvő/sík) föld' nevet már nem tekintették megfelelő-

³ A másik általánosan közölt etimológia (a SKES 1114-15-ben is közölve, bár bizonytalan tételként), egy feltételezett személynévből való, az viszont a *sua-da* 'ad, megad, engedélyez' igéből.

⁴ Ezek az emberek, a *Suomalaiset*-tel és másokkal együtt alkotják a modern finn nemzetet.

nek egy népesség megnevezésére; más célokra kellett nekik ez a név

- f) A történelem most feltehetően ismétli önmagát a legdélebbi balti-finn törzsek átvették maguknak ezt az „új” balti nevet, a **sāmast*, **sōme*, eredetileg talán **sōma* hangalakokkal. A **sōme*-ből származott a *Suomi* és a **sōma*-ból eredt a *suomalainen* ’finn’, *suoma-laiset* ’a finnek’: ez esetleg a közép-ős-finn szakaszban következett be
- g) Végül egy későbbi időszakban, ezt az utolsó **sōme* nevet (mai leképződéseivel) használták Finnország dél-nyugati térségének és népének jelölésére (*Varsinais-Suomi* ’eredeti Finnország’, a tulajdonképpeni finnországi, és nem a balti-finn törzsekre, akik eredetileg átvették. A kutatók hangsúlyozzák, hogy a történetnek ebben az utolsó lépésében az ős-balti *ā* és az ős-finn *ō* megfelelése szabályos. Ezt úgy közlik, mintha ez a hangváltozás az egész képet hihetővé tenné. A kutatók azt is megemlítik, hogy vannak **sōme* elemet tartalmazó helynevek, a Balti-tenger déli partján, mint a *Some-linde* ’Some kastélya’ (1211-ből Észtországban; SKES 1115). Ez bizonyoságul szolgálna, hogy a nevet először a balti-finn nép vette át, mielőtt a mai finnekre korlátozódott volna.

A feltételezések eme láncolatában egyetlen lépést sem támasztanak alá valódi történelmi feljegyzések. Az olvasóra bízom, hogy elbírálja ezt a helyreállítást⁵ azokkal az egyszerűbb és valószínűbb feltételezésekkel szemben, mint elfogadni, hogy a *Suomi* eredete ismeretlen vagy elkezdeni más irányokban is a vizsgálódást, például a *Sumi* helynév felülvizsgálatával, mely az ősi *sum* alakban tükröződik.

9.1.3. A magyarok önelnevezése

Amint sok alkalommal említettük, a magyarok önelnevezése a hagyományos paradigma létrejöttében és megállapításában központi helyen állt. Ezért lényeges közelebbről megvizsgálni e név eredetét, hagyományos nyelvi kapcsolatait és a történeti források-

⁵ Összefoglalója végén maga Koivulehto (1993) azon tűnődik, vajon ez a forgatókönyv elfogadható-e, és visszajelzést kér az olvasótól.

ban valóban adatait kapcsolatait

A *magyar* (név) történelmi és nyelvészeti kapcsolatainak egész kérdéskörét úgy tekintem, mint a hagyományos paradigma „különösen Gordiuszi” szempontjainak egyikét, és most kísérletet teszünk arra, hogy az „adatokat” elválasszuk a feltételezések láncolatától

9.1.3.1. A magyar név időrendi és nyelvi kialakulása

Ahogy a 2 fejezetben láttuk (2.1.2.3 rész), a tankönyvekben és a szakirodalom fő áramában általában azt közlik, hogy a magyarok – *magyar* – önelnevezésének egyik legkorábbi megjelenése Bíborbanszületett Konstantin *De Administrando Imperio* című művének szövegében található

Azonban nem egészen ez a valódi történet, mert Konstantin tulajdonképpen soha nem említi a *magyar* szót; ehelyett a *Μεγρη* nevet említi. A szöveg szerkezete azt jelzi, hogy a szerző egy vezér nevére utal, de mégis szélteben úgy magyarázzák, hogy a *magyarok* őseire hivatkozott. Nyelvi kapcsolatot állapítottak meg a *Μεγρη* és a *magyar* között, bár gyakran állítják, hogy ez a megfelelés szabálytalan. A *magyarral* társított, történelmileg adatait szavakat a 9.1. a ábra mutatja (lásd a 2.1.2.4. részt a *Mogerii/magyeri* szavak végett). A kb 950-ből származó görög szó kétségtelenül tükröződik olyan mai magyar helynevekben, mint *Pusztá-megyer*, *Tót-megyer*, *Békás-megyer*, *Káposztás-megyer* stb.

Elismert, hogy ezek a szavak nincsenek szabályos megfelelésben a magánhangzók össze nem illése miatt. Az összehasonlító módszer szigorú alkalmazásakor azt a következtetést kellene levonnunk, hogy e szavak nincsenek rokonságban egymással, és *Μεγρη* nem rokona a mai *magyar* szónak. Az irodalomban azonban úgy vélik, hogy mindezek a szavak mégis rokonok.

Konstantin *Μεγέρη*/*Megyer(i)* 'nemzetség/vezér' neve
kb. 950

A *Mogerii/magyeri* 'nemzet' név Anonymus Krónikájában
kb. 1200

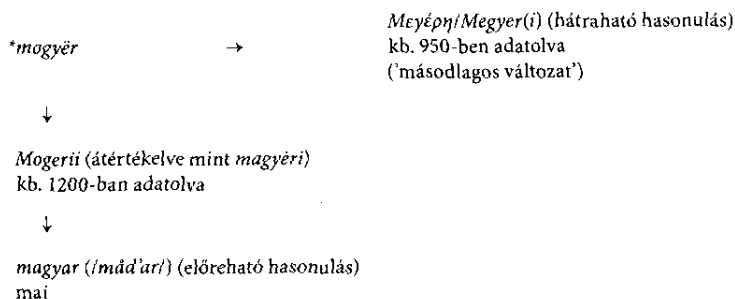

magyar (/mãd'ãr/)
 mai magyar

9.1a ábra A magyar név időrendi fejlődése

A főbb hibás magánhangzó illeszkedéseket azzal a feltevessel magyarázzák (például Ligeti 1986, 400), hogy a 950-ből adatolt eredeti alak csupán egy „*másodlagos változat*”⁶ volt, annak ellenére, hogy a mai magyar helynevekben visszatükröződik. Ez a másodlagos változat nem szokott megjelenni a nyelvi fán. Ehelyett a korai alak feltehetően az elő-magyar **mogyër(i)* ~ **majğër(i)* ~ **majýr(i)* (Németh 1930/1986, 246; Gheno & Hajdú 1992, 15; UEW 866-67; TESz 1], 816-17; Ligeti 1986, 400), úgyhogy e nevek különféle leképeződései sokkal szabályosabbnak tűnnek, amint a 91. b ábrán mutatjuk. Ezen a modellen a mai *magyar* szó, a rekonstruált előmagyar **mogyër* alakból előreható hasonulással, míg a *Μεγέρη* ugyanabból a rekonstruált formából hátraható hasonulással fejlődött ki, a magánhangzó-illeszkedés elvei szerint, ami jellegzetes tulajdonsága a mai magyar nyelvnek. A **mogyër* > *magyar* ~ *megyer* változás feltehetőleg a késői elő-magyar korban ment végbe, a honfoglalás ideje előtt, vagyis a mai magyarlakta terület elfoglalása előtt (legalábbis egyes tudósok szerint).

⁶ Ligeti (1986, 400) határozottan mondja, hogy a név eredeti változata a *magyar*, és hogy a *Μεγέρη* a *magyeri* másodlagos párja. A szerző azt is állítja. Hogy a *majğir(i)* > *magyar* ~ *megyer* változás a késő elő-magyar korban ment végbe, a honfoglalás ideje előtt.

9.1b ábra A magyar név nyelvi fejlődésének Ligeti-féle modellje

Bár a hasonulás fent leírt folyamatai teljesen szokásos, általános nyelvi jelenségek, két kérdés kapcsolódik ehhez a magyarázathoz. Először, a korai adatait alak, a *Μεγέρη/Megyer(i)* elutasítása és egy, a maival szándékosan kevesebb téves hangilleszkedést mutató rekonstruált alakkal való helyettesítése, tisztán esetleges eljárás, mely közvetlenül nincs összhangban a történelmi feljegyzésekkel, és melynek ellentmondanak a helynevek. Másodszor, a hangrend elvein alapuló magyarázat nem kielégítő, mert (ahogy láttuk a 8.3.2.2. részben) a kb 1200-ból származó első magyar szöveg azt mutatja, hogy ez a jellegzetesség éppen akkor kezd kialakulni. Ezért ez nem teljesen kifejezett tulajdonság, ami kellett volna ahhoz, hogy ezek a hasonulási folyamatok a honfoglalás ideje előtt (kb 896-ra) befejeződjenek.

9.1.3.2. A magyar név „szófejtései”

A legtöbb tankönyv csak az esetleges *magyar-manysi* kapcsolatot közli. Azonban a szakirodalom két egymással versengő kimutatást tartalmaz a *magyar* név etimológiájára: a *magyar-manysi* mellett (az „*ugor*” kapcsolatot) ott van a *majğir(i)* ~ *bajğir* (a türk kapcsolat), melyet a történelmi források tényleg hitelesítenek.

Ahogy a 2.123. részben megtárgyaltuk, a *magyar* szót 10. századi arab források is említik, ahol *majğir(i)* ~ *bajğir* szabályos változatokban jelenik meg. A *majğir(i)* változathoz fejlődött ki a *magyar* szó, míg a *bajğir*-ből alakult a *başğir* ~ *başjir* ~ *başjir*,

vagyis a türk nyelvű baskírok neve. Valóban a *majġir(i)* ~ *baġġir* megjelöléssel a források határozottan egy türk nyelvű népességre utaltak. Az említett fejezetben és a fenti részben azt is láttuk, hogy a Konstantin által említett *Μεγέρη* (*Megyeri*) név, melyet általánosan a *magyarral* társítanak, egy törzsnév, amely türk eredetűnek elfogadott egyéb törzsnevek listáján szerepel.

A tankönyvek és szótárak általában mégis úgy tárgyalják a *magyar* nevet, mintha egy teljesen más névhez – a *manysi*hoz – kapcsolódna. Nincs történelmi vagy nyelvészeti adat, mely ezt a kapcsolatot alátámasztaná, eltekintve a két név felületes hasonlóságától, valamint a magyarok és vogulok közötti szoros kapcsolat „feltételezésétől” (amely viszont a két tulajdonnév, a *hungar* és a *Yugria* közötti, látszólagos hasonlóságon alapul; lásd a 21.25 részt). Ezért alkottak egy újabb etimológiát e kapcsolat igazolására Amint látni fogjuk, ez nagyon esetleges, és az embert arra a következtetésre ösztönzi, hogy ténylegesen nem segíti-e felületes hasonlóság tudományos hitelessé gének megalapozását A tankönyvek gyakran tartalmazznak nyilvánvalóan körkörös érveléseket, ahol ezt az etimológiát aztán olyan bizonyítékként idézik, amely alátámasztja a magyarok finnugor eredetét, és természetesen az ugor csomópont érvényességét. A *magyar* név „elfogadott” etimológiája a következő (TESz II, 817; UEW 866; EWUng II, 923-24).

(9.1) A *magy-ar* név két részből áll Az első rész a *magy-* az ugor **mańcz* ’ember, emberi lény’-ből származik, amelyből a vogulok *manysi*, és egy osztják törzs *mańt’* ~ *mońt’* ~ *mas* önelnevezése is ered⁷ (UEW 866). A források általában rámutatnak, hogy a *magy* /-d’-/ szabályosan fejlődött ki a **-ńc*-ből A *magyar* név második része az *-ar* (- *ér*, -*ër*) ’ember’, állítólag ugyanaz az összetevő, mint amely például a *magy. emberben* található. Ez a tő viszont a finn *yrkä* ’agglegény’, *yrkö* ’ember’ < f-u. **irkä* (**ürkä*)-hoz kapcsolódna (UEW 84)

Ez az etimológia komoly nehézséget jelent: a *magy-ar* szóta-

⁷ A vogulok önelnevezésének különféle változatai vannak; vessük össze a vogul (lozvai nyelvjárás) *mańs* elnevezést, a vogulok és osztjakok közös nevét.

golásnak nincs semmiféle önálló gazolása, mert soha nem található a két tag egyike sem (*magy-* és *-ar*) magában álló elemként; ugyanez igaz az *emb(ër)-re* is.

Még ha a *magy-ar* tagolás hibátlan is lenne, a szófejtés további gondokat jelentene. Először, a történelmi forrásokban feljegyzett összes elnevezés tartalmaz egy szóvégi *-i*-t (latin *mogerij-mogerii*, arab *mgryiya* (lásd a 2 fejezet 8 jegyzetét) és a görög *Μεγρη/Megyeri*), melyre nincs megfelelő magánhangzó a feltételezett ó-magyar *-ar*, *-ér*, *-ër* összetevőkben. Másodszor, lehet, hogy a magyar *-gy-* /*d'*/ nem csak az **-ńć*, de több más uráli hang leképződése is, attól eltekintve, hogy ez egy adatait hangváltozás a türk nyelvekben és a magyarban található türk jövevényszavakban is (vessük össze **mańć* - > **maj-* > *magy-* Ligeti szerint 1986, 400). Ezért ez a hangváltozás önmagában nem alkothat bizonyítékot az etimológia érvényessége mellett. Végül, ha az etimológia helyes volna, két pontosan azonos jelentésű elemből álló, feleslegesen összetett szó lenne (bár ez nem szokatlan ebben a nyelvi térségben); szó szerint azt jelentené, hogy 'ember-ember' (Róna-Tas 1988b, 131). És tényleg, az ezen etimológiát támogató források elismerik a nehézségeket (lásd Ligeti 1986, 400 és Németh 1972, 156). Például az UEW 84 és 866 azt mondja, hogy a főnév összetett természete többé már nem nyerhető vissza, az összetétel „*átlátszatlaná, homályossá*” vált

A *magy-(ar)* elnevezés ugor, és ebből következően uráli eredetének állítása *ipso facto* nem ad megnyugtató magyarázatot arra, hogy az arab források miért kapcsolják a magyarok önelnevezését a baskírokéhoz ezt a kapcsolatot meg kell magyarázni. Hogy ezt az adatot összhangba hozzák az uráli paradigmával, egy sor következtelen értelmezés és találgatás született, melyeket a következőképpen lehet összegezni (e vonatkozásban a kiterjedt irodalomból lásd pl. Németh 1930/91 és 1966a; 1996b; Gombocz 1908; 1912; Munkácsi 1905; Györffy 1948; Fodor 1982; Ligeti 1986, 400f):

- *A magyarok a türk nyelvű baskír népesség legalább egy részének a leszármazottai, de semmilyen más türk törzsnek nem rokonai.*

- *A baskírok a történelmi időkben olvasztották be a volgai magyarokat (akik hátramaradtak keleti hazájukban), és ekkor örökölték nevüket (Németh 1930/91345)*
- *Az arab szerzők, akik a majğir-bajğir népről beszélnek, össze-cserélték a magyarokat és a baskírokat, mert a magyarok egy ideig a mai Baskiria területéhez közel laktak. Ez volt a krónikák által említett hagyományos Magna Hungaria.*
- *A keleti szerzők tévedésből egyszerűen összekeverték a két nevet. Nem volt kapcsolat a baskírok és magyarok között, akik soha nem telepedtek le Baskiria közelében.*
- *A baskírok arra területre költöztek, melyet előzőleg a magyarok birtokoltak és átvették önelnevezésüket*

Hogy a magyarázatokból izelítőt adjunk, vegyük az utolsó magyarázatot, mely Ligetinek tulajdonítható (1986, 400) és nem alapszik semmivel fontosabb adatokon, mint amit már fentebb előadtunk (hasonló magyarázat található többek között Németh-nél 1966a). E történet szerint a hon foglalás előtt az eredeti magyarok *majğir(i)* önelnevezése két változatot hozott létre egyrészt a *magyar -megyer* elnevezést, másrészt pedig a *bajğir* elnevezést. Az utóbbiból türk változat lett a bulgár türk környezetben a szoros bulgár türk/magyar kapcsolatok idején. A Kazár Birodalom szétesése után a **majğir- bajğir nép*’, azaz a magyarok egy ideig vándoroltak a korábbi kazár területen, mielőtt nyugatra indultak. Ezt követően e területek alapvetően üresek maradtak és a (kipscák) baskír típusú nép nyomult be az elhagyott területre. Ezért őket attól kezdve a térség előző lakóinak nevén nevezték. Más szóval, a türk nyelvű baskírok örökölték a magyarok eredeti nevét, annak türk változatú *bajğir* (> *başğir* ~ *başjir* ~ *başjir*) alakjában, annak köszönhetően, hogy a magyarok Kazária-beli eredeti otthonában laktak

9.1.4. A „baskír-magyar-kérdéskör”

Az előző részben láttuk, hogy a *magyar* önelnevezés elfogadott szövege esetleges, és nem illik a történelmi feljegyzésekhez. Ellenkezőleg, a *majğir* ~ *bajğir* kapcsolat mind nyelvészeti, mind történelmi téren arra utal, hogy van a magyarok és a türk nyelvű

baskírok között valamiféle kapcsolat. Ezt az utalást tovább táplálja Julianusz barát közlése, aki a 2. fejezetben leírtak szerint 1235-ben magyarul tudott beszélni a mai Bashkiria közelében lakó emberek egy csoportjával. Fodor szerint (1982, 268-71) ezt a kapcsolatot Sterlitamak baskír temetőjéből származó régészeti leletek is alátámasztják, melyek (a szerző szerint) elenyésző mértékű vegyes házasságokra is utalnak a két nép között.

Tulajdonnevek (népnevek és hely/víznevek) további szembevető izoglosszái is léteznek, melyek a magyar és baskír területet összekapcsolják. Ezek a kapcsolatok, melyek eléggé ellentmondanak az uráli elméletnek, olyan jól ismertek, hogy a szakirodalomban a „*baskír-magyar-kérdéskör*” címkéjét kapták meg (Vásáry 1985:17). Kiterjedt irodalma van e tárgynak, mint a következők: Pauler (1900, 126); Németh (1921a; 1930/91, 325-27; 1966a; 1966b; 1972); Györffy (1948, 184f); Fodor (1975a; 1975b, 158-71, 1982, 265f); Benkő (1972, 241), Ligeti (1963; 1964; 1978; 1986, 375, 378-79); Róna-Tas (1978a); Di Cave (1995, 34f); Vásáry (1975; 1977; 1985/87) és Golden (1990b, 245).

Itt ennek az irodalomnak csak egy kis részét tudjuk részleteiben tanulmányozni. Példáknak az ősi törzsneveket fogjuk választani, melyek feltehetőleg jelen voltak a magyar nemzet kialakulásánál, vagyis a Bíborbanszületett Konstantin által felsorolt nyolc törzsnevet (lásd a 2.1.2.3. részt). Az irodalomban ezek közül hatot úgy tekintenek, hogy mind a magyarban, mind a baskírban vannak mai megfelelőik, és ezeket fogjuk részletesebben megvizsgálni. A fennmaradó neveket is türk eredetűnek tartják, de baskír megfelelőik nélkül.

(9.2) *Germatos*, amely a mai magyar *Gyarmattal* azonos, megfelel a baskír *Jurmatī* ~ *Yurmatī* törzsnévnek. Az ó-magyarban ennek a névnek *Gyurmot* ~ *Gyormot* változatai is voltak. Németh szerint (1966a, 16-17) a baskír alakok megőrizték az ó-magyar (első szótagbeli) magánhangzó minőségét.

(9.3) *Genach*, a mai magyar *Jenő* névvel⁸ azonos < ó-magy *Jeney*,

⁸ Ezt a nevet a TESz és az EWUng nem említi.

a baskír *Jenej* ~ *Yiiniy* ~ *Yeney*⁹ törzsnévben van meg a párhuzama.

(9.4) *Nekis*, azonos a mai magyar Nyékkal, párhuzama a baskír *Neg-men* ~ *Nägmän*¹⁰ törzs névben van.

(9.5) *Kasi*, a mai magyar *Keszi* < ó magy. *Keszeγ* ~ *Keszővel* azonos, megállapították, hogy a baskír *Kese* < **Kesey* törzsnévvel azonos (Németh 1966a, 11) (emlékezzünk, hogy a magyarban az *sz* az /s/-nek felel meg)¹¹

(9.6) *Μεγέρη*/Megyeri-t a *Mišer* -*Mišar* ~ *Mišär* ~ *Meščer* ~ *Mižer* ~ *Mižar* *Mižär* baskír etnikai megnevezésekhez (és helynevekhez; lásd V. Függelék) kapcsolják. A magyar nevet is a *Možar* ~ *Možerjan* ~ *Možer* ~ *Močar* baskír népnemekhez kapcsolták (a baskír térségben a 15. és 16. században ezeket a neveket az orosz források adatolták¹²). E neveket gyakran ismerik el szabályos megfeleléseknek (például Németh 1966a és 1972,298).

A *Miser* elnevezés családnévként fordul elő Magyarországon. A 16 században volt Szegeden egy *Miser* család (Sándor 1963); egy híres magyar filológust *Pesti Mizser Gábornak*¹³ nevezték (Szinnyei 1908, 49); a *Mizser* ~ *Mizsér* ma is családnév Magyarországon.

A *Tarján* magyar törzsnévnek (Konstantin szövegében *Tarianos*) is van baskír megfelelője, de vannak egyenértékű nevek más türk nyelvekben is.

Megfigyelhetjük, hogy a *gyula* nemesi cím is (ma *Gyula*

⁹ Ez a törzs jelenleg a baskír terület lakója (Di Cave 1995,409). Lásd Németh térképét (1966a, 9) a baskír nép nevek eloszlása végett.

¹⁰ A *-man --men* jól ismert türk rag, ez található a *türk-men*-ben is.

¹¹ A TESz és az EWUng nem veszi jegyzékbe ezt a szót.

¹² Ezen orosz dokumentumok egyikében, a Sack Levéltár egy 1539. július 9-én kelt *diplomájában* közlik, hogy a *možerjanov* nép együtt él a baskírokkal és más türk népeiséggel a Volga nyugati vidékén (Vásáry 1975, 242-44).

¹³ A Pest-i a Pest név (a magyar főváros nevének, Budapestnek egyik összetevője) melléknévi alakja. Pest-i jelentése 'Pestről való', úgyhogy a *Pesti Mizser Gábor* kifejezés azt jelenti, hogy 'Mizser Gábor, aki Pesten élő, Pestről való'. Mizser Gábor, a nyelvész, Újszövetség fordításának címodalán nemzetiségéről azt írja, hogy a 'Mysser' törzsből való.

személynév), melyet az arab források közölnek, a *Jula-man* ~ *Yula-man* baskír személynévhez kapcsolódik.

Végül a másik nemesi név, a *kündü* ~ *kende* is, mely mind Konstantinnál, mind az arab forrásokban jelen van, rendelkezik türk és mongol párhuzamokkal (lásd 2.1.2.3 részt)

9.1.4.1. Szakirodalmi értelmezések

A fenti adatokat sokféleképpen értelmezik. Néhány szerző felismeri érvényességüket és fontosságukat, és elismeri, hogy a hagyományos elmélettel ellentétes adatokat képviselnek. Ligeti például (1963, 239; 1986) és Németh (1966a, 12; 1972, 298) a *miser* és *mozar* szavakat a *megyer* és *magyar* szabályos megfelelőinek tartja. Ugyanígy Németh (1966a, 11) azt állítja, hogy a baskír *Kese* (< **Kesey*) „azonos” az ó-magyar *Keszey* névvel. Ezeket figyelembe véve, Ligeti azt mondja (1986, 375), hogy a magyar/baskír kapcsolat „a magyar őstörténet nyitott kérdéseihez tartozik”¹⁴.

Azonban a legtöbb tudós megpróbálja ezeket az adatokat összhangba hozni az uráli elmélettel úgy, hogy különböző, (gyakran) ellentmondásos magyarázatokat vagy indoklásokat javasol. Az etimológiai szótárak hajlanak arra, hogy tagadják, vagy kisebbsíték, sőt akár ne is említsék e megfelelések létezését. Az is előfordul, hogy ugyanezek a szerzők (mint Németh vagy Vásáry) miután elismerik bizonyos magyar/baskír tulajdonnevek gyakoriságát és szabályosságát, tagadják, hogy kapcsolatban lennének (további magyarázatokat lásd Vásáry 1975). Most felsorolok néhány példát arra, hogy a tudósok hogyan próbálják az adatokat összhangba hozni a hagyományos elmélet előrejelzéseivel:

- A TESz (II, 1123) szerint a magyar *Gyarmat* név „bizonytalan eredetű”, még ha biztosan a türkből is jön, talán a **jormatī* ’fáradhatatlan’-ból. A baskír *Jurmatī* névvel való kapcsolatot „nem egészen meggyőzőnek” tekintik (magyarázat nincs, hogy miért). Az EWUng (1, 496)-ban ezt a baskír kapcsolatot egyáltalán nem említik

¹⁴ Az eredeti szöveg így szól: „[A baskír] a magyar őstörténet nyitott kérdései közé tartozik.”

- A TESz II, 1039; az UEW 874 és az EWUng II, 1038 Németh javaslatát követve (1930/91, 242/44) azt állítja, hogy a *Nyék* finnugor eredetű név, az ó-magyar *nyékből* származik, melynek több jelentése van, beleértve '(vad)rezervátum/sövénykerítés', 'juh-karám/akol', 'folyó melletti erdő'. A *nyék* szóról viszont azt feltételezik, hogy az ugor **näkz-* (**nekz-*) 'kötni' alakból származik.¹⁵ Az UEW szerint a magyar *nyék* valamikor „biztosan megváltoztatta jelentését” a feltételezett eredeti 'rezervátum, kerítés'-ről a tényleges '(vad)rezervátum, stb.' jelentésre. A *nyék* törzsnév a 'Nyék népe' kifejezésből képződött. Az UEW aztán megemlíti, hogy a baskír *Näg* valószínűleg a *nyék* törzsnévből való kölcsönzés.
- A TESz (II, 1137-38) és az EWUng (I, 501) szerint a *Gyula* név, bár biztosan türk eredetű, nem kapcsolódik közvetlenül a baskír *Jula-man* nemzetség névhez, de „valószínűleg” a türk nyelvű kazárok **jula* alakjából került a magyarba. Ugyanezt a magyarázatot találjuk Ligetnél (1986, 485), aki azonban a következőket jegyzi meg a kezdő *j* jelenléte bolgár-kazár eredetet jelez, de maga a nemességi név ismeretlen a kazároknál, akiktől származtatnánk. Németh (1966a, 16-17) hasonlóképpen megfigyeli, hogy ezt a népvét a magyar és a bolgár nyelvben **Džula-nak* ejtették, de *Julanak* a nem bolgár türk nyelvekben. Ugyanakkor a következő tényekre mutat rá: (a) az ó-magyarban is (a nem bolgár türk változatra emlékeztető) *Jula* változat van adatolva; és (b) a baskír *Yula-man* megőrizte a magyar *-u-* magánhangzó minőségét.
- A *Jenő* név (és *inaq* változata) Ligeti szerint (1986, 486) kazár eredetű 'lehetne', mert ez csuvasos név, bár erre nem ad magyarázatot. Ugyanez az értelmezés található Némethnél (1966a, 18).
- Vásáry (1975, 238, 272-74) tagadja a baskír *mišer* és a magyar *megyer* közötti kapcsolatot. A szerző azt bizonygatja, hogy a baskír *mišer* ismeretlen eredetű, és a szó eredetének tisztázására további kutatásokra van szükség Oroszország nyelvjárásai és néprajza körében. Ezzel szemben a baskír

¹⁵ A 'megköt'-ből a 'megvéd, oltalmaz' jelentésbeli kialakulását hasonló fejlődési úttal igazolhatjuk; vessük össze a magy. *sző-* és a *sövény* szavakat.

možar és a magyar *magyar* közötti kapcsolatot elfogadja. A szerző érvekkel támasztja alá, hogy a *možar* elnevezést a *Mišär* nép megőrizte (a középkori orosz krónikákban említett tatár nyelvű népség). Azt is bizonyítja, hogy ez a *Mišär/Možar* nép a volgai magyarok leszármazottja volt, vagyis azok a „*keleti*” magyarok, akik *Magna Hungáriában* maradtak Ők (akik a volgai bolgárok fennhatósága alatt álltak) feltehetően túléltek a tatárjárást, mely a volgai bolgárok birodalmát teljesen elpusztította.

- A magyar területen előforduló (lásd az V. Függelékét), sok *Mišer* helynév jelenlétét (a *Mišer* népnév mellett) Németh (1972, 298-89) a következőkkel magyarázza: a név Baskíriából eredt. A *Mišer* népesség I. sz. 800 és 1000 között alakult ki a Volga keleti oldalán, ahol ma számtalan „*magyar népnevet*” találunk. E *Mišer* népesség egy része (?), akik eredetileg magyarul és kipcsákul is beszéltek, valamilyen időpontban, valamely okból (talán a mongolok elől menekülve) nyugat felé vonultak, s a mai magyar területet is magába foglaló, nagy területen szóródtak szét.¹⁶ Valamely későbbi időpontban, amikor a baskírok beolvasztották a kipcsák népesség legnagyobb részét, ez a *Mišer* népesség lassan elfelejtette a magyar nyelvet.

Az olvasóra bizzuk, hogy véleményt alkosson ezekről a magyarázatokról.

9.1.5. Helynevek az uráli nyelvekben

A helynevek állapota hasonló a népnévkéhez: alig akad azonosított helynév, melyet u/f-u eredetre lehet visszavezetni. Eredetük legtöbbször ismeretlen, vagy legalábbis nagyon vitatott. Amikor szófejtést javasolnak, azok indoeurópai vagy helyi eredetre utalnak. Például sok helynév van jelen a fmnségi területen, melyet germán és/vagy balti eredetűnek magyaráznak (Grünthal 1997; Häkkinen 1996, 178-80). Finnországban sok helynév található, melyeket lapp eredetűnek mondanak, ahogy a *lappi*

¹⁶ Németh szerint ez a *Miser* nép talán a 13. század kezdete óta Magyarországon volt, mivel a '*Miser*' helynév 1216-ból adatolható.

elemet tartalmazó nevek tanúsítják, bár magának a *lappi* névnek az eredete még ellentmondásos (Häkkinen 1996, 173). Vessük össze az obi-ugor helyneveket is (Kannisto 1923; 1927), melyek alapján elfogadták, hogy a múltban a vogulok az Ural nyugati oldalán is éltek. Ahogy Kannisto helyesen jegyzi meg (1927, 75), az itt a kulcskérdés, hogy mennyi ideig éltek az Ural keleti oldalán is, lévén hogy a hagyományos modell szerint a nyugati oldalról kellett származniuk, és egy ideig ott is kellett élniük (lásd a 3.1. részt).

Alapvetően a helynevek eddig hasznavehetetlenek voltak az uráli nyelvcsalád feltételezett legrégebbi szakaszainak vizsgálatánál, noha igen hasznosnak bizonyultak az egyes, történelmi nyelvek vizsgálatakor, különösen a skandináv és a balti-finn térségben (Korhonen 1981, 40-41; Salo 1984; Kiviniemi 1984; Vahtola 1986).

9.1.5.1. Az uráli nyelvcsalád határain átívelő helynevek

Finnországban vannak olyan tulajdonnevei nagy vízrendszereknek, amelyekhez nem lehet finn, lapp vagy germán/balti eredetet találni. Ugyancsak vannak a finnben és más uráli nyelvekben a *-ŋkV* (V-magánhangzó) összetevővel képzett helynevek, melyek ismeretlen eredetűek, mint az *Ilva-nka*, *Kimi-nki*, *Säämi-nki* stb. (Kiviniemi 1980b, 334). A *-ŋkV* alkotórészt igen régi elemnek tartják. Häkkinen (1996, 173), miközben elismeri, hogy Finnországban vannak régi víznevek, melyeknek eddig nem találták az eredetét, mint pl. *Imatra* és *Päijänne*, ezeket „egy ismeretlen népesség nyelvi maradvékának” tartja („*jäänteitä jonkin tuntemattoman kansan kielestä*”), akik Finnországban éltek a finnek uráli őseinek érkezése előtt.

Azonban Räsänen (1963/64, 189) megjegyzi, hogy a Kóla félszigeten van egy *Imandra* nevű tó, mely név tunguz eredetű (tun. *imandra* ’hó’), és eltűnődik, hogy vajon ez bármilyen kapcsolatban van-e a finn *Imatra* névvel.

Hasonlóképpen Castrén (1856, 476; 1858, 139-40; lásd még Räsänen 1963/64, 189) közli, hogy a Száján hegység térsé-

gében (Közép-Ázsiában¹⁷) talált számos víz/helynevet, melyek nagyon hasonlítanak a finn víz/helynevekre. Például a Jenyiszej két mellékfolyóját *Sim* ~ *Sym*-nek és *Ija* ~ *Ijus*-nak nevezik, melyekhez hasonlítsuk a finn *Simo-joki-t* (*joki=folyó*) és *Ij-* ~ *li-joki* neveket. A Jenyiszej régi türk neve *Kem*, hasonlítsuk hozzá a finn *Kemi-t* (város Észak-Finnországban), valamint egy nagy folyó nevét, a *Kemi-joki* és *Kymi-t*. A Jenyiszej egy másik mellékfolyóját *Oja*-nak nevezik. Hasonlítsuk ehhez a finn *oja* alakot 'gödör, árok, csatorna' jelentésben. Az Irtyis folyó térségében Castrén talált egy *Sumi* nevű helyet, amelyet a *Suomi* szóval hozott összefüggésbe (Castrén 1858, 139-40). A felfedezések (és más megfontolások) alapján a szerző arra következtetett, hogy a finn nép ugyanarról a területről származott, mint a szamojéd és a türkök, a közép-ázsiai Száján hegység vidékéről. Ahogy már említettük, a *Sumi/Suomi*, valamint a finn és ázsiai tulajdonnevekben előforduló egyéb párhuzamokat azzal utasították el, hogy véletlenszerű hasonlóságok. Bár ez természetesen lehetséges, én személy szerint nem láttam, hogy a *Suominak* az ősi balti **žemē*-ből levezetett, jelenleg elfogadott etimológiája milyen alapon tekinthető jobb illeszkedésnek, mint a *Sumi*.

Létezik egy csomó izoglossza, melyek átszelik a magyar és baskír területet. Ebben az értelemben a közös magyar és baskír helynevek eloszlása következetesnek tűnik a közös népnevekével, ahogy a 9.1.4. részben tárgyaltuk. Ezen összefüggés részleteit az V. Függelékben közöljük.

E rész befejezéséként megjegyezhetjük, hogy a balti finnben és talán a lappban vannak a 'föld, terület' jelentéstani tárgykörére utaló szavak, melyekre ismét, sem uráli, sem kölcsönzött szófejtést nem találtak. E szavakhoz tartoznak *maki* 'domb', *niemi* 'hegyfok, földnyelv, félsziget (*niemi maa*)', *saari* 'sziget' (a SKES 938 szerint nincs javasolt eredete), *sala* 'vadon, erdőség' (a SKES 956 szerint bizonytalan eredetű), *suo* 'mocsár, ingovány', *sam mal* 'moha' (a SKES 961-62 szerint bizonytalan eredetű) stb. (Ariste 1971, 256; 1981.a, 13-19). A fent említett finn *oja* 'arak, güdiir' szintén ismeretlen eredetünk számít.

¹⁷ Ezek a hegyek a Jenyiszej és a Bajkál-tó közötti területen helyezkednek el, Közép- és Észak-Ázsia határán.

9.2. GENETIKA

A genetikai tanulmányok fokozatos átmenetet mutatnak, az Urál hegység közelében található keleti uráli térség (szamojéd, obi ugor) főleg mongoloid jellegétől, a nyugati uráli területek és Finnország főleg europoid jellege felé. A lappokat főleg európaiaknak sorolják be, de elütnek az egyéb népeiségektől (és a közeli finnektől is), mivel keleti és kaukázusi allélek keverékével rendelkeznek (Cavalli-Sforza, Menozzi & Piazza 1994, 510-12; Cavalli-Sforza 1996, 173-77; Sammallah¹⁸ 1995). Ez az egész uráli térségen átívelő fokozatos átmenet nem támasztja alá az uráli család létezésének hagyományos magyarázatát. Inkább azt jelzi, hogy a térség a keleti és az európai jellemzők keverékéből származik. Számos szerző ezt magyarázva, helyesen arra figyelmeztet, hogy a genetikai csoportok nem feltétlenül esnek egybe a nyelvi csoportokkal.

Azonban ennek ellenére az irodalomban azt közlik, hogy az „*uráli génre*” bizonyíték van, ahogy Cavalli-Sforza és mások idézetét közzétük e fejezet elején. Ő többféle uráli népeiségről is beszél (1996, 176-77, 217) a bennük meglevő „*uráli génnek*” arányával együtt. A szerző talán nem igazán úgy érti, hogy létezik egy sajátos uráli gén, de az olvasót félrevezetheti az a mód, ahogy ezt a genetikai kutatást bemutatják. A közlésnek ez a módja talán egy, a Guglielmino és mások által (1990) először végzett számításból ered, melyet az *Urali génnek Európában* megtévesztő címmel jelentettek meg egy tanulmányban. A szerzők kiszámítják a genetikai távolság mértékét a minta populációk között. A mintákat Európából, Magyarországról, a finn területről és az Urál hegységhez közeli térségből veszik (szamojéd, komi/zürjén és mari/csercmisz). A türk vagy mongol területeket nem veszik figyelembe. Nem vesznek figyelembe egyéb bizonyítékokat, melyek az Urálhoz közel élő népeiségek főleg mongoloid jellegére utalnak. Ehelyett, nyelvészeti tanulmányok alapján, az Urál hegységhez közeli népeket csupán úgy határozzák meg, mint az „*uráli*” génnek képviselőit. Eredményeik nagyjából összhangban állnak a fent közölt általános fokozatos átmenettel: nagy genetikai távolság van a

¹⁸ E dolgozatban a szerző a genetikai adatok és az uráli elmélet egyes tantételei közötti ellentmondásra is rámutat, érdekes kivezető utakat terjesztve elő.

magyarok, a finnek és ahogy a szerzők nevezik, az „uráli népesség” között (a fent említett szamojéd, zürjén és cseremis), és sokkal kisebb a magyarok, a finnek é, az európai népesség között. Ezt úgy fejezik ki, hogy a magyarok és a finnek az „uráli gének-ből” nagyon kis arányt hordoznak magukban. Összegezve, az olvasó tudatában kell legyen annak, hogy ez a dolgozat nem nyújt az „uráli gén” létezését alátámasztó bizonyítékot: az pusztán a nyelvészet szaknyelvét használva íródott.

A finnugor térségre vonatkozó genetikai kutatások helyzetének napra kész értékelését lásd Roolsi és mások (2000).

9.3. RÉGÉSZET

A régészet részéről, ahogy már említettük, nagyon kevés feljegyzés van. Még így is, nem látszik bizonyítottnak az Urál hegy-ségtől nyugatra irányuló vándorlás. Ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy, a népségek a másik irányba vonultak, észak felé, a visszahúzódó jégmezőket követve. Indreko szerint (1948a, 406-409; 1948b) például a Balti-tengertől az Urálig terjedő területen a jégkor utáni első lakók europid típusú „*finnugorok*” voltak, akik Dél- és Nyugat-Európából mentek oda, a visszahúzódó jégtakarót követve. Indreko (1948a) ezt a jégkor utáni népet a finnugorokkal azonosítja, mert akkor még a finnugor csomópont és következésképpen a finnugor nép létezését nem vonták kétségbe. Figyeljük meg azonban, hogy a szerzőnek fenntartásai vannak az uráli csomóponttal kapcsolatban, vagyis a szamojéd és a finnugor nép összetartozását illetően. Valójában a szamojédokat külön népességnek tekinti, akiket más „*sarkkőri*” népségekkel kell társítani (Marcantonio 2001b).

Ezt az alapvető képet a későbbi kutatás általában jóváhagyta; vegyük például e szerzőket: Nunez (1987; 1997), Niskanen (1997; 2000), Lipták (1975a), Julku (2000, 130) és Carpelan (1999; 2000). Carpelan (1999) például azt a vagylagos „*nem vándorláson alapuló*” elméletet javasolta, hogy Finnország lakói középső Oroszországból:kereskedők való, finnugor nyelvet beszélő, eredményes kereskedők nyelvét (és más egyéb kulturális jellemvonását) vették át. A szerző szerint ezek a népségek a Kr. e. 5. század végén tevékenykedtek e területen, és finnugor nyelvüket

lingua francaként használták a térségben.

Carpelan (2000, 13) a következőképpen foglalja össze azt az alaptézist, hogy nincs bizonyíték a keletről történt vándorlásra.

„Világos előttem, hogy az uráli fejlemények és az ezzel kapcsolatosnak gondolt bármely szellemi elem, nem Szibériából eredtek.”

Azt is megfigyelhetjük, hogy nincs nyoma a közös finnugor vagy uráli folklórnak, vagy szájhagyománynak azon kiadványok dacára, melyeknek a címe megtévesztő lehet¹⁹ a külső olvasó részére, mint például Saarinen (1990) könyve a *Suomalais-ugrilaisten kansojenfolklore*, „A finnugor nép folklórja” vagy Säkala (2000) tanulmánya *Mit mondanak a mítoszok a régi finnugor gondolkodásmódról*. A tényt, amikor nem lehet megtalálni olyan jellegzetességeket, melyeknek „ott kellene lenniük”, általában a szokásos módon magyarázzatják: bizonyára saját kultúrája, hite, hagyományos költészete stb. kellett legyen az uráli közösségnek (Laakso 1999b, 48-49)

A régészeti, antropológiai és genetikai kutatások állásáról további részleteket lásd pl. Carpelan (1996), Fodor (1975a; 1975b), Veres (1996), Künnap (1998a), J. Vilku (1996), Heipost (2000), ~unez (2000), Dolukhanov (2000a; 2000b) és Alinei (2000, 138-79). Lásd még a C8IFU 7. kötetének cikkeit *Litteratura, Archaeologia & Antropologia*, vagy a Julku & Äärelä (1997), Gallén (1984), Fogelberg (1999) és Künnap (2000) által kiadott (már idézett) kötetekben. Lásd még Voigt (1999; 2000, 83-101) a „*honfoglaláskori*” magyar folklór végett.

9.4. KÖVETKEZTETÉSEK

Figyelemreméltó, hogy az uráli nyelveken belül eddig alig sikerült valamilyen közös „uráli” névtudományt azonosítani. Ezzel szemben sok közös tulajdonnév van helyi szinten. Az uráli elméletnek ellentmondó legfeltűnőbb bizonyíték egyrésről a magyar és türk (különösen a baskír) területek közötti, másrésről pedig a finn és a közép-ázsiai területek közötti közös névanyaga. Ez

¹⁹ Figyeljük meg, hogy Lipták dolgozatának (1975a) a címe is ugyanúgy félrevezető lehet.

a bizonyíték erős helyi kötelékeket jelez, melyek nincsenek kapcsolatban a feltételezett uráli területekkel.

A régészeti bizonyítékok gyérek. Ami tényleg van, abban nincs nyoma az Urál hegység területétől délnyugatra irányuló vándorlásnak, ahogy az uráli paradigma megkívánja. Ellenkezőleg, az adatok arra utalnak, hogy a népességmozgások a visszahúzódó jéggel észak felé tartottak, és van bizonyíték a technológia délnyugat-északkelet irányú terjedésére.

A genetikai adattömeg egyszerű, fokozatos átmenetet mutat a nyugati europoid jellegből a keleti mongoloid jelleg felé. A genetikai adatok gyakori közlési módja ellenére egyáltalán nincs bizonyíték az „uráli génre”: ezt a kifejezést (megtévesztően) csupán az Urál térségében található genetikai keverék meghatározására használják.

Befejezhetjük ezt a fejezetet, Häkkinen követve (1996, 9) azzal az állítással,²⁰ hogy nincs bizonyítható kapcsolat a nyelvi hagyomány és a genetikai és régészeti felfedezések között.

²⁰ Az eredeti szöveg így szól: "*Kielen ja geneettisen periman tai arkeologisten muinaisjäänteiden ei kuitenkaan vallitse mitään itsesta selvää sidosta.*"

10. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTÉSEK

Az Opabina iránti folyamatos érdeklődést nem kísérte a mintapéldány bíráló szemmel történő tanulmányozása, úgyhogy a képzeletet nem gátolták a tények. A morfológiával kapcsolatos következtetésem olyan rekonstrukcióhoz vezetnek, mely sok lényeges szempontból különbözik minden korábbtól.¹

H. B. Whittington

Az előző oldalakon áttekintettem az uráli nyelvekre vonatkozó adatokat. Ez a visszapillantás történeti forrásokból, fonológiából, szókészletből, alaktanból, morfo-szintaxisból, népnevekből, helynevekből, régészetből és genetikából származó adatokat tartalmazott. Az uráli nyelvek közötti megfelelések magyarázatára alkalmazott nyelvészeti modelleket tekintve, al ismertetésben megvizsgáltam a fősodratú értelmezések eredetét és fejlődését, valamint az irodalomban található számos egymással versengő magyarázatot. A tudományos bizonyíték szempontjából az áttekintésben úgy találtam, hogy az összehasonlító módszerrel, ahogy e nyelvekre alkalmazták, általában nem lehet eldönteni, hogy egy nyelvi megfelelés kölcsönzött, öröklött vagy véletlen hasonlóság, és így e könyvben statisztikai módszereket is bevezettem ezen összefüggések mennyiségi meghatározására.

10.1. ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1. fejezetben kijelöltem a tervemet az uráli nyelvek és nyelvészeti modellek áttekintésére, amellyel érthetővé tehetném történetüket és kapcsolataikat. E program középponti a az volt, hogy ahol csak lehet, az elsődleges adatokra hivatkozzak. Ha az embernek a nyelvek közötti kapcsolatot és az egyik nyelvészeti

¹ Whittington (1975), Gould (1989, 132) által idézve.

modellnek a másikkal szembeni alkalmasságát kell megvilágítani. ezt csak úgy tudja meggyőzően megtenni, ha mindig a tényleges adatokra hivatkozik.

Elutasítottam azt az esetenként alkalmazott megközelítést, hogy a vizsgálatot feltételezett rekonstrukcióra alapozzuk. Láttuk, általában hogyan építenek magukba ezek rejtett feltételezéseket ~ azok viszont gyakran egy bizonyos nyelvészeti modellen alapulnak, talán éppen azon, amit vizsgálainak! Ez körbenjáró érveléshez vezethet, melyet számos példával érzékeltettünk.

A 2. fejezetben áttekintettük az uráli elmélet történeti forrásait és alapjait. Fontos volt tanulmányomat ezekkel a témákkal kezdenem, mert számos nyelvész egyszerűen azt feltételezi, hogy az uráli paradigmát történelmi időkben tudományosan és ellenmondást nem tűrően alapították meg. Azonban, amint láttuk, nem ez volt a helyzet.

Láttuk, hogy az uráli elmélet eredetét a vogul, osztják és magyar (az „*ugor*” csomópont) közötti szoros kapcsolatba vetett hit felbukkanásához lehet visszavezetni. A 15. és 17. század között lassan magától értetődő lett, hogy a magyaroknak a krónikák által jelzett keleti eredetét, az Urál hegység közelében található Yugria nevű területtel lehetne azonosítani (innen az „*ugor*” kifejezés). E hiedelemnek eredetileg nem volt egyéb alapja, mint a *Yugria* helynév és a *hungarus* népnév közötti nyilvánvaló hasonlóság. Nem világos, hogy ezt az összefüggést a mai irodalomban még érvényesnek tekintik-e, mivel manapság általában azt mondják, hogy a *hungarus* az *on-ogur* türk törzsszel függ össze. A 19. században aztán még felfedezték, hogy a vogulok *manysinak* nevezik magukat, amely név Kálmán szerint (1988, 395) „*a laikus fület egyszerűen a magyar névre emlékezteti*”. Ma a magyar-manysi összefüggést széles körben az ugor csomópont mellett szóló fontos bizonyítéknak tekintik olyan szófejtés használatával igazolva, mely a 9. Fejezetben látottak szerint esetleges és valójában nincs összhangban a történetileg adatolt alakokkal. Úgy látszik, ez a népnév képezi az egyetlen kézzelfogható bizonyítékot az ugor csomópont mellett, mivel általában elfogadott, hogy a magyar nyelv fonológiában, alaktanban, szókészletében és mondattanában gyökeresen különbözik a többi ugor nyelvtől, következésképpen az ugor csomópont dacolt minden arra irányuló kísérlettel, hogy.

az elsődleges adatokból rekonstruálják (lásd a 4. fejezetet).

A 19. század vége felé az ugor kapcsolatba vetett hiedelem, főként a tudományterület megalapítójának, Budenznek munkája nyomán kiszélesedett és tudományos elismertségre tett szert Először ő kísérelte meg az összehasonlító módszert a magyar és az ugor nyelvek közötti kapcsolat bizonyítására felhasználni (az ugart Budenz kiterjesztette a finnre és néhány egyéb, észak-keleti nyelvre). Láttuk, hogy az ő összevető szóanyaga a mai értelemben nem kielégítő Budenz nem határozta meg azokat a hangtörvényeket, melyeken „megfelelései” feltehetően alapulnak, és hangzásban, valamint jelentésben ezek sok esetben „erőltetettek”. Ezt tükrözi az a tény, hogy e megfelelésekből vett minta 81 %-át a mai szakirodalom már nem fogadja el. Történelmi szempontból érthetők e gyenge színvonal okai, mivel az összehasonlító módszer akkor gyermekkorát élte, és hasonló volt a helyzet más, mint például az indoeurópai nyelvi modellek kidolgozásában.

A 3. fejezetben megvizsgáltuk az uráli nyelvek közötti kapcsolatok mai, élvonalbeli tankönyvi magyarázatait, és összevettük őket az irodalomban közölt egyéb magyarázatokkal Az értelmezések skálája nagyon széles. A sor a család kiterjesztésétől – amely magában foglalja például az altajit vagy a jukagírt, vagy mindkettőt – a családfák változatain keresztül egészen a genetikai rokonság elutasításáig terjed, mely utóbbin az egész uráli egység alapul.

Mindezekben az elméletekben van egy figyelemre méltó közös szál: az összes szerző állítja, hogy lényegében ugyanazokat a nyelvi adatokat használja, és a vizsgálat azonos módszerét, nevezetesen az összehasonlító módszert alkalmazza. Akkor hogy lehetséges, hogy gyökeresen eltérő családfákhoz jutnak? Úgy tűnik, ez az első kézzelfogható jele annak, hogy valami baj van az összehasonlító módszer alkalmazásával e családfa esetében. Vagy mindezek a szerzők valami alapvető hibát követtek el, vagy maga a módszer olyan rugalmas, hogy több, ugyanazon a nyelvi adattömegben alapuló, egymásnak ellentmondó családfa alátámasztására használható.

A 4. fejezetben részletesen megvizsgáltuk, az uráli családfa rekonstrukciójára irányuló, az összehasonlító módszer használatával tett fontos „élvonalbeli” kísérleteket. Láttuk, hogy a legtöbb

mai helyreállítás Janhunen összehasonlító korpuszán alapul (1981a). Erre, mint az „ős-uráli” csomópontra hivatkoznak, de ez a név kívülálló tudós számára megtévesztő lehet, mert a korpuszból kimarad a feltételezett kulcsfontosságú ugor csomópont módszeres figyelembevétele.

Az összehasonlító módszer lényege az a kíváncsi, hogy a megfelelően alkotott rekonstrukcióban minden hangtani szabálynak jelentős számú, szabályos szófejtés kell megfeleljen Feltéve, hogy ez az ismérv teljesül (néhány másikkal együtt), statisztikailag valószínűtlen, hogy a rekonstrukció véletlen hasonlóságok eredménye lehetne. Ezt esetenként az összehasonlító módszer „*halmozódó hatásának*” nevezik. Azonban úgy találtuk, hogy Janhunen „ős-uráli” korpusza nem teljesíti ezt a feltételt. Nagyszámú hangtani szabállyal rendelkezik és kevés szófejtéssel – valójában a hangszabályok lekörözik az etimológiákat, ha csak a „szabályos” szófejtéseket számítjuk. Ez azt jelenti, hogy nyelvi adatokkal összhangban állna a fenti korpuszt többnyire a véletlen hasonlóság eredményeként magyarázni.

Azután megvizsgáltuk a legfontosabb közbülső, ugor és finn-ugor csomópontok rekonstrukciójának kísérletét. Ezek eddig minden ilyen rekonstrukciós próbálkozással dacoltak, főleg azért, mert – mint említettük – a magyar gyökeresen különbözik az ugor csomópontbeli feltételezett testvéreitől. Sammallahti (1988) mégis feltételezi, hogy a hagyományos, történetileg megalapított családfa érvényes, és hogy szükséges egy másféle eljárás, mellyel a bizonyíték és a modell közötti nyilvánvaló ellentmondás leküzdhető.

„*Áthidalta az űrt*” a rekonstruált ős-uráli és ős-obi-ugor csomópont között. Mindent összevéve, e munka rekonstrukciókat vetett össze rekonstrukciókkal, mintsem közvetlenül elsődleges nyelvi adatokra hivatkozott volna. Bemutattuk e módszerrel kapcsolatos nehézségek egy részét – például azt a tényt, hogy a fent tárgyalt „ős-ugor” csomóponton alapul – és arra a következtetésre jutottunk, hogy az adatokkal összevág a magyarázat, hogy e rekonstrukció is főleg a véletlen hasonlóság eredménye.

Az 5 fejezetben alternatív statisztikai módszereket alkalmaztunk ugyanarra a nyelvi adatcsoportra Ennek eredménye megegyezett a 4. fejezet következtetéseivel, nevezetesen, hogy

nem lehet megmondani, vajon az uráli korpusz valódi nyelvi megfelelés, vagy véletlen hasonlóság eredménye. Azonban ez a vizsgálat bemutatott kis számban olyan szófejtést, melyeknek statisztikai jelentősége lehet, mert ezek számos nyelvben különösen széles körben képviseltetik magukat. Úgy találtuk, hogy ezek az etimológiák, két kivétellel, a közelben beszélt ázsiai nyelvekben is megtalálhatók, úgyhogy ha ezek a szavak jelentősek, akkor az uráli térségnél szélesebb rokonságot jeleznek.

A 6. fejezetben a szótani megfeleléseket vizsgáltuk meg olyan nyelvekkel, melyeket rendszeren nem sorolnak az uráli családba; ezek némelyike, széles körű eloszlásuknak köszönhetően, valódi összefüggés. Erőteljes izoglosszákra találtunk bizonyítékot, melyek keresztezik az uráli térség feltételezett határát. Északon erős izoglosszák veszik körül a tunguz és az egyéb északuráli nyelveket (az ún. „*sarkkőri szókészlet*”); délen erős izoglosszák övezik a magyar, csuvas, mongol és köztürk nyelveket; és északkeleten ugyanez történik a szamojéddal és a jukagírral. Ezen megfeleléseket tanulmányozó szerzők időnként odáig mennek, hogy meglepődnek: e párhuzamok némelyike milyen „*tökéletes*” tud lenni hangtanilag és jelentésben egyaránt.

Áttekintettük ezen izoglosszák „*fősdratú*” magyarázatát. Amikor az összehasonlító módszer használatával a „*hibátlan*” megfelelések magyarázatára kerül sor, nem tekintik őket a nyelvi rokonság bizonyítékának (mivel ellentmondanak a feltételezett családoknak). Ehelyett szabályos „*közvetlen kölcsönzés*” vagy „*összetartó fejlődés*” eredményeként magyarázzák. Ezek a magyarázatok egyenesen ellentmondanak a feltételezett új grammatikus nézetnek, amely a hagyományos paradigma lényege, hogy ugyanis a jövevényszavakat szabálytalanságuk miatt lehet azonosítani. Hasonló ellentmondás fedezhető fel az új grammatikus nézettel szemben az uráli térségen kívül folyó mai nyelvészeti kutatásban.

Arra következettünk, hogy az összehasonlító módszer, legalábbis ahogy az uráli környezetben alkalmazzák, nem teszi lehetővé, hogy megkülönböztessük a kölcsönzött szavakat az öröklöttektől (és még ahogy láttuk, a véletlen hasonlóságoktól sem). Avégett, hogy modellezzük a kapcsolatot az uráli területen kívüli nyelvekkel, a nyelvi adatok kérlelhetetlenül olyan megkö-

zelítés felé vonzzák az embert, amely a felismert, egymást keresztező, az egész térséget átívelő izoglosszákon alapul.

A 7 fejezetben az uráli összehasonlító korpusz nagyon gyenge minőségére vonatkozó, általánosan elfogadott magyarázattal kapcsolatos adatokat vizsgáltuk, nevezetesen a korpusz nagy régiségét. Ezek a feltételezés szerint két területre alapulnak: paleolingvisztikai bizonyíték, főleg a rekonstruált fanevek alakjában, és szavak kölcsönzése a korai indoeurópaiból.

Láttuk, hogy az ősnyelvészeti bizonyíték öt rekonstruált szóra rúg, az indoeurópai kölcsönzés adatai pedig öt es tizenöt közöttire, az értelmezéstől függően. Az összes szóval bajok vannak. Például legtöbbjüknek kérdéses a helyreállítása, beleértve a gégehangok jelenlétét az indoeurópai oldalon, és a meghatározatlan *x szegmens jelenlétét az uráli oldalon. Legtöbbjüknek párhuzamaik „annak az uráli és indoeurópai térségen kívül, ezek némelyikét *vándorszavaknak* tekintik.

A 8. fejezetben az alaktani adatokat vizsgáltuk meg. Itt is azt találtuk, hogy az uráli elméletet támogató adatok eléggé szegényesek. Például az uráli nyelvek többsége csak két vagy három esetragon osztozik. Ezek nagyon egyszerű formánsok, amelyek a legtöbb altaji nyelvben is jelen vannak. Hasonló a helyzet a többes szám, birtokos-, igeidő- és szemléletvégződésekkel. Továbbá, nem lehet egyetlen, az indoeurópain belül található típusú alaktani paradigmát (vagy a paradigmák alcsoportjait) rekonstruálni, mint például igei, névszói vagy névmási; és a kiegészítés vagy egybeesés egyetlen közös esetét sem lehet felismerni.

Valóban, a közös végzések e hiánya nem kellene, hogy meglepő legyen, mert az alaktan fő területei, beleértve az esetragokat, igeragokat, a többes végződéseket stb., önálló újítások, melyek az egyedi nyelvek élete során képződtek. Például láttuk, hogy a magyar esetragrendszer nem oly régen, történelmi időkben alakult ki, a nyelvtani eszközzé válás folyamatán keresztül. Ezt a 12. századból keltezett legrégebb magyar feljegyzések hitelesítik.

A 9 fejezetben az uráli elmélettel kapcsolatos más területek adatait vizsgáltuk. A tulajdonnevekkel kezdtük. Feltűnő izoglosszákat találtunk, melyek átíveltek az uráli nyelvi környezet határain. Vannak például erős izoglosszák, melyek összekötik a magyar és a türk területet, és a finnségi térséget a közép-ázsiai te-

rülettel. Némelyek közülük statisztikailag fontosak, mert nagyszámú illeszkedő fonémát tartalmaznak. A tulajdonnevek általában megegyeznek a fent vizsgált nyelvek más szintjeivel.

A „*fösodratú*” uralisztikai magyarázatban ezt a bizonyítékot félresöprik. Felteszik, hogy a tulajdonnevek megbízhatatlanok – hacsak nem támogatják az uráli elméletet, mint az állítólagos *magyar-manyisi és hungarus-on ogur* vagy *Yugria* kapcsolatokat

Figyelmünket ezután az örökléstani és régészeti vizsgálatokból származó adatok felé fordítottuk, és úgy láttuk, hogy egyik sem támasztja alá az uráli elméletet. Az örökléstanban semmi sem bizonyítja az „uráli gén” meglétét, hiszen ez csupán a nyelvészeti modellre alapozott maghatározás. A régészetben bizonyítható a népesség és a termelési mód mozgása délnyugatról északkelet felé, az uralisztikában feltételezettel ellentétes irányban.

10.2. KÖVETKEZTETÉSEK

Ebben az áttekintésben megvizsgáltam az uráli nyelveket, a nyelv minden fontosabb szintjén. Nem tudtam feltárni semmi fele bizonyítékot, amely azt a gondolatot támasztaná alá, hogy e nyelvek egyetlen genetikai családot alkotnak. A „*fösodratú*” magyarázatokban általában felhozott legtöbb adat megbukik a statisztikai megbízhatóság vizsgáin, nem is próbálták ki az elsődleges nyelvészeti adatokkal szemben, vagy egyáltalán nem alkalmas „*tudományos bizonyítéknak*”, mert nem cáfolható. Amit általában „*bizonyítékként*” közölnek, az valójában feltételezések összefonódó sorozatának eredménye; a közölt bizonyságok általában a következményei, nem a bizonyítéka annak a feltételezésnek, hogy az uráli nyelvek családot képeznek.

Első következtetésem ezért az, hogy nincs bizonyítéka az elgondolásnak, mely szerint az uráli nyelvek egyedülálló genetikai családot képeznek. Beszélhetünk főbb nyelvi csoportosításokról, nevezetesen finnségi nyelvek, obi-ugor, magyar, szamojéd és lapp, és beszélhetünk az ezek közötti kapcsolatokról (valamint keleti szomszédaikkal való kapcsolataikról), de arra nincs bizonyíték, hogy mindezek genetikailag, ugyanabból az ősráli csoportból származnak, ahogy ezt hagyományosan elgondolták.

Ebben az áttekintésben megállapítottunk egy sor, statisztika-

ilag jelentős szótani és nyelvtani megfelelést, melyek nagyon széles eurázsiai területen nyúlnak át (talán az indoeurópai kivételével). Magukban foglalnak bizonyos hely határozói (elsődleges) eseteket, az *-mA* főnévi igenév/gerundiumot, és egy sor alapvető megnevezést, fonológiai jellegzetességet és hangpárokat. További jellegzetességek is vannak, melyek széles eloszlásuk miatt jelentősnek tűnnek, de melyeknél nem végeztünk semmiféle formális statisztikai vizsgálatot. Ide tartozik számos, ugyanazt a szóanyagot tartalmazó izomorf szerkezet, és nagy mennyiségű közös alakmondattani és tipológiai jellegzetesség

Második következtetésem ezért az, hogy ezek a megfelelések egyfajta, nagyon széles földrajzi területen keresztülható nyelvi érintkezésről tanúskodnak, amely több ezer kilométert ível át. Ezen érintkezés természetét illetően számtalan modell létezhet. A lehetséges modellek között van: a genetikai átadás; terjedés a kapcsolatokon és kereskedelmi tevékenységen keresztül; a népesség terjedése házasság és helyi mozgások révén, amely Renfrew (1987) számítása szerint egy viszonylag helyhez kötött mezőgazdaság esetén 1000 év alatt 1000 kilométerre terjedne, és amely kétségtelenül sokkal gyorsabb lehetett a terület akkori, mozgékonyabb gazdaságában. Személyes gondolatom, hogy mindezek az érintkezési típusok közreműködtek, és nem hiszem, hogy az adatok lehetővé teszik megkülönböztetésüket.

Ráadásul, ez az áttekintés olyan összefüggéseket azonosított, melyek az uráli terület hagyományos határait gyakran keresztező izoglosszába csoportosulnak. Ezeket a tulajdonnevekből kapott adatok is alátámasztják. Úgy látszik, hogy az uráli határt keresztező izoglosszák legerősebb csoportja a magyart, a türk nyelveket és a mongolt kapcsolja össze; összefűzik a szamojédot és a jukagírt; összekötik az északi tunguzt és a közelben beszélt uráli nyelveket; és összekötik a lappot a finnségi nyelvekkel (szókészlet tekintetében). Az irodalomban megjegyzik, hogy ezek az összefüggések feltűnőek és számosak, némelyiket „hibátlannak” írják le. Bár nem végeztek formális statisztikai vizsgálatot e téren, ezen összefüggések legalábbis némelyike statisztikailag jelentős, mert sok hangmegfelelés van ugyanazon a szón belül, vagy mert széles körű az eloszlásuk

Harmadik következtetésem ezért az, hogy az uráli nyelvek

közötti, valamint az uráli nyelvek és szomszédaik közötti megfeleléseket jobban le lehet írni a keresztező izoglosszák segítségével. Ezek a nyelvek nyelvjárási folytonosságot alkotnak.

A magyar nyelv helyzete különösen fontos, lévén, a hagyományos paradigma sarokköve. A magyar és az ugor meg a finn-ségi nyelvek közötti különösen gyér megfelelések, párosulva a magyart, a türk nyelveket és a mongolt összekötő erős izoglosszákkal, azt jelzik, hogy ha egyszerű osztályozáshoz ragaszkodunk, akkor a magyart „*belső-ázsiai*” nyelvnek kellene besorolni.² Ez az osztályozás összhangban állna a történeti források tanúbizonyságával.

Végül, áttekintésünkben megvilágítottunk számos kérdést, melyek ahhoz kapcsolódnak, hogy az összehasonlító nyelvtudományt használjuk a térségben fennálló megfelelések modellezésére. Észrevettük, hogy a módszert gyakran helytelenül alkalmazzák, például olyan rekonstrukciókkal, melyekben több a hangtani szabály, mint az etimológia, és melyek ezért nem felelnek meg a módszer alkalmazása előfeltételeinek. De ha nem is ez lenne az eset, van még súlyosabb módszertani probléma: a történeti feljegyzések hiányában nem tűnik lehetségesnek a kölcsönzött szavak megkülönböztetése az öröklöttektől, mert az újgrammatikus feltételezés, hogy szabályosságuk vagy szabálytalanságuk szerint lehet őket azonosítani, egyszerűen nem érvényes.

Ezért negyedik következtetésem az, hogy felül kell vizsgálni a nyelvek osztályozására használt nyelvészeti módszert.

10.3. A NYELVÉSZETI MÓDSZER

E könyv célja: középpontba állítani az uráli nyelvek besorolását. Nem volt szándékunkban áttekinteni a más nyelvcsaládok osztályozására használt módszereket, melyekben esetleg különböző körülmények érvényesek. Például az. indoeurópaiban számossabbak a történeti feljegyzések, és gazdag alaktani rendszerük van, legalábbis e nyelvek egy alcsoportjának. Azonban ha az uráli nyelvek osztályozásából az én felfogásomat fogadnánk el helyesnek, akkor más nyelvcsaládok osztályozásában is hasonló megközelítést lehelne fontolóra venni, és az összehasonlító módszer ér-

² Köszönetem Juha Janhunennek e kifejezés indítványozásáért.

vényességét egészé ben meg lehetne kérdőjelezni.

10.3.1. Az összehasonlító módszer nem elegendő

Azt hiszem, alapvető hiba az összehasonlító nyelvészet módszerét használni elsődlegesen a nyelvek osztályozására. Már láttuk e könyvben a módszer alkalmatlanságát, különösen ha olyan szövegkörnyezetben alkalmazzuk, amikor nincsenek régi feljegyzések és nagy mértékű az ingadozás. A fő gond e módszerrel az, hogy erős elfogultságot visz be. A feltételezett rekonstrukcióhoz illeszkedő szavakat a genetikai rokonság bizonyítékeként idézik, míg a nem illeszkedőket hibásnak, nem helytállóknak, „*kölcsönzöttek*”, „*összetartó fejlődés*” következményének, „*szabályos közvetlen kölcsönzés*” feltételezett folyamata következményének vagy vándorszónak tekintik. További probléma, hogy – legalábbis az uráli környezetben és talán másutt is – a módszer nem megfelelő alkalmazása gyakorlattá vált. Például, általában nincsenek teljes terjedelemben felsorolva azok a hangtani szabályok, melyeken a módszer alapul, vagy ahol igen, ott tulajdonképpen számbelileg meghaladják a nekik szabályosan engedelmeskedő szófejtéseket

A családfamodell általában bizonyos előterjesztéseket tesz (mint pl. a bevezetésben közölt tételek), de amikor sor kerül ezek próbájára az adatokkal szemben, a kutatóknak óvakodniuk kell, nehogy abba a csapdába essenek, amely bekerült al: uráli tanulmányokba, azaz hogy az előrejelzésekkel nem összevágó adatokat olyan állításokkal igazolják, amelyek ellenőrizhetetlenek és ezért cáfolhatatlanok. Ez nem tudományos módszer. Például az uráli tanulmányokon belül olyan döntő jellegzetességek, mint a közös többes rendszer, vagy az esetrendszer hiányának igazolására lehetségesnek tartották azt, hogy ezek a jellegzetességek „*elvesztettek*”, holott jelenlétüket a modell megjósolta. És viszont a modell jóslatainak ellentmondó adatokat azzal igazoltak, hogy feltételeztek egy kihalt (és ezért ellenőrizhetetlen) nyelv hatását láttuk, hogy feltételezés szerint a magyarban sok szót egy kihalt nyelvből kölcsönöztek, melyet viszont – legalábbis részben – a (feltételezett) jövevényszavak felhasználásával rekonstruáltak.

A kutatóknak legalábbis világosan fel kellene ismerniük az előrejelzésektől való eltéréseket, hogy más kutatók is kialakíthassák következtéseiket, ahelyett, hogy ezeket az elhajlásokat ilyenfajta igazolásokkal a szőnyeg alá rejtik.

Hogy elkerüljük ezeket a csapdákat, hiszem, hogy most minden nyelvészeti ágban a nyelvészeknek el kell kezdeni ugyanazt tenni, amit minden más tudósna tennie kell, nevezetesen kimutatni, hogy adataik statisztikailag jelentősek. Ez kell képezze minden értelmezés kiindulópontját. A statisztikai jelentőség kimutatása elérhető az összehasonlító módszer helyes alkalmazásával, például mindegyik hangszabálynak rendszeresen és teljesen engedelmeskedő sok-sok etimológiával, vagy pl. a Ringe által bevezetett statisztikai módszerekkel, vagy mindkettővel.

Ha elfogadjuk az uralisztika ilyen megközelítését, kimutatható lesz, hogy az indoeurópai család nem képez egyetemes modellt a nyelvi változásra és rekonstrukcióra, amint azt az irodalomban már tárgyalták, például Benveniste (1966, 103), Dixon³ (1997, 13-14), Nichols (1992, 4-5). Valójában a családfamodell érvényességét a nyelvészet több területén kétségbe vonták, például az újlatin nyelvek (meillet 1954; Hetzron 1976, 92) és a sémi nyelvek vonatkozásában (Garbini 1984; Edzard 1998; 2000). Könyvem e tekintetben a fenti tudósokat támogatja.

Nagy kihívás lenne a további kutatás részére annak vizsgálata, hogy meddig lehet kiterjeszteni az urálistikából tanult lecke-
ket az indoeurópai tanulmányok területére. Az ilyen kutatásnak módszeresnek és széles körűnek kell lennie, mivel az ennél bármennyivel kevesebbre alapozott következtetések helyesen, pusztá találgatásnak minősülnének. Az a megfigyelés, hogy számos párhuzam van a két terület között, felbátoríthatná az embert, hogy neki lásson a kutatásnak. Például Trubetzkoy (1939) több mint 60 éve állította, hogy nincs kényszerítő bizonyíték, amely alátámasztaná az „*egyes indoeurópai ősz nyelvet*”, de úgy mint az uráli tanulmányokban, természetesen ott sem az ilyen elképzelé-

³ Például Dixon (1997, 5) ezt mondja: "*Sajnos volt hajlandóság arra, hogy a családfákat a nyelvfejlődés egyetlen modelljének ítéljük; a modellt túlhasználták, olyan »eredményeket« hozva, melyek tudományosan nem érvényesek.*"

sek képezik a főárambeli magyarázatokat. Hiszem, hogy egy ilyen módszeres elemzés vagy tisztázná és megerősítené az indoeurópai elméletet, vagy jelentősen átértékelné azt.

10.3.2. Hol siklott félre az eljárás?

Hogyan lehetséges, hogy több mint 100 éve, tudósok közössége munkáját az uráli csomópontba vetett hitre képes alapozni, amelyet egyszerűen nem támaszt alá bizonyíték, sőt egy csomó adat ellentmond neki?

Létezik egy történelmi magyarázat. Az első kutatókat elcsábíthatta a darwini elmélet, és azt a kevés adatot, mellyel rendelkeztek, nagy nehezen belegyömöszölték a nyelvfejlődés darwini modelljébe. Nézzük például, hogyan jutott oda a szamojéd, hogy uráli nyelvként osztályozzák. A 19 század végén az adatok nagyon félremagyarázhatók voltak, a szamojéd és más altaji nyelvek közötti megfelelések nagyjából egyenértékűek voltak az ugor és a finn nyelvek közötti összefüggésekkel. Azonban, hogy illeszkedjen a darwini modellhez, a kutatóknak lépni kellett egyik vagy másik irányba. Egyértelműen ki kellett válasszanak egy eredendő szülőnyelvet. Ennek megfelelően a szamojédot uráli nyelvnek sorolták be, pusztán egy szerző (Donner) „*mindent összevéve*” jelzővel kinyilvánított véleménye alapján. Mintha a kor tudományossága nem is érte volna be kevesebbrel.

Nem egyedül a nyelvészeket csábította el a darwini elmélet ereje. Az őslénytan területéről a tények otromba torzításait vette jegyzékbe a *Wonderful Life* (Gould 1989) c. nagyon olvasmányos könyv. A szerzők bemutatják, hogyan torzították el módszeresen a legkorábbi őseletekről szóló feljegyzéseket, hogy az adatokat beleerőszakolják egy olyan darwini fa feltételezésbe, mely a mai szervezetekhez vezetett. A tényleges adatok soha nem illettek ebbe a besorolásba, de mintha a későbbi dolgozatokban a kutatók nem igazán vizsgálták volna a feljegyzéseket, hanem pusztán megismételték vagy kiterjesztették a korábbi szerzők besorolásait, melyeket meg változtathatatlan tényként adtak elő. Ahogy az egyik kutató, Whittington (1975) megjegyzi:

„Az Opubina iránti folyamatos érdeklődést nem kísérte a mintapéldányok bíráló szemmel történő tanulmányozása,

úgyhogy a képzeletet nem gátolták a tények.”

Whittington és munkatársainak bizonyítékai és magyarázatai, forradalomhoz vezettek az őslénykutatásban elfogadott modellekben

Sokféle erő működött, melyek visszatartották az uráli paradigma felülvizsgálatát. Idetartozik az emberek érzelmes indíttatású kutatása eredetük után, a kortársak figyelő szeme egy nagyhatású elmélet büvkörében, a darwini modell kényszerzubbonya, és az a hit, hogy az összehasonlító módszer használata elegendő a rokonság megállapításához, akár bebizonyosodik, hogy a módszer alkalmazhatóságának előfeltételei fennállnak, akár nem. Hiszem, hogy ezek az erők most mind megcsappantak. A hagyományos uráli modellt most több fronton támadják. Hiszem, hogy a paradigmaváltást már nem lehet elodázní.

I. FÜGGELÉK: TESTRÉSZEK NEVEINEK ELOSZLÁSA AZ UEW-BEN

Ez a táblázat az UEWben felsorolt testrészek neveinek eloszlását mutatja, a bizonytalanak jelölt etimológiák kivételével. A statisztikailag jelentősnek felismert szavakat vastagon szedtük; a dőlt betűkkel szedett szavak a második legfontosabbak. A vastagon szedett szavak magyarázatát az 5. fejezetben tárgyaljuk részletesen

Az alábbi táblázatokban közöljük a vizsgált uráli nyelvekben az etimológiák előfordulását. Ha egy szófejtésről közöljük, hogy egy csoport egy vagy több nyelvén van jelen, azt a csoportot X-szel jelöljük. A táblázat első oszlopa az UEW oldalszámára utal.

oldal	jelentés	mássalhangzók	b-f	per.	ob-ug.	magy.	szam.	lapp
644	<i>haj/tő</i>	3	x	x				
801	ajak/pofa stb	3	x	x				
645	váll	3	x	x				
380	köldök	3		x	x			
355	váll/szárnny	3	x		x			
749	szem	2	x	x	x	x	x	x
285	tojás/here	2	x	x	x	x	x	x
264	máj	2	x	x	x	x	x	x
210	húgy	2	x	x	x	x	x	x
576	vér	2	x	x	x	x		x
444	öl/kebel	2	x	x	x	x		x
396	hasmenés	2	x	x	x	x		x
159	könny	2	x	x		x	x	x
158	könyök	2	x	x	x	x		x
140	kéz	2	x	x	x	x		x
36	csecs/szemölcs	2	x	x		x	x	x
92	ín/izom	2	x	x	x		x	
479	nyál	2	x	x	x			x
402	haj	2	x	x	x	x		
393	térd	2	x	x			x	x
370	fül	2		x	x	x		x
322	nyál/nyálka	2	x	x		x		x
313	nyelv	2		x	x	x		x

F1.1 táblázat Etimológiák előfordulása az egyes uráli nyelvekben

sz. dal	jelentés	mássalhangzók	b-f	per.	ob ug.	magy.	szam.	lapp
303	orr/csor	2		x	x		x	x
267	kebel	2		x	x	x		x
247	szelem/élet	2	x	x	x	x		
223	köhögés	2		x	x		x	x
178	hónalj	2		x	x	x		x
157	köröm	2	x	x	x			x
142	hártva/bőr	2	x	x	x			x
121	pikkely/hártya	2	x	x	x	x		
88	láb	2	x	x		x		x
472	fenék	2		x	x	x		
449	uji	2			x	x	x	
396	orca	2	x		x		x	
383	ajak	2			x		x	x
374	bőr/kéreg	2			x	x	x	
225	hát	2			x	x	x	
208	gyomor/has	2		x	x	x		
872	tenyér	2			x	x		
854	haj	2			x	x		
754	tüdő/kopoltyú	2		x				x
670	gyomor/méh	2	x	x				
625	oldal	2		x				x
472	vese	2			x			x
384	tenyér	2	x				x	
368	lapocka	2					x	x
353	farok	2		x	x			
341	áll	2		x	x			
338	(test)üreg	2			x			x
242	lép	2		x		x		
137	tenyér	2	x		x			
492	száj/nyílás	1	x	x	x	x	x	x
477	szív	1	x	x	x	x	x	x
441	ér	1	x	x	x	x	x	x
365	fej	1	x	x	x	x	x	
144	nyelv	1	x	x	x		x	x
11	száj/nyílás	1		x	x	x	x	
473	nyak	1	x	x	x			x
395	mell/kebel	1	x	x	x			x
382	fog/bot	1	x	x	x	x		
254	csont	1	x	x	x		x	
636	bőr stb.	1	x	x				x
519	tüdő	1	x	x			x	
25	áll/arc	1		x	x		x	
25	hang	1	x			x		x
14	haj	1		x	x		x	
542	fej	1			x		x	
401	ülep	1			x		x	

F1.1. táblázat folytatása

II. FÜGGELÉK: JANHUNEN (1981A) KOR- PUSZÁBÓL VETT SZAVAK ELOSZLÁSA

Ez a táblázat azoknak az uráli szójejtéseknek az eloszlását mutatja, melyek Janhunen korpuszát alkotják. *Nem* tartalmazza azokat a szavakat, melyeket Janhunen maga tart bizonytalanoknak. A statisztikailag fontosnak ítélt szavakat vastaggal és dőlt betűkkel jelöltük, az előző; táblázathoz hasonló módon. A vastaggal jelölt szavak magyarázatát az 5 fejezet szövegében tárgyaljuk részletesen.

Az alábbi táblázatban az uráli nyelvekben vizsgált etimológiák előfordulását közöljük. Ha egy etimológiát egy vagy több azonosított nyelvcsoportban meglévőként közlünk, azokat a csoportokat X-szel jelöljük. A táblázat első oszlopa az UEW-oldal hivatkozását mutatja, a második pedig Janhunen jegyzékének tételszámát.

UEW- oldal	Janhunen tételsz.	jelentés	mássalhangzó	b-f	per.	ob-ug.	magy.	lapp
560	25	Bármely fém/vas	2	×	×	×	×	×
479	30	szem	2	×	×	×	×	×
444	60	öl/kebel	2	×	×	×	×	×
405	36	für	2	×	×	×	×	×
375	28	fészek	2	×	×	×	×	×
370	56	félni	2	×	×	×	×	×
362	24	fél/rokon/oldal	2	×	×	×	×	×
305	58	név	2	×	×	×	×	×
285	19	tojás/here	2	×	×	×	×	×
272	53	menni	2	×	×	×	×	×
264	41	máj	2	×	×	×	×	×
210	63	húgy	2	×	×	×	×	×
203	12	hullám/halom	2	×	×	×	×	×
119	8	hal	2	×	×	×	×	×
115	2	elejt, elenged	2	×	×	×	×	×
536	67	érez/tud	2	×	×		×	×
534	37	keresztfa	2		×	×	×	×
477	76	szén	2	×	×	×		×
430	10	lopni/titok	2	×	×	×		×
350	9	fecske	2	×	×	×	×	
304	59	szár/tő	2	×	×	×		×
222	80	lucfenyő	2	×	×	×		×
201	33	e/esik	2	×	×	×		×

F2.1 táblázat Janhunnen korpuszából vett szavak eloszlása

UEW völ.	anhunén etelsz.	telekes	masselhangzo	5 r	per.	öb.ug.	magy.	lapp
144	81	nelyv	2	x	x	x		x
124	3	vinni	2	x	x	x		x
92	72	in/izom	2	x	x	x	x	
65	82	madáreszcresznye	2	x	x	x		x
34	26	nagyhaci	2	x	x	x		x
377	14	kerítés/terád	2		x	x		x
531	32	harc	2	x	x			x
454	64	gyök	2	x	x			x
451	48	nyár	2	x		x		x
450	68	si	2	x	x	x		
397	66	tő/(nád)pálca	2	x	x			x
377	78/79	magasság/hossz	2	x		x	x	
377	29	magas/hosszú	2	x		x	x	
353	54	ienni	2	x	x	x		
336	11	jő/fej	2	x	x			x
322	88	nyul	2		x		x	x
289	62	mosni	2	x	x		x	
287	20	törpemálna	2	x	x	x		
223	44	köhög	2		x	x		x
214	17	kirak	2	x	x			x
208	34	becsukni	2		x	x	x	
66	31	ragasztó	2	x	x			x
22	22	tü	2	x	x			x
642	1	nap/fényesség	2		x			x
449	21	ujj	2			x	x	
445	70	pinus cembra	2		x	x		
396	63	orca	2	x		x		
381	73, 74	sötét	2	x	x			
261	16	harmat	2		x			x
253	45	havazni	2	x	x			
223	61	száraz	2		x			x
218	35	kés	2	x				x
9	39, 40	anyós	2	x				x
548	6	gyökér	2		x			
189	13	nagymama	2					x
111	43	ajándék/ajldozat	2		x			
317	83	nyíl	1	x	x	x	x	x
99	15	folyó	1	x	x	x	x	x
73	27	élni	1	x	x	x	x	x
14	71	após	1	x	x	x	x	x
6	38	alatt	1	x	x	x	x	x
535	85	toll/szárny	1		x	x	x	x
434	87	genny	1		x	x	x	x
294	50	én	1	x	x		x	x
570	57	víz	1	x	x		x	
535	52	tűz	1	x	x			x
14	69	haj	1		x	x		x
539	51	te	1	x	x			
535	47	jönni	1	x	x			
169	84	nyír/fa	1	x	x			
340	75	szelid/házi	1					x
309	49	karmoltri	1			x		

F2.1 táblázat folytatása

III. FÜGGELÉK: ELSŐDLEGES ESETRAG- OK ÉS ELOSZLÁSUK AZ URÁLI TÉRSÉGEN BELÜL ÉS AZON KÍVÜL

- 1 A nominativus/absolutivus mindig *-o*
- 2 A birtokos *-n* az uráli, balti, a finnben, a cseremiszenben, a lappban, a mordvinban-szamojéd:birtokos és a szőlkup szamojédban van meg. A türk nyelvekben, a mongolban, néhány tunguz nyelvben és a dravidában van egy birtokos *-n* (Aalto 1969/78, 323; Ramstedt 1953, 25-27; Poppe 1955, 187-91; Hajdú 1981, 13637; Sinor 1988, 716; Tyler 1968).
3. Az accusativus *-m* néhány uráli nyelvben található: a cseremiszenben, a lapp bizonyos dialektusaiban, a vogul és a szamojéd néhány nyelvjárásában. Az osztjákban *-o* falán az **-m* egyik leképződése található a finn accusativus *-n*-ben, a permi nyelvekben és a mordvinban (Hajdú 1981, 136). Ha jelen van, ez a rag csak ismert, utaló jellegű, határozott tárgyakra vonatkozik, úgyhogy inkább lehet eredeti – legatopic – jelölő leképződése, mint valódi accusativus jelölő. Ez a helyzet még a vogulban, és e szerep félreérthetetlen az accusativusi *-n* viselkedésében a finnben (lásd Marcantonio 1988 és 1994)

Bizonyos tunguz nyelvekben is van egy accusativusi *-m* (más ragok mellett). Nincs ilyen rag a türk nyelvekben és a mongolban (Menges 1968/95; Ramstedt 1952, 28-31; Sinor 1988, 714-15).

A magyarban az accusativus ragja *-t*. Ezt lehet úgy értelmezni, mint az eredeti tárgyjelet (Marcantonio 1981). E végződést egyes tudósok az eredeti locativusnak tekintik, míg mások a 2. személyű birtokosnak (a vita ismertetése végett lásd Driussit [1995]).

Befejezésül azt is megjegyezhetjük, hogy a partitivus cs accusativus ragok eloszlása a közvetlen tárgy jelölésére az ó-finnben jelentősen eltér a mai finntől (Nummenaho 1989),

- 4, Az I. locativus *-n(V)* az uráli nyelvek többségében (de a vogulban nem) többé-kevésbé termékeny szerepekben található

meg. A matematikai vizsgálat céljából létrehozott összes uráli nyelvcsoporthoz jelen van (lásd a 8.10 táblázatot).

Az $-n(V)$ locativus, különféle funkciókkal, az ó-türkben és az összes mai türk nyelvben is jelen van. Adatolt a klasszikus mongolban és a legtöbb mai nyelvben, bár korlátozott eloszlásban. Úgy tűnik, nincs meg a tunguzban (Sinor 1988, 718-19) megtalálható a jukagírben (lásd 86 táblázatot),

5. és 6.a Számos tudós nézete szerint a II. locativusi $-t$ és az ablativusi $-t(V)$ itt a matematikai vizsgálat céljából két külön egyésként tekintendő (lásd a 89 és 8.10 táblázatot). Azonban mindkettő bátran lehet azonos morféma, mert azonos és/vagy hasonló hangalakokkal és szerepkörrel rendelkeznek.

A $-t(V)$ rag a vogulban (de az osztjákban nem) teljes működésű locativus; jelen van a magyarban és a jurák szamojédiban kövült alakban. Ugyancsak megtalálható a balti finnben, a permi nyelvekben, a szamojédiban és a lappban. A finnben partitivusi szerepe van.

Létezik locativusi/dativusi $-t(V)$ a mongolban, locativusi/ablativusi $-t(l')$ a türkben, és $-ti$ végződés bizonyos tunguz nyelvekben, ablativus/illativus/allativus/iustrumentalisi szerepkörrel. A jukagírben is található $-t(v')$ rag (lásd a 86 táblázatot).

Összefoglalva, $-t(V)$ nem mindig azonos funkcióval van jelen az uráliban, az altajiban és a jukagírben.

A türkben van „összetett” ablativusi $-da-n—dä-n$, amelyiket Menges szerint (1968/95, 110) locativusi $-da$ és $-n$ végződéssel képeztek, mely utóbbi „*ősi urál-altaji lativusi rag*” (lásd még Aalto 1969/78, 226; Poppe 1955, 196; Németh 1928; Sinor 1988, 716-17)

5. és 6. b. A $-t(V)$ ablativus hiányzik az obi-ugor nyelvekből. A magyarban a $-l$ -hez járul még egy ablativus $-l$, amelyik szintén összetett ragot szokott képezni, mint például a $-tV-l$ (lásd a 8.5 táblázatot). Ez a morféma a vogulban is megtalálható, ahol iustrumentalis/comitativusi szerep kifejezésére használatos. Ablativus szerepében együtt jelenik meg a vogul

dativus/lativus **-nV*-vel (lásd a 7. pontot), és így az *-nV-l* összetett ragot képezi. Az *-l* végződés nincs meg az osztjákban. Az is fölvetődött, hogy *-l* a finn adessivusi *-lla* és ablativusi *-lta* összetett ragok alkotóeleme (lásd a 8.3 és a 8.4 táblázatot). Ez az *-l* rag, mint a finn összetett esetek alkotórésze, nincs benn a matematikai vizsgálatban, mert ehhez csak egyszerű esetragokat vettünk figyelembe. Az *-l* rag locativusi szereppel jelen van minden tunguz nyelvben, de nincs meg a mongolban és a türkbén.

7. Az ősuráli I. lativus/dativusi *-ñ—n*, vagy talán **-ŋ* létezését (lásd 8.2. részt) nem fogadják el széles körben, mert leképződései csak a vogul lativusi *-n(V)*-ben és a mordvinban találhatók, ahol dativus/allativusi szerepük van (Zaicz 1998, 192). Fejleményei olyan határozói alakokban találhatók, mint a finn *kohde-n* 'felé' és a szamojédban, melyhez vessük össze a 8.6 táblázatban rekonstruált szamojéd dativusi *'-ng-t*. A jukagirban is jelen van; lásd ismét a 8.6 táblázatot.
8. A II. lativus *'-k(V)*-ről feltételezik, hogy a legtöbb nyelvben réshangokká (*-y*, *-χ*, *-w*) vagy magánhangzókká fejlődtek, amint a magyar *fel-é*, *id-e*, a hagyományos, de nem széles körben elfogadott értelmezés szerint (Raun 1988b, 560; Hajdú 1981, 142). Így maradt fenn néhány nyelvben, mint pl. az *izsór* (inari?) *ala-k'alá'*, E ragok nyomai megtalálhatók a lappban (Korhonen 1988a, 280). Van a mordvinban *-ka* prolativus (Raun 1988a, 101), amelyik a II. lativus *'-k(v)* fejleménye lehet.

A köztürkben:rag van dativusi *-qa ~ -ke ~ -ya -ge ~ -kä* (melyet **-k(V)*-ként rekonstruáltak), amelyeknek szemléletes, helyhatározói, valamint elvont nyelvtani szerepei vannak. A tunguzban megjelenik egy *-ki -χi* „directivusi” morféma. Úgy tűnik, ennek nincs nyoma a mongolban (Menges 1968/95, 110). Sinor azt mondja (1988, 719-720), hogy:

*„A *-k -*-kV-ről szóló adatokat nehéz magyarázni, de csábítana a gondolat, hogy ez egy ősi, erősen lekopott morféma. Az uráli nyelvekben ritkán őrizte meg eredeti alakját. A türkbén a *k csak egy másik helyi raggal*

*együtt jelenik meg (így pl. mint *kV), a tunguzban egyedül fordul elő, bár legtöbbször összetételekben”.*

9. A lativus/illativusi -s élő rag a cseremiszből és mordvinból (Raun 1988a, 100), valamint a lappban is létezik. A finnben olyan kövült határozószókban található meg, mint az *ala.*, „*lefelé*”. Talán ez a bizonyos finn összetett ragokat képző morféma (lásd a 83 táblázatot). Ez a rag a törökben nem adott, de képviselve van a mongolban és a tunguzban (Szinnyei 1922; Sinor 1961, 169-77; Aalto 1969/78, 328).
- 10 Az -a -ä ragok az osztjákban lativus/dativusi szerepben találhatók; hasonlítsuk ehhez a zürjén és votják illativusi -e-t is (bizonyos környezetben -a változattal). Úgy tűnik, van ótörök -a ~ -e helyrag, és hasonló dativus/locativus a preklaszikus mongolban (Sinor 1988, 722; Menges 1968/95, 110; Poppe 1955, 198).

IV. FÜGGELÉK: ÖNELNEVEZÉSEK AZ URÁLI NYELVEKBEN

Az osztjakok önelnevezése, a *hanti* bizonytalan eredetű (UEW 206). A *komit*, a komi-zürjének és komi-permjákok önelnevezését, noha bizonytalanul, de az uráli *'koj(e)-m3* 'ember, emberi lény'-hez kapcsolták; vessük össze a magy. *hím*, a vog *kom*, *ku,n* stb. (UEW 168); figyeljük meg a tör. *kün* 'nép' és a mon *kümün* 'ember'-t is (Németh 1934/90, 161). A votjákok:eredet önelnevezése, az *ud-mnrt* két részből áll: a *-muri* (*-mort*) 'ember, emberi lény'-t bizonyos hangtani nehézségek ellenére indoeurópai eredetűnek tartják; az *ud* ismeretlen eredetű (Gheno & Hajdú 1992, 67; Décsy 1965, 239; Joki 1973, 281-82, [75] tétel; UEW 702). A cseremiszek önelnevezése, a *mari* 'ember, férfi' bizonytalan eredetű, bár néhány tudós lehetségesnek tart egy indoeurópai eredetet (Joki 1973,280, [74] tétel; Gheno & Hajdú 1992, 71; Décsy 1965,23). A mordvinok (erza és moksa) külső nevével, a *mordvin* 'ember, férj'-jel kapcsolatban az a vélemény, hogy a múltban ez volt önelnevezésük is. A *mordvin* és *mordva* szavakat ugyanúgy, mint az erza *nird'e* és a moksa *mir'dä* 'ember, férj' neveket mind a votjákok önelnevezésének második eleméhez, a *-murt*-hoz kötik; vessük össze vele a zürjén *mort* nevet is (Décsy 1965,236; Rédei 1986, 53; Joki 1973,281-82, [75] tétel; UEW 702; Zaicz 1998, 185). A mordvinok magukat kizárólagosan az *erza* és *moksa* törzsnevekkel illetik, mindkét etimológiát általában bizonytalan eredetűnek tekintik. A *moksa* szó az UEW 289 szerint a magy. *mos*-hoz kapcsolódik, amelyikről viszont azt gondolják, hogy az ie. *mozge-* - **mezge-* 'süllyed'-ből származik. Jegyezzük meg, hogy ezt a szót a csuvasban, a tatárban és az oroszban is népnévként használják (Gheno & Hajdú 1992, 78). *Karjala* (*kiriali* alakban adatolva, lásd 2. fejezetet) a karjalaiak önelnevezése megtalálható helynévként Finnországban és az észtkben. A finn *karia* 'jóság, szarvasmarha' *karjakko* , fejő', *karjalainen* 'pásztor' azonban maga a szó bizonytalan eredetű, talán balti vagy germán (Gheno & Hajdú 1992,104; SSA 1313-14; Grünthal 1997, 96; Viitso 1998,100). Hasonlóképpen a *vira -viru*, az észtek önelnevezése is ismeretlen eredetű, bár a balti 'ember' jelentésű

gyökhöz kapcsolják (SKES J 115; Grünthal 1997, 204)

Az egyéb balti-finn nyelvek/népek elnevezése, mint a lív, a vepsze, izsór, a vót stb. bizonytalan vagy ellenmondásos eredetűek (lásd ennek részlete, tárgyalását Grünthal 1997, 250f, 108f, 178f, 129f). A *szamojéd* elnevezés átfogó, orosz eredetű név, a következő népekre: jurákszamojéd/nyenyec, jenyiszejszamojéd/enyec, tavgi-szamojed/nganaszan, osztják-szamojéd/szölkup és a már kihalt kamassz és mator. A *nyenyec*, *enyec* és *nganaszan* 'ember, emberi lény' önelnevezést etimológiailag összefüggőnek tekintik (Hajdú 1950, 43f; UEW 627-28; Gheno & Hajdú 1992, 148), és helyi szamojéd neveknek tűnnek (jegyezzük meg, hogy a tavgi-szamojéd nép magát *nya* 'társ'-nak nevezi; Helimski 1998a, 480). A *kamassz* önelnevezésre számos etimológiát javasoltak, melyeknek azonban egyike sem uráli. Viszont úgy tűnik, meggyeztek afelől, hogy ez a név a szibériai *-as*, *-kas* népnévet, mint összetevőt tartalmazza (Hajdú 1950, 95-96); Simoncsics 1998, 581). A *szöl-kup* önelnevezés, melynek a különféle dialektusokban sok változata létezik, két összetevőből áll. A *szöl-t* Hajdú (1950, 82) úgy tekinti, mint a *szi*, *sz. syy*, *söö* 'agyag' (< ö.u. **sojwa* 'agyag')-ból származó szót; ezt a származtatást az UEW 483 helytelennek tekinti, helyette a *szöl-t* egy másik szölkup szóhoz: a *söt*, *süt* 'tajga, erdő', helyi szóhoz kapcsolja. A második *-kup* összetevőt úgy elemzik, mint magy. *hím*, vog. *kom*, *kum* szölkup megfelelőjét, amit a *kami* önelnevezéssel kapcsolatban fent már említettünk.

A fent röviden leírt kép teljesebbé tételére a következő adatok figyelemre méltóak lehetnek.

Az Urál hegység elnevezése, a hagyományos ö.-u. őshaza legbelső területe orosz eredetű. Az elnevezést a nem távoli múltban (1775-ben) kiterjesztették a most azonos nevű folyóra, amely a déli Urálból a Káspi-tengerbe folyik. Az Urál folyó régebbi neve az orosz *Jaik* ~ *Yayik* (még Puskin használta e nevet), talán ázsiai eredetű: vö. tür. *yayik* 'nagy' és klasszikus mon. *falig* (Manzelli 1993,430).

V. FÜGGELÉK: KÖZÖS MAGYAR/BASKÍR HELYNEVEK

Következik a közös magyar/baskír helynevek felsorolása; a közölt adatok a 9.1.4. részben idézett forrásokból származnak.

- (a) A baskír *Miser* - *Mescer* stb. népnevek (lásd a 9.1.4. részben) gyakran jelennek meg helynévként az orosz területen és a mai magyar területen Magyarországon (ősi helynévként) a következő változatokban és összetételekben jelennek meg *Mizsér*, *Mezserő*, *Miser*, *Nagmyser* (nag=nagy), *Puzthamysér* (azonos *Pusztamegyerrel*, *Békás-megyérrel* stb., lásd 9.1.3.1. részt), *Mizsere-pusztá*, *Mizsérfa*, *Mizsér-fa-pusztá* (fa < falva) és sok más. További részletek végett lásd Németh (1972, 296-97), aki e nevek eloszlását mutató kis térképet is közöl. Németh (1972, 297) megjegyzi, hogy a magyar és baskír megfelelő elemekkel képezett helynevek ugyanazon magyar térségekben találhatók, nem messze egymástól. E helynevek orosz területeken történő eloszlását tekintve, részletes listát lásd Vásárynál (1975, 261-63).
- (b) A *moiar* baskír népnév gyakran fordul elő orosz területen helynévként és víznévként is Vászafy hosszú, részletes jegyzéket közöl (1975, 246-48).
- (c) A következőkben a közös magyar/baskír helynevek további példáit adjuk, melyek némelyike valóban víznév vagy hegy-név a baskírban (Vászafytól 1985/87, 217-18; lásd még Németh 1972, 294 és 1975):
- *Bas Kondoroš* vö. *a magy.* Kondorassal 'olyan hely, ahol sok a hód' jelentéssel, vö *bas qondod* 'hód'.
 - *Bas. Bekaš* vö *magy.* Békás 'olyan hely ahol sok a béka', vö. *magy* béka.
 - *Bas Magaš* (víznév és hegynév) vö. *magy.* Magas, vö *magy.* magas.
 - *A baskír területen a következő magyar szavakkal szerkesztett víznevek találhatók: veres, vasas stb. (Erdélyi 1972, 307).*

A magy. *békás* a *béka* melléknévi alakja, mely főnévről azt tartják, hogy türk jövevényt szó (Munkácsi 1902; Erdélyi 1972, 307). A magy *Kondoros* talán hasonló származékos alakzat. A mai magyarban a *hód* szóval jelölik az állatot, amely UEW 858 szerint az ő-ug. **kumt3-ből* származik (**kunt3*), és a türkkal hasonlítható, lásd pl. a csag. *qunduz* (< őś türk *qumtu*[z/r] Róna-Tas szerint [1988a, 750]).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aalto, P. 1969/78. *Uralisch und Altaisch* UAJb 41 323-34 [Reprinted in Studies in Altaic and Comparative Philology A Collection of Prof. P. Aalto's Essays in Honour of his 70th Birthday SO 59. Helsinki 1987]
- Aalto, P. 1975 G. J. Ramsted and *Altaic linguistics* Central Asiatic Journal 19/3 161-63
- Abondolo, D. 1987 *Hungarian* In B. Comrie (ed 1987a), *The Major Languages of Eastern Europe* 185-200
- Abondolo, D. 1994 *Uralic Languages*. In R. A. Asher, (ed), 4855-58
- Abondolo, D. 1995 *Proto-Uralic vocalism revisited: evidence from centre and circumference* C8IFU III:5-12
- Abondolo, D. 1996 *Vowel Rotation in Uralic: Obug[r]ocentric Evidence*. School of Slavonic and East European Studies Occasional Papers 31. London University of London.
- Abondolo, D. (ed) 1998 *The Uralic Language* Routledge Language Family Descriptions. London Routledge
- Abondolo, D. 1998a *Finnish* In D. Abondolo (ed.), 149-53
- Abondolo, D. 1998b. *Hungarian* In D. Abondolo (ed), 428-56
- Abondolo, D. 1995c *Khanty* In D. Abondolo (ed), 359-86
- Alinei, M. 2000 *Origini delle Lingue d'Europa, II Continuità dal Mesolitico all'Età del Ferro nelle Principali Aree Etnolinguistiche* Bologna Il Mulino
- Andronov, M. 1968 *Two Lectures on the Historicity of Language Families* Annamalaiannagar Annamalai University Press.
- Annales Fuldenses* 1937-43 In F. A. Gombos (ed.), *Catalogus fontium historiarum Hungaricarum aevi ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*, I -IV Budapest, Szent István Akadémia
- Anonymus Gesta Hungarorum* 1937-38 = *P. MAGISTRI: qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum* In I. Szentpétery et al (eds). 1. 13-119.
- Anttila R. 1989 *Historical and Comparative Linguistics* Amsterdam J. Benjamin, [2nd edition]
- Anttila R. 1999/2000. *The Indo-European and the Baltic Finnic interface time against the ice* In C. Renfrew, A. McMahon & L. Task (ed.), *Time depth In Historical Linguistics*. II Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research 481-528
- Ariste, P. 1971. *Die ältesten Substrate in den ostseefinnischen Sprachen* LU 4:251-8
- Ariste, P. 1981a. *Keelekantakid. Eesti keele kontakte teiste keeltega*. Emakeele Seltsi Tolmetised 14, Tallinn Valgus.
- Ariste, P. 1981b *Saksa laensonadest vadjja keeles* In G. Bereczki & J. Molnár (eds), *Lakó emlékkönyv Nyelvészeti tanulmányok*- Budapest ELTE. 7-19
- Asher, R. A. (ed.) 1994. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, I Oxford Pergamon Press.

- Audova, I. 1996. *On the s-preterite of Uralic language. and the verbal s-suffixes in the Siberian non-Uralic languages.* In A. Künnap (ed) F-U 20: 23-28
- Austerlitz, R. 1968. *L'ourélien* 10 A Martinet (ed), *Le Langage Encyclopédie de la Pléiad.* Paris, Gallimard, 1331-87.
- Austerlitz, R. 1970. *Agglutination in northern Eurasia in perspective.* In R Jakobson & K. Kawamoto (ed.), *Studies in General and Oriental Linguistics Presented to Shiro Hattori on the, Occasion of his Sixtieth Birthday Tokyo* TEC Corporation for Language and Educational Research 1-5
- Austerlitz, R. 1987. *Uralic Languages* In B. Comrie (ed 1987a), 177-84
- Baker, R. 1985. The development of the Komi case system MSFOu 189 I.266
- Bakró-Nagy, M. 1988. *Phonotaktische Regeln in der uralischen Grundsprache,* SpS I. 9-15
- Bakró-Nagy, M. 1990a. *PUIPFU Dx *rV,* NyK 91:9-14
- Bakró-Nagy, M. 1990b. *PUIPFU é/é, (phonotaktische Erläuterungen zu Affrikaten der Grundsprache)* SpS 3:13-32
- Bakró-Nagy, M. 1992. *Proto Phonotactics. Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System.* Wiesbaden O. Harasovitz
- Bammesberger A. 1988. (ed.) *Die Laryngalthetheorie und die Rekonstruktion des indogermanischen Laut und Formensystems* Heidelberg Winter.
- Bárczi, G. 1958. *Magyar hangtörténet* Budapest: Tankönyvkiadó [2nd edition]
- Bárczi, G. 1958b. *A magyar szókincs eredete* Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek Budapest Tankönyvkiadó [2nd edition]
- Bárczi G. 1965. *A propos des vieux mots d'emprunt tures on hongrois,* AOH 18 47-54
- Bárczi, G. 1966. *A magyar nyelv életrajza* Budapest Gondolat
- Bárczi, G., Benkő L. & Berrár J (ed.), 1967. *A magyar nyelv története,* Budapest Tankönyvkiadó.
- Bartha, A. 1988. *A magyar nép őstörténete.* Budapest Akadémiai Kiadó
- Bartha A., Cegléd, K & Róna-Tass, A. (ed.), 1977. *Magyar őstörténeti tanulmányok* Budapest, Akadémiai Kiadó
- Baskakov, N.A. 1969. *Vvedenie v izčenie tjurkskikh jazykov* Moskva/Leningrad Vysšaja kola [2nd edition]
- Bátori I. 1980. *Die maschinelle Kontroll, der hypothetischen uralischen Formen* (C4IFU III. 124-54
- Baxter W. H. & Manaster. Ramer, A. 1996. Review Article of the book by D Ringe *On Calculating the Factor of Chance in Language Comparison* The American Philosophical Society *Diachronica* 13/2 371-84
- Baxter, W. H. & Manaster Ramer, A. 1999. *Beyond lumping and splitting probabilistic issues in historical Linguistics* Paper presented at the conference *Time Depth in Historical Linguistics* Cambridge McDonald Institute for Archeological Research.
- Badnarchuk, I. 1991. *Balto-Slavic and Finno-Ugric Linguistic convergence in typological and arcal aspects. The 6th International Congress of Baltists,* Vilnius Universiteto Leidykla 13-24
- Belardi, W. 1958. *Recensione a Heinz Kronasser (Vergleichende Laut- und*

- Formenlehre des Hethitischen*) *Ricerche Linguistiche* 4: 185-92. Roma
- Belardi, W. 1990. Genealogia; tipologia, ricostruzione e leggi fonetiche, In W Belardi (ed), *Linguistica Generale, Filologia e critica dell'Espressione*, Roma: Bonacci 154-216
- Bendefy, L. (ed) 1937. *Fontes authentici itinera* (1235-1238)} *Pr Iuliani illustrantes* Budapest Sárkány nyomda
- Benkő L. 1967. *A magyar szókészlet eredete*. In G Bárczy, L. Benkő & L 'Do'', (eds), 329-50
- Benkő. L. 1972. *Hungarian proper names Personal name (anthroponomyst terms during the earliest periods*, L. Benkő & S. Imre (eds), 227-53
- Benkő, L. 1984. *A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Lived és Etelköz kapcsán*, MNy 80: 389-419
- Benkő, L. and Imre, S. (eds.) 1972. *The Hungarian Language*. Lanua linguarum Series practica 134 Budapest, Akadémiai Kiadó [The Hague, Mouton]
- Benveniste, E. 1966. *Problèmes de Linguistique Générale*, I. Paris Gallimard
- Benzing, J. 1956. *Die tunguzischen Sprachen: Versuch einer vergleichend, grammatik* Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Abhandlungen der geistes. und socialwissenschaftlichen Klasse II. 1-159 Wiesbaden F. Steiner
- Benzing, J. 1959. *Das Tchuwaschische*. In J. Deny, K. Gronboch, H. Scheel, Z. V. Togan (ed.), *Philologiae Turkicae Fundamenta*, I. Wiesbaden F. Steiner 690-752
- Benzing, J. & Menges K. 1959. *Classification of Turkic Language*, In I. Deny K. Gronboch, H. Scheel Z. V. Togan (ed.), *Philologiae Turkicae Fundamenta*, I. Wiesbaden F. Steiner 1-5
- Bereczki G. 1968. *W Steinitz Cs E Itonen, a finnugor vokalizmus elmélete, és a cseremis nyelv* NyK 70 23-34
- Bereczki, G. 1969. *Die finnisch-ugrische Vokalismus-theorie, von W Steinitz und E. Itonen und das Tscheremissische*, ALH 19: 305-19
- Bereczki G. 1980a. *A magyar nyelv finnugor alapjai* Budapest Tankönyvkiadó
- Bereczki, G. 1980b. *L'unité finnoise de la Volgica-t-ells jamais existé?* EFOu 15: 81-90
- Bereczki, G. 1988. *Geschichte der wolga-finnischen Sprachen*, In D. Sinor (ed) 314-50
- Bereczki, G. 1998. *Fondamenti di Linguistica Ugro-Finnica*, Udine: Forum
- Berta, A. 1989/91. *Historische Zeugnisse der ungarischen Stammesnamen* In B Brendemoen (ed.), 23-38
- Berta, A. 1998. *Tatar & Bashkir* In L. Johanson & É. Á. Csató (ed.), 283-300
- Bloomfield, L. 1933. *Language* New York: H. Holt
- Bouda, K. 1940. *Die finnisch-ungarisch-samojedisch, Schichte des, Jukagirischen* UAJb 20: 71-93
- Bouda, K. 1953. *Dravidisch und Uralaltaisch* UAJb 25: 161-73
- Brendemoen, R. (ed.) 1989/91. *Altaica Osloensia Proceedings from the Meeting from the Permanent International Altaistic Conference* Oslo Universitetsforlaget

- Bright, W. (ed.) 1992. *International Encyclopedia of Linguistics* Oxford OUP
- Budenz, J. 1869. és 70. *A magyar finn-ugor nyelvekbeli szövegvezések* NyK 6 374-478 és 7:1-62
- Budenz J. 1871-73. *Jelentés Vámbéri Á. Magyar-török szövegvezéseiről* NyK 10: 67-135
- Budenz, J. 1878/9. *Ueber die Verzweigung der ungarischen Sprachen* In L Meyer et al (ed.), *Festschrift zur Feier seines fünfzigjährigen Doctorjubiläums am 24 October 1878 Herrn Professor Theodor Benfey gewidmet* Beiträge zum Kunde der indogermanischen Sprachen 4 Göttingen, Robert Peppermüller 192-258
- Burrow, T. & Emeneou, M. B. 1961. *A Dravidian Etymological Dictionary* Oxford: Clarendon
- Bynon, T. 1977. *Historical linguistics*, Cambridge: CUP
- Campbell L. 1990. *Indo-European and Uralic tree names*, *Diachronica* 7f2 149-80
- Campbell, L. 1990b. Syntactic reconstruction and Finno-Ugric In H Andersen and E. F. Korrner (ed.) *Historical Linguistics 1987 Papers from the Eighth International Conference on Historical Linguistics* [8ICHL] Amsterdam: J. Benjamins. 51-94
- Campbell, L. 1993. *On proposed universals of grammatical borrowing* In H Aertsen & R. I. Jeffers (ed.) *Historical Linguistics 1989 Paper, from the Ninth International Conference on Historical Linguistics* [9ICHL] Amsterdam: J. Benjamins 91-110
- Campbell, L. 1996. *On sound change and challenges to regularity* In I.M. Drie, & M Ross (ed.), 72-89
- Campbell L. 1997. *On the linguistic prehistory of Finno-Ugric*. In R. Hickey & S. Puppels (ed.) *A Festschrift for Jacek Fisiak on his 60th Birthday* I. Berlin: Mouton de Gruyter 829-61
- Cardona, G.R. 1976. *Introduzione all'Etnolinguistica* Bologna: Il Mulino
- Cardona, G R. 1985. *I sei Lati del Mondo. Linguaggio ed Esperienza* RomolBari Laterza
- Carlson, C. 1990. *Semantic parallels, in Uralic and Altaic* C71FU III. 229-38
- Carpelan, C. 1996. *Mika on alkuperämme? Hiidenivi* 4/96 10-14
- Carpelan, C. 1999. *Käännokohtia Suomen esihistoriassa aikavälillä 5100-1000 eKr*. In P. Fogelberg (ed.), 249-80
- Carpelan, C. 2000. *Essay on archaeology and languages in the western end of the Uralic zone* C91FI: 1: 7-38
- Castrén, M.A. 1847 *Lettre de M. le Dr. Castrén , à M. l'Académicien Sjoegren. Lue le 30 jan. 1846. Bulletin de la Classe Historico-philologique de l'Académie Impériale des Sciences de St.Petersbourg* 3: 225-44. St. Petersburg
- Castrén, M.A. 1854. *Grammatik der Samojedischen Sprachen* In A Schiefner (ed.), *Castrén's Nordische Reisen und Forschungen* 7. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserischen Akademie derWissenachafte[n] [Reprinted in 1966 as vol 53 of the Indiana University Uralic and Altaic Series, Bloomington Indiana University]

- Castrén, M.A. 1856. *Reiseberichte und Briefe in den Jahren 1845-1849* In A Schiefner (ed.), *Castrén's Nordische Reisen und Forschungen* 2. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserischen Akademie der Wissenschaften
- Castrén, M.A. 1858. *Hvar lag det finska folkets vagga?* Nordiska resor oh forskningar 5 M. A. Castréns smärre afhandlingar och akademiska dissertationer, Helsingfors: Finska Litteratur, Sällskapets Tryckeri 126-42
- Castrén, M.A. 1967. *Tutkimusmatkoilla Pohjoassa* Porvoo: WSOY
- Cavalli-Sforza, L. 1996. *Genes, People, et Longues* Paris: Jacob
- Cavalli-Sforza, L. Menozzi, P. & Piza, A. 1994. *The History and Geography of Human Genes*, Princeton Princeton University Press
- Chambers, J. K. & Trudgill P. 1980. *Dialectology* Cambridge: CUP
- Chen, M 1971 *The time dimension: contribution towards a theory of sound change*. *Foundation of Language* 8: 457-98
- Cipriano, P. 1988. *Implicazioni metodologiche e fattuali della teoria. di W Belardi sull'indoeuropeo. Studi e Saggi Linguistici* 28: 101-16 Roma
- Clark, L. 1998. *Chuvash* In L. Johanson and E. A. Csató (ed.), 434-52
- Clauson, Sir G. 1956. *The case against the Altaic theory* *Central Asiatic Journal* 2:181-87
- Clauson, Sir G. 1962 *Turkish and Mongolian studies* The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland London: Luzac
- Clauson, Sir G. 1969 *A lexicostatistical appraisal of the Altaic theory* *Central Asiatic Journal* 13: 1-23
- Clauson, Sir G. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press
- Collinder, B. 1940. *Jukagirisch und Uralisch* Uppsala Uniyersitets Arsskrift Recueil de travaux publie par l'université d'Uppsala 8
- Collinder B. 1941. *Die urgermanischen Lehmwörter im Finnisch,* H Supplement and Wortindex Skrifter utgivna av K Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, Stockholm Almqvist & Wiksell [Leipzig O. Harrassowitz]
- Collinder B. 1947. *La parenté linguistique et le calcul des probabilités, Språ'ikvetemskepliga Sällskapet i Uppsala Firhandlingar* 1946-1948 1-24
- Collinder, B. 1952. *Ural-altaisch* UAJb 24: 1-26
- Collinder, B. 1955. *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages* Stockholm Almqvist & Wiksell
- Collinder, B. 1957. *Survey of the Uralic Languages* Stockholm Almqvist & Wiksell [2nd edition 1969]
- Collinder, B. 1960. *Campative Grammar of the Uralic Languages* Stockholm Almqvist & Wiksell
- Collinder, B. 1965. *An Introduction to the Uralic Languages* Berkeley University of California Press
- Collinder B. 1965b. *Hat der Uralisch Verwandte? Eine sprachvergleichende Untersuchung* *Acta Universitatis Upsaliensis* 1f4> 109-80
- Collinder, B. 1970. *Der Sprachforscher 'behind the, looking glass'* *Filologiskt Arkiv* 16: 1-28 Stockholm

- Collinder B. 1977a. *Fenno-Ugric Vocabulary*, Stockholm Almqvist & Wiksell [2nd revised edition]
- Collinder, B. 1977b. Pro hypothesi Uralo Altaica MSFOu 15: 67-73
- Comrie, B. 1978/9. *On the morphological typology of Balto-Finnic a reassessment* ÉFO 15: 91-99
- Comrie, B. 1980. *The order of case and possessive suffix* in Uralic languages: *an approach to the comparative historical problem.* *Lingua Posnaniensis*, 23: 81-86
- Comrie B. 1981. *The Language of Soviet Union* Cambridge Language Swv,y C.mb,idge CUP
- Comrie B. (ed.) 1987a. *The major Languages of Eastern Europe* London: Croom Helm
- Comrie, B. (ed.) 1987b. *The major Languages of Western Europe* London Croom Helm
- Comrie B. 1988. General features of the Uralic languages In D Sinor (ed.), 451-77
- Csepregi, M. (ed.) 1998. *Finnugor kalauz* Budapest Panoráma
- Csepregi, M. 1998. *Kérdések. nyelvrokonságról* In” Csepregi (ed.) 9-18
- Csillaghy, A. 1977-81. *Alessandro Körösi-Csoma e la provenienza asiatica dei Magiari come motivo di tondo dell’orientalistica ungherese.* In A Csillaghy (ed.) *Studi Miscellanei Uralici e Altuici. Dedicati ad Alessandro Körösi-Csoma nel second() Contenario della Nascita (1781-1984.)* Quaderni dell’istituto di Iraistica, Uralo-Altaistica. e Caucassologia dell’Universita degli Sudi di Venezia 20: 297-340 Venezia: Cafoscarina
- Czeplédy, K. 1945. *A XI. századi magyar történelem főbb kérdései* MNy 41 33-45
- Czeplédy K. 1983. *From east to west* In P.B. Golden, T. Halasi-Kun, Th. S. Noonan (eds) AEMAe 327-125
- Czeplédy, K. 2000. *The name of Hungarian people* hungar. *Uralica* 12: 47-59. Tokyo
- Danchev, A. 1988. *Language contact and language change* *Folia Linguistica* 22: 37-53
- Décsey, Gy. 1965. *Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft* Wiesbaden O. Harrassowitz
- Décsey, Gy. 1967. *Is there a Finnic substratum in Russian?* *Orhis* 16: 150-60
- Décsey, Gy. 1969a *Finnougrische Lautforschung* UAJb 41: 33-75
- Décsey Gy. 1969b *Die Streitfragen der finnisch-ugrischen Lautforschung* UAJb 41: 183-211
- Décsey, Gy. 1988. *Slavischer Einfluß auf die Uralischen Sprachen* In D Sinor (ed.), 616-637
- Décsey, Gy. 1990. *The Uralic Protolanguage: A comprehensive Reconstruction*, Eurolingua, Bloomington: Indiana University
- Deér, J. 1952. *Le problème du chapitre 38 du De Administrando Imperio* *Annuaire de Institute d Philologie at d’Histoire Orientales et Slaves* 12: 93-121, Bruxelles
- Deguignes, J. 1756-58. *Histoire Générale des Huns, des Tires, des Mogols, at*

- des antires Tortures Occidentaux*. Paris: Desaint & Saillant
- Di Cave, C. 1995. *L'arrivo degli Ungheresi in Europa et la Conquista della Patria: Fonti et Letteratura Critica*. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo
- Di Giovine, P. 1997. *Gli studi sui sistema verbale indoeuropeo ricostruito: problemi di metodo e prospettive di ricerca* Incontri Linguistici 20: 11-27. Roma.
- Dienes, I. 1972. *A honfoglaló magyarok*. Hereditas. Budapest: Corvina [Francia fordítás alapján, fordító: R. Szilágyi: *Les Hongrois Conquêteurs*]
- Dixon, R. M. W. 1994. *Ergativity*. Cambridge CUP.
- Dixon, R. M. W. 1997. *The Rise and Fall of Languages*, Cambridge: CUP.
- Doerfer, G. 1963-75. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, I-IV. Akademie der Wissenschaften und der Literatur Wiesbaden, F. Steiner.
- Doerfer, G. 1964. *Die mongolische Schriftsprache*. In B. Spuler (ed), *Mongolistik Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung, Fünfter Band, Zweiter Abschnitt* Leiden E. J. Brill 81-95
- Doerfer, G. 1968. *Zwei wichtige Probleme der Altaistik* JSFOu 69: 3-21
- Doerfer, G. 1971. *Khalaj Materials*. Indiana University Uralic and Altaic Series 115 Bloomington: Indiana
- Doerfer, G. 1982. *Nomenverba im Türkischen* Studio Turcologica Memoriae Alexii Bambaci Dicata. Istituto Universitario Orientale, Seminario di Studi Asiatici, Series Minor 19: 101-14 Napoli.
- Doerfer, G. 1985 *Mongolo-Tungusica* Wiesbaden: O Harrasowitz
- Dolgopolsky, A. 1998a *The Nostratic Macrofamily and Linguistic Palaeontology* Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research
- Dolgopolsky, A. 1998b *The nostratic macro family: a short introduction* Paper presented at the conference: Symposium on the Nostratic Macrofamily Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research
- Dolukhanov, P. M. 2000a. *Archaeology and language in prehistoric Europe* In A. Künnap (ed.), F-U 23: II-22
- Dolukhanov, P. M. 2000b. *'Prehistoric Revolutions' and languages in Europe* In A. Künnap (ed.), F-U 23: 71-84
- Donner, K. 1924 *Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken* JSFOu 40: 3-42.
- Donner, O. 1872. *Öfversikt of den Finsk ugriska Språkforskningens historia* Helsingfors: J. C. Frenckell.
- Donner, O. 1874-88. *Vergleichendes Wörterbuch Finnisch-ugrischen Sprachen*, I-III. Helsingfors: Frenckell & Son.
- Donner, O. 1879/80. *Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen* *Acta Societatis Scientiarum Fennicae* 11: 406-567. Helsinki
- Donner, O. 1881. *Die samojedischen Sprachen und die finnisch-ugrischen* Anti del IV Congresso Internazionale degli Orientalisti 2 231-51 Florencia [First presented in 1878]

- Donner, O. 1901. *Die uralaltaischen Sprachen* FUF 1, So 128-46
- Driussi, P. 1995. *The Hungarian accusative -t* Udine (Manuscript)
- Driussi, P. 1996. *Due sviluppi grammaticali mari* In A. Marcantonio (ed), *Rivisto di Studi Ungheresi* II: 143-60 Roma: Sovera
- Durie, M. & Ross, M. (eds) 1996. *The Comparative Method Reviewed* Oxford: UL:P
- Edzard, L. 1998. *Polygenesis, Convergence and Entropy: an Alternative Model of Linguistic Evolution Applied to Semitic Linguistics*. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Edzard, L. 2000. *Monogenesis and polygenesis in comparative Semitics and Arabic: implication for linguistic change* In A. Künnap (ed.), *FU* 23: 85-93.
- Embleton, S. 1991. *Mathematical methods of genetic classification* In S. M. Lamb & E. D. Mitchell (eds.), 365-88
- Embleton, S. 1999/2000. *Lexicostatistics/glottochronology from Swadesh to Sankoff to Starostin to future horizons* In C. Renfrew, A. McMahon & L. Isack (eds.), *Time Depth in Historical Linguistics*, I. Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research 113-66.
- Erdélyi, I. F. 1972. *Fouilles archéologiques en Bachkirie et la préhistoire hongroise* *AOH* 25: 301-12.
- Fodor, I. 1975a. *Suomalaisugrilaisen arkeologian pääongelmia*. In P. Hajdú (ed), *Suomalaisugrilaiset Picksämäki: Suomelltanut Outi Karanko-Pap*. 45-74
- Fodor, I. 1975b. *A finnugor régészet fő kérdései*. In P. Hajdú (ed.), 47-76
- Fodor, I. 1975c. *Verecke híres útján a magyar nép őstörténete és a honfoglalás* Budapest: Gondolat.
- Fodor, I. 1977. *Bolgar-török jövevényszavaink és a régészet*. In A. Bartha, K. Czeglédy & A. Róna-Tas (eds.), 79-14.
- Fodor, I. 1982. *In Search of a New Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*. Budapest: Corvina
- Fogelberg, P. (ed) 1999. *Pohjan poluilla: Suomalaisten juuret nykytutkhnuksen mukaan*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153 Helsinki: Finnish Society of Science and Letters
- Fokos-Fuchs, D. R. 1933. *Übereinstimmende Lativkonstruktionen in den finnisch-ugrischen und türkischen Sprachen*. *MSFOu* 67: 105-114
- Fokos-Fuchs, D. R. 1937. *Übereinstimmungen in der Syntax der finnisch-ugrischen und türkischen Sprachen*. *FUF* 24: 292-322
- Fokos-Fuchs, D. R. 1960. *Aus der Syntax der uralaltaischen Sprache*. *ALH* 10: 423-454
- Fokos-Fuchs, D. R. 1961. *Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok*, VI A: numerus absolutus v. indefinitus (egyész szám) használata *NyK* 63: 263-91.
- Fokos-Fuchs, D. R. 1962. *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft. mit besonderer Rücksicht auf das Problem der uralaltaischen Sprachverwandtschaft* *Ural-altaische Bibliothek* II. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Fox, A. 1995. *Linguistic Reconstruction: and Introduction to the Theory and*

- Method.* Oxford: OUP
- Franklin, S. & Shepard, J. 1996. *The Emergence of Rue; 750-1200* London: Longman
- Friedrich, P. 1970. *Proto-Indo European Trees: the Arboreal System of the Prehistoric People.* Chicago University of Chicago Press.
- Fromm, H. 1957/8. *Die ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen.* Zeitschrift für deutsches Altertum Und deutsche Literatur 88:211-40. Wiesbaden
- Gallén, J. (ed.) 1984. *Suomen väestön esihistorialliset juuret* Helsinki: Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131 Helsinki: Finnish Society of Science and Letters.
- Gallén, J. 1984. *Länsieurooppalaiset ja skandinaaviset Suomella esihistoriaa koskevat lähteet.* In J. Gallén (ed.), 249-63
- Gamillscheg, E. 1911. *Über Lautsubstitution* Zeitschrift für romanische Philologie 27: 162-91.
- Garbini, G. 1984. *Le Longue Semitiche, Studi di Linguistica Storica Intercontinentalia*, Series Minor/IUO. Studi Asiatici Naples IUO [2nd edition]
- Gelling, M. 1978. *Signposts to the Past: Place-Names and the History of Englan* London: J. M. Dent
- Georg, S. 1989/91. *Some thoughts on the etymology of the Turkic plural suffix – lar / -ler* In A. Brendemoen (ed.), 141-52
- Georg, S. Michalove, P. A. Manaster Ranier, A & Sidwell, P. J. 1999. *Telling general linguists about Altaic.* Journal of Linguistic, 35: 65-98
- Gheno, D. & Hajdú, P. 1992. *Introduzione alle Lingue Uraliche.* Torino: Rosenberg & Sellier
- Golden, P. B. 1990a. *The peoples of the South Russian steppes* In D. Sinor (ed.), 256-77
- Golden, P. B. 1990b. *The peoples of the Russian forest belt.* In D Sinor (ed.), 229-53.
- Golden, P. B. 1998. *The Turkic people: a historical sketch.* In L Johanson & E. A. Csató (eds), 16-29
- Gombocz, Z. 1902. *Adalékok az obi-ugor nyelvek szókészletének eredetéhez.* NyK 32: 182~215
- Gombocz, Z. 1908. *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink* Budapest A Magyar Nyelv tudományi Társaság Kiadványai 7.
- Gombocz, Z. 1912. *Die bulgarischtürkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.* MSFOu 30 1-252
- Gombocz, Z. 1914. *Az Árpádkori törökszemélyneveink* MNy 10: 241-438
- Gombocz, Z. 1921. *A bolgár kérdés és a magyar hunmonda* MNy 17: 15-21
- Gombocz, Z. 1923. *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány.* NyK 46: 1-193.
- Gombocz, Z. 1960. *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink.* NyErt 24: 1-32.
- Gould, S. J. 1989. *Wonderful Life, The Burgess Shale and the Nature of History.* New York: . Norton.
- Gould, S. J. & Vrba, E. S. 1982. *Exaptation - a missing term in the science of*

- form. *Paleobiology* 8:4-15.
- Greenberg, J. H. 1963. *Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements*. In J. H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*. Cambridge (Mass.): MIT Press 73-113.
- Greenberg, J. H. 1991. *Some problems of Indo-European in historical perspective*. In S. M. Lamb & E. D. Mitchell (eds.), 125-41.
- Greenberg, J. H. 1996. *The Indo-European first and second person pronouns in the perspective of Eurasiatic, especially Chukotan*. *Anthropological Linguistics* 39: 187-95.
- Greenberg, J. H. 1997. *Does Altaic exist!* *Journal of Indo-European Studies*. Monograph Series 22: 88-93.
- Greenberg, J. H. 2000. *Indo-European and its Closest Relatives: the Eurasiatic Language Family*, 1 Stanford: Stanford University Press.
- Grégoire, H. 1937. *Le nom et l'origine des hongrois*, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* B. 91 630-42.
- Grégoire, H. 1952. *Le nom grec de Novgorod* *La Nouvelle Clío* 4 279-80.
- Grünthal, R. 1997. *Livvistä liivän. Itämerensuomalaiset ennonyymit Caslrenianumin toimilteita* 51. Helsinki.
- Grünthal, R. & Laakso, J. (eds) 1998 *Oepecta asijoo Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenan!* 16. V. 1998 MSFOu 228. Helsinki.
- Guglielmino, C. R., Piazza, A., Menozzi, P. & Cavalli-Sforza, L. L. 1990. *Uralic genes in Europe*. *American Journal of Physical Anthropology* 83: 57-68.
- Gulya, J. 1966. *Eastern Ostyak Chrestomathy*. Indiana University Uralic and Altaic Series 51. Bloomington: Indiana University.
- Gulya, J. 1974. *Some eighteenth century antecedents of nineteenth century linguistics: the discovery of Finno-Ugrian*. In D. Hymes (ed.), *Studies in the History of Linguistics. Traditions and Paradigms*. Bloomington: Indiana University. 258-76.
- Gusmani, R. 1981. „aggi sull'Interferenza Linguistica. Firenze Le Lettere
- Györffy, Gy. 1948. *Kronikáink és a magyar őstörténet* Budapest Néptudományi Intézet
- Györffy, Gy. 1959. *Tanulmányok a magyar állam eredetéről A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig* A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Györffy, Gy. 1975a. *Autour de l'État de Semi-nomades, le Cus de la Hongrie*. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 95. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Györffy, Gy. 1975b. *The original landtaking of the Hungarians* *New Hungarian Quarterly* 16:3-27.
- Györffy, Gy. (ed.) 1986. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról Kortársak és krónikások híradásai*. Nemzeti Könyvtár Történelem. Budapest: Gondolat [3rd edition]
- Györffy, Gy. 1990. *A magyarság keleti elemei*. Budapest. Gondolat
- Györffy, Gy. 1993. *Kronikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések - új válaszok* Budapest: Balassi Kiadó.

- Hajdú, P. 1950. *Die Benennungen der Samoyeden*. JSFOu 54: 1-112.
- Hajdú, P. 1953. *A paleo szibériai népek és nyelvek*. Nyr 77: 71-8
- Hajdú, P. 1954. *Die sekundären anlautenden Nasale (η-ń-) im Samojedischem*. AIH 4: 17-67.
- Hajdú, P. 1963. *The Samoyedic Peoples and Languages*. Indiana University Uralic and Altaic Series 14. Bloomington: Indiana University [The Hague Mouton].
- Hajdú, P. 1964. *Über die alten Siedlungsraume der uralischen Sprachfamilie* ALH 14: 48-83
- Hajdú, P. 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba. A magyar nyelv finnugor alapja* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hajdú, P. 1968. *Chrestomathia Samoiedica* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hajdú, P. 1969a. *A szamojéd konnektív reciprok képző genetikai és areális-tipológiai összefüggései* NyK 71: 63-79.
- Hajdú, P. 1969b. *Finn-Ugrische Urheimatforschung*. UAJb 41: 252-64.
- Hajdú, P. 1969c. *Zu den Kernfragen der finnischugrischen Vokalforschung* UAJb 41: 179-182..
- Hajdú, P. 1972. *The origins of Hungarian* In I. Benkő & S. Imre (eds.), 15-48
- Hajdú, P. (ed.) 1975. *Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai*. Budapest: Corvina.
- Hajdú, P. 19752. *A rokonság nyelvi háttere*. In P. Hajdú (ed.), II-43.
- Hajdú, P. 1975b. *Sukulaisuuden kielellistä taustaa* In P. Hajdú (ed.): *Suomalais-ugrilaisft* Pieksamaki SnomentanutOuti Karanko-Pap II-SI Helsinki: SKS.
- Hajdú, P. 1975c. *Finn-Ugric Languages and People*. London: A Deutsch. [Translated and adapted by G F. Cushing.]
- Hajdú, P. 1976. *Linguistic background of genetic relationships* In P. Hajdú (ed.) *Ancient Cultures of the Uralian People*. Budapest: Corvina 11-46.
- Hajdú, P. 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hajdú, P. 1983. *The main characteristic features of the Uralic languages*. AIH 33: 98-120
- Hajdú, P. 1987. *Die uralischen Sprachen*. In P. Hajdú & P. Domokos 1987. *Die uralischen Sprachen und Literaturen*. Hamburg: H. Buske. 21-450 [Budapest: Akadémiai Kiadó].
- Hajdú, P. 1988. *Die samojedischen Sprachen*. In D. Sinor (ed.), 3-40.
- Hajdú, P. 2000. *Innovations in Uralic languages*. In A. Künnap (ed.), F-U 23: 257-72.
- Hajdú, P. & Domokos, P 1978. *Uráli nyelvrokonaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Häkkinen, K. 1983. *Suonen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta: Suomalais-ugrilaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodikkaa*. Publications of the Department of Finnish and General linguistics 17. Turku: University of Turku.
- Häkkinen, K. 1984a. *Lainasanat suomen ja sen sukukielten historian tutkimuksen apuvälineinä* Vir 88: 287-306.
- Häkkinen, K. 1984b. *Wäre es schon an der Zeit, den Stammbaum zu fallen?* UAJb, *Neue Folge* 4: 1-24.

- Häkkinen, K. 1990. *Mistä soma tulevat Suotnalaista etymologiaa* Tietolipas 117. Helsinki SKS.
- Häkkinen, K. 1996 *Suomalaisten esihistoria kielitieteen yalossa*. Tietolipas 147. Helsinki: SKS.
- Häkkinen, K. 1998. *Uräliläinen muinaiskulttuuri sanahistorian valossa* In R. Grünthal & J Laakso (eds.), 188-94.
- Häkkinen, K. 1999. *Esisuomalainen pyyntikulttuuri ja maanviljely anastohistorian kannalta* In P. Fogelberg (ed.), 159-73.
- Hakulinen, L. 1979. *Suomen kielen rakennej. kehitys* Helsinki SKS [4th edition].
- Halasi-Kun, T. 1975. *Kipchak philology and the Turkic loanwords in Hungarian*, 1. In P B Golden and T. Halasi-Kun (eds.), AEMAE 1: 155 210.
- Halasi-Kun, T. 1986/8. *Some thoughts on Hungaro-Turkic affinity* In Th. Allsen, P B. Golden, Halasi-Kun, A P. Martinez, Th S. Noonam & U. Schamiloglu (eds.), AEMAE 6: 31-9.
- Halasi-Kun, T. 1990. *A magyar-török rokonságról*. História 2: 1-15.
- Hanzeli, V. A. 1983. *Grammatical Proof of the Affinity of the Hungarian Language with the Languages of Finnic Origin*. By Sámuel Gyarmathi Translated, annotated and introduced by V. A. Hanzeli Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series I. Amsterdam: J. Benjamins.
- Harms, R. 1974. *Uralic Languages*. In *Encyclopaedia Britannica* 18: 1022-32 [15th edition].
- Harms, R. 1977. *The Uralo-Yukagir focus system: a problem in remote genetic relationship*. In P J. Hopper (ed.), *Studies in Descriptive and Historical Linguistics; Festschrift for Winfred P. Lehmann*. Amsterdam: J. Benjamins. 2143.
- Haugen, E. 1950. *The analysis of linguistic borrowing*. *Language* 26: 210-34.
- Hausenberg, A-R. 1998. *Komi* In D. Abondolo (ed.), 305-26
- Hawkins, J. A. 1987. *Germanic languages*. In B. Comrie (ed. 1987b), 58-66.
- Heapost, L. 2000. On the anthropology and genetics of Estonians. In A. Künnap (ed.), F-U 23. 93-114.
- Hegedüs, I. 1988. *Morphologische Übereinstimmungen in den uralischen, altaischen und einigen palaosibirischen Sprachen*. SpS I: 71-86.
- Hegedüs, I., Michalove, P. A. & Manaster Ranier, A. (eds) 1997. *Indo-European. Nostratic and Beyond: Festschrift for Vitalij V. Shevoroshkin*. Washington DC: Institute for the Study of Man
- Helimski, E. 1984a. *Phonological and morphonological properties of quantity in Samoyed* In P. Hajdú & L. Honti (eds.), *Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen Bibliotheca Uralica* 7. Budapest: Akadémiai Kiadó. 13-17
- Helimski, E. 1984b. *Problems of phonological reconstruction in modern Uralic linguistics*. LU 4:241-57
- Helimski, E. 1987. *Two Mator-Taigi-Karagas vocabularies from the 18th century* JSFOu 81: 49-132.
- Helimski, E. 1995. *Proto-Uralic gradation: continuation and traces*. CI8FU 1:

- Helimski, E. 1998a *Nganasan*. In D. Abondolo (ed.), 481-515.
- Helimski, E. 1998b. *Selkup*. In D. Abondolo (ed.), 548-79.
- Helimski, E. 1999. *Umlaut in Diachronie-Ablaut in Synchrone Urostjakischer Umlaut und ostjakischer Ablaut*. In E. Helimski (ed.), *Diachronie in der synchronen Sprachbeschreibung. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica* 21: 39-44. Hamburg.
- Hetzron, R. 1976. *Two principles of genetic classification*. *Lingua* 38: 89-101.
- Hint, M. 1997. *The Estonian quantity degrees in prosody and morphophonology*. In I. Lehist & J. Ross (eds.), *Estonian Prosody; Papers from a Symposium*. Tallinn Institute of Estonian Language 125-33
- Hock, H. H 1986 *Principles of Historical linguistics* Berlin Mouton de Gruyter
- Honti, L. 1972. *Észrevételek a finnugor alapnyelvi szibilánsok és atlikáták képviseleteiről*. NyK 74: 3-26.
- Honti, L. 1975. *On the question of proto-language reconstruction*. NyK 77: 125-35.
- Honti, L. 1979. *Characteristic features of the Ugric languages (observations on the question of the Ugric unity)*. ALH 29: 1-26
- Honti, L. 1981. *A finnugor alapnyelvi affrikáták kvantításáról* NyK 83 361-9.
- Honti, L. 1982a. *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. In P. Hajdú (ed), *Bibliotheca Uralica* 6. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Honti, L. 1982b. *Nordostjakisches Wörterverzeichnis* SUA 16: 1-211
- Honti, L. 1983. *Ablautartige Vokalwechsel in den obugrischen Sprachen* FUF 45: 25-45.
- Honti, L. 1984. *Chrestomathia Ostiaca*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Honti, L. 1985. *Ósmagyar hangtörténeti talányok (ugor hangtörténeti é, etimológiai jegyzetek)*. MNy 81140-155
- Honti, L. 1987. *Urálilaisten kardinaalilukusanen rakenteista*. JSFOu 81: 133-49.
- Honti, L. 1988. *Die Ob-ugrischen Sprachen*. In D. Sinor (ed.), 147-96
- Honti, L. 1993. *Statistisches zum Uralischen Etymologischen Wörterbucn* LU 29 241-58.
- Honti, L. 1995a. *Der uralische Numerus Absolutus; Was ist er eigentlich?* LU 31161-8
- Honti, L. 1995b. *Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache*. C8IFU 1: 53-82.
- Honti, L. 1997. *Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri)* FUF 54: 1-126.
- Honti, L. 1998a. *ObUgrian* In D. Abondolo (ed.), 327-57.
- Honti, L. 1998b. *Ugrilainen kantakieli: erheellinen vai reaallinen hypoteesi?* In R. Grünthal & J. Laakso (eds.), 176-87.
- Hopper, P J & Traugott, E C 1993. *Grammaticalization*. Cambridge CUP.
- Hymes, D. 1973 *Lexicostatic, and glottochronology in the nineteenth century. (With notes toward a general history)* In I. Dyen (ed.), *Lexicostatistics in Genetic Linguistics Proceedings of the Yale Conference, April 1971* Janua Linguarum. Series Major. The Hague Mouton 122-76.

- Illič-Svityč, V. M. 1971-84. *Opyt sravnenija nostratileskikh jazykov (semitokhaunitskij, kartvel'ski, indoeuropejskij, ural'skij, dravidskij, altajskij)*, I-III. Moskva: Nauka.
- Imre, S. 1972. *Early Hungarian texts* In Benkö L & Imre, S. (eds.), 327-47
- Imre, S. 1988. *Die Geschichte der ungarischen Sprache*. In D. Sinor (ed.), 413-47.
- Indreko, R. 1948a. *Origin and area of settlement of the Fenno-Ugrian peoples Science in Exile. Publications of the Scientific Quarterly 'Scholar' 2: 3-24.* Heidelberg.
- Indreko, R. 1948b. *Die mittlere Steinzeit in Estland. Mit einer Übersicht über die Geologie des Kunda-Sees von K. Orviku.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Handlingar 66 Stockholm.
- Itkonen, F. 1939. *Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus, mit besonderer Berücksichtigung des Inari- und Skottlappischen* MSFOu 79: 1-386.
- Itkonen, E. 1946. *Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus des ersten Silbe in den finnisch ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen.* FUF 29: 222-37.
- Itkonen, E. 1954. *Zur Geschichte des Vokaiismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen.* FUF 31: 149-345.
- Itkonen, E. 1955. *Die Herkunft und Vorgeschichte der Lappen im Lichte der Sprachwissenschaft* UAJb 27: 123-50.
- Itkonen, E. 1960. *Die Vorgeschichte der Finnen aus der Perspective eines Linguisten.* UAJb 32: 2-24.
- Itkonen, E. 1962. *Die Laut und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache.* UAJb 34: 178-210.
- Itkonen, E. 1966a. *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen ala/ta* Tietolipas 20 Helsinki SKS.
- Itkonen, E. 1966b. *Kielija sen tutkimus.* Helsinki: WSOY
- Itkonen, E. 1968a. *Suomen suvun esihistoria.* In O. Ikola (ed.), *Suomen kielen käsikirja* Helsinki Weilin + Göös. 11-34.
- Itkonen, E. 1968b. *Zur Frühgeschichte der lappischen und finnischen lokalkasus* C2IFU 1: 202-11.
- Itkonen, E. 1969. *Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung.* Thesen und Antithesen in der finnisch-ugrischen Vokalforschung UAJb 41: 76-111.
- Itkonen, E. 1988. *Vokaalilison kysymyksia.* Vir 92: 325-30.
- Itkonen, Esa. 1998. *Sukupuu ja kontakti* Vir 102: 96-103.
- Itkonen, Esa. 1999. *There is nothing wrong with the comparative method: Part two* In A. Künnap (ed.), *Indo-European-Uralic-Siberian linguistic and Cultural Contacts* FU 22: 85-90.
- Itkonen, T. 1984. *Suomessa puhutun suomen kantasuomalaiset juuret* In J. Gallén (ed.) 347-63.
- Itkonen, T. 1997. *Reflections on Pre-Uralic and the 'Saami-Finnic protolanguage'.* FUF 54: 229-66.
- Ivanov, I. G. & Tužarov, G. M. 1970. *Severozapadnoe narečie marijskogo*

- jazyka. Dialekty marijskago jazyka* Vypusk 1 Jokar-Ola: Marijskoe kniinoe izdatel'stvo.
- Jakobson, R. 1972. *On the theory of phonological associations in languages* In A. R. Keiler (ed.), *A Reader in Historical and Comparative Linguistics* New York: H. Holt. 241-52.
- Janhunen, J. 1977. *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien* Castrenianumin toimitteita 17 Helsinki.
- Janhunen, J. 1981a. *Uralilaisen kantakielen sanastosta* JSFOu 77: 219-74.
- Janhunen, J. 1981b. *On the structure of Proto-Uralic*. FUF 44: 23-42.
- Janhunen, J. 1983. *On early Indo-European-Samoyed contacts*. Symposium Saeculare Societatis Fenno-Ugricae. MSFOu 85: 115-28.
- Janhunen, J. 1984a. *Altaillaisen hypoteesin nykytila*. Vir. 88: 202-6.
- Janhunen, J. 1984b. *Problems of Nenets phonology*. In P Hajdú & L. Honti (eds.), 19-28.
- Janhunen, J. 1986. *Glottal Stop in Nenets*. MFFOu 196: 1-202.
- Janhunen, J. 1996. *Manchuria: an Ethnic History* MSFOu 222: 1-311.
- Janhunen, J. 1998. *Samoyedic*. In D. Abondolo (ed.), 457-79.
- Janhunen, J. 1999. *Euraasian alkukodit* In P Fogelberg (ed.), 27-36.
- Janhunen, J. 2000. *Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution* C9TFU 1: 59-76.
- Jenkins, R. J. H. (ed.) 1962. *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, 11 Commentary London: The Athlone Press.
- Johanson, L. 1998. *The history of Turkic* In L. Johanson & E. A. Csató (eds.), 81-125.
- Johanson, L. 1999. *Cognate, and copies in Altaic verb derivation* In K. H. Menges & N. Neumann (eds.), *Language and Literature - Japanese and other Altaic Languages. Studies in Honour of Roy Andrew Milleron his 75th Birthday*. Wiesbaden: O. Harrassowitz 1-14.
- Johanson, L. & Csató, E. A. 1998. (eds.). *The Turkic Languages*. London and New York: Routledge.
- Joki, A. J. 1944. *Kai Donners kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 8. Helsinki SKS
- Joki, A. J. 1952. *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen* MSFOu 113, 1-393.
- Joki, A. J. 1965. *Kielisukulausuuskysymyksiä* Vir 4 352-8
- Joki, A. J. 1973. *Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen* MSFOu 151 Helsinki
- Joki, A. J. 1975. *Affinität und Interferenz in den Sprachen des nordeurasischen Areals*. C4IFU HI: 71-86.
- Joki, A. J. 1988. *Zur Geschichte der uralischen Sprachgemeinschaft unter besonderer Berücksichtigung des Ostseefinnischen*. In D. Sinor (ed.), 575-9
- Julku, K. 2000. *Die ältesten Wurzeln der finno-ugrischen Völker im Lichte der heutigen Forschung*. In A. Künnap (ed.), F-U 23: 125-30.
- Julku, K. & Äärelä, M. (eds.) 1991. *Itämerensuomi-eurooppalainen maa*. Studia Historica Fenno Ugrica II. Jyväskylä: Atena.
- Kalima, J. 1936. *Itämerensuomalaisen kielten balttilaistenlainat*. Helsinki:

- Kallio, P. 1998. *Vanhojen balttilaisten lainasanojen ajoittamisesta*. In R. Grünthal & J. Laakso (eds.), 209-17.
- Kallio, P. 1999. *Varhaiset indoeurooppaiaiskontaktit*. In P. Fogelberg (ed.), 237-9.
- Kálmán, B. 1965. *A magyar mássalhangzórendszer kialakulása*. MNy 61: 358-98.
- Kálmán, B. 1972. *Hungarian historical phonology* In L. Benkő & S. Imre (.), 49-83.
- Kálmán, B. 1988. *The history of the Ob-Ugric languages*. In D. Sinor (ed.), 394-412.
- Kangasmaa-Minn, E. 1969. *Agenttirakenteen syntaktista taustaa*. *Sananjalka* 11: 53-61. Turku.
- Kangasmaa-Minn, E. 1998. *Mari*. In D. Abondolo (ed.), 219-48.
- Kannisto, A. 1923. *Vogulien aikaisemmista asuma-aloista paikannimitutkimuksen valossa* *Suomi* 5/2: 441-7.
- Kannisto, A. 1927. *Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung*. FUF 18 57-89.
- Kara, G. 1997. *Nomina-verba mongolica*. AOH 50: 155-62.
- Katz, H. 1972. *Zur Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen*. ALH 22: 141-53.
- Katzner, K. 1995. *The Languages of the World*. London: Guernsey (1st edition in 1977).
- Kellgren, H. 1847. *Das finnische Volk und der ural-altaische Völkerstamm. Jahresbericht der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 1846, 130-97.
- Keresztes, L. 1998. *Mansi* In D. Abondolo (ed.), 387-427.
- Kézai, S. 1937-8 = *Simonis de Keza Gesta Hungarorum* In E. Szentpétery et al. (eds.), 1, 129-94.
- Kiparsky, V. 1969. *Gibt es ein Finnougrischer Substrat im Slavischen?* Helsinki Suomalainen Tiedakatemia.
- Kiparsky, V. 1970. *Finnougrier und Slaven zu Anfang der historischen Zeit*. UAJb 42: 1-8.
- Kiszely, I. 1979. *A föld népei* Budapest: Gondolat.
- Kiszely, I. 1992. *Honnan jöttünk?* Budapest: Hatodik Síp Alapítvány Új Mandátum Kiadó.
- Kiviniemi, E. 1980a. *Paikannimistöen maailmankuvaja todellisuus* Vir 1: 1-6.
- Kiviniemi, E. 1980b. *Nimistö Suomen esihistorian tutkimuksen aineistona*. Vir 4: 319-38.
- Kiviniemi, E. 1984. *Nimistö Suomen esihistorian tutkimuksen aineistona* In J. Gallén (ed.), 123-45.
- Klaas, B. 1996. *Similarities in case marking of syntactic relations in Estonian and Lithuanian*. In M. Erelt (ed.), *Estonian Typological Studies*, Tartu 37-67.
- Klajn, I. 1972. *Influssi Inglesi nella Lingua Iuliana* Firenze: Olchki.
- Klesment, P. 1996. *Verball-affixes in Samoyed and Siberian non Uralic*

- languages. In A. Künnap (ed.), F-U 20 39-41.
- Klose, A. 1987. *Sprachen der Welt* München: Saur
- Koivulehto, I. 1980. *Die Datierung der ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen*. CSIFU VII: 73-8.
- Koivulehto, I. 1981. *Reflexe des germ. /ē' / im Finnischen und die Datierung der germanisch-finnischen Lehnbeziehungen. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 103: 167-203.
- Koivulehto, I. 1983a.. *Seit wann leben die Urfinnen im Ostseeraum? Zur relativen und absoluten Chronologie der alten idg. Lehnwortschichten im Ostseefinnischen*. Symposium Saeculare Societatis Fenno-Ugricae. MSFOu 185: 135-57.
- Koivulehto, I. 1983b. *Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa*. JSFOu 78: 107-32.
- Koivulehto, I. 1984. *Itämerensuomalais-germaaruset kosketukset*. In. Gallén (ed.), 191-205.
- Koivulehto, I. 1987. *Zu den frühen Kontakten zwischen Indogermanisch und Finnisch-ugrisch*. In E. Lang & G. Sager (eds.), *Parallelismus und Etymologie, Studien zu Ehren von Wolfgang Steinitz anlässlich seines 80. Geburtstags*. Linguistische Studien, Reihe A ALCbeitsbelCichte 161/ II. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft. 195-218.
- Koivulehto, I. 1991. *Uralische Evidenz für die Laryngalthetheorie* Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 566. Wien.
- Koivulehto, I. 1992/3. *Suomen kielen indoeurooppalaiset lainasanat ja indo eurooppalais uräliläinen alkusukuongelma*. Academia Scientiarum Fennica, Vuosikirja 1992-1993. Helsinki, Koivulehto, I. 1993. *Suomi Vir* 3: 400-6.
- Koivulehto, I. 1994. *Indogermanisch Uralisch: Lehnbeziehungen oder (auch) Urverwandtschaft* In R Sternemann (ed.), *BoppSymposium 1992 der Humboldt Universität zu Berlin* Heidelberg: C. Winter. 133-48.
- Koivulehto, I. 1999. *Varhaiset indoeurooppalaistkontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa* In P Fogelberg (ed.), 207-36.
- Koivulehto, I. & Vennemann, T. 1996. *Der finnische Stufenwechsel und das Vernersche Gesetz. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 118: 163-82.
- Korenchy, É. 1972. *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Korenchy, É. 1988. *Iranischer Einfluss in den finnisch-ugrischen Sprachen*. In Sinor (ed.), 665-81.
- Korhonen, M. 1974. *Oliko suomalais-ugrilainen kantakieli agglutinolva? Eli mitä kielihistoriallisista rekonstruktiosta voidaan lukea ja mitä ei*. *Vir* 78: 243-56.
- Korhonen, M. 1976. *Suomen kantakielten kronologiaa*. *Vir* 80: 3-15.
- Korhonen, M. 1979/96. *Entwicklungstendenzen des finnisch-ugrischen Kasus-systems*. FUF 43: 1-21. [Reprinted in M Korhonen 1996. 165-78.]

- Korhonen, M. 1981. *Johdatus lapin kielen historiaan* Helsinki: SKS
- Korhonen, M. 1981/96. *Typological drift in the Finno-Ugrian languages with special reference to the case system*. The The Second International Conference of Linguists Seoul 1981 Corean Language Society, I. Hangeul. 678-710. [Reprinted in M. Korhonen. 1996] 95-206).
- Korhonen, M. 1982/96. *Reductive phonetic developments as the trigger to phonological change: two examples from the Finno-Ugrian languages*. In A. Ahlyvist (ed.), *Papers from the 5th International Conference on Historical Linguistics* [SICH I.] Current Issues in Linguistic Theory 21. Amsterdam: J. Benjamins. 190-5. [Reprinted in M. Korhonen 1996.207-12]
- Korhonen, M. 1984a. *Suomalaisten suomalais-ugrilainen tau sta historiallis-vertailevan kielitie leen valossa*. In J. Gallén (ed.), 55-71.
- Korhonen, M. 1984b. *Suomen kantakielten kronologiaa*. In H. Paunonen & P. Rintala (eds.), *Nyky suomen rakenne ja kehitys*, II. Tietolipas 95. Helsinki: SKS. 85-100.
- Korhonen, M. 1984c. *Etymologian tila*. Review of Häkkinen (1983) Vir 88: 356-60.
- Korhonen, M. 1986/96. *History of the Uralic languages and the principle of lateral areas*. FUF 47 156-62. [Reprinted in M. Korhonen 1996.213-218.]
- Korhonen, M. 1986. *On the reconstruction of Proto-Uralic and Proto- Finno-Ugrian consonant clusters* JSFOu 80: 153-67.
- Korhonen, M. 1988a. *The Lapp language*. In D. Sinor (ed.), 41-57.
- Korhonen, M. 1988b. *The history of the Lapp language*, in D. Sinor (ed.), 264-87.
- Korhonen, M. 1988c. *Uralilaisten kielten jälkitavujen vokaaliston historiaa*. Vir 92: 8-25.
- Korhonen, M. 1989. *Lehvät lännessä juuret idässä*. In S. Aalto. A. Hakulinen, K. Laalo, P. Leino, A. Lieko (ed.), *Kielesai kiinni*. Tietolipas 113. Helsinki: SKS. 37-46.
- Korhonen, M. 1992/6. *Remarks on the structure and history of the Uralic case-system* JSFOu 82: 163 80. [Reprinted in M. Korhonen 1996. 219-234.]
- Korhonen, M. 1993. *Kielen synty*, Edited by U.-M. Kulonen. Porvoo: WSOY.
- Korhonen, M. 1996. *Typological and Historical Studies in Language. A Memorial Volume Published on the 60th Anniversary of his Birth*. Edited by T. Salminen. MSFOu 223. Helsinki.
- Kristó, Gy. 1996. *Hungarian History in the Ninth Century* Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Kroeber, A. 1958. *Romance history and glottochronology* *Language* 34: 454-7.
- Kuhn. T. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: Chicago University Press [2nd edition].
- Kulonen, U.-M. 1993. *Johdatus unkarin kielen historiaan* *Suomi* 170: 1-137. Helsinki: SKS.
- Kulonen, U.-M. 1995. *Uralilaisten kielten sukupuu*. *Hiidenkivi* 4: 50. Helsinki
- Kulonen, U.-M. 1996. *Sanojen alkuperä ja sen selittäminen Etymologista leksikografiaa*. *Suomi* 181. Helsinki: SKS.

- Kulonen, U.-M. 1999. *Kulttuurisanat ja esihistoria* In P. Fogelberg (ed.), 240-4.
- Künnap, A. 1995. *What does a 'Uralic language' mean?* C8IFU IV: 209-12.
- Künnap, A. (ed.) 1996. *Uralic Languages in European and Siberian Linguistic Context*, F-U 20.
- Künnap, A. 1996. *A map in disguise, encyclopaedic spirit and black eve. The newest views in Urálistics*. In A. Künnap (ed.), F-U 20: 42-60.
- Künnap, A. 1997a. *On the origin of the Uralic languages* In A. Künnap (ed.), *Western and Eastern Contact Areas of Uralic Languages*. F-U 21: 65-8.
- Künnap, A. 1997b. *Urálilaisten kielten liintinenkontaktikenttiä*. In K. Julku and M. Äärelä (eds.), 63-72.
- Künnap, A. 1997c. *Urálilaisten kielten jäljista indoeurooppalaisissa kielissä*. Vir 101: 79-83.
- Künnap, A. 1998a. *Breakthrough in Present-day Urálistics*. Tartu: University of Tartu.
- Künnap, A. 1998b. *On the original order of case and possessive suffixes in Uralic* In R. Grünthal and J. Laakso (eds.), 265-67.
- Künnap, A. 1998c. *Ober uralisches Substrat in indoeuropaischen Sprachen* LU 34: 1-7.
- Künnap, A. (ed.) 2000. *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia* II. and III. F-U 23
- Künnap, A. 2000. *About some morphological features of Proto-Uralic*. In A. Künnap (ed.), F-U 23: 27-34.
- Kylstra, A. D. et al. 1991-6. *Lexikon der alteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen*, I-II. Amsterdam: Rodopi.
- Laakso, J. 1997. *On verbalizing nouns in Uralic*. FUF 54: 267-304.
- Laakso, J. 1999a. *Pohjois Euroopan västön alkukysymyksiä kontaktilingvistiikan kannalta*. In P. Fogelberg (ed.), 52-7
- Laakso, J. 1999b. *Karhunkieli. Pyyhkäisyjä suomalais-ugrilaisten kielten tutkimukseen*. Helsinki: SKS.
- Labov, W. 1963. *The social motivation of a sound change*. Word 19: 273-309.
- Labov, W. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labov, W. 1980. *The social origin of sound change*. In W. Labov(ed.), *Locating Language in Time and Space*. (Quantitative Analyses of Linguistic Structures, 1) New York: Academic Press. 251-66.
- Labov, W. 1981. *Resolving the Neogrammarian controversy*. *Language* 57: 267-309.
- Labov, W. 1994. *Principle of Historical Linguistics: Internal Factors*. Oxford Blackwell.
- Lamb, S. M. & Mitchell, E. D. (eds.) 1991. *Sprung from some Common Source. Investigaton Into the Prehistory of Languages*. Stanford (California): Standford University Press.
- Larsson, L.-G. 1982 *Some remarks on the hypothesis of an Uralo-Dravidian genetic linguistic relationship*. *Fenno-Ugrica Suecana* 5: 169-84 Uppsala.
- Lass, R. 1984. *Phonology* Cambridge: CUP.
- Lass, R. 1993. *How real(ist) are reconstructions?* In C. Jones (ed.), *Historical*

- Linguistics Problems and Perspectives. New York: Longman. 156-89.
- Lass, R. 1997. *Historical Linguistics and Language Change*. Cambridge: CUP.
- László, Gy. 1970. *A 'kettős honfoglalásról*. *Archaeológiai Értesítő* 97: 161-90.
- László, Gy. 1978. *A kettős honfoglalás* Gyorsuló Idő. Budapest: Magvető.
- László, Gy. 1988. *Árpád népe* Budapest: Helikon.
- László, Gy. 1990. *Őseinkről*. *Tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- László, K. 1998 *Magyarságtudatunk és a finnugor rokonság*. In M. Csepregi (ed.), 19-26.
- Lees, R. B. 1953. *The basis of glottochronology*. *Language* 29: 113-25.
- Lehmann, W. P. 1993. *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*. London: Routledge.
- Lehtinen, M. 1967. *On the origin of the Balto-Finnic long vowels*. *UJ* 39: 147-52.
- Lehtiranta, J. 1982. *Eine Beobachtung über die Gründe der raschen Veränderung des Grundwortschatzes im Lappischen*. *FUF* 44: 114-18.
- Lehtiranta, J. 1989. *Yhteisaamelainen sanasto*. *MSFOu* 200: 5-178.
- Lehtisalo, T. 1936. *Über die primären uralischen Ableitungssuffixe*. *MSFOu* 72: 1-393.
- Ligeti, L. 1935. *Mongolos jövevényszavaink kérdése*. *NyK* 48: 190-271.
- Ligeti, L. 1938. *Les voyelleslongues en turc*. *Journal Asiatique* 230: 177-204.
- Ligeti, L. (ed.) 1943. *A magyarság őstörténete*. Budapest: Institute of Hungarology.
- Ligeti, L. 1960. *Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról*. *MNy* 56. 289-303.
- Ligeti, L. 1961. *A propos deséléments 'altaïques' de la langue hongroise* *ALH* 11: 15-42.
- Ligeti, L. 1963. *Gyarmat és Jenő* In L. Benkő (ed.), *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből* *NyÉrt* 40: 230-39.
- Ligeti, L. 1964. *A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskir, király)*. *MNy* 60: 385-404.
- Ligeti, L. 1975a. *Quelques problèmes étymologiques des anciens mots d'emprunt turcs de la langue hongroise*. *AOH* 29: 279-88.
- Ligeti, L. 1975b. *La théorie altaïque et la lexico-statistique*. In L. Ligeti (ed.). *Researches in Altaic Languages*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 20. Budapest: Akadémia Kiadó. 99-115.
- Ligeti, L. 1976. *Régi török jövevényszavaink etimológiai problémái*. *NyÉrt* 89: 93-9.
- Ligeti, L. 1977-9. *A magyarnyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*, I-II. In E. Schütz and E. Apor (eds), *Oriental Reprints, Series A 1-2*. Budapest: Körösi Csoma Társaság.
- Ligeti, L. 1978 *Régi török eredetű neveink*. *MNy* 74: 257-74.
- Ligeti, L. 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Liimola, M. 1963 *Zur historischen Formenlehre des wogulischen*, 1: Flexion der Nomina. *MSFOu* 127.
- Lipták, P. 1975a. *A finnugor népek antropológiája* In P. Hajdú (ed.), 129-40.

- Lipták, P. 1975b. *Origin and development of the Hungarian people on the basis of anthropological remains* AA. VV, Magyar Múlt. Hungarian Past. Sidney: Hungarian Historical Society 79-94
- Lipták, P. 1977. *A magyar őstörténet kérdései az antropológiai kutatások alapján.* In A. Bartha, K. Czeglédy, and A. Róna-Tas (eds.), 231-42.
- Luutonen, J. 1997. *The variation of morpheme order in Mari declension* MSFOu 226: 1-201.
- Luutonen, J. 1999. *The history of Permian, Mari and Chuvash plural suffixes in the light of Indo-Aryan parallels.* JSFOu 88: 73-101.
- Macartney, C.A. 1930/68. *The Magyars in the Ninth Century.* Cambridge: CUP.
- Makkay, J. 1997. *Erään unkarilaisen amatöörin käsitys suomalais-ugrilaisten alkuperästä.* In K. Julku and M. Äärelä (eds.), 23-44.
- Malherbe, M. (ed.) 1995. *Les Langages de l'Humanité. Une Encyclopedic des 3000 Langues Parlées Dans le Monde.* Paris: Laffont.
- Manaster Ramer, A. & Hitchcock, C 1996. *Glasshouses: Greenberg, Ringe, and the mathematics of comparative linguistics.* Anthropological Linguistics 38/4: 601-19.
- Manzelli, G. 1993. *Aspetti generali delle lingue non indo-europee d'Europa* In E. Banfi (ed.), *La Formazione dell'Europa Linguistica. Le Lingue d'Europa Ira la Fine del I e del II Millennia.* Firenze: La Nuova Italia. 427-79.
- Marcantonio, A. 1981. *Topic-Focus and some typological consideration in Hungarian* ALH 31: 219-35.
- Marcantonio, A. 1983. *La structure de la phrase simple en Finnois* ÉFOu 21: 32-42.
- Marcantonio, A. 1988. *On the case of the Object in Finnish: a typological, diachronic and comparative analysis.* FUF 48: 130-70.
- Marcantonio, A. 1994. *Double conjugation vs double marking for the Object in some dialects of Vogul.* ÉFOu25: 19-42.
- Marcantonio, A. 1996. *La 'questione' uralica.* In A- Marcantonio (ed.), *Rivista di Studi Ungheresi* 11: 5-44. Roma: Sovera.
- Marcantonio, A. 1997. *The classification of language families.* Proceedings of the 16th International Congress of Linguists [CD-Rom]. Oxford: Pergamon Paper No. 0420.
- Marcantonio, A. 2001a. *The current status of the Uralic theory; a critical review.* In A. M Löffler-Laurian (ed.), *Études de Linguistique Générale et Contrastive -Hommage à Jean Perrot en l'Honneur de son 75e Anniversaire.* Paris: CRELSEditions. 309-19.
- Marcantonio. A. 2001b. *Review of the origin and area of settlement of the Finno-Ugrian peoples by Richard Indreko, Heidelberg, 1948.* In U. Sutrop (ed.), *TRA MES* 5: 92-6. Tartu.
- Marcantonio, A. & Nummenaho, P. 1998. *On some participial forms in Hanti and Finnish.* In R. Grünthal and J- Laakso (eds.), 316-26.
- Marcantonio, A., Nummenaho, P. & Salvagni, M. 2001. *The 'Ugric-Turkic battle': a critical review.* LU 37/2: 81-102
- Martinet, A. 1959. *Affinité linguistique.* Bollettino dell'Atlante Linguistico

- Mediterraneo 1: 14452 Venezia/Roma.
- Mathiassen, T. 1985. *A discussion of the notion 'Sprachbund' and its application in the case of the languages in the Eastern Baltic area (Slavic, Baltic and West Finnish)*. International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 31/32 273-81.
- Matthews, P. H. 1972. *Inflectional Morphology. A Theoretical Study Based on Aspects of Latin Verb Conjugation*. Cambridge: CUP.
- McMahon, A.M.S. 1994. *Understanding Language Change* Cambridge: CUP.
- McMahon, A. M. S., Lohr, M. & McMahon, R. 1998. *Family trees and favourite daughters* Paper presented at the conference: Symposium on the Nostratic Macrofamily. Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research.
- Meillet, A. 1908. *Les Diaiectes Indo-européens*. Paris: Champion.
- Meillet, A. 1954. *Introduction à l'Etude Comparatiye des Gangues Indo-européennes* Paris Librairie Hachette (2nd edition).
- Meillet, A. 1967. *The Comparative Method in historical Linguistics* Paris: Champion. [translation by G. B. Ford.]
- Menges, K. H. 1964. *Altajisch und Dravidisch* Orbis 13: 66-103.
- Menges K. H. 1968/95. *The Turkic Languages and People An Introduction to Turkic Studies*. Veröffentlichungen der Societas Uralo Altaica 42 Wiesbaden: O. Harrasowitz [1st edition of 1968 as volume 15 of the Ural-Altaische Bibliothek].
- Menges, K. H. 1968. *Die tungusischen Sprachen* In B. Spuler (ed.), *Tungusologie. Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung, Fünfter Band, Dritter Abschnitt* Leiden: E. J. Brill. 21-41.
- Mikola, T. 1976. *Hangtan és jelentésán az etimológiában* In L. Benkő and É. K. Sal (eds), *Az etimológia elmélete és módszere* NyÉrt 89: 209-12.
- Mikola, T. 1988. *Geschichte der samojedischen Sprachen* In D. Sinor (ed.), 219-63.
- Miller, R. A. 1989/91. *How dead is the Altaic hypothesis?* In B. Brendemoen (ed.), 223-37.
- Miller, R. A. 1991 *Genetic connections among the Altaic languages*. In S. M. Lamb & E. D. Mitchell (eds.), 293-327.
- Molnár, J. & Simon, Gy. 1977. *Magyar nyelvemlékek* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Moora, H. 1956. *Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemine arheoloogia andmeil* In H. Moora (ed.), *Eesti rahva etnilisestajaloost*. Tallinn: Artiklite Kogumik. 41-119.
- Moravcsik, E. 1978. *Language contact*. In J. H. Greenberg, C. A. Ferguson & E. Moravcsik (eds.), *Universals of Human Languages*, 1. Stanford: Stanford University Press. 93-123.
- Moravcsik, Gy. 1930. *Az onogurok történetéhez*. MNy 26: 4-18 and 89-109.
- Moravcsik, Gy. 1958. *Byzantinoturcica, H: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* Berliner Byzantinische Arbeiten 10-11. Berlin: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin [2nd edition].
- Moravcsik, Gy. 1984/8. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* *Fontes*

- Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regu ra ex stirpe Árpád descendunt* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Moravcsik, Gy. & Jenkins, R. J. H. 1949. *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio* Greek text edited by Moravcsik, English translation by Jenkins Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetemi Görök Filológiai Intézet.
- Müller, F. 1876. *Einleitung in die Sprachwissenschaft Grundriße der Sprachwissenschaft* 1. 1. Wien: A Hölder.
- Müller, F. 1882. *Die Sprachen der schlichthaarigen Rassen*, II Grundriß der Sprachwissenschaft 2 2 Wien: A. Hölder
- Munkácsi, H 1884. *Az altaji nyelvek számképzése*. Budenz-Album. Budapest: Knoll Károly. 234-314.
- Munkácsi, B. 1902. *Baskir helynevek. Ethnographia* 13: 156-70. Budapest.
- Munkácsi, B. 1905. *Die Urheimat der Ungarn* KSz 6: 185-222
- Németh, Gy 1921a. *Régi török jövevényszavaink és a turáni emlékek*. Körösi Csoma Archiyum 171-6 Budapest.
- Németh, Gy. 1921b. *Török jövevényszavaink középső rétege*. MNy 17: 22-6.
- Németh, Gy. 1928. *Az uráli és altaji nyelvek ősi kapcsolata*. NyK 47: 81-8.
- Németh, Gy. 1930/91. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Németh, Gy. 1934/90. *A törökség őskora Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, harmincadik érfordulója alkalmából* Budapest. 158-74 [Reprinted in E. Schütz and É. Apor (eds) 1990. *Németh, Gyula Törökök és magyarok*, L Oriental Reprints, Serie, A 4. Budapest: Körösi Csoma Társaság].
- Németh, Gy. 1966a. *Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren* ALH 16: 1-21.
- Németh, Gy. 1966b. *A baskirföldi magyar őshazáról*. Élet és Tudomány 13 596-9. Budapest.
- Németh, Gy. 1972. *Magyar und Mißer* AOH 25: 293-9.
- Németh, Gy. 1975. *Türkische und ungarische Ethnonyme* UAJb 47 154-60
- Nichols, J. 1986. *Head-marking and dependent-marking Grammar Language* 62 56-119.
- Nichols, J. 1992. *Linguistic Diversity in Space and Time* Chicago: University of Chicago Press.
- Nichols, J. 1996. *The comparative method as heuristic* In M Dune & M Ross (eds.), 40-71.
- Nielsen, K. 1932-62. *Lappisk ordbok - Lapp Dictionary*, I-IV Oslo Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Niskanen, M. 1997. *Itämerensuomalaiten alkuperä fyysisen antropologian näkökulmasta* In K. Julku and M. Äärelä (eds), 104-18.
- Niskanen, M. 2000. *The origins of Europeans: population movements, genetic relationships and linguistic distribution*. In A. Künnap (ed), FU 23: 33-59
- Nummenaho, P. 1988. *Oskar Blomstedt etymologina Annali del Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale* 6/7: 237-350. Napoli.
- Nummenaho, P. 1989. *Observations on the object cases in southern Ostrobothnia dialects and in Old Finnish law translations*. AION V-VI:

- 7-16. Napoli.
- Nunez, M. 1987. *A model for the early settlement of Finland* Fennoscandia Archaeologica 4: 318. Helsinki.
- Nunez, M. 1997. *Uusi katsaus Suomen asnttamismalliin*. In K. Julku & M. Äärela (ed.), 47-63.
- Nunez, M. 2000. *Problems with the search for the ancestral Finns*. In A Künnap (ed.) FU 23: 60-8.
- Orr, R. A. 1989. *A Russo-Goidelic syntactic parallel: u nego svoja izba postavlenaltá sé déanta agam* General Linguistics 29: 1-21.
- Orr, R. A. 1992. *Slavo-Celtica*. Canadian Slavonic Papers 34: 245-67.
- Orr, R. A. 1994/5 *A Slavic-BalticFinnic-hebridean Sprachbund?* Slavonica 22: 53-64.
- Orr, R. A. 1997. *But the chimera was made up of real beasts ... Partially salvaging Indo-European ergativity*. Proceedings of The 16th International Congress of Linguists [CD.-ROM] Oxford: Pergamon Paper No 0411.
- Orr, R. A. 1999. *Evolutionary biology and historical linguistics*. Diachronica 16: 123-57.
- Östman, J. O. & Raukko J. 1995. *The 'pragmareal' challenge to genetic language tree model*, In S Suhonen (ed.), *Tämerensuomalainen kulttuurialue The Fenno-Baltic Cultural Area Castrenianumin toimitteita* 49 Helsinki. 31-69.
- Oswalt, J. 1970. *The detection of remote linguistic relationships*. Computer Studies 3: 117-29
- Paasonen, H. 1907. *Zur Frage von der Urverwandtschaft der finnisch-ugrischen und indoeuropäischen Sprachen*. FUF 7: 13-31.
- Paasonen, H. 1912/13-1916/17. *Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte*. KSz 13-17: 1-224.
- Paasonen, H. 1918 *Die finnisch-ugrischen sLaute* MSFOu 41: 3-20.
- Paul, H. 1960. *Prinzipien der Sprachgeschichte* Darmstadt Wissenschaft[liche] Buchgesellschaft [6th edition].
- Pauler, Gy. 1900. *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Pedersen, H. 1931. *Linguistic Science in the Nineteenth Century*. Cambridge (Mass) MIT Press
- Pedersen, H 1933. *Zur Frage nach der Urverwandtschaft der Indoeuropäischen mit dem Ugrofinnischen* MSFOu 67: 308-25.
- Pekkanen, T. 1984. *Suomi ja sen asukkaat Jatinan- ja kreikankielisessä kirjallisuudessa 1000 Luvulleasti*. In J. Gallén (ed), 227-47.
- Perrot, J. 1984a *La double conjugaison (subjective et objective) dans les langues finnoougriennes: aperçu des problèmes*. Lilies 3: 25-32. Paris.
- Perrot, J. 1984b. *Nom et verte dans les langues ougrienne, le hongrois et le vogoul* Modèles Linguistiques 6: 161-80.
- Pokorny, J. 1968 *Substrattheorie und Urheimat der Indogermanen* In A. Scherer (ed.), *Die Urheimat der Indogermanen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 176-213.
- Polomé, E. C. 1986. *The non-Indo-European component of the Germanic*

- lexicon* In A. Etler (ed.), *o-o-pe.ro-si: Festschrift für Ernst Risch zum 75. Geburtstag* Berlin: Mouton de Gruyter. 661-72.
- Poppe, N. 1927. *Altaisch und Urtürkisch*. UngJb 6 94-121.
- Poppe, N. 1952. *Plural suffixes in the Altaic Languages* UAJb 24: 65-83.
- Poppe, N. 1955. *Introduction to Mongolian Comparative Studies*. MSFOu 110: 1-300.
- Poppe, N. 1960a. *On some Altaic loanwords in Hungarian* The Indiana University Committee on Uralic Studies (ed). *American Studies in Uralic Linguistics*. Uralic and Altaic Series 1. Bloomington: Indiana University. 139-47.
- Poppe, N. 1960b. *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil 1. Vergleichende Lautlehre* Porta Linguarum Orientalium, n.s, 4 Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Poppe, N. 1960c. *Burial Grammar* Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 2. Bloomington: Indiana
- Poppe, N. 1965 *Introduction to Altaic Linguistics*. Ural-Altaische Bibliothek 14. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Poppe, N. 1977a. *The Altaic plural suffix *-t*. SO 47: 165-74.
- Poppe, N. 1977b. *The problem of Uralic and Altaic affinity* MSFOu 158: 221-34;
- Poppe, N. 1983. *The Ural-Altaic affinity. Symposium Saeculare Societatis Fenno-Ugricae*. MSFOu 185: 189-200.
- Posti, L. 1953. *From Pre-Finnic to Late Proto-Finnic* FUF 31: 1-91
- Posti, L. 1977. *Some new contributions to the stock of Baltic loanwords in Finnic languages* *Baltistica* 13: 263-70. Vilnius.
- Pusztay, J. 1977 *A Ugor-török háború fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből*, Budapest: Magvető Kiadó.
- Pusztay, J. 1980 *Az uráli paleosibériai kapcsolatok kérdéséhez*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 158.
- Pusztay, J. 1991. *Zur Analyse des protouralischen Wortschatzes aufgrund des uralischen etymologischen Wörterbuchs*. LU 27: 157-77.
- Pusztay, J. 1995. *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische)* *Veröffentlichungen der Societa. Uralo-Altaica* 43. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Pusztay, J. 1997 *Ajatus uráliáisten kansojen ketjumaista alkukodista*. In K. Julku and M. Äärelä (eds.), 9-19
- Ramstedt, G. J. 1909. *Olemmeko mongoleja? Kansanvalistus. Seuran Kalenteri*. Helsinki: Kansan. valistussuran Kustantamo. 180-5.
- Ramstedt, G. J. 1935. *Über die Entstehung der Verbalflexion mit Personalendung*. *Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften* 1933 Helsinki 144-8.
- Ramstedt, G. J. 1946-7. *The relation of the Altaic language, to other language groups*. JSFOu 53: 15-26.
- Ramstedt, G. J. 1952. In P. Aalto (ed.), *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. II. Formenlehre*. MSFOu 104 (2): 1-262.
- Ramstedt, G. J. 1957 In P. Aalto (ed.), *Einführung In die altaische*

- Sprachwissenschaft 1. Lautlehre* MSFOu 104 (1): 1-192.
- Räsänen, M. 1920. *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremisschen* MSFOu 48: 1-274.
- Räsänen, M. 1939. *Spuren vom altaischen anl. rí in den türkischen lehnwörtern im Ungarischen* UngJb 19: 99-101.
- Räsänen, M. 1947a. *Uralilais-altailaisia sanavertailuita* Vir 51: 162-73.
- Räsänen, M. 1947b. *Etymologisia lisiä* Vir 51: 354-7.
- Räsänen, M. 1949. *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* SO 15: 10-28.
- Räsänen, M. 1953. *Uralaltaische Forschungen* UAjb 25: 19-27.
- Räsänen, M. 1955. *Uralaltaische Wortforschungen* SO 18: 1-59.
- Räsänen, M. 1957. *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen* SO 211-256.
- Räsänen, M. 1959. *Ural-altailaisia ordinaaleja?* In P. Virtarama, T. Itkonen & P. Pulkkinen (eds.), *Verba Docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi* 6. 10 2959 Helsinki: SKS. 87-8.
- Räsänen, M. 1961. *Gibt es im Baskirischen etwas Ugrisches?* AOH 12 73-8.
- Räsänen, M. 1963/4. *Uralaltaisesta kielisukulaisuudesta* In E. Öhmann (ed), *Esitelät ja Pöytäkirjat*. Helsinki: Suomalainen Tiedakatemia. 180-9.
- Räsänen, M. 1963/5. *Über die ural-altaische Sprachverwandtschaft* Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften. Helsinki. 161-72.
- Räsänen, M. 1969-71 *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen*, I-II Lexica Societatis FennoUgricae 17. Helsinki: SKS.
- Rask, R. K. 1834. *Afhandling om den finniske Sprogklasse*. In R. K. Rask (ed.), *Samlede tilde's forhen utrykte afhandlinger of R. K. Rask I*. Copenhagen: Det Poppeske Bogtrykkeri 1-46.
- Raun, A.. 1956. *Über die sogenanntesten lexikostatistische Methode odwr Glottochronologie und ihre Anwendung auf das Finnisch-Ugrische und Türkische* UAjb 28: 184-202.
- Raun, A. 1958. *Über die ältesten germanischen Lehnwörter im Ostseefinnischen* UAjb 30. 30-4.
- Raun, A. 1971. *Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics* Ural-Altaic Series 107. Bloomington Indiana
- Raun, A. 1988a. *The Mordvin language* In D. Sinor (ed.), 96-110.
- Raun, A. 1988b. *Proto-Uralic comparative-historical morphosyntax*, in D. Sinor (ed.), 555-74.
- Ravila, P. 1935. *Die Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie* FUF 23: 20-65.
- Ravila, P. 1938. *Numerusprobleemeja*. Vir 42: 286-97
- Ravila, P. 1941. *Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen* FUF 27.
- Ravila, P. 1951. *Astevaihtelun arvoitu*, Vir 55: 292-300.
- Ravila, P. 1957. *Die Wortklassen mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen*. ISFOu: 59: 1-13.
- Rédei, K. 1968. *A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez*. NyK 70: 35-45.

- Rédei, K. 1977. *Szófejtések* NyK 79: 201-16.
- Rédei, K. 1980. *Monikon tunnuksel urälilaisessa ja suomalais-ugrilaisessa kantakielessä.* C5IFU; VI: 210-19.
- Rédei, K. 1981. *Többesjelek a PU-PFU alapnyelvben.* NyK 83: 97-105.
- Rédei, K. 1986. *Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten.* Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 468 Wien.
- Rédei, K. 1988a. *Die ältesten indogermanischen Lehnwörter der uralischen Sprachen.* In D. Sinor (ed.), 638-64.
- Rédei, K. 1988b. *Geschichte der permischen Sprachen.* In D. Sinor (ed), 351-94.
- Rédei, K. 1998. *Östörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája* Budapest: Balassi Kiadó.
- Rédei, K. 1999a. *Zu den uralisch-jukagírichen Sprachkontakten* FUF 55: 1-58.
- Rédei, K. 1999b. *The origin of the Proto Uralic Suffix 't.* LU 35:1-6.
- Rédei, K. 2000. *Urheimat und Grundsprache (Wissenschaftliche Hypothesen und unwissenschaftliche Fehlgriffe)* C9IFU 1: 109-26.
- Rees, M. 1999/2000. *Just Six Numbers* London Phoenix.
- Relatio fratris Ricardi.* «De facto Ungarie Magee a fratre Ricardo invento tempore domini Gregorii pape noni», 1937-8. In E Szentpétery et al. (eds.), II., 536-9.
- Renfrew, C. 1987. *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* London J. Cape.
- Riese, T. 1998. *Permian* In D. Abondolo (ed.), 249-57.
- Ringe, D. 1992. *On Calculating the Factor of Chance in Language Comparison* Transaction, of the American Philosophical Society 82: 1-110. Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Ringe, D. 1995. 'Nostratic' and the factor of chance. *Diachronia* 12/1: 55-74.
- Ringe, D. 1998. *A probabilistic evaluation of Indo-Uralic.* In I. C. Salmons & B. D. Joseph (eds.), *Nostratic: Sifting the Evidence.* Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series IV. Current Issues in Linguistic Theory. Amsterdam: 1. Benjamins. 153-98.
- Ringe, D. 1999. *How hard is it to match CVC-roots?* *Transactions of the Philological Society* 97: 213-44.
- Robins, R. H. 1967 *A short History of Linguistics* Bloomington: Indiana University.
- Róna-Tas, A 1976. *On the meaning of. 'Altaic'* In W. Heissig et al. (eds), *Tractata altaica Denis Sinor sexagenario optime de rebus allaicis merit()* dedicata. Wiesbaden: O. Harrassowitz. 549-56.
- Róna-Tas, A. 1978a. *Julius Németh: life and work* AOH 32 236-61.
- Róna-Tas, A. 1978b. *A nyelvrokonság* Budapest: Gondolat.
- Róna-Tas, A. 1980. *On the earliest Samoyed-Turkic contacts* CSIFU III: 377-85
- Róna-Tas, A. 1981. *The character of the Hungarian-Bulgaro-Turkic relations* In I Káldy Nagy (ed.), *Stadia Turco-Hungarica* 5: 119-28. Budapest.
- Róna-Tas, A. 1983. *De hypothesi Uralo-Altaica.* Symposium Saeculare Societati, FennoOugrica, MSFOu 185: 235-52.
- Róna-Tas, A. 1988a. *Turkic influence on the Uralic languages.* In D Sinor (cd),

- Róna-Tas, A. 1988b. *Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungartums* Studien zur Ethnogenese 2. 120-38 Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Abh 78 Westdeutscher Verlag.
- Róna-Tas, A. 1991. *An Introduction to Turkology*. SUA 33: 1-167
- Róna-Tas, A. 1998. *The reconstruction of Proto-Turkic and the genetic question* In L. Johanson & nE. A. Csató (eds), 67-81.
- Rootsi, T. et al. 2000. *On the phylogeographic context of sex-specific genetic markers of Finno-Ugric populations*. In A. Künnap (ed.), F-U 23, 148-64.
- Ross, M. 1996. *Contact-induced change and the comparative method*. In M. Dude & M. Ross (eds), 58-64.
- Rot, S. 1988. *Germanic influences on the Uralic languages*. In D. Sinor (ed.), 683-705.
- Ruhlen, M. 1987. *A Guide to the World's Languages, I; Classification* London/Melbourne: E Arnold.
- Saarinen, S. 1990. *Suomalais-ugrilaisten kansojen folklore*. Turku: Turun Yliopiston Suomalaisen ja Yleisen Kielitieteen Laitoksen julkaisuja 36.
- Salminen, T. 1993. *Uralilaiset kielet maailman kielten joukossa*. In T. Salminen (ed.), *Uralilaiset kielet tänään* Kuopio: Kuopion Snellman-instituutin julkaisuja, A 13: 24-30.
- Salminen, T. 1997a. *Tundra Nenets Inflection*. MSFOu 227: 1-154.
- Salminen, T. 1997b. *Facts and myths about Uralic studies*. A review article of *Jazyki mira: Urai'skie jazyki*. Otvetstvennye redaktory: Ju. S. Eliseev, K. E. Majtinskaja [Languages of the World: Uralic Languages]. Sprachtypologie und Universalienforschung 50: 85-95.
- Salminen, T. 1998. *Nenets* In D. Abondolo (ed.), 516-47.
- Salminen, T. 1999. *Euroopan kielet muinoinja nykyisin*. In P. Fogelberg (ed.), 14-26.
- Solo, U. 1984. *Esihistoriallisen asutuksen jatkuvuudesta Suomen rannikolla*. In I. Gallén (ed), 27-42.
- Salvagni, M. 1999. *La 'Guerra Ugro-turca' e l'Affermarsì della Teoria Ugro-finnica*. Tesi di Laurca. Roma: Università di Roma 'La Sapienza'.
- Sammallahti, P. 1977. *Suomalaisten esihistorian kysymyksiä*. Vir 81: 119-37.
- Sammallahti, P. 1979. *Über die Laut und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache*. FUF 43: 22-66.
- Sammallahti, P. 1984. *Saamelaisten esihistoriallinen tausta kielitieteen valossa*. In J. Gallén (ed.), 137-56.
- Sammallahti, P. 1988. *Historical phonology of the Uralic languages (with special reference to Samoyed, Ugric and Permian)*. In D. Sinor (ed), 478-554
- Sammallahti, P. 1995. *Language and root*, C8IFU 1: 143-53.
- Sammallahti, P. 1998. *Saamic*. In D. Aondolo (ed.), 43-95
- Sammallahti, P. 1999. *Saamen kielen ja saamelaisten alkuperätä*. In P. Fogelberg (ed), 70-90.
- Sándor, B. 1963. *A 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetékevei*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105.

- Sankoff, D. 1973. *Mathematical developments in lexicostatistic theory* In T. A. Sebeok (ed), *Diathronic, Areal and Typological Linguistics*. Current Trends in Linguistics II The Hague: Mouton.
- Sauvageot, A. 1964. *L'appartenance du youkaguir*. UAJb 35: 109-17.
- Sauvageot, A. 1969. *La position du youkaguir*. UAJb 41: 345-58.
- Sauvageot, A. 1971. *L' Edification de la Longue Hongroise*. Paris: Klincksieck
- Sauvageot, A. 1976. *Le probleme de la parenté ougrienne*. ÉFOu 13: 128-42.
- Sauvageot, A. & Menges, K. H. 1973. *Ural-Altaic languages* In *Encyclopaedia Britannica* 22: 775-7 [15th edition].
- Schleicher, A. 1850. *Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht*. Bonn: König.
- Schmidt, J. 1872. *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. Weimar: H. Böhlau.
- Schrodt, R. 1976. *Die germanische Lautverschiebung und ihre Stellung im Kreise der indogermanischen Sprachen*. 2 Korrigierte und durch einen Nachtragerweiterte Auflage. Wien: Wiener Arbeiten zur germanischen Altertumskunde und Philologie.
- Schuchardt, H. 1885. *Über die Lautgesetze; gegen die Junggrammatiker*. Berlin Rappenheim. [Reprinted in T. Venneman & T. H. Wilbur 1972 (eds), *Schuchardt, the Neogrammarians and the Transformational Theory of Phonological Change*. Frankfurt Athenaum].
- Schuchardt, H. 1925. *Das Baskische und die Sprachwissenschaft*. *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften In Wien* 202/204: 23-42. Wien.
- Sebeok, T. A. 1946. *Finnish and Hungarian Case System Their Form and Function* Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis, Series B. Linguistica 3 Stockholm.
- Serebrennikov, B. A. 1966. *K probleme proiskhozheniya suffiksov mnogokratnogo dejstvija v linno-ugorskikh jazykakh*. LU 2 157-63.
- Serebrennikov, B. A. 1973. *Strukturmerkmale der frühuralischen Grundsprache* UAJb 45: 65-79
- Setälä, E. N. 1896. *Über Quantitätswechsel im Finnischugrischen Vorläufige Mitteilung* JSFOu 14: 3-53.
- Setälä, E. N. 1912/14. *Über Art, Umfang und Alter des Stufenwechsels im finnisch-ugrischen und samojedischen*. FUF 121-128.
- Setälä, E. N. 1913-18. *Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen*. JSFOu 30 3-104.
- Setälä, E. N- 1926. *Suomensukuisten kansojen esihistoria* Suomen Suku 1. Helsinki: Otava. 120-89-
- Shepard, J- 1998- *The Khazars formal adoption of Judaism and Byzantium's northern policy*. Oxford Slavonic Papers. Oxford: Clarendon 11-34.
- Sherwood, P. 1996. *A nation may be said to live in its language: Some socio-historical perspectives on attitudes to Hungarian*. In: R. 13. Pynsent (ed.), *The Literature of Nationalism: Essays on East European Identity* School of Slavonic and East European Studies. London: University of London. 27-39.
- Shevoroshkin, V. (ed.) 1971. *Explorations in Language Macrofamilies*:

- Materials from the First International Interdisciplinary Symposium on Language and Prehistory* Bochum: Universitäts Verlag, Dr. N. Brockmeyer.
- Siikala, A.-L. 2000. *What myths tell us about past Finno-Ugric modes of thinking* CIFU I 127-40.
- Simoncsics, P. 1998. *Kamassian*. In D Abondolo (ed), 580-601.
- Sinor, D. 1943. *D'un morpheme particulièrement répandu dans les langues ouralo-altad'ques*. *T'oung Pao* 37: 226-44.
- Sinor, D. 1952. *On some Ural Altaic plural suffixes* Asia Major New Series 2: 203-30.
- Sinor, D. 1958. *The outlines of Hungarian prehistory*. *Journal of World History* 4: 513-40.
- Sinor, D. 1959. *A Ural-Altaic ordinal suffix*. UAJb 31: 417-25.
- Sinor, D. 1961. *Un suffixe de lieu ouralo-altad'que*. AOH 12: 169-77.
- Sinor, D. 1963. *Observations on a new comparative Altaic phonology*. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 26: 133-44. University of London.
- Sinor, D. 1965 *Notes on the equine terminology of the Altaic peoples*. *Central Asiatic Journal* 10: 310-15.
- Sinor, D. 1969. *Geschichtliche Hypothesen und Sprachwissenschaft in der ungarischen, finnisch ugrischen und uralischen Urgeschichtsforschung*. UAJb 41 273-81.
- Sinor, D. 1970. *Two Altaic etymologies*. In R. Jakobson & S. Kawamoto (eds), *Studies in General and Oriental Linguistic, Presented 10 Shiro Hattori on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. Tokyo: TEC Corporation for Language & Educational Research 540-4.
- Sinor, D. 1973. *'Urine' 'star' - 'nail'* JSFOu 72: 393-7.
- Sinor, D. 1975. *Uralo Tunguz lexical correspondences*. In L. Ligeti (ed), *Researches in Altaic Languages*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 20. Budapest Akadémiai Kiadó. 245-56.
- Sinor, D. 1976. *The *-t -*-d local suffix in Uralic and Altaic*. In Gy Káldy-Nagy (ed), *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Juiius Németh* Budapest: ELTE 119-24.
- Sinor, D. 1978. *The nature of possessive suffixes in Uralic and Altaic*. In M A Jazayeri et al. (eds), *Linguistic and Literary Studies in Honour of Archibald A HiU*. The Hague Mouton. 257-66.
- Sinor, D. 1988. (ed.) *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. Handbook of Uralic Studies 1. Leiden: E. J. Brill.
- Sinor, D. 1988. *The problem of the Ural-Altaic relationship* In D Sinor (ed.), 706-41.
- Sinor, D. (ed.) 1990. *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: CUP.
- Sinor, D. 1990. *Essays in Comparative Altaic Linguistics* Indiana University Research Institute for Inner Asia. Bloomington: Indiana University.
- Steinitz, W. 1944. *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. In , Lotz (ed), *Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis*. Series B Linguistica, II,

- Stockholm. 15-39.
- Steinitz, W. 1950. *Geschichte des ostjakischen Vokalismus* Berlin Akademie Verlag.
- Steinitz, W. 1955. *Geschichte des wogulischen Vokalismus*. Berlin: Akademie Verlag
- Suhonen, S. 1984. *Lainasanat balttilais-itämerensuomalaisten kontaktien kuva 'tajana*. In J. Gallén (ed.), 207-25.
- Suhonen, S. 1988. *Die baltischen Lehnwörter der finnisch-ugrischen Sprachen*. In D. Sinor (ed.), 596-615.
- Suhonen, S. 1989. *Baltische und slavische Etymologien*. In ISFOu 82: 211-21.
- Suhonen, S. 1999 *Urälilainen alkukoti*. In P. Fogelberg (ed.), 245-8.
- Sutrop, U. 1999. *Diskussionsbeiträge zur Stammbaumtheorie*. In A. Künnap (ed.), *Indo-European Uralic-Siberian Linguistic and Cultural Contacts*. F-U 22: 223-51.
- Sutrop, U. 2000a. *The forest of Finno-Ugric languages*. In A. Künnap (ed.), F-U 23. 165-97.
- Sutrop, U. 2000b. *From the 'Language Family Tree' to the 'Tangled Web of Languages'*. C9IFU 1: 197-29].
- Swadesh, M. 1971. *The Origin and Diversification of Language*. London: Routledge Sweet, H. 1900 *The History of Languages* London: J. M. Dent.
- Székely, Gy (ed.) 1984. *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. I/I Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szemerényi, O. 1980. *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Szentpétery, I. et al (eds) 1937-8. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gesiarum*. I-II. Budapest: Academia Litterarum Hungarica.
- Szinnyei, J. 1908. *Pesthy Gábor származása*. MNy 2: 49-53.
- Szinnyei, J. 1922. *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft*. Berlin: Mouton De Gruyter [2nd edition].
- Szinnyei, J. 1927. *Magyar nyelvhasznítás*. Budapest: L. Kókai [7th edition].
- Taagepera, R. 1994. *The linguistic distances between Uralic languages* IL' 30: 161-7 .
- Taagepera, R. 1997. *The Roots and Branches of the Finno-Ugric Language Tree*. (Manuscript) .
- Taagepera, R. 2000. *Uralic as a Lingua Franca with roots* In A Künnap (ed), FU 23 381-95.
- Tálos, E. 1987. *On the vowels of Proto Uralic*. In K Rédei (ed.), *Studien zur Phonologie und Morphologie der uralischen Sprachen* Akten der dritten Tagung für uralische Phonologie. *Studia Uralica* 4: 70-80. Wien.
- Tauli, V. 1955. *On foreign contacts of the Uralic languages*. UAJb 27: 7-31.
- Tauli, V. 1956. *The origin of affixes*. FUF 32: 170-225.
- Tauli, V. 1966 *Structural tendencies in Uralic Languages*. Indiana University Publications. Ural and Altaic Series 17. The Hague: Mouton.
- Tekin, T. 1986. *Zetacism and sigmatism: main pillars of the Altaic theory*. *Central Asiatic Journal* 30: 141-60.

- Tekin, T. 1994. *Altaic languages*. In R. E. Asher (ed.), 82-5.
- Tereškin, N. I. 1961. *Očerki dialektov khantyjskogo jazyka. Časi' pervaja: Vakhovskij dialekt*. Moskva-leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- The 'Gallen-Kallela Museum & Authors & Artists' (eds) 2000. *Ugriculture 2000. Contemporary Art of the Fenno-Ugrian Peoples*. Helsinki.
- Thomason, S. G. & Kaufman, T. 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press.
- Toivonen, Y. H. 1949/50. *Protolapin ongelmasta*. In E. Öhmann (ed.), *Esitelmät ja Pöytäkirjat*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia. 159-83.
- Trask, I. 1996. *Historical Linguistics*. London: Arnold.
- Traugott, E. C. & Heine, B. (eds) 1991. *Approaches w Grammaticalization I-II*. Typological Studies in language 191. Amsterdam J. Benjamins.
- Trubetzkoy, N. S. 1939. *Gedanken über das Indogermanenproblem* Acta Linguistica 181-9.
- Trudgill, P. 1996. *Dual-source pidgins and reverse creoloids: Northern perspectives on language contact* In Jahr E & Broch I. (eds), *Language Contact in the Arctic Northern Pidgins and Contact Languages*. Trends in linguistics. Studies and Monographs 88 Berlin: Mouton de Gruyter.
- Tyler, S. A. 1968. *Dravidian and Uralian: the lexical evidence*. Language 44: 798-812.
- Uesson, A.-M. 1970. *On Linguistic Affinity: the Indo-Uralic Problem* Malmö: Förlags AB Eesti Post.
- Unger, J. M. 1990. *Summary report of the Altaic panel*. In P. Baldi (ed.), *Linguistic Change and Reconstruction Methodology*. Trends in linguistics. Studies and Monographs 45. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Vahtola, J. 1986. *Onomastinen melodi Suomen varhais historian tutkimisessa*. Turun Historiallinen Arkisto 41. Tammlsaari
- Vámbéry, A. 1869. *Magyar és török-tatár szöveggyezések*. NyK 8: 109-89.
- Vámbéry, A. 1882. *A magyarok eredete; ethnologiai tanulmány* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó hivatala.
- Van den Wyngaert, A. 1929. (ed.) *Sinica Franciscana*, I. Firenze Quaracchi.
- Vásáry, I. 1975. *The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of the Middle Volga region*. In P. B. Golden & T. Halasi-Kun (eds), *AEMAE* 1: 237-75.
- Vásáry, I. 1977. *A Volga-vidéki magyar töredékek a mongol kor után*. In A. Bartha, K. Czeglédy and A. Róna-Tas (eds), 283-90.
- Vásáry, I. 1985/7. *The linguistic aspect of the 'Bashkiro-Hungarian complex'*. In P. B. Golden, T. Halasi-Kun, A. P. Martinez, Th. S. Noonam (eds), *AEMAE* 5: 205-32.
- Veenker, W. 1967. *Die Frage des finnougriischen Substrats in der russischen Sprache*. Uralic and Altaic Series 82. Bloomington: Indiana University.
- Vennemann, T. (ed) 1989. *The new Sound of Indo-European: Essays in Phonological Reconstruction*. Trend, in linguistics. Studies and Monographs 41. Berlin: Mouton de Gruyter
- Veres, P. 1972. *An outline of the ethnic history of the Hungarian people* Néprajzi Értésítő 54:155-82 Budapest.

- Veres, P. 1996. *The ethnogenesis of the Hungarian people. Problems of ecological adaptation and cultural change. Occasional Paper, in Anthropology* 5: 12-61. Budapest Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences. [Hungarian version: Veres, P. 1984 *A magyar nép kialakulása és korai etnikus története Népi kultúra és népi társadalom* 14: 49-101. Budapest].
- Vértes, E. 1994. *Wie weit konnten die Finnougrer zahlen?* FUF 52: 1-97.
- Viitso, T-R. 1992. *Proto Indo European Laryngeals in Uralic* LU 28: 161-72.
- Viitso, T-R. 1995. *On Classifying the Finno-Ugric Languages.* C8IFU IV: 261-6.
- Viitso, T-R. 1997a. *Keelesugulus ja soomeugri kee]epuu Akadeemia.* 9: 899-929. Tartu³.
- Viitso, T-R. 1997b. *The prosodic system of Estonian in the Finnic space.* In I. Lehist & J. Ross (eds), *Estonian Prosody: Papers from a Symposium* Tallinn: Institute of Estonian language 222-34.
- Viitso, T-R. 1998. *Estonian.* In D Abondolo (ed.), 145-48.
- Vikár, L. 1975. *A finnugor népek zenéje* In P Hajdú (ed.), 305-19.
- Vilkuna, J. 1996. *Siperiasta vai?* In H. Roiko-Jokela (ed), *Siperiasta siirloväkeen Murrosaijojaja käännekohtia Suomen historiassa* Jyväskylä: Kopi-Jyvä. Oy.
- Vilkuna, K. 1950. *Über die obugrischen und samojedischen Pfeile und Köcher* MSFOu 98: 343-8 .
- Vincent, N. 1980. *Iconic and symbolic aspects of syntax: prospects for reconstruction.* In P. Ramat (ed.), *Linguistic Reconstruction and hula-European Syntax* Current Issues in Linguistic Theory 19. Amsterdam: Benjamins. 47-68.
- Voegelin, C. F. & Voegelin, F. M. 1977. *Classification and Index of the Worlds' Languages.* New York: Elsevier.
- Voigt, V. 1975. *A finnugor népek epikája.* In P. Hajdú (ed.), 293-304.
- Voigt, V. 1999. *Suggestions towards a Theory of Folk/ore.* Budapest: Mundus.
- Voigt, V. 2000. *Világnak kezdetétől fogva.* Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- Vovin, A. 1994. *Long-distance relationships, reconstruction methodology and the origins of Japanese.* *Diachronica* 1195-114.
- Vovin, A. 1998. *Altaic evidence for Nostratic.* Paper presented at the conference: *Symposium: on the Nostratic Macrofamily* Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research.
- Wang, W. S-Y. 1969. *Competing sound change as a cause of residue.* *Language* 45: 9-25.
- Wang, W. S-Y. 1979 *Language change: a lexical perspective.* *Annual Review of Anthropology* 8: 353-71.
- Watkins, C. 1985. *The American Heritage Dictionary of Indo-European Plants.* Boston: Houghton Mifflin.
- Weinreich, U. 1953. *Languages in Contact: Findings and Problems.* New York: linguistic Circle of New York [2nd edition by The Hague: Mouton 1968]
- Weinreich, U., Labov, W. & Herzog, M. 1968. *Empirical foundations for a theory of language change.* In W. P. Lehmann and Y. Malkiel (Eds),

- Directions for Historical Linguistics. A Symposium.* Austin University of Texas Press 95-196.
- Whillington, H. B. 1975. *The enigmatic animal Opabina regalis. Middle Cambrian.* Burgess Shale, British Columbia *Philosophical Transactions of the Royal Society*. London B 271: 143.
- Wichmann, Y. & Uotila, T. E. 1942. *Syriänjscher Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre.* *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* 7: 1-486. Helsinki: SKS,
- Wiik, K. 1995. *Itämerensuoma/aisten kansojen ja kielten syntykysymyksiä B. Uusia kontaktiteorioita; aan perustuvia ratkaisuja.* Turku: University of Turku.
- Wiik, K. 1997a. *The Uralic and Finno-Ugric phonetic substratum in Proto-Germanic.* LU 33: 258-80.
- Wiik, K. 1997b. *Suomalaistyyppistä ääntämistä germaanisissa kielissä.* In K. Julku and M. A. Relander (eds). 75-101.
- Wiik, K. 1999. *Pohjois-Euroopan indoeurooppalaisten kielten suomalaisnigralainen substraatti* In P. Fogelberg (ed.), 37-52.
- Wiik, K. 2000. *European Lingua Francas.* In A. Künnäp (ed), FU 23: 202-36.
- Zaicz, G. 1998 *Mordva.* In D. Abondolo (ed.), 184-218.
- Zichy, I. 1939. *Magyar őstörténet.* Kincsestar 5 Budapest: Magyar Szemle Társulat.
- Zimanyi, I. 1990 *The Origins of the Volga Bulgars.* SUA 32: 1-212.
- Zsirai, M. 1937. *Finnugor rokonságunk* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia [2nd edition 1994 by Trezor Kiadó].
- Zsirai, M. 1951. *Samuel Gyarmathi, Hungarian pioneer of comparative linguistics* ALH 1: 5-17.

TÁRGYMUTATÓ

A

- A tihanyi apátság alapítólevele* 186
- Aalto95, 216, 217, 346, 423,
424, 426, 431, 448, 455
- Äärelä..... 50, 402
- Abondolo31, 39, 42, 49, 106,
125, 126, 135, 139, 140,
141, 145, 149, 152, 158,
176, 177, 179, 182, 195,
210, 272, 286, 316, 318,
319, 327, 336, 344, 346,
347, 350, 357, 360, 377,
431, 442, 443, 445, 446,
457, 458, 460, 463, 464
- affrikáták177, 181, 183, 187,
193
eloszlása..... 179
rekonstruált..... 177
- agaren*..... 62
- agglutináló..... 316
- alaktan 42, 48, 98, 361
eredete 335
helyzete 376
kölcsonzés 376
közös
hiánya 314
nyelvtani..... 342
szóképzési 342
területei 316, 410
uráli 376
- alaktani 46, 48, 87
adatok..... 410
bonyolultság..... 369
ciklikusság..... 379
ciklus 379
elem..... 376, 377
elemek 319, 333, 338
- forma 146
hasonlóság..... 260
hasonlóságok..... 273, 278
jellegzetesség 57
jellegzetességek..... 97
kölcsonhatás..... 305
körfolyamat 380
kutatás 118
megkülönböztetés 359
összefüggés 272
összefüggések 339, 341
rendszer..... 123, 413
sorozatok 313
szabályozás 316
szerkezet..... 32, 278, 379
lapp 206
szint 321
újítások 153
- alapnyelv
urál-altaji 99
- aleut-eszkimó
birtokosrag 346
- Alinei..... 402, 431
- Álmos 66
- altaji16, 31, 57, 62, 90, 120,
194, 260, 290, 360, 376,
438, 450, 453
birtokosragok 346
család ... 38, 88, 95, 120, 249
családfamodell 345
csomópont88, 96, 98, 243,
258
csoport..... 79, 118, 259
dravida 121
együttes 362
elmélet..... 91, 265, 269
eredet..... 64
esetragok 326
esetvégződések..... 89

főnévi igenév.....	365	régisége.....	285
formáns.....	350	rokonság.....	86, 102
formánsok.....	370	szamojéd.....	90, 97
haza.....	271	szavak.....	257
igenév.....	365	tagadó ragozás.....	363
indoeurópai.....	89, 249	terület.....	259
ingadozás.....	188	tipológia.....	368
izoglossák.....	258	többses.....	357
jellegetességek.....	89	türk-ugor	
jukagir.....	247, 367, 377	csomópont.....	97
kapcsolat.....	204	uráli.....	96, 209, 210, 211, 245,
kifejezés.....	91	257, 276	
jelentése.....	91	tipológia.....	277
kölcsönzés.....	264	amerindián.....	225
likvidák.....	368	analógikus kiegyenlítődés ..	344
magyar.....	203, 248	Andronov.....	377, 431
mássalhangzó.....	187	angol.....	43, 61, 79, 273, 276, 315,
megfelelések.....	46, 252	347	
megfelelő.....	237	magyar.....	370
melléknévi igenév.....	364	szavak.....	216
névutó.....	367	szerkezet.....	370
nyelv.....	87, 269	angolszász tanulmányok.....	383
nyelvcsalád.....	80	Annales Fuldenses.....	64, 431
nyelvcsoportok.....	80	Anonymus.....	68, 69, 431
nyelvek.....	38, 46, 67, 78, 92,	antropológiai	
274, 285, 326, 356, 366,		kutatások.....	402
379, 410, 416		Anttila.....	221, 299, 379, 431
nyelvészek.....	80	arab.....	61, 64, 257, 391, 395
nyelvészet.....	46	alak.....	65
nyelvtani		forrás.....	65
végződés.....	342	források.....	62, 66, 69, 72, 389,
nyelvterület.....	258	395	
nyelvcsalád.....	99	írás.....	65
óhajtó mód.....	360	szerzők.....	392
ősnyelv.....	258	végződés.....	65
ős-nyelvek.....	211	Ariste.....	295, 296, 399, 431
paleo-szibériai.....	89, 209	Árpád.....	66, 74, 450
párhuzam.....	242, 255	ház.....	68
párhuzamok.....	329	Árpád népe.....	75, 76
ragok.....	376	Asher.....	431, 462
ragrend.....	335	Atilla.....	62, 63

Audova	272, 339, 360, 432
Austerlitz	30, 206, 245, 316, 362, 432
Ausztria	100
avar	62
helynevek	75, 76
kapcsolat	102
avarok	64, 75, 76, 262
pusztulása	75
Azovi-tenger	63
ázsiai	62, 72, 277
ágak	38
eredet	104, 428
harcosok	100
jövevényszavak	303
nyelv	
magyar	413
nyelvek	243, 278, 303, 311, 313, 314, 409
esetrendszere	320
nyelvterület	362
ős-haza	302
ős-közösség	285
térség	118
terület	311, 381, 402
utazások	
Castrén	384

B

Badnarchuk	432
<i>bajgír</i>	62, 65, 74, 389, 392
Bajkál-tó	399
Baker	329, 432
Bakró-Nagy	226, 432
balti	14, 30, 51, 79, 86, 228, 309, 424
eredet	285, 295, 397, 398, 427
hangváltozás	310
jövevényszavak	294, 295
kor	207

nyelv	143
nyelvek	277, 306, 307
ős-balti	
népek	385
sziszegő	292
szláv	218, 310
szó	295
térség	118
törzsek	59, 385
uráli	305, 306
hatás	306
Balti	
térség	302
balti-finn	15, 30, 107, 109, 117, 121, 128, 130, 139, 143, 145, 150, 154, 163, 168, 172, 205, 207, 214, 227, 234, 290, 296, 320, 335, 399
balti kapcsolat	294
birtokos	423
csomópont	150
csoport	149
elnevezés	14
esetragok	337
finn	297
fokváltakozás	155, 309
indoeurópai	277
jövevényszavak	296
kivétel	140
magánhangzó	
hosszúság	162
magánhangzó-rendszer	172
mássalhangzói	139
megfelelés	151
nép	386
névmás	347
nyelvek	51, 293, 307, 310
önelnevezés	428
párhuzamok	160
permi-finn	234
réteg	289

szerkezetek.....	362		
szófejtés	170		
térség	398		
terület	384		
törzsek	386		
változás	297		
vokalizmus	169		
balti-szláv			
ős-nyelv.....	309		
Balti-tenger106, 294, 301, 385,			
386, 401			
Bammesberger.....	300, 432		
Bárczi..	151, 208, 264, 270, 432		
Bartha...	73, 432, 438, 451, 462		
bašgir	65, 389, 392		
Bashkiria	393		
bašjir	65, 389		
Baskakov	264, 432		
baskír16, 62, 63, 65, 187, 391,			
394, 395			
helynevek.....	429		
kölcsonzés.....	396		
magyar101, 261, 381, 393,			
395, 396			
helynevek	429		
kérdéskör	392		
megfelelő	394		
megfelelők	393		
megnevezés.....	394		
nemzetségnév.....	396		
nép.....	392		
népesség.....	74		
népnév	429		
név.....	395		
őstörténet	395		
személynév	395		
személynevek.....	101		
temető	393		
terület.....	399, 402, 429		
területek	393		
Baskíria69, 70, 73, 92, 102,			
			392
baskírok	61, 66, 70, 392, 397		
magyar.....	393		
magyarok.....	392		
neve	390		
rokonsága	70		
Baskortosztán	65		
bašjir	65, 74, 389, 392		
Bátori	222, 432		
Baxter.....	221, 432		
Bednarczuk.....	308		
Belardi10, 24, 278, 300, 432,			
433, 435			
Bendefy	70, 433		
Benkő20, 21, 73, 208, 264,			
393, 432, 433, 441, 444,			
450, 452			
Benveniste.....	415, 433		
Benzing	265, 266, 433		
Beowulf.....	59		
Bereczki49, 107, 149, 191,			
192, 195, 354, 431, 433			
Berta.....	65, 68, 433		
Bíborbanszületett Konstantin			
.....	45, 55, 66, 92, 387, 393		
Bloomfield	247, 433		
bokormodell.....	111, 113		
bolgár			
eredet	265		
eredetű	270		
nyelvek.....	263, 265		
temető	76		
terület	70		
törk			
elemek	270		
törzs	63		
törzsszövetség.....	63		
türk65, 73, 74, 261, 262,			
263, 264, 269, 270			
bolgár.kazár	396		
bolgárok	63		

fennhatósága..... 92, 397
 szomszédsága 269
 volgai 70
 bolgár-török 92
 bolgár-türk
 nép..... 93
 Bouda 121, 272, 433
 Brendemoen 433, 439, 452
 Bright..... 434
 Brooms 104
 Brown 10, 24
 Budenz21, 26, 36, 37, 38, 55,
 56, 57, 77, 78, 79, 80, 81,
 82, 83, 84, 85, 86, 88, 94,
 97, 101, 134, 212, 245, 254,
 407, 434, 453
 bulgár-türk
 magyar 392
 Burrow 121, 434
 Bynon..... 216, 362, 434
Byzantinoturcica 67

C

Campbell41, 49, 156, 249, 255,
 256, 275, 284, 286, 330,
 361, 362, 434
 Cardona 317, 434
 Carpelan206, 294, 401, 402,
 434
 Castrén72, 87, 88, 92, 95, 384,
 398, 434, 435
 Cavalli-Sforza62, 286, 381,
 400, 435, 440
 Chen 41, 435
 Cipriano 300, 435
 Clark 264, 339, 435
 Clauson..... 249, 258, 435
 Collinder96, 107, 120, 121,
 145, 151, 156, 164, 183,
 187, 189, 191, 192, 208,
 216, 219, 224, 249, 272,

296, 317, 340, 345, 346,
 352, 353, 360, 365, 372,
 376, 435, 436
 Comrie45, 139, 143, 264, 265,
 266, 316, 336, 337, 338,
 431, 432, 436, 442
 családfa32, 43, 51, 52, 79, 87,
 109, 122, 134, 159, 407, 408
 alkalmatlansága..... 321
 csomópont..... 135
 csomópontok 32
 diagram 117, 384
 hagyományos 50, 194
 egyszerűsítése 152
 időmélysége 196
 kikövetkeztetett 47
 mélysége 176
 modell 51, 110
 rekonstrukció 137, 407
 rétegződése..... 180
 szabványos 116
 uráli111, 125, 126, 159, 211,
 381
 egyszerűsítése 152
 rekonstrukciója 212
 rétegződése 183
 családfamodell..... 243
 csatabárdos 108, 294
 csatabárdosok 294
 Csató43, 264, 433, 435, 439,
 445, 458
 Csepregi47, 49, 127, 175, 436,
 450
 cseremisz79, 106, 107, 113,
 116, 139, 140, 143, 148,
 150, 189, 192, 208, 210,
 256, 264, 320, 355, 401, 433
 birtokos 423
 egybeesések 256
 esetragok 326
 északnyugati..... 315

hegyi 148
 többes szám 354
 igeidő 360
 keleti 144
 magánhangzó 168
 névmás 345, 347
 névutók 326
 nyelv 87
 nyelvjárások 149
 ragsorrend 336, 338
 többes szám 353
 türk 354
 ugor 254
 új türk 356
 végződések
 rekonstruált 348
 zárhangok 184
 cseremiszek 60
 Csillaghy 101, 285, 436
 csuvas16, 210, 246, 256, 264,
 265, 269, 270, 354, 409
 fejlemények 149
 magyar ... 263, 266, 267, 268
 megfelelők 266
 mongol 271
 népnév 427
 párhuzam 268
 ragsorrend 339
 többes 358
 többes szám 352
 Czeglédy63, 64, 73, 75, 76,
 102, 262, 436, 438, 451, 462

D

Daerfer 369
 darwinista 26, 27
*De Administrando Imperio*66,
 74, 387, 436
 Décsy78, 106, 155, 199, 200,
 217, 218, 305, 306, 427, 436
 Deér 93, 436

Deguignes 72, 436
 déli-ugor 79
 depalatalizáció 188, 200
 Di Cave61, 62, 74, 393, 394,
 437
 Di Francesco 24
 Di Giovine 10, 24, 278, 437
 diakronikus 153
 Dienes 73, 437
 diffuzionista 219
 Dixon29, 287, 311, 368, 378,
 379, 380, 415, 437
 Dnyeper 73
 Doerfer219, 249, 258, 357, 437
 Dolgopolsky 120, 437
 Dolukhanov 402, 437
 Domokos112, 136, 203, 249,
 282, 284, 285, 441
 Don 63, 73
 Donner51, 55, 56, 57, 86, 87,
 88, 89, 90, 91, 94, 97, 212,
 416, 437, 438
 dravida ... 16, 89, 168, 276, 321
 altai 121
 altaji
 szófejtés 121
 birtokos 423
 család 250
 formáns 371
 kettős szám 352
 megfelelő 237
 múltidő 360
 párhuzam 237
 többes szám 358
 urál-altaji
 etimológia 121
 uráli 371
 elmélet 121
 genetika 121
 rokonság 121
 Driussi 326, 423, 438

Duna	64
Durie.....	438
Džula	396

E

Edzard	415, 438
elő	
indo-iráni.....	302
elő-finnugor.....	32
elő-indoeurópai.....	37
előljáró.....	361
elő-magyar	108
elő-magyarok.....	75
elő-szamojéd.....	32, 109
elő-ugor	109
elő-uráli	31, 32, 34, 51, 52
anyag.....	35
csomópont.....	34, 35, 47
forrásanyag.....	34
közösség.....	106
nyelv.....	39, 43
ösisége.....	35
szétválása	32
szófejtés	39
Embleton	221, 438
Emeneau.....	121
emor.....	139, 140
Erdélyi	429, 430, 438
érintkező nyelvek	41
erza	427
esetragok	
képzése.....	370
észak-ázsiai.....	105
észak-eurázsiai	112
térsg.....	118
Észak-Európa	59, 308
észak-európai.....	121
népek	384
nyelvek	27, 71
északi-tunguz.....	46
északi-ugor	79

észak-kaukázusi	
térsg.....	63, 70, 74
területek	74
Északkelet-Európa.....	38
északkelet-európai..	37, 51, 119
nyelvek.....	56, 57, 72, 76
Északkelet-Szibéria	272
eszkimó	210
eszkimó-aleuti	
család	125
eszményi	
nyelvcsalád.....	32
észt14, 30, 50, 106, 140, 143,	
189, 190, 193, 210, 256, 284	
birtokosrag	343
finn.....	147
igeidő	360
névmás	345
nyelv	146, 147
önelnevezés	427
többes szám.....	349
Észtország	294
Etelköz.....	66, 74
etimológiai23, 31, 71, 78, 102,	
160, 171, 178, 241, 252, 256	
anyag129, 177, 178, 192,	
216	
forrásanyag	129
irodalom.....	239
kapcsolat	90, 347, 348
készlet.....	227
kiterjedt anyag	158
kutatás	110
párok	148, 162
sor	22, 130
sorozat164, 165, 168, 239,	
255, 256	
szótár	21, 333
szótárak.....	395
uráli	281
Eurázsia.....	28, 57, 119, 209

eurázsiai..... 90, 99, 277
 állomány..... 243
 család..... 347
 elmélet..... 120
 közös ragkészlet..... 345
 kultúrszó..... 257
 nyelvek..... 26, 28
 szavak..... 242
 térség..... 242, 279, 314, 372
 terület..... 68, 284, 314, 412
 európai
 hunok..... 62
 europoid..... 400, 403

F

fanevek..... 282
 fauna..... 248, 250, 253, 279, 284,
 306
 Fekete-tenger..... 73, 308
 finn..... 14, 15, 21, 30, 37, 48, 50,
 79, 80, 82, 84, 85, 86, 106,
 107, 113, 136, 164, 166,
 170, 171, 180, 189, 190,
 192, 193, 201, 207, 208,
 228, 234, 237, 252, 256,
 288, 290, 291, 292, 295,
 297, 298, 301, 316, 320,
 322, 323, 329, 333, 344,
 345, 361, 364, 368, 390,
 399, 416
 ág..... 159, 249, 277
 birtokos..... 423
 eredet..... 398
 értelmiség..... 103
 esetrágok..... 326
 észt..... 147
 felszólító..... 363
 germán..... 297
 gyök..... 329
 hangszerkezet..... 159
 hatás..... 307

indoeurópai..... 277
 központú..... 112
 kutatók..... 51
 lapp..... 87, 207
 magánhangzó..... 140, 168
 magánhangzó-rendszer..... 150
 magyar..... 27, 127
 rokonság..... 72
 múltidő..... 360
 nemzet..... 385
 népek..... 385
 név..... 398
 névmás..... 345
 nyelv..... 56, 82
 nyelvek..... 121, 130, 189, 192,
 326
 nyelvű törzs..... 60
 önelnevezés..... 382, 427
 összetett rag..... 426
 paradigma..... 363
 példák..... 154, 247
 permi..... 151
 rag..... 425, 426
 szamojéd..... 213, 236
 szerkezet..... 307, 364
 szó..... 295, 296
 szó eredete..... 59
 tárgy..... 423
 tárgyeset..... 347
 terület..... 76, 400, 402
 többes szám..... 349, 356
 törzsek..... 385
 tulajdonnevek..... 384
 türk..... 104
 vokalizmus..... 166
 finnek
 önelnevezése..... 384
 Finnország..... 103, 294, 302, 386,
 397, 398, 400, 401
 finn-permi..... 52, 83
 finnségi..... 14, 83, 87, 117, 296,

323, 365	gyök	329, 367
ág 107, 322	hangcsoportok	193
csomópont	jukagír	
hangváltozások	szamojéd	272
nép	kor	141, 148
népek	korszak	283, 287
nyelv	köznép	94
ágai	magyar	78
nyelvek 107, 144, 163, 256,	megfelelések	187
293, 298, 306, 307, 321,	nép	401
325, 345, 411, 412, 413	népek	58
mássalhangzó-változás	népesség	97
.....	név	396
pár	nyelv	76
szókészlet	magyar	93
tértség	nyelvcsalád	27
terület	nyelvcsoporthatár	51, 77
törzsek	nyelvek 26, 80, 104, 128, 283	
finn-számi	ősnyelv	108
ősnyelv	ős-uráli	180
finnugor 14, 15, 25, 28, 49, 58,	paradigma	100
76, 78, 79, 86, 91, 106, 126,	párhuzamai	172
259, 288, 401, 433, 438, 450	réteg	289, 302
ág 90, 106, 215	rokonság	27
alágak	szájhagyomány	402
altaji	szamojéd	88, 90
család	szint	130, 304, 347
csomópont 32, 73, 79, 86, 87,	szófejtés	291
88, 91, 97, 116, 136, 150,	szótan	242
291, 401, 408	tértség	401
csomópontok	tunguz	358
elmélet	finn-volgai	52
eredet	flóra 248, 250, 251, 253, 279,	
eredetű	284, 295, 306	
eredetű nyelv	Fodor 69, 70, 71, 73, 391, 393,	
esetragok	402, 438	
esetrendszer	Fögel	72
esetvégződések	Fogelberg 50, 402, 434, 438,	
északnyugati	442, 445, 446, 447, 449,	
etimológia	458, 461, 464	
forrásanyag	főhangsúly	140

Fokos-Fuchs 90, 96, 353, 355,
 356, 438
 fokváltakozás 89, 144, 155,
 209, 210, 309
 magyarázata 298
 fonémikus
 mássalhangzó
 váltakozások 154
 főnév 135, 186, 278, 327, 328,
 329, 331, 332, 333, 335,
 342, 349, 350, 361, 377
 névutó 377
 összetett 391
 ragozás 368
 számnév 368
 finn 368
 térbeli 367
 fonológia 42, 48, 98, 361
 követelményei 158
 szint 312
 történeti 353
 fonológiai 32, 48, 82, 84, 165,
 169, 209, 247, 273
 adatok 122, 136
 alak 371
 bizonyíték 308
 bizonyítékok 90, 207
 együttállás 303
 érvek 218
 érvelések 242
 fejlemények 288
 helyreállítás 136
 hosszúság 112
 ismérvek 39, 83, 110, 214,
 217, 264, 287, 288, 289,
 291, 293, 297, 302
 jelenségek 186
 jellegzetesség 412
 jellegzetességek 87, 206,
 258, 306
 Eurázsia 209

kapcsolat 90
 kölcsönhatás 305, 310
 meghatározás 163
 összetartás 165
 összefüggések 98
 probléma 238, 258
 ráhatás 308
 részlet 129
 szempontok 227
 szerkezet 138, 146, 179, 213
 lapp 206
 szint 92, 260, 314
 szó szerkezete 163
 természet 300, 346
 újítások 153
 változások 154
 fonotaktika 197
 fonotaktikai
 egyszerűség 211
 korlátozások 155
 megszorítások 225
 szempont 162
 formáns 48, 314, 320, 321, 322,
 350, 375
 állomány
 közös 377
 mongol 349
 formaszavak 361
 Fox 37, 40, 41, 222, 438
 Franklin 262, 439
 Friedrich 256
 Fuldai kolostor 64
 funkcionális 87, 372, 376
 bizonytalanságok 371
 elkülönülés 329
 morfémák 342, 372
 toldalékok 145

G

Gallén 59, 60, 402, 439, 444,
 446, 447, 448, 454, 458, 461

Gamillscheg.....	247, 439	balti-finn.....	297
Garbini.....	415, 439	eredet.....	285, 397, 398, 427
Gelling.....	383, 439	hangok.....	297
Genach.....	67, 393	hangváltozás.....	309
genetikai31, 38, 40, 46, 57, 78,		hangváltozások.....	310
94, 96, 98, 103, 105, 109,		indoeurópai	260
112, 246, 275, 414		jellegzetesség	309
adatok.....	385, 400	jövevényszavak293, 296,	
adattömeg.....	403	298	
állapot.....	377	nyelv	307
átadás	412	nyugat.....	218
család	411	ős-nyelv.....	309
csomópont.....	212	többes szám.....	351
csoportok.....	144	törzsek.....	297
egység	31, 258, 362	uráli	305, 306
felfedezések.....	403	hatás.....	306
határvonal.....	119	zárhang.....	292
jelleg.....	243	Gesta Hungarorum	68
kapcsolat	32, 272	Gheno65, 160, 176, 177, 180,	
kutatás	400	182, 261, 264, 384, 388,	
kutatások	118, 401, 402	427, 428, 439	
öröklés.....	246	glottokronológia.....	109
osztályozás	221	gold.....	16, 183, 187, 193, 255
rokonság26, 117, 118, 120,		Golden62, 63, 73, 76, 262, 263,	
121, 122, 195, 243, 245,		393, 436, 439, 442, 462	
260, 275, 276, 277, 278,		Gombocz	263, 269, 391, 439
286, 341		Gombos.....	64, 431
elmélete.....	117	görög ..	16, 55, 61, 63, 210, 391
elutasítása	407	források	62, 384
megállapítása	135	szó	387
uráli.....	217	zárhang.....	292
szülő	32	Gould.....	322, 405, 416, 439
tanulmányok.....	400	Greenberg120, 258, 277, 347,	
vizsgálatok	382	368, 440, 451, 452	
genetikus		Grégoire	93, 440
csomópont.....	135	Grünthal384, 397, 427, 428,	
modell	33	440, 442, 443, 446, 449, 451	
öröklés.....	43, 49	Guglielmino.....	400, 440
rokonság.....	78, 81, 272	Gulya142, 144, 327, 328, 344,	
Georg.....	91, 352, 439	351, 365, 440	
germán.....	16, 277, 309, 310	Gusmani	247, 440

Gyarmathi..... 72, 442, 464
 Györfffy63, 69, 71, 74, 94, 391,
 393, 440
 gyula..... 64, 394

H

Habsburgok 100
 Hajdú10, 24, 63, 65, 71, 73, 74,
 106, 108, 109, 110, 112,
 113, 114, 115, 126, 136,
 144, 146, 151, 155, 160,
 176, 177, 180, 182, 200,
 203, 208, 214, 249, 250,
 253, 261, 264, 282, 284,
 285, 316, 317, 326, 336,
 340, 345, 348, 351, 354,
 355, 365, 388, 423, 425,
 427, 428, 438, 439, 441,
 442, 443, 445, 450, 463
 Häkkinen51, 60, 110, 111, 116,
 197, 215, 217, 241, 287,
 291, 293, 295, 297, 384,
 397, 398, 403, 441, 442, 448
 Hakulinen249, 289, 296, 442,
 448
 Halasi-Kun75, 76, 95, 261,
 264, 436, 442, 462
 halmozódó hatás... 39, 131, 132
*Halotti beszéd*164, 186, 331,
 333, 334, 357
 hangmegegyezések..... 38
 hangrendszer 33
 hangsúly 140, 158, 319
 eltolódás 310
 hangtani fejlődés 98
 hangtörvény 34
 szabályos 38
 hangutánzó 81
 hangváltozás33, 86, 185, 195,
 198, 202, 208, 215, 218,
 264, 293

germán 309
 hitelesít..... 386
 igazolása 138
 ősz-germán 309
 szabályos 175
 szamojéd 200
 türk..... 391
 hangváltások41, 87, 153,
 207, 209, 215, 219, 222
 finnségi 297
 jellegzetes 181
 kezdete 310
 uráli
 azonosított 179
 hanti..... 15, 107, 134, 136
 név 427
 Hanzeli 72, 442
 Harms 272, 340, 442
 határozószók..... 341
 Haugen 247, 442
 Hausenberg..... 15, 329, 442
 Hawkins 309, 442
 Heapost..... 402, 442
 Hegedűs..... 272, 278, 339, 442
 Heine 327, 462
 Helimski30, 136, 143, 144,
 145, 158, 164, 176, 428,
 442, 443
 helynvek 383
 helyreállítás32, 34, 75, 112,
 167, 212, 408
 hibás..... 35
 jelentéstani 130
 nódzere 153
 Hetumoger 69
Hetu-moger 69
 Hetzron..... 415, 443
hibás egybeesés 221
 hibás elmélet..... 29, 34
hibátlan 40, 46, 78, 391, 409
 hibátlan megegyezés 256

hibátlan megfelelés.....	241, 246
hibátlan megfelelések.....	240
Hint.....	140, 443
Hitcock.....	221
Hock.....	356, 443
Hollandia.....	308
honfoglalás.....	74, 75, 261, 264, 270, 271, 388, 389, 433, 438, 450
kori.....	76
Honti.....	89, 108, 112, 126, 142, 152, 158, 177, 180, 197, 199, 200, 201, 202, 226, 317, 320, 321, 337, 344, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 357, 442, 443, 445
Hopper.....	327, 378, 442, 443
hun.....	62, 63, 64, 264
magyar	
kapcsolat.....	69
Hunfalvy.....	77, 101
hungar.....	69, 390, 436
név.....	63
on-ogur.....	64
Hungari.....	69, 71
Hungária.....	55
hungarus.....	35, 36, 37, 56, 71, 72, 126, 134, 212, 382, 406, 411
név.....	73
Hungarus.....	55
hunok.....	62, 68, 69, 76, 262
magyarok.....	69, 102
Hunor.....	63
Hymes.....	221, 440, 443
 I	
I. Endre.....	186
Ibn Ruzsza.....	64
ige.....	89, 188, 239, 273, 307, 318, 329, 346, 349, 361, 377
alak.....	363
rag.....	369
ragozás.....	368
határozatlan.....	202
határozott.....	202
tagadó.....	363, 371
típus.....	364
igeidők.....	313
iger	
agozás	
határozott.....	119
<i>Igur</i>	72
II. Béla.....	68
III. Béla.....	68
illabiális.....	149, 156, 160, 164, 165, 166, 201, 202, 237, 240, 285
Illič-Svityč.....	120, 444
Imre.....	2, 62, 64, 69, 74, 165, 186, 187, 331, 334, 351, 357, 433, 441, 444, 446
indo-árja	
többes.....	356
indoeurópai.....	16, 29, 206, 242, 282, 284, 292, 310, 311, 347, 412, 427
alanyeset.....	347
altaji.....	89, 249
birtokosrag.....	346
birtokosragok.....	346
célnyelv.....	309
család.....	249, 415
eredet.....	203, 282, 287, 289, 384, 397
esetrendszer.....	278
finn.....	277
forrásanyag.....	276
germán.....	260
haza.....	302
jövevényszavak.....	287, 288, 290, 293, 298, 299, 302, 311

jövevényszó	289	elemek.....	289
kapcsolatok	206	eredet	289
kölcsönyszavak	32, 242	iráni	311
kölcsönyszó.....	299	jellegű	290
kölcsönzés.....	203, 282, 410	jövevényszó	301
kora	311	korszak.....	301
korai	301	indo-iráni	
korszak	290	ág 302	
magánhangzó-rendszer	292	jövevényszó	304
mellékmondatok.....	364	Indreko	401, 444, 451
múltidő	365	inkeri	30
nép.....	303	iráni 16, 149, 190, 289, 293,	
népek.....	121, 306, 309	299	
nyelvek.....	72, 97	eredet	89
nyelvi		indoiráni.....	311
modellek	407	jövevényszavak.....	302
nyelvjárások	295	jövevényszó	289
összefüggés	45	kölcsönzés.....	195
palatális	292	kor	289
rekonstruált	275	törzsek.....	76, 303
rétégződése.....	287	Itkonen 21, 49, 107, 109, 149,	
szavak	276, 310	150, 151, 152, 157, 166,	
rég.....	291	173, 174, 205, 207, 284,	
szótan	278	319, 353, 360, 367, 377,	
tanulmányok.....	383, 415	433, 444, 456	
társítás	255	IV. Béla	70
terület	282	Ivanov	315, 444
uráli	248, 301, 305	izoglossza 24, 113, 219, 263,	
elmélet	121	265, 266, 267, 399	
hasonlóság	276	izoglosszacsoportok	48
kapcsolat	274	izoglosszák 48, 112, 113, 245,	
megfelelések	277	260, 265, 267, 378, 381,	
összefüggés.....	276	409, 410, 412, 413	
összefüggések	275	modellje	314
szubsztrátum	308	ügye	271
végződés	321	izsór	
vokalizmus	218	önelnevezés	428
vonatkozás	37	J	
indogermán		Jakobson	432, 445, 460
nyelvrokonság.....	25	jakut	187, 210
indoiráni	16, 288		

ragok	344	297, 299, 427, 445	
Jalku	50	Jordanes.....	59, 60
Janhunen10, 22, 31, 34, 43, 45,		juan-juanok.....	75
47, 88, 125, 126, 127, 128,		jugorok.....	71
131, 132, 133, 138, 139,		Jugra.....	55, 71
147, 155, 156, 157, 159,		<i>jugria</i>	212
160, 161, 162, 163, 164,		Jugria35, 36, 37, 55, 56, 63, 71,	
165, 166, 167, 168, 169,		134	
170, 171, 174, 176, 177,		jukagir17, 31, 105, 273, 290,	
178, 197, 201, 211, 217,		340, 342, 379	
222, 223, 224, 227, 232,		alaktan.....	339, 341
235, 236, 237, 238, 239,		altáji	120
240, 249, 253, 255, 258,		csomópont.....	243
267, 269, 281, 286, 290,		esetragok	326, 340
299, 311, 317, 324, 340,		esetrendszer.....	272, 340
344, 345, 346, 352, 355,		esetvégződések.....	340
360, 362, 365, 379, 408,		etimológiák	274
413, 421, 445		finn	
japán-ryuku		tagadó	363
család	125	főnvi igenév	366
jelentéstani50, 82, 84, 169, 384		formánsok	370
cél.....	359	helyzete	271
fejlődés.....	319	lapp	372
helyreállítás	130	magyar	248
ismérvek	83	megfelelő	237
megfelelés.....	83	névutó	367
megfeleltetés.....	23	ragok	342
tárgykör.....	399	szamojéd	272
terület.....	248	tagadó ragozás.....	363
törvények	96	uráli247, 272, 276, 367, 371,	
vizsgálat	259	377	
Jenkins	66, 67, 93, 445, 453	megfelelések	274, 341
Jenyiszej	106, 399	párhuzam	272, 273
jenyiszej-szamojéd	163	párhuzamok	274
Jenyiszej-szamojéd.....	143	<i>Jula-man</i>	395, 396
Johanson43, 63, 65, 262, 263,		Julianusz barát	393
264, 265, 266, 268, 269,		Juliánusz barát	70, 92, 101
335, 342, 433, 435, 439,		Julku401, 402, 445, 449, 451,	
445, 458		453, 454, 455, 464	
Joki21, 95, 203, 249, 255, 284,		jurák.....	15, 90, 210, 330, 424
288, 289, 290, 291, 292,		kiegészítő szótövek.....	347

jurák-szamojéd143, 145, 210,
342
alak..... 168
többes szám 351

K

kabar
törzs..... 66
törzsek 66
Kabaroi..... 67
Kallio..... 286, 295, 303, 446
Kálmán2, 55, 56, 71, 107, 136,
406, 446
Káma 73
kamassz szamojéd..... 330
kamassz
önelvezés 428
kamasz-szamojéd
többes szám..... 354
kamcsatkai-csukes
birtokosrag 346
Kangasmaa-Minn60, 140, 326,
365, 446
Kannisto..... 398, 446
Kara 369, 446
karagassz 30
Karhunkieli..... 49, 449
Kari..... 67
karjalai
önelvezés 427
Kárpát-medence 75, 76
kartvéli
birtokosrag 346
Kasi 67, 394
Katz 177, 446
Katzner 264, 446
Kaufman94, 305, 308, 361,
462
kazár 46, 65, 93, 262
eredet..... 396
magyar

viszony..... 93
társadalom 262
terület 392
Kazár Birodalom 262, 392
kazárok 45, 63, 93, 262
fennhatósága 63
nyelve..... 66
türk..... 74
türk nyelv 396
Kelet Európa 284
Kelet-Európa 99
kelet-európai
nyelvek..... 277
keleti
őshaza 73
keleti csoport..... 119
Kellgren..... 92, 446
kende..... 64, 271, 395
Keresztes20, 143, 318, 326,
344, 345, 349, 446
késő-iráni
kor 299
kevert nyelv 361
kevert nyelvek 356
elmélete 121
Kézai 69, 446
Kézai Simon..... 69
kihalt
nyelv 414
kínai
források 61, 72, 257
Kiparsky 305, 446
kipcsák 65, 74, 261
nép 392
népesség..... 397
kiriali 59, 427
Kiszely..... 51, 76, 446
kiterjedt haza 106
Kiviniemi 383, 398, 446
Klaas 307, 446
Klajn..... 247, 446

Klesment.....	272, 340, 446
Klose.....	96, 447
Koivulehto.....	215, 249, 252, 255,
282, 286, 294, 297, 298,	
299, 300, 301, 302, 303,	
304, 311, 384, 386, 447	
kojbál.....	30
Kóla félsziget.....	398
kölcshönszavak.....	32, 140, 153,
242, 245, 261	
asszimilációja.....	247
beépülése.....	247
germán.....	296
kora.....	287
megkülönböztetése.....	246
szerepe.....	179
kölcshönszó.....	149, 190, 254, 289,
299	
kölcshönszés.....	32, 81, 94, 187, 203,
204, 255, 256, 261, 263,	
270, 271, 275, 288, 289,	
293, 303, 305, 306, 376,	
396, 409	
állítólagos.....	256
biznyítéka.....	263
eredete.....	268
eredményei.....	278
folyamata.....	342, 414
folyamatos.....	207
forrása.....	271
ideje.....	293, 301, 311
időrendje.....	297
időszaka.....	287
indoeurópai.....	288, 410
iránya.....	252
kiterjedt.....	247
korszaka.....	287
következménye.....	275
közvetlen.....	246
magyarázata.....	274
nyelvtani.....	356
példái.....	292
pillanata.....	41, 246, 297
rétege.....	264
rétegei.....	273, 289
többszörös.....	291
türk.....	204, 205
kölcshönszések.....	81, 92, 247, 256,
267, 270	
ösi.....	279
régi.....	301
kölcshönszési	
értelmezés.....	341
helyzet.....	294
modell.....	94
komi.....	15, 107
esetek.....	329
névutók.....	329
permják	
önelnevezés.....	427
terület.....	400
zürjén	
önelnevezés.....	427
Konstantin.....	46, 66, 67, 93, 387,
390, 394	
Köppen.....	103, 104
korai	
ös-finn.....	152, 154, 206
mássalhangzó-rendszer	
.....	198
törzsek.....	385
ös-finn-volgai.....	153
ös-indoiráni.....	302
türk	
szakasz	
ösi.....	219
Korenyhy.....	289, 293, 299, 305,
447	
Korhonen.....	109, 111, 113, 152,
153, 154, 178, 198, 206,	
207, 208, 210, 211, 226,	
276, 286, 294, 316, 319,	

323, 325, 326, 332, 372,
398, 425, 447, 448
kötőhangzók 177
 belső 192
 szókezdő 188
Kourtou-germatos 67
közép
 ős-finn
 közép 206
Közép-Ázsia 99, 260, 399
közép-ázsiai 99
 terület 399, 410
Közép-Európa 302
középső-finnugor
 elágazás 116
Középső-Urál 283
köztürk65, 246, 262, 265, 266,
 267, 268, 270, 285, 409, 425
 többes szám 354
 cseremisz 354
közvetlen kölcsönzés 40
Kristó 62, 64, 76, 448
Kroeber 221, 448
Kubán 74
Kuhn 44, 448
különbségek25, 108, 144, 152,
 177, 215, 238
 figyelemreméltó 218
Kulonen21, 22, 23, 113, 116,
 295, 343, 448, 449
kündü 64, 66, 271, 395
Künnap50, 52, 116, 117, 119,
 121, 305, 306, 319, 337,
 352, 360, 402, 432, 437,
 438, 441, 442, 444, 445,
 447, 449, 453, 454, 458,
 461, 464
Kylstra 298, 449

L

Laakso49, 103, 111, 369, 377,

402, 440, 442, 443, 446,
449, 451
labdadiagram 115
Labov41, 209, 219, 247, 449,
 463
Lamb 438, 440, 449, 452
lambdacizmus 268, 269
Lämola 326
lapp14, 30, 79, 85, 107, 113,
 136, 141, 143, 145, 150,
 180, 182, 189, 207, 234,
 237, 290, 299, 364, 411
 ág206
 birtokos 423
 eredet 397, 398
 finn 87, 207
 főnévragozás 325
 hajlító rendszer 371
 helyzete 107, 205
 igeidő 360
 jukagir 372
 magánhangzó 168
 magyar
 rokonság 72
 nép 205
 névmás 347
 névutók 326
 nyelv 22, 139, 146, 206
 tárgy 423
 többes 89
 többes szám 353, 371
 uráli
 helyzete 205
Larsson 121, 449
Lass10, 41, 49, 247, 313, 322,
 323, 327, 361, 449, 450
Láss 24, 209, 219
László 68, 71, 75, 102, 450
latin16, 37, 55, 61, 69, 71, 283,
 391
 források 68, 75, 384

változat..... 186
 zárhang..... 292
látszatos egyezések..... 81
 leánynyelvek. 33, 110, 111, 208
Lebedia..... 74
 Lees 222, 450
 Lehmann 278, 300, 442, 450,
 463
 Lehtinen..... 151, 450
 Lehtiranta..... 108, 207, 450
 Leibnitz..... 72
 Lengyelország 308
 lett..... 306, 307
 Levedia 66
 Levédia..... 74
 lexikostatisztika..... 222
 Ligeti 43, 65, 68, 70, 73, 98, 99,
 102, 165, 204, 205, 246,
 249, 261, 262, 263, 266,
 267, 268, 269, 270, 271,
 388, 391, 392, 393, 395,
 396, 450, 460
 Liimola 321, 450
 likvidák..... 177, 179, 187
 belső..... 191
 szókezdő..... 188, 368
 lingua franca 120, 308, 310, 402
 Lipták ... 76, 401, 402, 450, 451
 litván..... 307
 liv 306
 lív 143, 145
 igeidő 360
 önelnevezés 428
 Lohr 221, 452
 Lojkó 100
 lüd..... 30
 Luutonen 337, 353, 354, 356,
 357, 451

M

Macartney 62, 64, 74, 451

magánhangzó
 váltakozás 147, 148, 152,
 208, 209
 magyar 141
 rekonstruált 149
 rekonstrukciója 155
 váltakozások..... 151, 158
 múltbeli 155
 változás..... 141, 146
 változások 150, 154, 155
 magánhangzó-illeszkedés 135,
 141, 143, 144, 210, 331, 388
 magánhangzók 48, 65, 89, 99,
 138, 139, 140, 142, 160,
 163, 165, 168, 178, 185,
 190, 191, 202, 209, 210,
 218, 225, 240, 291, 292, 372
 átírása 152
 össze nem illése..... 387
 párosítása 149
 rekonstrukciója
 ős-uráli..... 147
 szamojéd 171
 szembenállása 148, 158
 szótővégi 208
 teljes 142
 teljes rendszere..... 148
 változása..... 141
 magánhangzó-
 szabálytalanságok..... 130
Magna Hungaria..... 74
 Magna Hungária. 69, 70, 73, 75
 magya
 türk..... 81
 magyar 14, 30, 48, 50, 57, 62,
 67, 79, 80, 82, 84, 87, 106,
 113, 116, 134, 136, 139,
 149, 166, 190, 192, 203,
 208, 218, 224, 228, 248,
 262, 268, 320, 322, 329,
 331, 332, 333, 345, 364,

388, 393, 394, 396, 406,
 409, 411, 432, 436, 438,
 439, 440, 442, 446, 455,
 461, 463
 alak..... 85
 angol 370
 baskír101, 261, 381, 393,
 395, 396
 helynevek..... 429
 beillesztése..... 134
 birtokosragok 343
 birtokrag 335
 bolgár 265
 cseremis 144
 csuvas..... 263, 268, 271
 közvetlen 266
 elemek..... 270
 elnevezés..... 69
 előtörténet 70
 első szöveg..... 186
 elszigetelt 135
 eredete..... 68
 esetrágok 337
 esetrágrendszer..... 410
 esetrendszer..... 331
 fejleményei..... 224
 filológus 394
 finn..... 127, 151
 finnugor..... 78, 93
 folklór 402
 főnévi igenév..... 366
 forma..... 65
 főváros 394
 genetikai csomópont..... 135
 hangfejlődés 99
 helynevek 388, 429
 helyzete 413
 hun
 kapcsolat..... 69
 igeidő 363
 írás..... 181

jövevényszavak..... 263, 265
 kazár
 viszony 93
 kiegészítő szótövek 347
 kifejezés 86
 királyság..... 68, 100
 kölcsönvétel 81
 kölcsönzés..... 264
 krónika 69
 külön
 magyarázata..... 135
 természete 136
 kutatók 27
 lapp
 rokonság 28
 leképződések..... 191
 magánhangzó
 váltakozás 141
 magánhangzók 137
 magánhangzó-rendszer .. 166
 magyar 345
 mai 335, 393
 manysi..... 35, 382, 383
 etimológia 36
 összefüggés..... 36
 megfelelők 300
 megyer 392, 395
 monarchia 100
 mongol 266, 268
 nem-uráli 260
 nemzet
 eredete 73
 kialakulása..... 393
 nép 68, 73
 néprészek 63
 név 56, 66, 387, 390, 394
 fejlődés 389
 időrendje..... 388
 szófejtése 389
 nevek..... 66
 névelő..... 368

névszói szerkezet.....	336	tárgy	423
névutó.....	336, 367	terület.....	76, 397, 399, 402, 410, 429
szókapcsolat.....	339	többses	89
névutók.....	330	hangalakja.....	358
nyelv.....	26, 27, 37, 38, 40, 56, 60, 76, 77	többses szám.....	352, 353, 357
eredete.....	25	török.....	79
kapcsolatai	71	történelem	100, 102
obi-ugor.....	136, 181, 203	törzsek.....	63, 74
különbség.....	212	törzsnév.....	394
olvasata	66	törzsnevek	67
olvasó.....	26	tükröződés.....	270
önelnevezés	62, 392	tulajdonnevek.....	74
kialakulása	387	türk.....	78, 79, 82, 85, 92, 94, 98, 165, 204, 205, 210, 255, 412
összetevők.....	391	együttélés.....	94
őstörténet.....	63, 75, 395	kölcsönzés.....	264
őstörténeti		ősrokonság.....	82
tanulmányok	99	rokonság	37, 72
ős-ugor	176	ugor.....	82, 83, 190
ős-uráli ...	127, 176, 182, 224	kapcsolat.....	407
osztják	109, 336	különbség.....	135, 408
permi	113, 194, 195, 217	párhuzam	97, 204
változások	195	végződés	
permi-finn.....	166, 197	rekonstruált.....	348
rag	425	vers.....	334
régi szöveg.....	186	vogul	71, 108
rokonsága	137	vokalizmus.....	166
szakirodalom	22	magyar.jövevényszó.....	265
szamójéd	181, 185	magyar-manysi	56
szavak.....	77, 196, 203, 204, 267, 429	magyarok.....	26, 28, 37, 45, 46, 55, 56, 60, 63, 64, 68, 70, 73, 74, 75, 92, 262, 266, 269, 270, 387, 391, 392, 437, 453
személyes névmás.....	347	avarok.....	102
személynevek.....	101	baskír.....	392
szigetnyelv	229	baskírok.....	65
szó	64, 387, 389	életközössége	63
szókezdő helyzet	184	elkülönülése	71
szöveg	389	említése	62
első.....	68		
legrégibb	186		
szövegek			
legrégibb	330		

eredet
 keleti 70
 eredete 60, 61, 62, 73, 76, 77
 hivatalos 51
 keleti 68
 finnugor eredete 102
 finnugorok 76
 genetikai távolságban 401
 hun
 azonosság 69
 hunok 69
 katonai szervezet 74
 keleti 70
 keresése 70
 kölcsönzavak 261
 leszármazottjai 397
 önelnevezése 64, 67, 386,
 391, 392
 ősei 66, 73, 387
 keleti 71
 őstörténete 72, 101
 szabadásga 100
 származása 68
 szervezetei 93
 területe 75
 türk
 eredet 101
 kapcsolat 262
 türkök 45, 74, 76
 ugorok 257
 uráli
 eredete 100
 vándorlása 68
 vezető rétege 76
 vogulok 390
 Magyarország 62, 68, 100, 429,
 461
 magyar-türk 77, 81, 82, 84
 megfelelés 94
 párhuzam 82
 magyar-ugor 78, 82, 84

magyeri 387, 388
majġēr 65, 388
majġir 62, 65, 389, 392
majġır(i) 388
 makrocsalád 120, 121
 Malherbe 96, 451
 Manaster 221, 278, 432, 439,
 442, 451
 mandsu-török 80
 mandzsú 16, 65, 187
 birtokosrag 343
 manysi 15, 107, 134, 136, 390,
 406, 411
 magyar 35, 382, 383
 kapcsolat 389
 összefüggés 36
 nyelvjárások 143
 Manzelli 149, 187, 276, 428,
 451
Marác 28
 Marcantonio 25, 26, 27, 28, 82,
 83, 84, 101, 316, 364, 369,
 401, 423, 438, 451
 mari 14, 60, 107, 136, 400, 427,
 438
 Martinet 247, 432, 451
 mássalhangzó
 torlódás 368
 váltakozás 139, 141
 szamojéd 145
 váltakozások
 fonémikus 154
 változás 130, 176
 változások 199
 mássalhangzók 48, 89, 128,
 138, 145, 176, 183, 195,
 196, 198, 211, 309, 372
 fejlődése 238
 fonotaktikája 197
 használata 225
 illeszkedő 279

magyar	137	<i>Mižer</i>	394
megfelelése	175	<i>Mizser</i>	394
ős-altaji	187	<i>Mizsér</i>	394, 429
ős-uráli	175	<i>Močar</i>	394
rekonstruált	178, 180, 204	<i>Mogerii</i>	68, 387
változása	146	mogyër	65, 388
mássalhangzótorlódás	211	moksa	427
matematikai elemzés	249, 305,	Molnár	331, 333, 431, 452
351, 372, 377		mondattan	312, 361
Mathiassen	307, 452	szerepe	367
mator		mondattani	48, 362, 378
önelnevezés	428	hasonlóságok	121
Matthews	452	jellegetességek	87, 206, 306
McMahon	221, 362, 431, 438,	ráhatás	306
452		ráhatások	307
Megeris	67	szerkezet	335, 367
<i>megyer</i>	67, 387, 388, 392, 395,	szövegkörnyezet	370
396		mongol	16, 62, 65, 80, 99, 187,
Meillet	313, 452	210, 246, 255, 257, 259,	
mellékmondatok	329, 364	260, 263, 266, 268, 270,	
igazodása	369	361, 409	
melléknévi igenév	18, 364, 365,	birtokos	423
366		birtokosrag	343
Menges	96, 121, 266, 345, 350,	család	92
357, 358, 360, 363, 365,		csuvas	265
366, 423, 424, 425, 426,		eredet	104
433, 445, 452, 459		esetragok	326
Menozzi	62, 400, 435, 440	magyar	265, 266, 271
merenek	60	többes	358
<i>Meščer</i>	394	megfelelők	266, 271
Michalove	10, 24, 257, 278,	nyelvjárás	351
307, 439, 442		párhuzam	395
Mikola	217, 351, 360, 452	párhuzamok	185, 271
Miller	258	tárgy	423
<i>Mišar</i>	394	terület	400
<i>Mišär</i>	394, 397	törzsek	76
<i>Miser</i>	394, 397, 429	tükröződés	268
<i>Mišer</i>	394, 397	tunguz	
Mitchell	438, 440, 449, 452	egység	91
<i>Mižar</i>	394	mongoloid	400, 403
<i>Mižär</i>	394	Moora	295, 452

Moravcsik62, 66, 67, 93, 361,
 452, 453
 mordvin15, 48, 79, 106, 107,
 113, 116, 119, 136, 140,
 143, 150, 190, 192, 208,
 291, 320, 322, 329, 427
 birtokos 423
 etimológiák 83
 főnévragozás 325
 igeidő 360
 magánhangzó 168
 névelő 368
 névmás 345, 346
 névutók 326
 nyelv 87
 önelnevezés 427
 párhuzam 292
 szerkezet 350
 tárgy 423
 többes szám 349
 mordvin.formáns 371
 morfo-fonológiai
 változások 141, 142, 154
 morfológia 96
 morfoszintaktikus
 összefüggés 272
 morfo-szintaktikus 96
 hasonlóságok 278
 kölcsönhatás 305
 kutatás 118
 szerkezet 278
 morfo-szintaxis 42
 moszlim 65
možar 397
Možar 394, 397
Možer 394
Možerjan 394
 MTA 27
 Müller 92, 453
 Munkácsi 77, 92, 391, 430, 453

N

Nagy Károly 75
 nazális 129, 145, 146, 194
 zárhang 185
 nazálisok
 belső 191
 szókezdő 188
 Nekis 67, 394
 németek
 szabadsága 100
 Németh66, 67, 73, 99, 102,
 214, 263, 270, 382, 388,
 391, 392, 393, 394, 395,
 396, 397, 424, 427, 429,
 453, 457, 460
 Németország 308
 nem-ugor 14
 nem-uráli
 eredet 310
 gyökök 116
 magyar 260
 népnév 428
 nyelv 245
 nyelvek15, 89, 130, 210,
 237, 239, 248
 népnevek
 eredete 383
Nestor Krónika 60
 névmások 89, 129, 347, 378
 paradigmája 346
 rekonstrukciója 346
 személyes 346, 349
 szmélyes 347
 névutó90, 329, 330, 331, 332,
 333, 335, 336, 338, 361, 378
 esetrag 337
 főnév 377
 magyar 367
 ragozása 333
 névutók135, 322, 326, 327,
 328, 329, 330, 333, 335,

337, 341, 378	nyelvláncolat	119, 214
esetei	nyelvszövetség.....	149, 275, 309
képzése	nyelvtan	140
kialakulása.....	nyelvtani50, 87, 95, 96, 120,	
komi	121, 342, 356	
összekapcsolása.....	adatok	136
nganaszan	alany.....	317
önelnevezés	esetek	337
Nichols287, 313, 362, 369,	eszköz.....	322, 327, 334
370, 415, 453	eszközzé válás330, 334, 337,	
Nielsen.....	344, 346, 378, 379, 410	
Niskanen.....	formánsok	372
Nizyam	izoglosszák.....	259
nosztratikus	jelenség	314
elmélet	jelentés	350
keret	jellegzetesség	215
szófejtések.....	kifejeződés	48
nosztratikusok.....	megfelelés	412
növények	morfémák	342, 356
nevei.....	nemek	306, 368
Nummenaho10, 24, 82, 83, 84,	rövidítések.....	19
101, 217, 423, 451, 453	sorozatok	313
Nunez	szabályok	216
Nyék	szám	278
nyelvcsalád ...	szerep	425
27, 110, 211, 278	toldalékok.....	145
altai.....	végződések	376
belső kapcsolatai	viszonyok	324
31	nyenyec.....	15, 143, 145, 330
indoeurópai	önelnevezés	428
uráli.....	nyugat-ázsiai.....	62
275	nyugat-európai	
létrehozása.....	források	55
244	nyugati nyelvek	
magyarázat	hangrendszere	150
41	Nyugat-Szibéria.....	118
ősisége.....	nyugat-uráli	
35	vokalizmus	159
ős-uráli		
281		
régisége		
281		
ugor		
elmélete.....		
25		
uráli25, 28, 29, 30, 37, 39,		
49, 95, 122, 128, 164, 398		
indoeurópai		
277		
nyelvi szövetség		
112		
nyelvi univerzálék		
135		

O

Ob.....	106, 283, 446
---------	---------------

Obdorszk	199, 318
obi-ugor	46, 79, 107, 112, 183, 322, 411, 424
adatok	178
csomópont	134
genetikus csomópont	135
helynevek	398
igeidő	360
indoeurópai	277
kapcsolat	217
kettős szám	355
közösség	136
magánhangzó	159
magyar	181, 203, 345
eltérés	194
különbség	135, 212
megfelelő	203
múltidő	360
nyelvek	126, 139, 217
nyelvjárásai	139
ős-osztják	273
permi	164
szavak	203
terület	400
uráli	210
vokalizmus	166
obi-ugorok	55
ó-bolgár	
türk	262, 265
ógörög	199
okkluzív	129
ómagyar	164
névutók	326
ó-magyar	65, 181, 369
birtokosrag	344
múltidő	360
névutó	338
változat	382
<i>Ómagyar Mária-síralom</i>	334
ó-magyarok	333
ó-mongol	
többes szám	351
<i>on ogur</i>	411
on-ogur	56, 71
hingar	64
szövetség	73
törzs	406
törzsek	63
onogurok	92
onomasztika	42, 48
Opabina	405, 416, 464
öröklés	43, 246, 376
öröklött	41, 259, 278
szavak	245, 261, 279
szó	247
véletlen	
hasonlóság	405
örökölt szavak	40
orosz	37, 55, 60, 63, 65, 66, 71, 103, 276, 307, 394, 397
befolyás	101
dokumentumok	394
eredet	428
terület	429
Oroszország	15, 106, 307, 396, 401
Orr	10, 24, 278, 305, 307, 323, 454
orrhangok	177, 187
ős-altaji	
magánhangzók	187
ős-balti	295, 385
ős-balti-finn	159, 297
ős-cseremisiz	107
ős-csuvas	265, 269, 270
ős-elő-türk	269
ősetimon	25
ős-finn	107, 108, 126, 130, 134, 150, 161, 197, 211, 386
csomópont	125, 150
forrásanyag	127
késői	152

korai	207	gégehangok	299, 311
megfelelés	386	idők	289
permi	128	jövevényszavak	291
rekonstrukció	126	kora	287
szamojéd	211	korszak	289
többes szám	350	nyelv	308
ős-finn-magyar	197	terjedése	295
ős-finn-permi	108, 109	ős-uráli	303
változások	152	palatálisok	292
ős-finn-permi-szamojéd	126	szakasz	299
ős-finnugor	108, 109, 126, 137,	szótövek	305
157, 175, 180, 181, 207, 329		ős-indoiráni	287
családfa	176	jövevényszavak	291
csomópont	134, 212, 218	kor	290
fejlődése	189	korszak	289, 290
feltételezés	157	palatálisok	291
kor	154, 157, 180	párhuzamok	292
magánhangzók	218	réteg	288, 293
magánhangzó-rendszer	156,	ős-iráni	
157		jövevényszó	293
mássalhangzó	196	ős-koreai	211
mássalhangzók	197	ős-lapp	107, 154, 206
mássalhangzókészlet	198	népesség	294
ős-uráli	182	ős-magyar	334
szakasz	196, 218	ős-mongol	211
szétválása	108	ős-mordvin	107
szint	197	ősnyelv	27, 32, 33, 119
változások	153	altaji	258
zárhangok	183	felállítása	150
ős-germán	294, 309	feltételezése	25
forrás	294	hangszerkezete	129
hangváltozás	309	öröksége	148
őshaza	286	régisége	281
őshazaelmélet	282	természete	153
ősi		ugor	136
balti	399	uráli	312, 345
urál-altaji		egységes	117
rag	424	ős-nyelv	34, 206, 207, 243, 309,
ős-indoeurópai	276	310, 383	
alak	301	feltételezett	208
estrendszer	322	régisége	216

ős-nyelvészet	311	altaji	47
ős-obi-		uráli	47
csomópont	213	összetartó fejlődés	409, 414
ős-obi-ugor108, 126, 134, 157,		Östman	116, 454
196, 218, 334		ős-tochári	290
birtokosragok	344	ős-tunguz	211
csomópont		ős-tunguz	
rekonstruált	408	névmások	345
magánhangzó	158	ragok	343
rekonstrukció	157	ős-türk	187, 204, 211
vokalizmus	157	névmások	345
ős-osztják	199	ragok	343
réteg	273	ős-ugor88, 108, 126, 136, 137,	
ős-permi	161, 207	138, 175, 196, 218, 321	
ős-permi-finn15, 157, 159, 161,		csomópont125, 134, 212,	
176, 198, 211, 213		408	
főnévragozás	325	magánhangzók	138
kor	154, 163	magyar	176
névmás	346	szétválás	334
szófejtések	160	ős-uráli	
ősrokonság	81, 86, 275	jelenség	148
ős-szamojéd 128, 161, 197, 211		mássalhangzó	223
birtokosragok	344	rag	339
ős-finn	159	ős-uráli	
ős-tochár	290	névmás	346
ős-uráli		szakasz	218
többes	355	szótövek	305
szófejtések	160	ős-uráli111, 120, 121, 127,	
vokalizmus	159	139, 140, 147, 151, 157,	
összehasonlító modell	45	160, 162, 176, 179, 180,	
összehasonlító módszer31, 37,		181, 211, 214, 286, 310,	
38, 40, 41, 42, 45, 57, 72,		315, 371	
80, 111, 122, 123, 125, 127,		absolutus	353
131, 133, 138, 153, 155,		alak	301
178, 211, 212, 213, 219,		családfa	176
221, 243, 246, 274, 313,		csomópont213, 214, 244,	
314, 342, 343, 362, 377,		408	
387, 407, 408, 409, 413,		csomópontok	174
414, 415, 417		depalatalizáció	200
összehasonlító nyelvészet38,		eredeti alak	167
78, 414		érvelések	242

esetragok	323	régisége	288
éésődleges	317	rekonstruált	
esetrendszer	322	birtokosrag	345
etimológiaiák	160, 241, 243	birtokosragok	344
fejlődése	189	ragok	344
finn-magyar	127	rekonstrukció	131, 132, 155,
finnugor	180	159, 222	
hangok		szabványos rekonstrukció	
rekonstruált	299		156
hangszerkezet	158, 167	szakasz	196
haza	286	számrendszer	223
időrend	283	szegmens	164, 299, 300
időszak	178	szint	290
jellegetesség	158, 162	szmojéd	176
kor	154	szófejtés	218
kora	287	szókészlet	222
korszak	287, 288, 289	szótó	281
közösség	281, 282, 301	szótóvek	179
magánhangzók	147, 152	szubsztrátum	307
magánhangzó-rendszer	148,	többses	355
150, 156		többses szám	353
magyar ...	127, 176, 182, 224	tőszó	169
mássalhangzók	175, 180	változások	153
rekonstruált	176	végződéses	
mássalhangzó-rendszer	174,	eredeti	354
176, 179, 180		ős-uráli	276
megfelelés	160, 164	ős-volgai-finn	109
nagánhangzó-rendszer	155	Oswalt	275, 305, 454
névmások	344, 346	osztják	15, 30, 48, 56, 79, 86,
nyelv	128, 129, 286, 308,	106, 107, 116, 134, 136,	
323		143, 158, 166, 181, 184,	
nyelvcsalád	281	188, 190, 203, 207, 210,	
nyelvek	383	264, 318, 320, 354, 406	
ős-finnugor	181, 182	birtokosrag	345
ős-indoeurópai	303	birtokosragok	344
szótan	311	dialektus	192
ős-szamojéd		elkülönülés	71
átmenet	128	esetrendszere	318
párhuzam	121	finn	190
rag	425	főnévi igenév	365
ragok	343, 344	magánhangzó	

váltakozás 150
magánhangzók 149
magyar 71, 137, 336
megfelelések 83
melléknévi igenév 365
múltidő 364
névmás
 rekonstrukció 347
névszói szerkezet 336
névutó 336
 csoport 338
névutók 326
nyugati dialektus 183
önelnevezés 428
példa 336, 364
példák 330
szamojéd
 többes 358
tárgy 423
tárgyeset 347
terület 71
típus 330
többes szám 349
törzs 390
vahi 148
váltakozás.indokolatlan.. 339
változások 186
változat 199
osztjások 55
 önelnevezés 427
voglók
 közös neve 390
Osztrák-Magyar
 Monarchia 100
ó-türk 187
rag 426

P

Paasonen88, 217, 249, 255,
272, 454
palatális67, 86, 140, 143, 144,

164, 178, 188, 192, 193,
209, 292, 309
 hangátírás 336
palatálisok 291, 292, 293
palatalizáció 188
paleo-szibériai 16, 89, 119
 altaji 209
 család 250
 igeidő 360
 nyelv 89
 nyelvek 118
 keleti 210
 párhuzamok 329
pannon 62
Pannonia 62, 76
Paul 247, 454
Pauler 393, 454
Pauli 29, 34
Pecsora 283, 284
Pedersen 72, 120, 454
Pekkanen 60, 454
permi15, 79, 113, 116, 134,
136, 166, 197, 456
 ág 107, 197
 csomópont 30, 125, 150
 finn 126, 151, 152
 forrásanyag 127
 korszak 153
 magánhangzó-rendszer .. 150
 magyar 194, 195, 217
 változások 195
névmások 345
nyelvek87, 140, 190, 207,
227, 353, 355, 424
 birtokrag 338
 magánhangzó 140
 ragsorrend 336
nyelvjárás 139
obi-ugor 164
ragok 354
rekonstrukció 126

szó	15
tárgy	423
többszám	353
ugor	254
végződések	
rekonstruált	348
zárhangok	184
permi-finn 15, 107, 202, 214,	
234	
ág 284, 302	
balti-finn	234
csomópont	166
esetragok	325
hangszerkezete	159
magánhangzó	237
magánhangzó-hosszúság	162
magánhangzó-rendszer...	172
magyar	166, 197
mássalhangzó paradigma	198
nyelvek	285
párhuzam	172
ugor	202
vokalizmus	166
Perrot	202, 451, 454
perzsa	257
Piazza	62, 400, 440
Pokorny	20, 309, 454
polinéziai	
nyelvcsalád	29
Polomé	309, 454
Poppe 96, 187, 249, 252, 254,	
255, 264, 270, 271, 349,	
351, 357, 423, 424, 426, 455	
Posti	295, 297, 309, 455
posztpalatális	209
prepalatális	209
primigena	27
Priszkosz rétor	63, 64
prozódiái-fonológiai	
szembenállás	140
Ptolemaiosz	59

Pusztay 78, 105, 117, 118, 119,	
214, 272, 281, 455	

R

Ramer	221, 278, 432, 451
Ramstedt	95, 285, 423, 455
Räsänen 79, 95, 104, 211, 249,	
252, 256, 264, 265, 270,	
285, 361, 398, 456	
Rask	87, 88, 456
Raukko	116, 454
Raun 109, 176, 296, 343, 348,	
351, 353, 360, 425, 426, 456	
Ravila 20, 144, 205, 353, 356,	
357, 377, 456	
Rédei 21, 22, 42, 46, 49, 51, 73,	
75, 151, 195, 249, 262, 272,	
273, 274, 286, 290, 291,	
292, 293, 299, 301, 303,	
311, 317, 321, 340, 341,	
342, 353, 354, 427, 456,	
457, 461	
Rees	29, 34, 457
régészeti	
kutatások	402
rekonstruált 23, 148, 157, 160,	
165, 168, 176, 202, 208,	
213, 224, 282, 340, 344, 425	
affrikáták	177
alak	149, 256, 389
alakok	137
birtokosrag	343
birtokosragok	346
csomópont	30, 408
előmagyar	388
esetragok	
elsődleges	317
esetrendszer	313
esetrendszerek	319
etimológiák	227
fanevek	410

főnév	331	Renfrew	35, 43, 284, 383, 412, 431, 438, 457
formák	175	réshang	145, 187, 199, 207
hangok	299	réshangok	179, 187, 195
hangzórendszer	150	Riccardus barát	70
indoeurópai	278	Riese	15, 207, 457
jelentés	180	Ringe	221, 222, 223, 225, 226, 252, 275, 305, 415, 432, 451, 457
magánhangzó		rokonság	27, 40, 57, 72, 77, 78, 80, 81, 86, 87, 89, 92, 94, 95, 96, 98, 99, 102, 105, 109, 187, 226, 313, 314, 367, 369, 417, 450
váltakozás	149	bizonyítása	242
magánhangzók	152	bizonyítéka	246, 409, 414
mássalhangzók	178, 204	elutasítása	117, 407
mássalhangzó-rendszer ..	162	genetikai	26, 120, 121, 195, 275, 278, 341
ős-uráli	174	bizonyíték	245
morfémák	361	elmélet	117
ős-finn	152	hiánya	370
ős-permi	213	igazolása	314
ős-uráli	322	indoeurópai	121
mássalhangzók	180	jele	276
ősznyelv	153	megállapítása	241, 334, 362, 369
ragok	343	nyelvi	222
ős-uráli	344	szótani	243
számnév	223	valószínűtlen	286
szó	234, 282, 410	Róma	62
szófejtések	242	Róna-Tas	73, 76, 79, 85, 95, 96, 100, 204, 205, 219, 249, 254, 255, 256, 257, 264, 266, 268, 269, 271, 391, 393, 430, 438, 451, 457, 458, 462
szókészlet	223, 226	Roosli	401
uráli	221	Rootsi	458
szótan	215	Ross	287, 434, 438, 443, 453, 458, 463
tételek	45, 285		
uráli	168, 275, 278, 279		
végzódések	348		
rekonstruált?magánhangzórend			
szer	147		
rekonstrukció			
hiánytalansága	127		
rekonstrukciók	33, 153, 176, 213, 217, 222, 343		
elfogadott	313		
helyzete	211		
kiindulási	126		
közötti űr	157		
módszerei	362		
szakadék	137		

Rot..... 296, 458
 rotacizmus 266, 269
 Rubruck 69
 Ruhlen 107, 120, 272, 458

S

Saarinén 402, 458
 Sajnovics 28, 72
 Salmi 10, 24
 Salminen 22, 51, 110, 113, 115,
 136, 145, 448, 458
 Salo 398
 Salvagni 82, 83, 84, 85, 101,
 451, 458
 Sammallahdi 43, 47, 94, 108,
 126, 134, 135, 137, 138,
 144, 147, 156, 157, 158,
 159, 164, 166, 170, 174,
 176, 178, 179, 180, 196,
 197, 198, 199, 200, 201,
 203, 205, 206, 207, 217,
 224, 226, 253, 276, 294,
 299, 302, 351, 371, 384,
 400, 408, 458
 Sándor 394, 458
 Sankoff 221, 438, 459
 Sárközy 10, 24
 Sauvageot 107, 135, 136, 165,
 200, 272, 331, 333, 340,
 341, 366, 459
 Schleicher 92, 459
 Schlöser 72
 Schmidt 51, 459
 Schrodtt 298, 459
 Schuchardt 41, 247, 459
 Scythica 69
 Sebeok 326, 459
 sémi 29
 család 125
 nyelvek 415
 Serebrennikov 348, 459

Serkal 318
 Setälä 87, 144, 147, 155, 459
 Shepard 10, 24, 93, 262, 439,
 459
 Sherwood 68, 459
 Shevoroshkin 120, 442, 459
 Siikala 460
 Simon 331, 452
 Simoncsics 330, 428, 460
 Sinor 39, 43, 46, 73, 96, 114,
 115, 246, 249, 252, 254,
 255, 257, 258, 259, 279,
 315, 325, 326, 343, 345,
 346, 349, 350, 351, 352,
 358, 361, 366, 423, 424,
 425, 426, 433, 436, 439,
 441, 443, 444, 445, 446,
 447, 448, 452, 456, 457,
 458, 460, 461
 skandináv 103, 398
 bronzkor 297
 jellegzetesség 309
 nyelvek 307
 Skandinávia 294, 302
 Sohunen 286
Sremnisc 60
 Steinitz 147, 149, 151, 155, 156,
 164, 433, 447, 460, 461
 Sterlitamak 393
 Suhonen 117, 285, 295, 440,
 454, 461
 Sutrop 10, 14, 24, 107, 111,
 116, 330, 451, 461
 svéd
 igeidő 360
 Swadesh 108, 109, 222, 438,
 461
 szabályos megfelelések 41
szabálytalan 31, 40, 147, 148,
 160, 169, 198, 209, 387
 etimológiák 213

hangváltozások.....	130
jelleg	341
szókezdő	203
tükröződés.....	194
szabír	262
szabványos uráli elmélet	32
Száján hegység.....	398
számi	14, 206
finnség	207
szamojéd15, 30, 80, 87, 91,	
106, 113, 119, 134, 136,	
151, 159, 161, 162, 163,	
166, 171, 181, 183, 184,	
189, 190, 199, 206, 207,	
246, 259, 283, 322, 335, 411	
adat.....	252
ág 90, 215, 249, 288	
alakok.....	253
alaktan.....	339, 341
csomóont.....	213
csomópont.....	125, 167
dialektus	183
esetragok	330, 340
esetrendszer.....	324
esetvégződések.....	90, 340
északi	
esetrendszer	340
finn.....	190
finnugor.....	87, 88, 90, 97
összetartozás	401
forrásanyag.....	127
hangrend	143
hangszerkezet.....	159
hangváltozás.....	200
indoeurópai	277
jövevényszavak.....	273
jukagír	
esetragok.....	341
kamasz	30
kettős szám.....	355
magánhangzók	171

magánhangzó-rendszer ..	172
magyar	185, 194
többes	357
mássalhangzó-rendszer ..	169
mássalhangzó-változás....	144
megfelelés	238
megfelelők	300
múltidő.....	360, 364
névszóragozás.....	324
névutók	326
nyelvcsoporth.....	51
nyelvek31, 57, 72, 87, 227,	
283	
területe.....	384
önálló fejlődés.....	164
önelnevezés.....	428
ősnylv.....	108
ős-uráli	176
pár	215
párhuzam.....	240, 255
párhuzamok.....	290
rag	425
ragok	342
rekonstrukció	126
réteg	273, 289
szint.....	169
szó	257
tárgy	423
tárgyeset.....	347
terület	399, 400
többes szám....	349, 350, 353
tunguz	358
ugor	164, 165
uráli	416
változások	186
vokalizmus.....	159, 166
számok nevei	89
szandhi-jelenség	143
Székely	73, 461
Szemerényi.....	322, 461
Szentpétery68, 69, 70, 431,	

446, 457, 461	hiánya.....	258
Szibéria.....	igazi.....	35
szibériai 118, 282, 283, 284	ős-uráli	222
flóra.....	rekonstruált	223, 226
népnév.....	sakköri.....	409
nyelvek.....	uráli	381
szigetnyelv	rétegei	215
<i>szinkron metanyelv</i>	szölkup.....	15, 350, 423
Szinnyei 77, 249, 394, 426, 461	önelnevezés.....	428
sziszegő.....	szölkup-szamojéd. 139, 140, 355	
sziszegők.....	igenév.....	365
belső.....	szópárhuzam.....	25
sziszegősök.....	szótagvég.....	179
szkíta	szótani	
elnevezés.....	adatok.....	136
eredet.....	elemek.....	319
szkiták.....	szóvég.....	179
szláv.....	Szovjetunió.....	101
források.....	szubjektivitás	81, 229
germán.....		
hangváltozás.....		
népek.....		
sziszegő.....		
többes szám.....		
uráli		
uráli hatás		
szófejtések56, 82, 84, 128, 132,		
133, 167, 222, 292		
jegyzéke.....		
jó 133		
kétséges.....		
kizárása.....		
nosztratikus.....		
ős-szamojéd.....		
rekonstruált.....		
száma.....		
uráli		
szókészlet42, 48, 78, 96, 98,		
111, 140, 206, 412, 433		
alap.....		
alapvető.....		

T

Taagepera	116, 119, 310, 461
Tacitus	59
tajgi	30
Tajmir-félsziget	106
Tálos	152, 461
Talvio	10, 24
Tarianos	67, 394
Tas	66
tatár	16, 85, 92, 462
fejlemények	149
magyar	261
népesség	397
népnév	427
szóegyezések	81
típusú	64
Tauli	117, 206, 211, 281, 315, 316, 317, 323, 337, 461
tavda	143
nyelvjárás	143
tavgi	15

tavgi-szamojéd	139, 143, 145, 146, 163, 210, 324 fokváltakozás..... 155 morfofonológia..... 143 önelnevezés..... 428
Tekin	 187, 269, 461, 462
Tereškin	 139, 462
testrészek	nevei 227, 232, 248, 249, 279, 296, 298, 355, 419
testrésznevek	 234, 250, 251
téves megfelelések	eloszlása 232 számítása 231
téves megfeleltetések	137, 228, 229
Thomason	94, 305, 308, 361, 462
tibeti	források 61
tibeti-burmai	család 125
tipikus	szófejtés 128
tipológia	 42 népesség 362 szerepe 367
tipológiai	 48, 119, 206 alap 277 ciklus 379 együttes 362 hasonlóságok 89, 368 irányvonalak 156 ismérvek 370 jellegzetesség 362, 412 jellegzetességek 87, 96, 362, 369 osztályozás 370 szempont 156 szerkezet 315, 361, 367 távolság 278
tulajdonság	 368
Tjetosanakijra	 87
Toivonen	 21, 206, 275, 462
török főnévi igenév	 365
történelmi nyelvészet	 311
Töttsy	 10, 24
Trask	 288, 383, 462
Traugott	 327, 378, 443, 462
Trubetzkoy	 415, 462
Trudgill	 41, 94, 435, 462
tudományos bizonyíték	33, 212, 405
tunguz	16, 40, 46, 199, 259, 358, 361, 424, 425 alakok 256 birtokos 423 család 92 eredet 398 esetragok 326 északi megfelelések 187 finnugor 358 formáns 349 hely 424 jelentés 237 magyar 265 többes 358 mongol egység 91 nevek 16 nyelvek 246, 363, 409 párhuzam 240 szavak 40 szótan 258 tárgy 423 uráli 187, 256, 259 azonosság 259
turáni faj	 101
türk	16, 26, 45, 56, 57, 62, 63, 67, 68, 74, 82, 84, 85, 86, 99, 182, 184, 193, 194, 203,

258, 259, 261, 265, 266, 269, 270, 304, 305, 330, 356, 361, 369, 392, 394, 399, 413, 430	kölcsönzés204, 205, 256, 264
ágak.....38	magyar85, 92, 94, 98, 99, 165, 204, 205, 210, 268, 370, 412
alak.....85	kölcsönzés.....195
baskír.....391	ősrokonság.....82
baskírok.....390	rokonság.....72
birtokos.....423	többes.....358
család.....92	megfelelés.....78
csuvas.....210, 265	mongol.....265
csuvasos.....261	nép.....97, 262
egység.....91	népek.....76
elemek.....73, 270	népesség.....102, 394
eredet38, 60, 64, 67, 73, 76, 94, 101, 203, 204, 271, 393, 396	nevek.....16, 394
eredetelmélet.....51	névutó.....367
eredetű.....32, 67	nyelv.....66
etimológia.....257	nyelvcsalád.....79
fajilag.....95	nyelvek56, 57, 65, 262, 264, 267, 351
fejlemények.....149	nyugati.....264
finn.....104	obi-ugor
fonémák.....219	szamojéd.....345
főnévi igenév.....366	ősrokonság.....81
formáns.....349	párhuzam79, 82, 83, 239, 240, 255, 267, 395
forrás.....262	rag.....426
források.....61	ragrend.....335, 339
hagyományok.....76	rokonság.....37
hangrend.....209	származás.....100, 270
hangváltozás.....391	szavak.....77
hatás.....75, 205	szó.....257
hely.....424	szóegyezések.....81
idők.....270	tárgy.....423
igeidő.....363	tatárok.....87
jelentés.....237	terület.....76, 400, 402, 410
jövevényszavak93, 185, 261, 263, 264, 269, 271	többes szám....351, 352, 354
régi.....102	törzs.....63, 406
kapcsolat.....271, 389	törzsek64, 66, 73, 74, 76, 262
kazárok.....45, 74	törzsi rendszer.....95

tükröződés.....	268
ugor.....	257
csomópont.....	97
uráli.....	187, 370
változat.....	392
vezető réteg.....	76
Türk Birodalom.....	75
türk.eredet.....	77
türk-magyar.....	93
türkök.....	45, 63, 64, 92, 93
magyarok.....	74
nemzete.....	66
területe.....	399
Tužarov.....	315, 444
Tvarminne.....	103
Tyler.....	89, 121, 130, 168, 237, 242, 249, 321, 360, 423, 462
Tylor.....	121

U

udmurt.....	15, 107
Uesson.....	116, 462
ugor.....	15, 25, 63, 80, 82, 84, 113, 119, 158, 170, 176, 196, 204, 254, 271, 290, 335, 390, 416, 434, 443
ág.....	38, 56, 79, 136, 150, 159, 197
alak.....	85, 396
alcsoport.....	126
cseremisz.....	254
csomópont.....	49, 56, 112, 125, 128, 134, 136, 137, 172, 202, 203, 211, 382, 390, 406, 408
léte.....	107
rekonstrukciója.....	134
csomópontok.....	198
csoport.....	106
csoportosítás.....	217
elágazás.....	116, 126

elmélet.....	56
elnevezés.....	37
első szótag.....	161
eredet.....	68, 77, 391
felerősödés	
veláris.....	200
hangalakok.....	239
hangszerkezete.....	159
idők.....	204
kapcsolat.....	389, 407
kor.....	141, 203, 321
közösség.....	73, 203, 256
felbomlása.....	108, 204
magyar.....	83, 190, 195
párhuzam.....	97
megfelelés.....	78, 82
népek.....	71
nevek.....	56
névmás.....	347
nyelv.....	82, 117, 291
nyelvcsalád.....	27
nyelvcsoporth.....	77
nyelvek.....	26, 28, 37, 40, 56, 134, 189, 200, 201, 284, 413
különbsége.....	200
obi-ugor.....	273
ősetimon.....	25
őshaza.....	71
ősnyelv.....	136
ősrokonság.....	81
pár.....	215
párhuzam.....	83, 204
párhuzamok.....	160
permi.....	254
permi-finn.....	202
rekonstrukció.....	169
réteg.....	205
szamojéd.....	164, 165
szint.....	205
szó.....	67

természet	85	176, 177, 180, 183, 188,
terület	76	193, 198, 211, 216, 221,
török	86	249, 256, 258, 260, 282,
türk	257	286, 287, 291, 307, 314,
újítás	199	365, 370, 376, 407, 411,
újítások	198, 199, 224	419, 421, 441
ugorok	71	adatok
magyarok	257	45
ugor-török háború	77, 101	ágai
Ugra	55, 71	172
ujgur	63	ágak
Ujgur	72	215, 302, 321
újlatin	415	alaktan
Ukrajna	308	97, 335, 339, 341
ulcsa	187	alapszókincs
<i>umlaut hipotézis</i>	158	245
Ungari	64, 70	altaji
Ungarn	71	96, 211, 248, 257
Unger	258, 462	múltidő
Uotila	329, 464	360
urál		tipológia
elméleti	35	277
szókészleti	215	anyag
Urál hegység	32, 37, 65, 73,	227
106, 282, 302, 311, 400,		ázsiai
403, 406, 428		kapcsolatok
ural-altaji	245	277
urál-altaji	105	belső kötőhangzók
alapnyelv	99	192
család	120	birtokos
családfamodell	345	423
elmélet	92, 95, 120	birtokosrag
genetikai		345
rokonság	96	birtokosragok
igenevek	366	343, 346
nyelvészet	46	család
többes	358	38, 51, 87, 106, 122,
tunguz	358	125, 126, 228, 245, 287,
uráli	10, 15, 22, 25, 48, 55, 57,	310, 409
58, 67, 72, 82, 84, 105, 106,		ágai
112, 120, 156, 159, 165,		87
		létezése
		98
		családfa
		111, 125, 126, 135,
		159, 211, 212, 381
		egyszerűsítése
		152
		hagyományos
		213
		helyreállítása
		47
		családfák
		113
		cslád
		205
		csomópont
		29, 30, 73, 88, 91,
		92, 95, 96, 98, 122, 133,
		136, 211, 243, 314, 321,
		401, 416
		csomópontok
		110, 152
		csoport
		32, 65, 245
		dravida
		371
		genetika
		121

rokonság	121
egység	91
elemek	118
elmélet.....	30, 37, 44, 49, 51, 56,
	73, 103, 122, 382, 383,
	393, 395, 400, 402, 406,
	410, 411
elnevezés	37
eredet.....	45, 55, 68, 89, 100,
	101, 144, 151, 204, 391
eredetű.....	261
értelmezés	382
esetek	319
esetragok	314, 316, 326, 337
	elsődleges
	317
	másodlagos
	322
esetrendszer	320
esetvégződés	317
északi tunguz.....	260
etimológia.....	23, 31, 183, 256,
	281
etimológiák	171, 213, 215
fa	111, 134, 136
famodell	107
fauna	251, 253
fejlemény	402
finn.....	103, 190
finnugor.....	97
flóra.....	251
fokváltozás	144
	hiányzik
	145
fonémia	138
főnévi igenév.....	365
fonológia	209
formánsok	370
forrásanyag.....	31, 32, 40, 131,
	223, 225, 226
gén.....	381, 382, 400, 403
genetikai	
	állapot
	377
	rokonság
	217

gyakorító végződések	359
hagyományos	
	fa 90
hang	391
hangsoportok.....	193
hangszerkezet.....	211
hangszerkezete	22
határ	39
haza	271, 286, 308
hely	423
helynevek.....	397
igei morfémák	359
igemódok	359
igerag	352
igeragozás	202
illeszkedés.....	143
indoeurópai	301, 305
	elmélet
	121
	hasonlóság
	276
	kapcsolat
	255, 274
	megfelelések
	277
	összefüggés.....
	276
	összefüggések
	275
jelenség	309
jellegzetesség	144, 151
jellemző.....	210
jövevényszavak.....	306
jukagír.....	120, 247, 272, 367
	megfelelések.....
	274, 341
	párhuzam
	272, 273
	párhuzamok
	274
	szótan.....
	273
kapcsolatok	110
keleti nyelvek.....	368
kettesrag	348
kettős szám.....	352
kiegészítő szótövek	347
kifejezés	186
kor	141
kör	40, 43
korai	301

környezet..	44, 246, 409, 414
korpusz.....	408, 409, 410
közös eredet	117
közösség.....	99, 285
kultúra	250
likvidák	368
lingua franca.....	120
magánhangzó	132
magánhangzó-rendszer...	216
magyar	203
többes szám.....	357
másodlagos ragok.....	322
mássalhangzó	299
változások	179
mássalhangzó-rendszer	196,
208	
megfelelések.....	252
megfelelés	246
megfelelések	46, 187
melléknévi igenév	364
muyelvjárási folytonosság	
.....	214
nem-uráli	249, 272
párhuzamok	275
nép.....	206, 303
népek	30, 58, 60, 99, 289
önelnevezése.....	384
név.....	84
névmás	346
névmások	346
névutó.....	90, 240, 367
névutói szerkezetek	335
névutók.....	326, 327, 330
kialakulása	326
nyelv	92, 109, 139, 218, 287,
289	
eredeti	74
kora.....	281
ragozó	379
régisége.....	282
nyelvcsalád	27, 29, 30, 33,
37, 39, 41, 53, 95, 105,	
120, 123, 164, 398	
nyelvcsoport.....	356
nyelvek	24, 26, 27, 28, 29,
31, 32, 33, 38, 46, 47, 48,	
86, 87, 94, 95, 102, 105,	
106, 109, 117, 121, 122,	
140, 143, 158, 187, 214,	
216, 217, 219, 222, 240,	
252, 272, 277, 278, 284,	
289, 290, 293, 298, 313,	
314, 316, 345, 347, 366,	
370, 379, 381, 398, 402,	
405, 407, 411, 412, 419,	
425	
átírása.....	22
besorolása	413
elemei	48, 118
eloszlása.....	418
fejlődése.....	281
fokváltozás.....	145
igeidő	359
kapcsolata	47
kora.....	379
kutatása.....	50
lánca.....	113
magánhangzó	140
modern.....	32
összetettsége	48
régisége.....	378
nyelvészek.....	52
nyelvészet.....	36, 46, 50
összehasonlító.....	47
nyelvi szövetség	119
nyelvközösség.....	305
nyelvtani	
végződéses	342
nyelvterület	141, 362
nyelvtudomány.....	281
obi-ugor.....	210
oldal	410

önelnevezés 427
 orosz 307
 ősei 379
 őshaza 283
 ősnyelv 218, 345
 ős-nyelv 310, 312
 összehasonlító anyag 215
 paradigma 37, 49, 57, 63, 97,
 99, 100, 101, 109, 187,
 403, 417
 párhuzam 241, 335
 párhuzamok 270, 279, 292
 ragok 376
 régisége 281
 rekonstruált 275
 rekonstrukció . 137, 225, 279
 réteg 217
 szájhagyomány 402
 szamojéd 416
 szavak 40, 153, 242, 254,
 261, 306
 szembenállás 188
 szgmens 311
 szó 254, 285
 szófejtés 168, 248, 399
 szófejtések 83, 421
 szókészlet 112, 163, 221, 314
 szólista 229
 szótan 258, 278
 szótár 82
 szöveganyag 38
 szövegösszefüggés 39
 szubsztrátum 257, 305, 306,
 308, 312
 tagadó ragozás 363
 tanulmányok ... 294, 414, 415
 tárgy 423
 tárgyeset 319
 térség 222, 246, 270, 298,
 400, 409
 terület 36, 42, 226, 282, 342,

412
 testrésznevek 250, 251
 tételek 301
 tipikus 135
 tipológia 315, 368
 többes rag 348
 többes ragok 348
 többes szám 348, 349
 tunguz 256, 259
 azonosság 259
 összefüggések 358
 váltakozások 155
 végződés
 feltételezett 352
 zárhangok 184
 uráli-finnugor 97
 uralisztika 33, 35, 43, 45, 217,
 352, 383
 urál-jukagír
 elmélet 120
 uralkodó modell 32

V

vadász-gyűjtögetők 308
 vahi
 nyelvjárás 142
 osztják 148
 vahi-osztják 143, 148
 múltidő 364
 Vahtola 398, 462
 vakh 142
 vakh-osztják 139, 144
 Vámbéry 77, 78, 79, 81, 82, 85,
 462
 Van den Wyngaert 69, 462
 vándorszó 130, 238, 239, 240,
 242, 304
 Var-hunok 75
 Vásáry 65, 69, 393, 394, 395,
 396, 462
 vaszjugáni

nyelvjárás.....	142
Veenker	305, 307, 462
végmagánhangzók	
elvesztése	208
veláris.....	145, 156, 160, 163, 164,
165, 178, 183, 184, 187,	
201, 202, 207, 209, 237,	
240, 285	
felerősödés	200
véletlenszerűen hasonló..	35, 38
Vennemann. 298, 300, 447, 462	
vepsze	30, 145
önelnevezés	428
Veres	402, 462, 463
Verner törvénye	309
Verner-törvény	297
Vértés	89, 463
Viiitso.....	110, 116, 117, 135, 140,
214, 427, 463	
Vikár	463
viking	
kor	59
Vilkuna	249, 402, 463
Vincent	10, 24, 327, 463
Voegelin	463
vogul.....	15, 30, 48, 56, 79, 86,
106, 107, 116, 134, 136,	
139, 143, 151, 158, 166,	
181, 184, 190, 200, 203,	
207, 210, 320, 344, 369,	
390, 406, 425	
birtokosrag	345
elkülönülés	71
esetendszere	318
esetrendszer	318
keleti dialektus	183
magyar	71, 137
párhuzam	254
rész	424
tárgy	423
terület	71
többes szám.....	349
változások	186
vogulok... 55, 56, 390, 398, 406	
magyarok	390
önelnevezése	390
Voigt.....	402, 463
Volga.....	63, 65, 70, 73, 74, 103,
106, 108, 264, 301, 308,	
394, 397	
volgai.....	15, 63, 70, 87, 92, 153,
360	
bolgár.....	76, 269
bolgárok	70
csomópont.....	107
magyarok	392, 397
permi.....	228
volgai-finn.....	107, 108, 202, 284,
294	
ág.....	119
csomópont.....	150
csoport.....	107
igeidő	360
von Strahlenberg	72
vót.....	30
önelnevezés	428
votják.....	15, 79, 107, 150, 190,
288, 354	
önelnevezés	427
rag	426
Vovin.....	276, 285, 463
Vrba.....	322, 439
W	
Wang	41, 463
Watkins	249, 463
Weinreich	41, 219, 247, 463
Whittington	405, 416, 417
Wichmann	329, 464
Wiik.....	119, 121, 306, 307, 308,
309, 310, 464	

Y

Yugria..... 382, 390, 406, 411
Yula-man 395, 396

Z

*Zaicz*140, 326, 350, 355, 425,
 427, 464
*zárhang*140, 143, 145, 178,
 189, 192, 193, 194
 nazális 185
 ő-s- finnugor 207
 zöngés 185
*zárhangok*145, 177, 183, 184,
 185, 187, 195, 247, 309, 310
 fejlődése 189
Zichy 95, 464
Zimonyi 63, 262, 464
 zöngés140, 145, 184, 185, 188,
 192, 193, 194, 195, 207,

247, 310

Zsirai..... 71, 72, 464
zürjén..... 190, 401
 múltidő 364
 névutók 329
 rag 426
 többes szám..... 349
zürjén..... 79, 106, 107, 150
 etimológiák 83
 önelnevezés 427

□

*Μεγέρη*66, 67, 68, 387, 388,
 389, 390, 391, 394
Μεγέρηι 67

□

Νέκη..... 67
Νέκηι 67